ДРУГІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ:
ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
історія та етнокультура

Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра етнології та краєзнавства

Національна спілка краєзнавців України
Київська міська організація

Софійський університет «Св. Климент Охридський»
Історичний факультет
Кафедра етнології

ДРУГІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції

Київ 2017

УДК 908 (477-25):39
ББК 26.89 (4 Укр):63,5
К-38

Рекомендовано до друку:
Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол № 13 від 01 червня 2017 року)
Президією правління Національної спілки краєзнавців України
(Протокол № 2 від 29 травня 2017 року)

Рецензенти:
В. П. Коцур, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України
М. Г. Палієнко, доктор історичних наук, професор
М. Г. Щербак, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:
О. П. Реєнт, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (голова)
В. П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України (заст. голови)
І. К. Патриляк, доктор історичних наук, професор
М. В. Борисенко, доктор історичних наук, професор
А. П. Коцур, доктор історичних наук, професор
О. П. Гончаров, кандидат історичних наук, доцент (секр. редкол.)
Н. В. Терес, кандидат історичних наук, доцент

К-38 **Другі київознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.** Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.) / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, М. В. Борисенко, А. П. Коцур, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: «Фоліант», 2017. – 502 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Другі київознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921», яка відбулася 29 березня 2017 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Автори несуть відповідальність за точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, посилань на джерела тощо.

Збірник розрахований на викладачів вищих і середніх навчальних закладів, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться історією Києва.

ISBN 978-617-7399-06-2

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017
© Національна спілка краєзнавців України, 2017
© Колектив авторів, 2017

ОРГКОМІТЕТ

Міжнародної науково-практичної конференції «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура», присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.

Реєнт Олександр Петрович *– співголова оргкомітету*, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, голова Національної спілки краєзнавців України

Патриляк Іван Казимирович *– співголова оргкомітету*, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор

Тодор Попнєдєлєв *– співголова оргкомітету,* декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», доцент, доктор наук (Болгарія)

Капелюшний Валерій Петрович – завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор

Адамська Ірина Геннадіївна – заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з наукової роботи та міжнародних зв'язків, кандидат історичних наук

Борисенко Мирослав Володимирович – професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук

Гончаров Олександр Петрович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені

Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*)

Дмитрук Володимир Іванович – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук

Іваницька Лілія Василівна – доцент кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Конта Ростислав Михайлович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук

Коцур Анатолій Петрович – професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук

Кузіна Наталія Вікторівна – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Лагунова Ольга Сергіївна – лаборант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Маньковська Руслана Вікторівна – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, доцент

Пекка Хакаміес – професор університету Турку (Фінляндія)

Петровський Андрій Іванович – провідний екскурсовод Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні»

Пилипенко Віктор Володимирович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Савченко Григорій Петрович – професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук

Терес Наталія Володимирівна – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник голови правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*)

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Олександр Реєнт (м. Київ)

Національно-державницький вимір українського народу у 1917–1920 рр.

Українці на початку XX ст. були прикладом соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація набула структурного характеру в тому розумінні, що навіть на територіях, де дана група становила переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, займали представники інших народів. Після Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. підросійські українці не мали легального доступу до національної школи й літератури. І навіть у невеликих містах, де 1870 р. міщани розмовляли місцевою українською говіркою, на початку століття переважала мова російська або суміш російської з українською. І у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало зачепленим індустріальним розвитком свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними, як і міська крамниця й панська садиба. «Безбуржуазність» та «бездержавність» – ось ті ключові слова, які домінували у той час в українській політичній думці. Закономірно, що з десятками мільйонів селян, парою десятків тисяч інтелігентів і кількома індивідуалами серед інших класів важко було говорити про серйозні національно-державницькі вимоги народу.

Лютнева революція 1917 р., здавалося б, створила умови для реалізації ідеї української державності. Однак цілий ряд об'єктивних й особливо суб'єктивних факторів вніс відчутні корективи у розвиток подій.

Диференційованість та безладність політичних сил, які відстоювали ідею суверенної Української держави, перешкодили їхньому виступу єдиним фронтом і вирішальним чином вплинули на долю Центральної Ради. Українська соціал-демократія у таборі ліворадикальних сил відокремилася в якусь «третю» силу, часто хитаючись між більшовиками й меншовиками. Не

сприймаючи відкритого більшовицького експансіонізму, українські соціал-демократи разом з тим не зуміли знайти компромісні варіанти для співробітництва з російськими соціал-демократами, вбачаючи у всьому неукраїнському промосковські, замасковані революційною фразою інтереси. Недозрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежної української державності, «запаморочення» від можливостей, котрі відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на подальші події.

Не варто ігнорувати також інші суб'єктивні фактори, що привели український рух періоду 1917–1921 рр. на звивисті стежки вагань та компромісів. Малопродуктивне перебільшення ролі мас як рушія історії одночасно з мінімізацією особистого фактора розкривало загальну картину революційних процесів та окремих їх епізодів. І лише тепер ми якось обережно, наче побоюючись пошарпати романтичне лакування нещодавно створених постаментів для тих, кого вчора лаяли або не згадували, прагнемо з'ясувати, яким чином вплинули на хід подій М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський й інші дійові особи історичної драми. Кардинальна зміна соціально-економічних відносин, злам стереотипів, який охопив увесь суспільний організм, стали іспитом на політичну зрілість, котру не зуміли гідно витримати ні молоді українські партії різних полюсів політичного спектра, ні «зубри» українського руху з дореволюційним стажем. Керівникам молодої Української держави не вистачало мужності своєчасно відмовитися від аморфних, нежиттєздатних проектів відносин з могутніми сусідами, їм не вдалося (а може не вистачило часу) змоделювати хоча б загальні обриси діючого державного механізму. Проте основним каменем спотикання виявилось інше – нездатність поєднання національних вимог з назрілими економічними проблемами. Вимушені через зовнішні обставини спрямовувати головне зусилля на досяг-

нення та збереження суверенітету України, лідери Центральної Ради були неспроможні адекватно реагувати на рух низів. Історія ж, як відомо, не прощає ігнорування інтересів, за якими стоять мільйони людей. Саме вміння маніпулювати настроями мас дало перевагу противникам незалежної національної держави.

Україна традиційно орієнтувалася на сільськогосподарське виробництво. Здавалося б, першочергову увагу Центральна Рада мала б приділити розв'язанню аграрного питання. Однак конкретні кроки в цьому напрямі було зроблено з великим запізненням, а їх соціалістично-конфіскаційний характер зацементував впливові кола латифундистів і заможних селян, які з метою консолідації сил противників земельної реформи створили навіть власну партію «хліборобів-державників».

Для більшості русифікованих пролетарів українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоєчасним. Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітничого класу дорого коштувало молодій українській демократії. Втративши масову підтримку, вона ще деякий час балансувала на ненадійних фундаментах національного ентзіазму, поки не згасла у хвилях руйнівного процесу, який насувався з півночі. Більшовицькі ж лідери, вловивши настрої різних верств населення України, не забули кинути в маси гасло «самовизначення націй», обеззброївши своїх опонентів у найрішучіший момент протистояння.

Прорахунки стратегічного й тактичного характеру не дали можливості діячам Центральної Ради протягом весни-літа 1917 р. створити боєздатні збройні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішення. Неспроможність ліберальних потуг Тимчасового уряду вивести країну з воєнної та господарської лихоманки, а часом і безпорадність Центральної Ради у питаннях матеріального забезпечення трудящих мас, організації виробництва й розподілу викликали сподівання

широких верств населення на те, що тільки сильна влада здатна покласти край анархії та розрусі. Заможні верстви підтримували диктатуру Корнилова, а біднота – «пролетарську диктатуру». У цих умовах популістська програма ленінців привертала до себе не тільки зрусифіковані верстви українського міста, а й найбідніші маси села і люмпенізованих городян.

Зовнішня парадоксальність ситуації (ангажований більшовиками російський та зрусифікований пролетаріат, який зневажливо ігнорував національний український фактор, зумів переконати селянство України у тому, що тільки під його прапорами воно здобуде віками очікувані землю й волю) не суперечила внутрішній логіці подій.

Соціально-політичні та економічні процеси в Україні протягом майже всього 1918 р. нашаровувалися на дуже неприємний для патріотичних кіл стан фактичної іноземної окупації країни, під якими б зворушливими мотивами вона не здійснювалася. Відверто антинародна спрямованість соціальної політики П. Скоропадського, юридично закріплені пріоритети «верхів» суспільства готували вибух, згубний для гетьманського режиму. І в цьому разі сучасні дослідники поступово дедалі частіше окреслюють невидимі непосвяченому у складну динаміку історичного явища імпульси, пов'язані з волею, світосприйманням тих, кого доля поставила біля керма держави. Без об'єктивного, неупередженого аналізу особистості П. Скоропадського, який був продуктом двох культур, залишаючись відданим імперській системі, проблематичним є ймовірне відтворення цілісної картини, що склалася в період його владарювання. Осмислюючи хід Першої світової війни, П. Скоропадський схилявся до орієнтації на країни Антанти, а компроміс з Німеччиною вважав «меншим злом у порівнянні з тим, що несли Україні більшовицькі озброєні частини з півночі. Саме позиція Франції, яка ні за яких умов не погоджувалася визнати незалежну Українську державу, змусила гетьмана переглянути свої «самостійницькі» погляди й піти на проголошення 14 листопада 1918 р. грамоти про «утворення

Всеросійської федерації». Це стало фатальним для режиму рішенням та прискорило його падіння. Опубліковані спогади П. Скоропадського свідчать про його вагання в питанні про форму взаємовідносин України з Росією і після завершення визвольної боротьби.

Проте було б історичною невдячністю затушовувати зовнішньополітичні зусилля гетьманського уряду, спрямовані на визнання України членом міжнародного товариства, окремі заходи у галузі культурно-освітнього та церковного життя. В той час відновив роботу Всеукраїнський помісний собор православної церкви, який відображав прагнення релігійної громадськості знайти належне місце для української церкви в умовах національного відродження.

Нова спроба створити життєздатний державний організм без «дружніх обіймів» сусідів і союзників була пов'язана з Директорією. Однак складні зовнішньополітичні умови, ескалація іноземної інтервенції, розбіжності між різними течіями українського визвольного руху, особисті безглузді амбіції членів Директорії не дали можливості зіпертися на монолітну соціальну базу. Відсутність ефективних засобів подолання господарської дезінтеграції, невирішеність основоположних питань у сфері праці, землеволодіння, соціального захисту, неконструктивна позиція щодо профспілок, помилкові зовнішньополітичні орієнтири вождів УНР перетворили період правління Директорії на майже безплідний пошук можливостей погодження ілюзій та безжальної реальності. Не зумівши протягом надто короткого часу, відведеного історією, реалізувати свої наміри й програми, українські демократичні сили, які забезпечили перемогу над Гетьманщиною, були розбиті більшовиками в лютому 1919 р. Так завершилася висхідна фаза української національно-визвольної революції.

Конфронтація у таборі українських національно-державницьких сил, яка часом набувала форм політичного інфантилізму, брак вагомих силових аргументів не дали можливості поставити непереборні перепони на шляху більшовицької лавини. Цілком зневажаючи національні домагання українців,

завойовуючи авторитет демагогічними обіцянками як на благодатному пролетарському ґрунті, так і серед легковірного селянства, «тверді ленінці» не зупинялися ні перед чим, щоб міцно прив'язати економічний потенціал України до імперської колісниці «червоної» Росії. Вміло камуфлюючи свої узурпаторські цілі та експропріаторські акції псевдореволюційною риторикою, «посланці Кремля» зуміли викрутити руки українському національному руху й реставрувати «єдину і неділиму», але вже під червоними прапорами.

Куди відвертіше діяли «добровольці» Денікіна. Не сумніваючись у виборі напрямів власної політики, білогвардійський уряд досить активно, на відміну від Директорії, взявся розв'язувати робітниче питання, контролюючи створення та діяльність професійних спілок й інших організацій трудящих, і виявив при цьому господарські здібності та тверду руку. Але денікінці занадто «закрутили гайки» й виявили себе могутніми противниками української державності.

Таким чином, карт-бланш закономірно дістався більшовицьким промосковським силам, які виявили найбільшу волю до перемоги, обрали найвиразнішу соціальну позицію й продемонстрували неабиякі політичну еквілібристику та маневрування. Звичайно, без підтримки робітників зусилля радянської влади в Україні, поза сумнівом, зазнали б поразки. Чим же віддячив режим класу, від імені якого він діяв?

«Воєнно-комуністична» політика в 1918–1920 рр. призвела до загальної дезорганізації управління економікою, зубожіння класів та соціальних груп. У результаті господарська криза досягла величезних масштабів, пройнявши всі галузі виробництва, торгівлю, грошовий обіг, соціальну сферу. Пролетаріат як клас ніколи ще не зазнавав таких величезних бідувань. Рятуючись від голоду, робітники кидали підприємства і йшли в села. Зменшився прошарок кадрових працівників. За трудмобілізаціями та трудповинностями підприємства змушені були приймати людей різного складу. Тому в ряди пролетаріату у великих центрах промисловості вливалися дрібнобуржуазні елементи, які на напівзруйнованих і напіврозграбованих заво-

дах та фабриках знаходили особливо сприятливе для себе середовище, згуртовуючись у групи з відповідною психологією (низьким рівнем дисципліни й культури). Найнебезпечнішим було те, що психологію люмпен-пролетаріату переймали звичайні, нормальні робітники, жінки, втягнуті в процес виробництва на шкоду їх традиційній ролі матері та господарки дому, а також підлітки, які в роки громадянської війни масово залучалися на промислові підприємства. Не одержуючи попередньо необхідні знання й елементарні виробничі навички, молодь переважно ставала некваліфікованою робочою силою.

Влада «диктатури пролетаріату», проводячи політику «воєнного комунізму», здійснила різке, по суті насильницьке переведення багатьох тисяч промислових підприємств у власність держави. Цей революційний перехід до впровадження нової системи господарювання та управління, нещадне і необмежене руйнування всього старого загострили економічну кризу в Україні, різко уповільнили її розвиток. Повсюдне залучення робітничих мас до керівництва виробництвом у 1918–1920 рр. призвело до різкого погіршення якісного складу органів управління народним господарством (насамперед фабрично-заводських правлінь), зниження освітнього й загальнотехнічного рівня їх працівників (знання технологічних процесів, будови машин і механізмів, фінансової справи, бухгалтерського обліку та ін.). Таким чином, до управління прийшло зовсім інше покоління керівників, як правило, не обтяжених теоретичними знаннями. Відірвані від звичного заняття, вони потрапили в стресову ситуацію жорсткої «воєнно-комуністичної системи».

Звідси – зростання напруги між робітниками й владою, небажання їх працювати за низьку заробітну плату, слабка виробнича дисципліна. Суперечність між працюючими і державою (яка де-факто стала власником засобів виробництва) збільшувалася.

Більшовицька партія, першою оцінивши роль «кадрового питання», з успіхом вирішила завдання щодо створення «при-

водних пасів» до своєї влади у вигляді маріонеткових профспілок, молодіжних організацій. Вища каста професійних революціонерів творила за своїм образом та подобою нижчу касту – слухняних функціонерів, які вийшли з народу. За партійний квиток і посаду, котра давала можливість уникати злиднів, учорашні робітники й селяни відступали від принципів, видавлюючи із себе залишки традиційної моралі. Генезис так званої держави пролетарської диктатури на тривалу перспективу (очевидно, і майбутню) спотворив уявлення народу про дійсно демократичні засади державної влади як інструментарію розв'язання його споконвічних надій та мрій. Масовий скепсис, відсутність віри в можливість державних структур і політичних партій відстоювати інтереси мас, правовий нігілізм стали іманентною ознакою суспільства.

Революційна боротьба 1917–1920 рр. так і не виправдала сподівань основної продуктивної частини населення України – селян. У типово селянській країні виробник сільськогосподарської продукції залишався без землі. Кінець кінцем більшовики зробили її державною власністю, а селянство перетворили на феодальне залежний від держави клас напівкріпаків.

Протягом усього періоду визвольної боротьби, незважаючи на реформи, статус робітничого класу щодо засобів виробництва не мінявся. Різні уряди й політичні партії, які перебували при владі, проголошували гучні демократичні гасла, але відчуженість зайнятих у промисловості робітників від засобів виробництва залишалася при цьому стабільним фактором. І в цьому корінна причина відносин пролетаріату з усіма урядами, які діяли в Україні у той період.

І тут справа не тільки в урядах, а й у самому робітничому класі. Революція могла б бути пролетарською лише за умови, що український робітничий клас виявив би власні свідомість та організованість, соціальну зрілість й інтелектуальну підготовленість. Однак цього якраз і не вистачало. Відносна економічна відсталість України порівняно з передовими європейськими країнами визначала й досить низький культурно-цивілізаційний рівень пролетаріату.

А чи була альтернатива протистояння держави та робітничого класу? Це запитання не стільки до минулого, скільки до сьогоднішнього дня. Адже і тепер соціальні суперечності зростають. Якщо робітники не стануть власниками або співвласниками засобів виробництва, неминучі гострі протиріччя між працею та капіталом. Чи дозволить нинішній культурно-цивілізаційний рівень робітників України розв'язати їх з допомогою конструктивної соціально-класової взаємодії чи знову підемо по шляху руйнівної класової боротьби?

Історія свідчить, що з погіршенням соціального стану мас загострюються й національні проблеми. Це було характерним і для періоду визвольної боротьби, це характерне й для нинішнього стану українського суспільства. Очевидно, що шлях до національної консолідації проходить через розв'язання соціально-економічних проблем. І це один з уроків, який постає з аналізу історичного державотворчого досвіду 1917–1920 рр.

Руслана Маньковська (м. Київ)

Музейний простір Києва: сучасні тенденції розвитку

Під впливом сучасних суспільних змін та розвитку новітніх технологій модернізується сутнісний зміст музею як соціокультурного феномену. Раніше він був затиснутий у вузькі межі профілю збірок та традиційне поле діяльності, а в наш час, розсуваючи кордони музейного простору, постійно видозмінюється і урізноманітнюється. Спостерігаючи помітне просування музейного простору в світі, можемо констатувати, що це динамічна форма співдіяльності музею та суспільства, результатом якої є пізнання культурного надбання людства

музейними засобами. Як суспільний багатофункціональний організм, він активно реалізує свій широкий потенціал, розвиває новітні форми і методи роботи, успішно виконує відповідальну місію з утвердження духовних засад громадянського суспільства, впливу на формування національної свідомості, збереження історичної пам'яті та національної ідентичності.

Зважаючи на зростаючу роль музеїв у суспільному житті та їх перспективу в соціокультурних перетвореннях, варто розглянути умови формування музейного простору, чинники, які впливають на його структуру, та визначити тенденції розвитку. Для прикладу оберемо київські музеї. Спершу виділимо напрями поширення музейного простору: внутрішній, пов'язаний з діяльністю безпосередньо у стінах музею, і зовнішній – за межами музейного закладу.

Традиційними формами спілкування музею з відвідувачами залишаються експозиційно-виставкова, видавнича робота, проведення просвітницько-пізнавальних заходів, зокрема, засідань тематичних клубів, організація спектаклів, концертів, оригінальних свят тощо. Однак перехід від класичного бачення музею до нетрадиційних форм, поглиблення терміну «музейний предмет» і пошук нових інтерпретаційних моделей в експозиціях, де мають бути представлені не лише автентичні пам'ятки, але й предмети та явища для відображення певних «ідей», «образів» нематеріальної культури тощо, покликав до життя оригінальні форми музейної діяльності, зумовив створення спеціальних музейних структур, зокрема для дітей. Приклади європейського досвіду подають нам, зокрема, Національний центр мистецтв і культури імені Жоржа Помпіду та Місто науки і техніки Ла Віллет у Парижі, Музейний квартал у Відні, «Музеон» у Гаазі, в яких поєдналися екскурсії, лекції, пластичні мистецтва, книги, музика, кіно, театр, аудіовізуальні програми, дидактичні ігри. Трансформацію сутності музею із середовища автентичних предметів у музейний простір соціокультурного змісту з орієнтацією на потреби людини спостерігаємо і в Україні. Музейники розробляють спеціальні програми для людей похилого віку та з обмеженими можливос-

тями, сімейної аудиторії, переселенців, ветеранів АТО, робота з якими вимагає спеціальних професійних навиків. Щоб заохотити сучасного відвідувача прийти до музею, впроваджуються проекти новаторського характеру. Наприклад, музей західного і східного мистецтва ім. Богдана та Варвари Ханенків у Києві супроводжує музейні виставки різноманітними поетичними та музичними вечорами, майстер-класами. Широку підтримку відвідувачів отримала акція «Ніч музеїв». Уперше така міжнародна дія була проведена 1997 р. у Берліні. 2008 р. до всесвітньої акції долучились музеї України, зокрема – Києва.

Важливими засобами формування музейного простору є проведення наукових конференцій, музейних читань, круглих столів, видавнича діяльність. Підготовка наукових праць і збірників, довідників та путівників, описів колекцій сприяє поширенню відомостей про збірки музею та його діяльність, поглибленню діалогу між музеєм і відвідувачем. Наразі в суспільстві ще не існує послідовної співпраці між музеями і засобами масової інформації, які володіють широкими можливостями впливу на аудиторію. У штаті більшості закладів відсутні фахівці з Publik Relations, не функціонують інформаційні відділи, музейники не завжди готові говорити музейними артефактами на сучасні теми, зуміти віднайти в музейному предметі не лише його неповторність, але і актуальність.

У життя закладів поступово входять музейний маркетинг (дослідження споживчих смаків, формування попиту та задоволення потреб у сфері музейних та супутніх послуг), фандрайзинг (пошук та робота зі спонсорами), PR та реклама, на зміну адміністративним методам управління приходять ринкові, соціально-психологічні, партнерські [11]. У Національному музеї історії України сектор реклами використовує різноманітні форми для популяризації своєї діяльності. Якщо раніше рекламні стенди з екскурсійними маршрутами музеями Києва розміщувались у всіх районах міста, то в сучасних умовах музей цього собі дозволити не може через відстороненість місцевої влади та фінансову неспроможність закладу

оплачувати такі послуги. Тому поряд з виставками, радіотелевізійними передачами музей запровадив дні безкоштовного відвідування закладу, періодичне розсилання інформаційних запрошень до посольств та представництв зарубіжних країн, розташованих у Києві. Цікава традиція започаткована у Музеї історії Києва: клуби «Шанувальники старого Києва» та «Музичне ретро» дозволили значно розширити партнерські зв'язки музею. Проведенням оригінальних заходів музейники намагаються залучити якнайбільшу кількість відвідувачів: наприклад, колектив Національного художнього музею зініціював «День народження у музеї», яскравою подією у культурному житті міста стала «Мистецька Масляна» у «Мистецькому Арсеналі». В умовах сьогодення державні музеї, удосконалюючи і реформуючи традиційні форми роботи, виконують головну роль у формуванні музейного простору.

Активізації розвитку зовнішнього напряму музейного простору сприяли формування новітніх культурних парадигм у суспільстві впродовж другої половини XX століття та модернізаційні процеси в музейній галузі, які спричинили появу нових концепцій, зокрема напряму «нова музеологія», а впровадження інформаційно-комунікаційних технологій спричинило виникнення новітніх музейних форм: «музею-форуму», «музею без кордонів», «пара-музею», «музею ідей». З'явились експериментальні музейні заклади, поле діяльності яких сягнуло за межі музею. Тепер значну увагу суспільства привертає не тільки музейний предмет, але і середовище, в якому він з'явився і зберігається. Виникають нові незвичні музейні форми, зокрема, екомузеї (термін запропонував французький музеолог Юг де Варін у 1971 р.), за допомогою яких кожна громада може об'єктивно представити свою спадщину в автентичному культурно-історичному середовищі [18, с. 457]. В Україні новий тип музейного простору розвивався з 1970-х рр. – як наслідок поширення об'єктивних процесів у європейському музейництві та постійного професійного пошуку, наукового і громадського подвижництва провідних дослідників, музеєзнавців, працівників музейної галузі [9, с. 116].

Формування музейного простору передбачає використання сучасних форм взаємодії музею і суспільства, спрямованих на залучення до музейного поля якомога ширшої аудиторії, що різниться за соціальною, професійною, віковою та іншими ознаками. Для цього в музеях реалізуються спеціальні програми з глибокого дослідження своєї аудиторії, визначення її базових знань, навиків, вікових особливостей, уподобань тощо. Питання взаємодії музею і відвідувача піднімались у 2014 р. у Берліні на Першій європейській конференції з дослідження та оцінки музейної аудиторії. Зважаючи, що в Україні відвідування музеїв ще не стало важливою потребою, то актуальність цієї проблеми очевидна. В Європі існує термін «людина музейного типу», що включає, окрім соціальних, освітніх характеристик, і досвід відвідування музеїв. У травні 2010 р. Київський інститут проблем управління ім. Горшеніна в соціологічному опитуванні з теми «Музеї України» зосередив увагу респондентів у Києві та інших великих містах на тому, як часто вони відвідують музейні заклади. З'ясувалося, що майже третина (28,1%) ходить до музею один чи два рази на рік, а 8,3% – ніколи не відвідували музей [15]. Соціальний портрет відвідувача досліджували в 2012 р. у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків із залученням фахівців Київського міжнародного інституту соціології. Результати опитувань виявили гендерний дисбаланс відвідувачів: три чверті дорослих шанувальників музею – жінки (77%), і лише менше однієї чверті – чоловіки (23%). Показники за рівнем освіти відвідувачів – 73% люди з вищою освітою і 23% із середньою чи середньою спеціальною освітою – підтверджують європейські тенденції, де «люди музейного типу» – це переважно інтелектуали, для яких пізнання є важливим компонентом життя і дозвілля. При цьому, хоч 88% столичних мешканців ходили до музеїв у дитинстві, але 33% киян дитячий «музейний» досвід відвернув від музеїв, очевидно, перші враження від їх відвідування залишили негативний осад. Проте слід відзначити, що в Україні, де напрацьовано значний досвід роботи з дітьми та молоддю, музейна педагогіка набуває

все більшої ваги у навчально-виховному процесі [5, с. 99-102; 17]. Такі педагогічні принципи, як систематичність, наочність, науковість, доступність плідно використовуються в музейній діяльності. Формування у дітей та молоді культури відвідування музейних закладів забезпечує міцні контакти на майбутнє, і, що важливо, позитивно впливає на соціокультурний простір у країні.

Дослідження музейної аудиторії дозволили виокремити її основні характеристики, бажання і потреби, а також акцентувало увагу на необхідності активніше взаємодіяти з відвідувачами, проявляти певну емоційність у цих стосунках, перейти від консерватизму до модерно-креативних програм та методик, які вже існують у міжнародному музейництві, розгорнути рух, спрямований на демократизацію музейного іміджу [14]. Основною компонентою музейного простору є аудиторія, яку необхідно вивчати з врахування її рівня готовності сприйняти музейний продукт, вибудовувати стратегічні напрями подальшого удосконалення діалогу між музеєм і громадськістю, приділяти увагу розширенню форм і методів роботи, впроваджувати новітні інформаційні технології, створювати товариства сприяння музею, залучати волонтерів до музейної діяльності тощо.

Революція XX ст. в інформаційній галузі кардинально змінила світ людини. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, використання комп'ютерних та телекомунікаційних програм, кардинально позначились на формуванні музейного простору. В Європі музеї почали застосовувати новітні досягнення техніки у своїй практиці наприкінці 1970-х рр., а вже на початку 1980-х рр. Лестерширський музей у Великобританії вперше запропонував інтерактивну експозицію та рекламно-інформаційний блок. Вирізняються в Інтернеті проекти Museum on line (http://www.museum-online.com) та Combis (www.corbis.com), які дають можливість оглянути широку базу даних з високоякісними зображеннями шедеврів світових музеїв та приватних колекцій, а при необхідності, за окрему оплату, замовити слайд або файл [12, с. 58]. Привабливими для

користувачів Інтернету є сайти музеїв Німеччини, Англії, Франції, США та інших країн. Щоб зробити світ культури відкритим для європейської громадськості, щоб його досягненнями міг скористатися кожен для навчання, роботи чи задоволення, у 2007 р. був створений, а у 2008 р. відкритий інтернет-портал «Європіана» (http://www.europeana.eu/portal/partners.htm1), який містить близько 50 млн. культурних артефактів із понад двох тисяч установ із усієї Європи. Музеї, бібліотеки, архіви, заклади культури, товариства представляють оцифровані картини, музейні предмети, книги, фільми, архівні документи від найдавніших часів до сучасності. Ідея такого проекту належить керівникам європейських держав, які у 2005 р. звернулись до Європейської комісії про необхідність створення Європейської електронної бібліотеки. Головний сервер знаходиться у Нідерландах [4]. Україна була представлена 145-ма книжковими артефактами. У 2015 р. до європейської інтернет-мережі увійшла «Етнографічна колекція Кровець» із майже півтора тисячами унікальних предметів української старовини. Створений у 2014 р. ентузіастами із Києва, сайт «Кровець» (укриття для збереження скарбів) нині нараховує майже 1,8 тисяч зразків народного мистецтва з усіх куточків України, які знаходяться у музеях та приватних колекціях [7]. У 2013 р. до міжнародного порталу Google Art Project, де представлено понад 250 музеїв світу і понад 40 тис. пам'яток, приєдналися Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» та Національний заповідник «Софія Київська» [2, с. 326-330]. Використання широких можливостей і переваг цифрових об'єктів у музейній галузі має великі перспективи, адже це сприяє доступу всіх зацікавлених до музейних колекцій, пізнанню духовних здобутків української та світової культури, налагодженню змістовного діалогу між музеєм і суспільством.

В Україні на початку 1990-х рр. лише окремі музеї почали використовувати інформаційні технології у своїй роботі. Згодом, освоюючи інтерактивні технології, музейники пропонують відвідувачу в змодельованому музейному просторі са-

мостійно, вільно і творчо проявляти себе і взаємодіяти з ним. Інтерактивні технології відкривають можливості креативним відео-шоу, панорамним проекціям, віртуальним реальностям, аніматронікам [10, с. 111-117]. Останні використовуються в комп'ютерному моделюванні для відтворення певних предметів у русі, створення макетів тощо. Деякі українські музеї використовують новий сервіс на своїх сайтах – віртуальна екскурсія як додатковий спосіб підвищити відвідування вебсайту музею, пропонуючи користувачеві унікальну подорож, наприклад, екскурсію експозицією та фондами, освітні програми для школи тощо. Новітні технології удосконалюють музейний простір. Музеї вкрай потребують інноваційних підходів в оновленні експозицій. 15 сучасних експозицій розроблено і здійснено в «Майстерні музейних проектів» (http://museum-design.com.ua/about). Близько 40 проектів реалізовано в науково-інноваційному підприємстві «Лабораторія «Динамічні моделі». Серед них Національний музей «Чорнобиль», музей «Золоті ворота» у Києві (http://ru.museum.dp.ua/participant003.html).

Для об'єднання фондів українських музеїв у спеціальну базу даних, зорієнтовану на фахівців, музейників, науковців, туристів, студентів, дітей, тобто, на широку аудиторію, був створений у 2005 р. веб-портал «Музейний простір України» (www.prostir.museum). Значну роботу проводить громадська організація «Центр розвитку музейної справи», яка започаткувала низку важливих проектів, з'явилось спеціалізоване періодичне видання «Музейний простір», засновано Всеукраїнську рейтингову акцію «Музейна подія року», вдалося започаткувати вкрай необхідний музейний інформаційно-комунікаційний блок [6] і розпочато роботу над створенням Музейного ресурсного центру, формуванням спеціалізованої музейної бібліотеки з питань теорії та практики музейної і пам'яткоохоронної роботи [1]. Інформацію про музеї можна відшукати на сайті антикварного салону (www.antiq.com.ua) у проекті «Всі музеї України в Інтернеті».

Із розвитком на початку XXI ст. Інтернету в Україні помітно активізувалася інтеграція музейної інформації у світову мережу. Сотні музеїв України представлені в Інтернеті через власні сайти, музейні, культурологічні, мистецькі, регіональні портали. За даними порталу «Музейний простір України», своє представництво в Інтернеті мають більш ніж 200 українських музеїв, хоча лише невелика їх частка створена за правилами музейного проектування [8]. Викликають інтерес у користувачів Інтернету сайти Музею історії Києва, Національного художнього музею України, Національного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» та інші.

З використанням новітніх технологій у музейній справі з'являється термін «віртуальний музей». На початку 1990-х рр. це були звичайні сайти музеїв, згодом вони модифікувались у веб-сайти з можливістю здійснити віртуальну екскурсію музеєм, отримати зображення і повну інформацію про музейний предмет, не контактуючи з пам'яткою. Віртуальний музей – це специфічний, візуальний (безконтактний) спосіб ознайомлення із музейними збірками, який не має ні часового, ні просторового обмеження. Користувач обирає тему екскурсії, обсяг інформації, корегує тривалість комунікації, однак побувати в безпосередній близькості з музейним предметом, відчути автентичну пам'ятку чи настрій художнього твору йому навряд чи вдасться. Потенціал веб-сайт музеїв доволі активно розвивали всесвітньо відомий програміст Білл Гейтс, фірми Corbis, ICANN. Створені ними технологічні можливості дозволяють відвідати 250 музеїв. Серед українських проектів можна відзначити Національний художній музей України, Національний історико-культурний заповідник «Софія Київська», Шоколадний будиночок, Галерею сучасного мистецтва у Києві та інші.

Комп'ютеризація музейної діяльності, входження музеїв у систему Інтернет сприяють інтенсифікації та підвищенню ефективності їх роботи, поглибленню функціональних можливостей, мобільності в підготовці виставок, проведенні реекспозицій, оцифруванню і повному використанню фондових збірок, створенню та управлінню баз даних. Значний досвід

у створенні автоматизованої інформаційної системи з дослідження музейних зібрань нагромаджено у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України. У результаті роботи над колекцією з 20-ти тисяч графічних робіт та малюнків XV–XX ст. з фондів Київського музею західного та східного мистецтва, Національного музею історії України, Сумського художнього та ін. була сформована уніфікована модель опису графічних творів, підготовлено методичні рекомендації щодо автоматизованої інформаційної системи пошуку, обробки даних обліку, збереження та реставрації друкованої графіки в збірках України [16, с. 44-45]. Передбачається пошук та комп'ютерне опрацювання стародавніх друкарських форм, їх реставрація, друкування стародавніх відбитків українських майстрів гравюри.

Значно урізноманітнило музейний простір впровадження інноваційних рішень. Аудіогіди з'явилися в Національному заповіднику «Софія Київська», Національному науково-природничому музеї НАН України, Національному музеї Т. Г. Шевченка, Музеї-квартирі Павла Тичини, монітори використовують на виставках у Національному художньому музеї України, Музеї води Водно-інформаційного центру. Голографічні копії найцінніших предметів, що зберігаються у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Національного музею історії України, можна оглянути в музеї голограм на території Києво-Печерської лаври. У 2012 р. було відкрито Інтерактивний музей науки і техніки «Експериментаніум» на Подолі, в якому близько двісті п'ятдесят інтерактивних експонатів. Відвідувач може доторкнутися до природних явищ та наукових відкриттів, взяти участь у майстер-класах, лекціях, пізнавально-розважальних шоу, наукових гуртках. (http://www.experimentanium.com.ua/museum/). У березні 2017 р. в «Мистецькому Арсеналі» в десяти залах відкрито оригінальну виставкову експозицію «Музей новин», присвячену 20-річчю інформаційної програми ТСН, де можна випробувати новітні технології, згадати актуальні події української історії, поринути у віртуальну реальність, ознайомитися з унікальними пам'ятками: легендарним прапором, який

був внесений до Верховної Ради під час проголошення незалежності України, елементом двигуна літака «Мрія», примірником «Кобзаря», що побував у космосі тощо.

Впровадження у музейній галузі інтерактивних проекцій 3D-технологій, 3D-зображень, 3D-сканувань дають можливість відтворити пам'ятку в її первинному вигляді, місце її знаходження, тим самим ознайомити відвідувачів з історичними будівлями, які свого часу були пошкоджені чи зруйновані. Інтерактивна проекція 3D-зображення людини також стає популярною в музейному просторі. Серед останніх технологічних нововведень в Україні – це використання QR-кодів. З 2013 р. у Музеї історії Києва, Музеї російського мистецтва (нині – національний музей «Київська картинна галерея»), Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, на пам'ятках архітектури Києво-Печерського заповідника встановлені QR-коди. Тепер, сфотографувавши QR-код на мобільний телефон, можна отримати доступ до інформації про об'єкт. Для сканування необхідно встановити спеціальний програмний додаток на телефон QR Reader, QR Code Scanner, QuickMark. Важливо, що з ініціативою розробки та розміщення QR-кодів виступили співробітники науково-дослідного відділу мультимедіа технологій Києво-Печерського заповідника, які розробили спеціальний Інтернет-ресурс, що дозволить туристам мобільно ознайомитися з історією пам'яток українською, російською та англійською мовами [3].

Значному розгортанню музейного простору сприяє діяльність громадських організацій. В Україні діють Всеукраїнська асоціація музеїв, яка об'єднує сім заповідників, 23 музеї та одну галерею; Асоціація працівників музеїв технічного профілю; Асоціація музеїв та галерей Карпатського регіону; Асоціація музеїв та галерей міста Львова; Асоціація музеїв Долинщини, яка об'єднує 29 музеїв та музейних кімнат Долинського району Івано-Франківської області; до анексії АР Крим функціонувала Асоціація музеїв і заповідників Криму. Такі об'єднання музеї використовують для поглиблення співпраці з колегами, реалізації різнопланових проектів, розширення комунікаційних можливостей із суспільством. Разом їм

вдається більш ефективно впливати на органи державної та місцевої влади, здійснювати заходи щодо охорони історико-культурного надбання країни, вирішувати питання соціального захисту працівників галузі.

Серед громадського сектору музейного простору не можна обійти музеїв на громадських засадах, на які в Україні завжди існував суспільний запит. Вже у незалежній державі створені експозиції, які висвітлюють маловідомі, заборонені, викреслені тоталітарною владою сторінки української історії. У них представлені оригінали природничих, геологічних, археологічних, нумізматичних, етнографічних та інших колекцій, твори місцевих художників і народних майстрів, особисті речі видатних земляків тощо. Сучасний громадський музей, який об'єднує освітян, молодь, краєзнавців, громадських активістів, складає вагому частину музейного простору, виступає ментально-формуючим центром життя громади.

Серед впливових факторів формування музейного простору відзначаємо культурницьку діяльність меценатів. У нашій країні музейне меценатство лише відроджується, хоч у світі активно практикується підтримка культурно-просвітницької галузі приватними особами. До прикладу, в Америці сучасні музеї на 85% фінансуються за рахунок внесків доброчинників [10, с. 18]. Великі перспективи такої взаємодії, безперечно, позитивні для суспільства, нагальним питанням залишається визначення відповідних правових норм розвитку музейного меценатства в Україні. У Києві за спонсорські кошти реставровано Митрополичий будинок на території Національного заповідника «Софія Київська». При Національному художньому музеї України діє Фонд сприяння музею. У 2013 р. був проведений конкурс серед українських музеїв «Динамічний музей», спрямований на модернізацію, оновлення підходів і методів роботи, формування стратегії розвитку закладу. Зауважимо, що не всі музейні колективи готові до змін: із 600 розісланих до музеїв заявок відгукнулись лише 25. Меценатську підтримку отримали п'ять закладів, зокрема Музей книги

і друкарства та Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара».

Однією із форм музейного меценатства розглядаємо приватні музеї, які останнім часом активно вливаються до музейного простору країни, а їх колекції стають відкритими для публічного доступу та наукових досліджень. У Києві функціонує більше десятка приватних музейних закладів, характерною рисою яких є різноплановість їх діяльності. Поряд із колекціонуванням більшість з них здійснює науково-дослідницьку, реставраційну, експозиційно-виставкову, культурно-просвітницьку, комунікаційну, освітню, видавничу роботу.

У 2014 р. в Києві започатковано Фестиваль вільних музеїв за участю закладів недержавної форми власності України. Організатором заходу виступили журнал «Музеї України» та Український інститут воєнної історії. За матеріалами форуму готується каталог музеїв, який відтворює діяльність громадського та приватного музейництва в Україні. Нині із декількох тисяч існуючих музеїв до каталогу увійшла понад сотня, включно з дев'ятьма київськими [13]. Така громадська ініціатива дає більш точне уявлення про музейний простір.

Характеризуючи різноманітні складові музейного простору країни, можна констатувати, що він охоплює все українське суспільства, а використання новітніх технологій дозволяє розширити його межі до світових. Основними складовими виступають державні, громадські та приватні заклади, долучаються організації та товариства активістів, які музейними засобами взаємодіють із громадськістю. Утвердження концептуальних новацій у музейництві викликало глибокі зміни у взаємодії суспільства і музею, сприяє розширенню музейного простору та глибокій інтеграції музею в сучасний соціум. Комунікаційні технології, інтернет-ресурси, маркетинг, підприємництво у роботі музеїв спричинили появу оригінальних моделей комунікації, які осучаснюють форми співдіяльності, значно розширюють аудиторію спілкування. Музейний простір Києва є вагомою частиною загальноукраїнського, де реалізуються інноваційні музейні проекти і відображені основні

тенденції розвитку. Враховуючи суспільне значення музеїв, неможливо перебільшити ролі музейного простору в процесах відстоювання самобутності національної культури у розмаїтті світових набутків, відродження історичної пам'яті народу, утвердження його духовних засад, формування національної свідомості, без яких неможлива розбудова демократичного суспільства. Модернізаційні процеси в українському музейництві відкривають нові горизонти для розширення та удосконалення музейного простору країни, здатного ефективно впливати на вирішення соціогуманітарних проблем у суспільстві, успішно плекати його духовний світ.

Джерела та література

1. Архів Національної спілки краєзнавців України.
2. Бєлікова М. В. Запровадження інноваційних технологій в музеях України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43 – С. 326-330.
3. Бєлікова М. В., Гресь-Євреінова С. В. Музейний менеджмент в Україні та світі: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] // Запорізький національний технічний університет. – Економіка. Управління. Інновації. – 2013. – Вип. № 2 (10). – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?
4. Європіана [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/1471
5. Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008.
6. Коркодим О. Редактор «Музейного простору» Леся Гасиджак: «Минулорічний запал щодо Музею Майдану вже трохи спав» [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/kontekst/2015-09-18/111324
7. Кровець приєднався до Europeana [Електронний ресурс] // Етнографічна колекція Кровець. – Режим доступу: http://krovets.com.ua/news/krovec-pryyednavsya- do-europeana.

8. Лук'янець Н. М. Сучасні інформаційні технології як складова музейного менеджменту. Матеріали міжнародної наукової конференції «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору». Київ, 21-23 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс] // НБУ ім. В. Вернадського. – Режим доступу: http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/396

9. Маньковська Р. В. Сучасний музей в соціокультурній динаміці // Історія України. Маловідомі імена, події факти. Вип. 33. – К., 2006. – С. 106-118.

10. Матт Г., Флатц Т., Льодерер Ю. Культура і гроші. Музей – підприємницька діяльність. Практичний порадник. – К., 2009.

11. Міненко Л. Музейний адміністративний менеджмент [Електронний ресурс] // Музейна справа та освіта в Україні. Матеріали наукової конференції, Київ, 13–14 листопада 2014 р. – Режим доступу: php?id=385448268264887&story_fbid=48361854844785.

12. Компьютерные технологии в музее. Учебное пособие. – М., 1999.

13. Про оргкомітет Фестивалю вільних музеїв [Електронний ресурс] // Научнопроизводственная фирма «Танаис». – Режим доступу: http://fre-mus.at.ua/publ/pro_orgkomitet_festu_vilnikh_muzejiv/1-1-0-42.

14. Рудик Г. «Музейна людина»: колективний портрет українців, які відвідують музеї [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 15 липня. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/.

15. Соціологічне опитування «Музеї України» [Електронний ресурс] // Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. Яворницького. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/news0254.html

16. Щеколдина Н., Строчай О. Создание автоматизированной информационной системы исследований украинской печатной графики в собраниях Украины // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – К., 1999.

17. Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2009. – Вип. 1. – С. 216-226.

18. Юренева Т. Ю. Музей в мировой культуре. – М., 2003.

Ганна Гончаренко (Annabella Morina) (м. Київ)

Почайна: повернення літописної річки

Річка Почайна – легендарна історична права притока Дніпра чи його стариця (старе русло) або ж протока (рукав), що відгалужувалася від основного русла між Вишгородом та гирлом Десни. У X ст. була судноплавною та впадала в Дніпро в районі сучасної Поштової площі (мал. 1-2). Зараз русло істотно змінилося та являє собою водну систему: 6 озер та річка, що знаходиться на Оболоні та поєднуються із Дніпром затокою Вовковатою. Середня частина річки Почайна наразі стала Київською Гаванню, а нижню (від Гавані до Пішохідного мосту) ще у XVIII ст. поглинув Дніпро.

Основні фактори що, вплинули на зміну русла річки: будівництво каналу, що поєднував Дніпро та Почайну у 1720 році, будівництво Гавані імператора Миколи II у 1897–1899 роках (мал. 3-4), будівництво Південного залізничного півкільця на Оболоні у 1930–1931 роках (мал. 5), будівництво Московського мосту у 70-тих роках XX ст. (мал. 6), будівництво сучасного району Оболонь у 70–80-х роках XX ст. та продовження на Оболонь Куренівсько-Червоноармійської лінії метрополітену в 1982 році.

Остаточний вигляд Почайна набула у 70–80-х роках XX століття. У ті часи Почайна являла собою річку (на півночі) та озеро (на півдні, біля сучасної вулиці Електриків). В ході будівництва району Оболонь та гілки метрополітену, її верхня частина русла була засипана, інші – методом гідронамиву розширені до озер, що пов'язані одне з іншим підземними колекторами. Система озер була перейменована у Опечень, набувши похідної від Почайни, а мала річка (річковий канал), що поєднує озера та дніпровську затоку, на кілька десятиліть залишилась без назви.

З мап Києва назва «Почайна» зникла ще раніше: після 30-тих років XX століття. Тому для декількох поколінь українців вона уявляється скоріше як літописна, а не реальна річка.

Річка вважається прародителькою слов'янства. Назва «Почайна» – один з найстаріших топонімів Києва, «поча», «почай» з праслов'янського означає чашу чи русло річки із свяченою водою. В літописах та інших старовинних документах згадується в зв'язку з місцезнаходженням капища язичницького слов'янського бога. У билинах та казках чудодійна Пучай ріка, Почайна протікає поміж берегами життя та смерті, має цілющу воду, що надає силу богатирям, які борються із казковим змієм, який стереже Калинів міст через річку, та іншими казковими персонажами.

За даними археологічних досліджень, на берегах річки Почайна знайдено більше десятка стародавніх поселень різних часів (від IV тис. до н.е.), а також велике давньослов'янське поселення, що існувало протягом восьми століть до заснування Києва (II ст. до н.е. – VI (VII) ст. н.е.) та мало унікальне розташування 66 жител – поруч із трьома витягнутими овалами-пустотами. Знахідка цього постійного поселення свідчить щодо давнішньої історії Київщини.

Перша літописна згадка про річку Почайна відноситься до часів княжіння Ольги, в гавані на Почайні швартувалися візантійські кораблі, доки посланці південного царя оббивали пороги княгині. У найстаршому Лаврентіївському літописі (XIV ст.) наведена відповідь Ольги: «Аще ти тако же постоиши у мене въ Почайнѣ, якоже азъ въ Суду, то тогда ті дамъ». Наступна згадка про річку – це Хрещення киян у 988 році, яке відбулося саме у водах Почайни: «Посемъ князь велики Владимеръ по всему граду, глаголя сице: «поидите на реку Почаю креститися, аще ли кто не поидеть креститися… Наутріе же князь великій Владимеръ съ попы царициными и съ Корсунскими на реку Почаю сниде, безъ числа люди» (Холмогорський, Львівський літописи). Аналогічна інтерпретація подій наводиться в інших документах XIV–XVII ст., відомих як житія святого Володимира («Проложне…», «Южноруське…», «Звичайне …», а також дослідженнях істориків XIX ст. та сучасних матеріалах археологічних, картографічних та гідрологічних досліджень, що вказують на логічно обґрун-

товане хрещення у Почайні. Оскільки в інших джерелах (Лаврентіївський, Іпатіївський літописи), як місце хрещення, фігурує Дніпро, наразі прийнята компромісна точка зору, що хрещення киян проходило в злитті двох річок – в районі сучасної Поштової площі, біля колони Магдебурзького права (нижній пам'ятник св. Володимира).

Сучасність

Незважаючи на велике історичне значення річки – хрестительки Русі, протягом останнього століття пам'ять про річку Почайна було знищено. За радянські часи її русло відрізали від Києва, припинили згадувати на мапах стародавню назву «Почайна», згодом підмінивши її на маловідому назву «Опечень» частини русла, яке було перетворене на ланцюг озер. А ділянка річкового русла, що входить в межі проектування, залишилась зовсім без імені. В результаті вже в кінці 60-тих років XX ст., коли проектувався район Оболонь, про Почайну пам'ятали лише старожили, краєзнавці, письменники та поети (Микола Шарлемань, Ліна Костенко). Після будівництва району Оболонь (70–80 роки XX ст.) забуття стало практично повним. Ті, хто шукав річку в місті, знаходили лише одну згадку – вулицю Почайнинську на Подолі. Тому виникла легенда, що Почайна, як більшість річок знаходиться під поверхнею вулиці. Але вона залишалася на Оболоні, нібито незначний перепускний канал, покинута серед складського району, під насипом залізниці, завалена сміттям.

Водна система Почайна (Опечень–Вовковата) складається із ланцюга із шести водних об'єктів озерного типу, поєднаних підземними колекторами (шириною 1,4 м) та річкового каналу (мал. 7). За даними КП «Плесо» річковий канал виконує функцію захисних споруд Оболоні III черги, а поєднаний з ним ланцюг озер – відкритої дренажної системи. Ця водна система, що повторює русло Почайни на початку XIX століття, тягнеться із півдня до півночі Оболонського району.

В систему Почайни входить водний об'єкт озерного типу під назвою «затока Вовковата». Ця водойма, дійсно, була

затокою, що поєднувала Дніпро та Почайну у 50–70-ті роки XX ст., але після будівництва Московського мосту та насипу дамби її сполучення з Дніпром відбувається через перепускні труби діаметром 1,4 м. Сьогодні затокою є частина Дніпра по інший бік Набережно-Рибальської дороги (з боку р. Дніпро), а топонім «затока Вовковата» перетворився на озеро, але традиційне відображення на мапах залишилось незмінним.

Загалом у систему впадають 20 витоків зливової каналізації, що приймають стоки із Куренівки, Пріорки, Виноградаря, Оболоні (у тому числі Мінського масиву) та Кирилівських висот. Багато з них – це історичні притоки Почайни, які були укладені в бетонні колектори: Коноплянка (з припливом «Крістеровка»), Западинка, Курячий Брід, Сирець та Виноградарський колектор, що впадають в озера, утворюють єдину підземну систему русел, влаштовану особливим чином, що сприяє рівномірності заповнення озерної системи при зливах: кожна з річок з певного місця роздвоюється, а сусідні гілки цих дельт – навпаки, сходяться в загальні колектори. Кирилівський струмок впадає в річковий канал Почайни в районі вулиці Вербової. Притоки Почайни – єдина найдовша в Києві система підземних русел, загальна довжина мережі – 43,7 км.

Приймаючи зливові води та понижуючі рівень ґрунтових вод, система здійснює функцію регулювання водного обміну значної площі Києва. Приблизна площа водозбору системи Опечень–Вовковата становить 4756 га.

З огляду на багату історію та важливу роль, яку виконує сьогодні Почайна, можна з впевненістю стверджувати, що річка має багатий потенціал, який взагалі не проявлений. Але ситуація змінюється.

Рішенням Київської міської ради від 10 лютого 2017 року № 838/1842 «Про створення парку культури і відпочинку «Парк Почайна» на земельній ділянці орієнтовною площею 10,10 га, що розташована вздовж річки Почайна до затоки Вовковата між проспектом Степана Бандери та вулицею Електриків в Оболонському районі м. Києва» території проектування надано статус парку культури і відпочинку.

Розпорядженням виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації від 22 березня 2017 року № 303 проведено конкурс на визначення кращої концепції парку культури і відпочинку «Парк Почайна» в Оболонському районі міста Києва із відродженням річки Почайна та благоустроєм прилеглої території.

Завдання конкурсу: відродити річку Почайна як унікальний історико-культурний об'єкт та проявити архітектурними та ландшафтними засобами потенціал території річки Почайна й прилеглої території в межах проектування.

Чекаємо на повернення.

Мал. 1. Почайна біля Києва у 1695 році. Фрагмент карти-плану Києва, складеної підполковником Ушаковим за розпорядженням Петра І. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії.

Мал. 2. Міст через р. Почайну на косу біля Києва у 1695 році (район сучасної Поштової площі). Фрагмент карти-плану Києва, складеної підполковником Ушаковим за розпорядженням Петра І. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії.

Мал. 3. Оболонська затока – гирло річки Почайна у XVIII–XIX ст. Фрагмент карти «Планъ города Кіева», складеної 1855 р. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії.

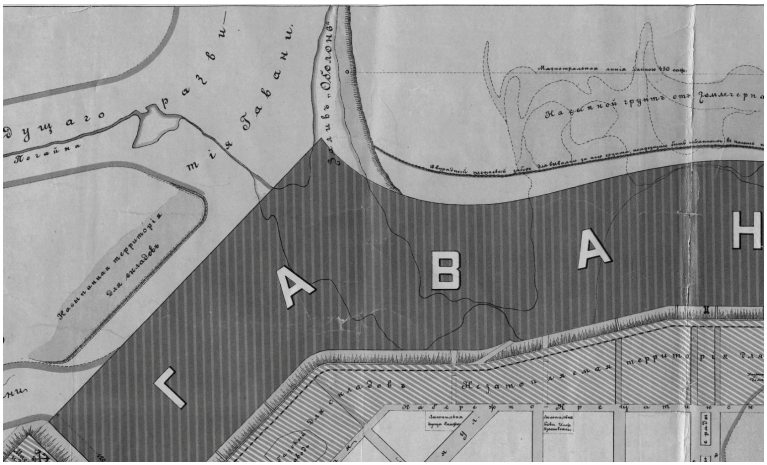

Мал. 4. Фрагмент мапи «Планъ Кіевской Гавани и пристаней в Оболонском заливъ р. Днепра, устроенной на средства г. Кіева в 1897–1899 годах по проекту Инженера Максимовича». Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії

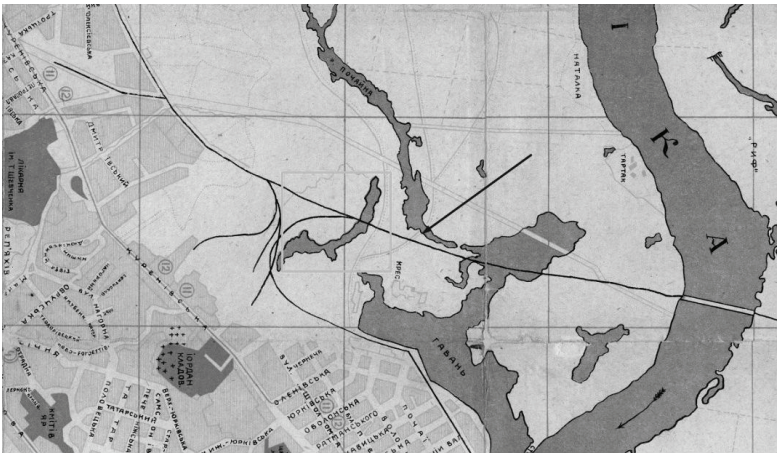

Мал. 5. Фрагмент мапи «Київ. Схематичний плян. 1930 р.». Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії.

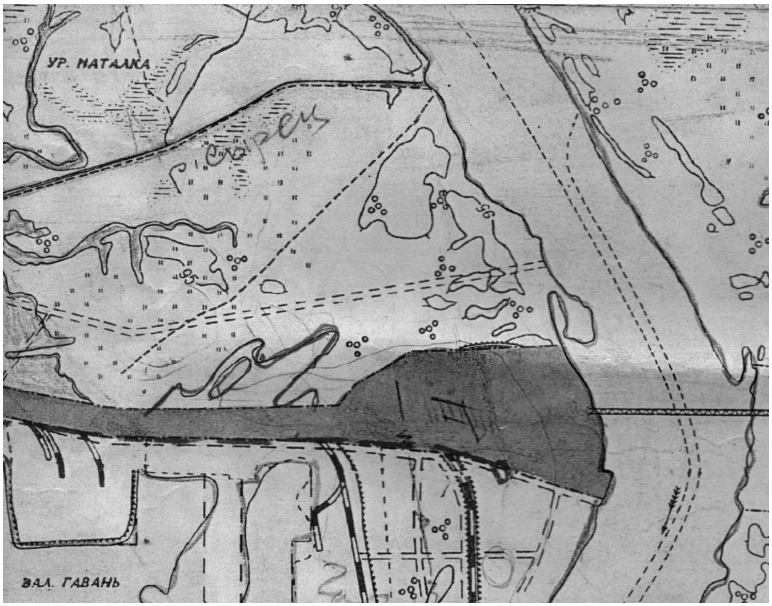

Мал. 6. Фрагмент мапи «Опорний план м. Києва за станом на 1953 р.». Приватна колекція.

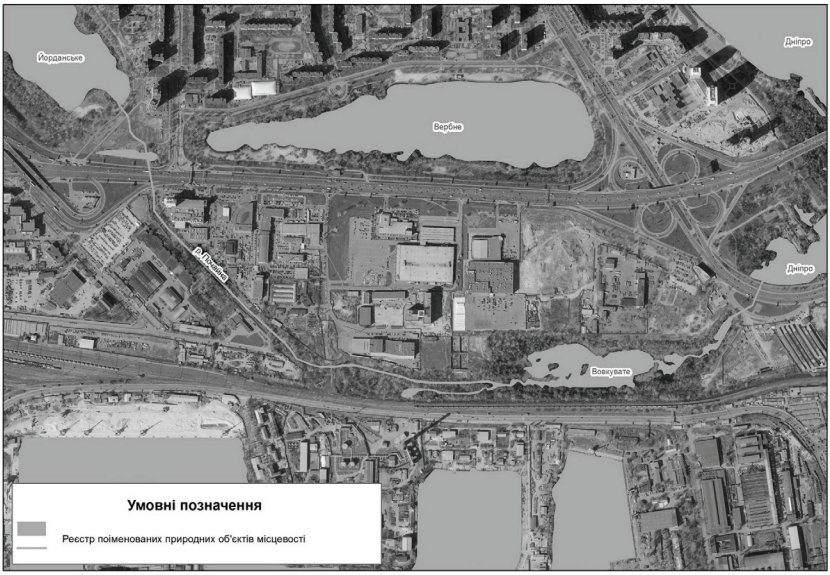

Мал. 7. Почайна зараз. Викопіювання із Реєстру будинків, вулиць та інших поіменованих об'єктів міста Києва. Департамент містобудування та архітектури Київської міської державної адміністрації (Реєстр поіменованих природних об'єктів місцевості).

Джерела та література:

1. Повесть временных лет // Холмогорская летопись, ПСРЛ. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1977. – Т. XXXIII. Холмогорская летопись. Двинский летописец. – С. 28.

2. Львовская летопись. IV // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою Археографическою комиссиею. – Спб., 1910–1914. – Т. XX. Ч. I-II. – С. 80.

3. Вишневський В. І. Малі річки Києва. Видання друге уточнене і доповнене.– К.: «Інтерпресс ЛТД», 2013.

4. Викопіювання із Реєстру будинків, вулиць та інших названих об'єктів міста Києва. Департамент містобудування та архітектури КМДА. Надано за офіційним запитом Громадського руху «Почайна»: лист № 5293/0/12-53/27-16 від 20.04.2016 р.

5. Закревский Н. В. Описание Киева,1868.

6. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева. – Спб., 1820. – С. 59, 142-145.

7. Лебединцев П. Г. Историческія заметки о Киеве // Киевская старина : ежемесячный историко-этнографический и литературный журнал. – К., 1884. – Сентябрь (№ 9). – С. 253.

8. Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. / составление, предисловие, комментарии Ульяновский В. И. – К.: Издательский дом «Простір», 2014. – С. 103.

9. Шарлемань Н. В. Рукопись. Письма. – ІР НБУВ. – Ф. 49. – Ед. хр. 287. – Арк. 1-2.

10. «Схема планировки жилого района «Оболонь» в гор. Киеве», выполненная Государственным институтом по проектированию «Киевпроект». Заказ № 76903. Киев, 1969 г. Часть I Том I, Раздел I Архитектурно-планировочная часть, Глава I Современное положение. – С. 8-9.

11. Шовкопляс Г. М. Найдавніші пам'ятки на Оболоні в Києві // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-тих років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць. – К.: Міністерство культури України. Національний музей історії України, 1992. – С. 76-86.

Сергій Горохов (м. Київ)

Добровольчий рух в зоні АТО 2014–2015 рр.: на прикладі батальйону «Київська Русь»

Після анексії Криму та початку Антитерористичної операції, а по суті, російсько-української війни, основні події якої розгорнулися на сході України − території Донецької та

Луганської областей, уряд з метою посилення обороноздатності країни оголосив часткову мобілізацію. Перша хвиля мобілізації показала, що в країні існує велика кількість добровольців та патріотів, які зі зброєю в руках бажали відстоювати незалежність нашої держави. В той же час, штатна структура Збройних Сил України (далі – ЗСУ) не дозволяла охопити та прийняти до своїх лав усіх бажаючих.

Під час оголошення другої хвилі мобілізації було розпочато створення нових військових частин та підрозділів, яких до війни, як окремих штатних одиниць, не існувало. Одними з таких типів частин стали батальйони територіальної оборони України. Ці нові підрозділи формувалися як окремі військові частини на території кожної з областей. Керівництво їх формуванням було покладено на обласних та районних військових комісарів.

Ці підрозділи повинні були включити до своїх лав в першу чергу усіх добровольців незалежно від наявності чи відсутності військової облікової спеціальності, звань та досвіду військової служби. Іншими словами, ці батальйони уособлювали в собі колишні підрозділи народного ополчення. Цілі й завдання цим підрозділам ставилися різні, але головним було одне − підготовка до ведення бойових дій.

Саме на території Київської області було сформовано декілька таких частин, однією з яких став 25-й батальйон територіальної оборони (далі – БТРО), який отримав символічну назву «Київська Русь». Основою, ядром 25 батальйону стали колишні учасники Революції гідності на Майдані та добровольці з Києва й області, частково – з різних регіонів України. В подальшому саме це визначило характерну рису цього підрозділу – добровольчий дух, самовідданість справі та готовність захищати Батьківщину.

В той же час, бойова підготовка бійців залишалася на низькому рівні через низку об’єктивних причин. По-перше, країна не воювала і бойових командирів усіх рівнів просто не існувало, основна частина підготовлених офіцерів служили в кадрових частинах. Офіцери 25-го БТРО, як правило, були з

запасу, без належної військової освіти та досвіду. Командир батальйону був старшим лейтенантом з декількома роками служби у військах. Насправді, це були не командири, а такі ж самі солдати, тільки з зірочками.

По-друге, ні командування та й ніхто в країні у 2014 році не міг знати, до якого характеру війни нам готуватися. Досвід війни в Афганістані, на Кавказі та Балканах – це досвід локальних конфліктів між партизанами та регулярними арміями. Саме тому батальйон по декілька разів переформовувався. Спочатку ми вчилися просто стрілецькій справі з поліцейськими функціями. Особовий склад вчили влучно стріляти, правильно заходити до будівлі, проводити огляд автомашин, нести службу на блокпостах та таке інше.

По ходу змін ситуації на фронті в середині липня 2014 року батальйону до штату додали важке озброєння у вигляді: БМП, СПГ-9, ЗУ-23, ДШК, АГС, ПТРК та 82 мм міномети. Отже, батальйон став окремим механізованим підрозділом.

Все це вимагало додаткового часу підготовки особового складу. Одразу ж на базі учбового центру «Десна» розпочалося навчання за всіма військовими спеціальностями, мінометники поїхали до навчання у Переяслав-Хмельницький. Курс програми підготовки було скорочено до двох тижнів. Вже на кінець липня особовий склад більш менш було підготовлено на рівні користувачів цим озброєнням. Механіки навчилися їздити, а навідники стріляти на полігоні. Командирів БМП взагалі не існувало, бо їх ніхто не готував.

Окремо потрібно сказати про особовий склад. За соціальним складом особовий склад батальйону був представлений колишніми підприємцями, робітниками та мешканцями сіл, службовцями та представниками інтелігенції, представляючи весь спектр українського суспільства. Саме така структура соціального складу підрозділу дозволила в подальшому мати налагоджену матеріально-технічну допомогу від волонтерів. По суті волонтерами виступали, як правило, родичі, сусіди чи співмешканці самих же бійців. Допомога йшла від особи до особи, прямо в окопи та бліндажі. Вже потім, на фронті,

можна було порівнювати забезпечення кадрових частин з нашими. У 25-му батальйоні, як правило, кожен боєць мав по три а то й більше комплектів форми-одягу, не одну пару взуття, крім того багато теплих цивільних речей непоганої якості.

Харчування було якісним і в достатній кількості. На передову навіть передавали поповнення телефонних карт, книжки, особисто пошитий теплий одяг та взуття. Цигарок різного виробництва було більше, ніж потрібно. В кадрових же частинах, нічого подібного не існувало.

Бойовий досвід 25-й батальйон отримав в районі міста Дебальцеве, де в середині серпня 2014 року ЗСУ перейшло до змушеної оборони, внаслідок чого утворився так званий Дебальцевський плацдарм.

Незважаючи на відсутність досвіду ведення бойових дій та формування оборони механізованими ротами, частково несправну техніку та її моральну застарілість, батальйону доводилося вести досить активні бої.

Маючи на озброєнні бронетехніку, батальйону вдалося одразу зайняти позиції та підготувати їх до оборони. Противник у вигляді козачих незаконних збройних формувань, окремих підрозділів російської армії намагався за допомогою артилерії вибити наші війська з займаних позицій.

Перші бої довели, що йти у наступ нам ще зарано і ми не готові. Наступальна операція, яка була проведена 25 серпня 2014 в районі Комісарівка–Вергульовка завершилася чисельними втратами: сім поранених і один вбитий. Саме ж селище не було звільнено. Причинами поразки були: поспішність дій командування батальйону, непродуманість операції, відсутність об'єктивних даних розвідки, незнання місцевості та інше. Загалом цей бій міг стати першим і останнім для батальйону. Саме завдяки діям командирів рот, до речі обидва мешканці міста Києва, вдалося не допустити ще більших втрат.

Перший досвід одразу змусив командування батальйону налагодити розвідку місцевості та підготувати СП, що в

подальшому дозволило вести артилерійську розвідку та контрбатарейну боротьбу.

Маючи легко броньовані БМП-1, особовий склад перестав вести контактні бої, а замість цього, використовуючи наявність 73 мм гармат, які били до трьох, чотирьох кілометрів, проводили обстріли та боролися з противником на більш безпечних для себе дистанціях.

Ситуація ускладнилася тим, що на плацдармі, крім нашого батальйону і частин Нацгвардії, інших частин не перебувало. Саме в цей час відбулося оточення в районі Іловайська. Українська армія несла людські та матеріальні втрати. Противник мав можливість захопити вузлову станцію Дебальцеве та розпочати наступ у глиб країни. Саме в цей час було прийнято рішення перейти до жорсткої оборони та утримувати місто до підходу основних частин ЗСУ.

Оборона Дебальцевого тривала до середини січня 2015 року. Історія оборони − це інша подія, яка вимагає окремого дослідження. 25-й батальйон «Київська Русь» посів у ній одне з головних місць, заплативши за це чисельними втратами кращих синів Батьківщини.

Ніна Волошінська, Інна Чеховська (м. Київ)

Документи з історії Києва у краєзнавчому ресурсі «Історія міст і сіл України» на сайті Національної історичної бібліотеки України

Національна історична бібліотека України (далі – НІБУ) єдина в державі спеціалізована бібліотека з питань історії та історичного краєзнавства, а також методичний центр для обласних універсальних бібліотек в галузі історико-краєзнавчої діяльності та наукової бібліографії з історії України. У 1960-х роках саме Національна історична бібліотека (на той час – Державна історична бібліотека УРСР) спільно з Інститутом історії України АН УРСР з метою бібліотечно-бібліографічного забезпечення підготовки видання «Історії міст і сіл УРСР» розробила методичні рекомендації для обласних бібліотек зі створення відповідної бібліографічної бази. Результатом такої співпраці стало створення в Бібліотеці «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР» (далі – Картотека), що містила бібліографічні описи друкованих документів краєзнавчого змісту [1]. Після виходу в світ вже згаданого видання, Картотека функціонувала як унікальна інформаційно-пошукова система з історії населених пунктів України. Нині вона регулярно поповнюється та є основою для науково-дослідної роботи істориків та краєзнавців. Слід зауважити, що у 2011 році в рамках проекту «Історична спадщина України – світовий доступ в електронному форматі» Картотеку було відсканована та представлено на Головній сторінці сайту Бібліотеки як Імідж-каталог [2].

Мета цього повідомлення – ознайомити фаховий загал з методикою створення та критеріями пошуку інформації у краєзнавчому ресурсі «Історія міст і сіл України», що представлений на сайті Національної історичної бібліотеки України.

У 2012 році паралельно з Картотекою на паперових носіях розпочато формування її електронної версії. Згодом виникла ідея створення краєзнавчого електронного ресурсу «Історія

міст і сіл України» (далі – Ресурс) з метою концентрації краєзнавчої інформації у БД, що мало б забезпечити оперативний пошук необхідних документів та сприяти реалізації історичних розвідок, генеалогічних, етимологічних, культурологічних, пам'яткознавчих та інших досліджень користувачів Бібліотеки [3]. Започаткування саме в Історичній книгозбірні такого Ресурсу стало логічним продовженням роботи, розпочатої у 60-х роках XX ст.

Для забезпечення нових завдань виникла необхідність розроблення і дотримання єдиних методологічних та методичних принципів і підходів у виявленні, відборі та науково-бібліографічному опрацюванні краєзнавчих документів. Фахівцями науково-методичного відділу були підготовлені рекомендації, які містять обґрунтування методики виявлення, відбору, опису різних видів документів краєзнавчого змісту. Проаналізовано, за якими параметрами відбувається пошук необхідних документів і визначено основні критерії їх відбору для внесення до БД. Фахівці відділу здійснюють посторінковий розпис книг, наукових збірників, матеріалів конференцій і тому у БД переважають саме аналітичні записи.

Головним критерієм для формування бібліографічного запису в Ресурсі є конкретизація географічної складової, тобто, якщо у документі йдеться про певний об'єкт, установу чи персону, має бути не лише змістовна «прив'язка» до певного населеного пункту, а й можливість чіткого визначення адміністративно-територіальних параметрів: область, район тощо. Іноді для встановлення таких відомостей фахівці використовують різні допоміжні джерела: енциклопедії, довідники, карти; здійснюють пошук інформації в мережі Інтернет, адже населені пункти можуть змінювати назву або адміністративне підпорядкування. У полі «Географічна рубрика» зазначається населений пункт за сучасним адміністративно-територіальним устроєм.

Важливим фактором для відбору документів до краєзнавчого Ресурсу є історична, культурна та етнографічна цінність наявної у документі інформації, тобто, відомості науково-

дослідницького й прикладного характеру, що розкривають соціально-економічне, історико-культурне, політичне, релігійне життя міст і сіл України в різні історичні періоди. Відомості про функціонування у конкретному населеному пункті державних інституцій; наукових, медичних, культурних, освітніх установ і товариств; промислових або сільськогосподарських об'єктів тощо є цінним джерелом інформації для створення записів у БД. Наприклад, дослідження історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка розглядається в контексті історії Києва, адже є вагомою складовою в науковому, культурному житті міста.

У цьому Ресурсі пошук здійснюється за:

- географічною рубрикою
- ключовим словом
- назвою документу
- автором (укладачем, упорядником)
- колективним автором (установою)
- персоналією (особи чи колективу)
- місцем видання
- видавництвом
- роком видання

Для уникнення «інформаційного шуму» бажано користуватися віртуальною клавіатурою та словником, який генерує програма.

Наприклад: на запит «Київ» у пошуковому полі «Географічна рубрика» на даний час ми отримуємо понад 1200 записів, тобто, вже зафіксовано таку кількість документів, що містять інформацію про історію міста в різні історичні періоди, відомих діячів, навчальні заклади, установи, топоніміку, культові споруди, церкви, монастирі тощо.

Розглянемо можливості пошуку за різними параметрами на таких прикладах:

Сторчай, О.

Музей старожитностей університету Св. Володимира: завідувачі Яків Волошинський та Андрій Лінниченко: [історія функціонування Музею старожитностей Київського універ-

ситету в той період, коли ним завідували Я. Волошинський та А. Лінниченко (1854–1873 рр.)] / О. Сторчай // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: збірник наукових праць. – Київ, 2012. – Вип. 12. – С. 52-69.

Географічні назви: Київ, місто

Персоналії (особи):

Волошинський, Яків Якович (історик, археолог, нумізмат; 1821–1875) Лінниченко, Андрій Іванович (історик літератури, педагог; 1822–1888)

Персоналії (об'єкти, колективи):

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Університет Святого Володимира [м. Київ]

Пошук можна здійснити за відповідними лінками: **географічна рубрика** «Київ»; **автор** «Сторчай, О.»; **назва видання** «Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: збірник наукових праць»; **назва конкретної статті** «Музей старожитностей університету Св. Володимира…»; **рік** «2012». Також за **персоналією колективу**: «Київський національний університет імені Тараса Шевченка» та «Університет Святого Володимира», оскільки у назві йдеться саме про Університет Святого Володимира, як свого часу називався Київський національний Університет імені Тараса Шевченка. Тобто, пошук здійснюємо, як за сучасною назвою навчального закладу, так і за попередньою.

На прикладі наступного запису ми бачимо, що крім вище зазначених параметрів пошуку, ми також можемо здійснити пошук за окремо зазначеним об'єктом, у цьому випадку – монастир, біля назви якого вказано географічну складову, тобто міцезнаходження.

Ласкаревська, Т.

Київські жіночі монастирі XVII–XVIII ст. Історико-архітектурне дослідження / Т. Ласкаревська // Художня культура. Актуальні проблеми: науковий вісник . – Київ, 2008. – Вип. 5. – С. 277-302.: іл.

Географічні назви: Київ, місто

Персоналії (об'єкти, колективи):

Йорданський монастир [м. Київ]

Києво-Вознесенський жіночий монастир [м. Київ]

Флорівський монастир [м. Київ]

Особливість цього ресурсу – записи про історичні місцевості, території, що були окремими населеними пунктами, а тепер в межах міста Києва. Така інформація може бути важливою для києвознавців. Пошук здійснюється також за назвою місцевості.

Киевский уезд [Текст] // Список населенных мест Киевской губернии. Хотовская волость / Киевский Губернский Статистический Комитет. – Киев, 1900. – С. 229-254.

Географічні назви:

Корчувате – історична місцевість у межах міста Києва Мишоловка – історична місцевість у межах міста Києва

Саперна слобідка – історична місцевість у межах міста Києва

Таким чином, створення і наповнення краєзнавчого ресурсу «Історія міст і сіл України» є важливим етапом у розвитку інформаційного потенціалу Національної книгозбірні з питань історичного краєзнавства, поглиблює процес наукового опрацювання бібліотечних документальних масивів, а також дає змогу збільшити обсяг електронної краєзнавчої бібліографії, доступної широкому колу віддалених користувачів.

Джерела та література

1. Чеховська І. База даних з історії міст і сіл України: вчора, сьогодні, завтра / І. Чеховська // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 27-31.

2. Імідж-каталог Картотека матеріалів з історії міст і сіл України. – [електронний ресурс: веб-сайт НІБУ]. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_imagemap – Назва з екрана

3. Науково-методичні рекомендації з виявлення, відбору та опрацювання краєзнавчих документів для бази даних «Історія міст і сіл

України» / Національна історична бібліотека України; підгот.: Н. О. Волошінська, О. В. Михайлова, В. П. Кисельова; ред.: І. В. Чеховська, Т. С. Кудласевич; відп. за вип. А. В. Скорохватова. – Київ, 2016. – 74 с.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Інформація щодо виконання рекомендацій Міжнародної науково-практичної конференції «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (2014 р.)

Два роки тому, в березні 2014 р., відбулася Міжнародна науково-практична конференція «*Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського, в якій взяли участь понад сто осіб. За організаційні внески учасників та фінансової участі Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України було видано збірник матеріалів конференції [1]. Окрім обов'язкової розсилки, частину накладу збірника передано Публічній бібліотеці імені Лесі Українки м. Києва для поширення серед районних бібліотек столиці.

Учасниками конференції були прийняті рекомендації, направлені на подальший розвиток києвознавства, охорону історико-культурної спадщини столиці, увічнення пам'яті видатних учених та вшанування жертв політичних репресій. Сьогодні відбуваються вже «Другі києвознавчі читання». Цим започатковується традиція проведення таких читань в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, тому варто хоча б коротко поінформувати про виконання

рекомендацій попередньої конференції. Звісно, далеко не всі пункти рекомендацій минулої конференції на сьогодні виконані, оскільки їх чимала кількість, а реалізація потребує часу і значних коштів. І все ж, дещо в цьому плані зроблено.

Після проведення конференції до наукової частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка було подано звіт та рекомендації конференції. Частина з них стосувалася університету. Так, частково виконані пункти з комплексу заходів щодо увічнення пам'яті, зокрема, Максима Берлинського та Михайла Максимовича. Рекомендаціями передбачалося видати біобібліографічний покажчик, присвячений М. Берлинському та заснувати києзнавчу премію його імені. Покажчик практично підготовлений і ближчим часом буде виданий. Окрім цього, вже після конференції було опубліковано низку статей, присвячених діяльності Максима Берлинського, зокрема, як голови першопочаткового правління університету, адже це питання практично не висвітлювалось у працях, присвячених навчальному закладу.

Є певні зрушення щодо премії. Так, пленум правління Київської міської організації НСКУ, який відбувся 24 лютого 2016 р., затвердив «Положення про Премію імені Максима Берлинського Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України», що вручатиметься за досягнення в галузі києзнавства. Щоправда, реалізація цієї справи дещо стримується через фінансові труднощі.

Щодо вшанування й увічнення пам'яті першого ректора університету Михайла Максимовича, то в рекомендаціях конференції йшлося про найменування вулиці на честь вченого, про встановлення пам'ятника М. Максимовичу на території Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ці ініціативи успішно реалізовані завдяки зусиллям адміністрації університету, історичного факультету та громадськості: на мапі Києва з'явилася вулиця Михайла Максимовича (замість кол. О. Трутенка) (2016), на території головного корпусу університету встановлено пам'ятник першому ректору (2015).

Певним наслідком конференції, оскільки вона була присвячена, як зазначалось вище, також ювілею Т. Г. Шевченка, можна вважати праці із шевченкознавчої тематики співробітників Національної історичної бібліотеки України, учасників конференції.

Є певні зрушення щодо викладання києвознавства: розробки та забезпечення читання курсів з києвознавства, спецкурсів з окремих його аспектів у вищих навчальних закладах столиці, що здебільшого пов'язано із активним запровадженням спеціальностей туристичного напряму і викладанням відповідних дисциплін.

В березні 2015 р. Київська міська організація НСКУ звернулася з офіційним листом до Київського міського голови В. Кличка із пропозиціями до «Програми розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у мешканців міста Києва на 2015–2017 роки» (реєстраційний № 7708 від 17.03.2015 р.). Пропозиції стосувалися аспектів розвитку культури та виховання історичної пам'яті й передбачали здійснення комплексу заходів, спрямованих на активізацію досліджень і популяризацію києвознавчої тематики й частково базувалися на рекомендаціях згаданої конференції. 28 травня 2015 року III сесія VII скликання Київської міської ради прийняла «Концепцію розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки» (№ 517/1435) [2], де було враховано й пропозиції КМО НСКУ, зокрема, про те, щоб «практикувати проведення науково-практичних конференцій «Києвознавчі читання» за різними напрямами києвознавства». У звязку з цим, бажано було б розширити тематику «Києвознавчих читань» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, проводити такі читання не лише на історичну та етнологічну тематику, а й природознавчу, екологічну тощо, визначивши базовими для цих читань природничі факультети університету.

Таким чином, організатори конференції намагалися, поможливості, втілити в життя її рекомендації. У зв'язку з тим, що «Києвознавчі читання» стають традиційними, то, мабуть,

було б правильним, щоб їх оргкомітет мав статус постійного (з певною ротацією його членів), а на конференціях заслуховувати інформацію (звіт) про виконання рекомендацій, що сприяло б втіленню в життя пропозицій, які артикулюються учасниками цих наукових форумів.

Просимо учасників конференції висловити свої міркування з приводу активізації розвитку києзнавства. До керівників секцій прохання узагальнити ці пропозиції й озвучити на заключному засіданні, щоб можна було сформулювати рекомендації конференції.

Національна спілка краєзнавців України ініціювала розробку регіональних (обласних) програм розвитку краєзнавства до 2025 року, це стосується й міста Києва. Тож рекомендації минулої й нинішньої конференцій можуть значною мірою увійти до програми розвитку києзнавства в місті Києві. «Концепція розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки» дає підстави щодо розробки і прийняття такої програми як міської цільової.

Таким чином, наші «Києзнавчі читання» будуть мати не лише наукове, а й практичне значення, що є важливим не лише для розвитку краєзнавства (києзнавства), а й столиці та держави в цілому.

Джерела та література

1. Києзнавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол. О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.

2. http://www.kreschatic.kiev.ua/file/11510.pdf

ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. У КИЄВІ. ВИДАТНІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Яна Купчик (м. Київ)

Діяльність Київської міської думи в умовах Лютневої революції 1917 р.

23 лютого 1917 р. в Петрограді розпочалися мітинги робітників, які з часом переросли у виступи, спрямовані проти війни та економічної кризи. Через декілька днів до повсталих приєдналися війська місцевого гарнізону і, таким чином, політичні демонстрації переросли в збройне протистояння. Вже 27 лютого у Петрограді створено раду робітничих і солдатських депутатів та тимчасовий комітет Державної думи. 2–3 березня 1917 р. зреклися влади Микола II та його брат Михайло. Одночасно відбулося створення Тимчасового уряду. Відповідно, російська монархія припинила своє існування.

Повідомлення про революційні зміни в державі не відразу надійшли до Києва. Місто три дні жило, не маючи відомостей з центру. Міська преса, знаючи деякі факти, не поспішала їх оприлюднювати, очевидно вважаючи це не революцією, а звичайним протестом, який обов'язково придушать. Однак з кожним днем приховувати інформацію про події в Петрограді ставало дедалі важче. Політичними подіями почали цікавитися всі.

Щойно з'явилися повідомлення в газетах про події в Петрограді, відразу на вулицях міста зібралися мітинги. Атмосферу в місті можна охарактеризувати як ейфорію, з новим ладом пов'язували багато надій. Екстрені випуски міської преси розпродувалися негайно [1, с. 290].

Важливу роль у формуванні революційної влади в місті відіграла міська дума. Думська фракція лібералів за згодою міського голови Ф. Бурчака вирішила 29 лютого ввечері зібратися в міській думі. На ці збори було запрошено представників професійних спілок. Нараду відкрив міський голова, повідомивши про отриману ним телеграму за підписом голови Державної думи М. Родзянка, в якій йшлося про події в Петрограді [2, с. 3]. В ній містилася певна інформація стосовно

зміни державного керівництва. В цілому місцеве самоврядування сприйняло Лютневу революцію та висловилось про підтримку Тимчасовому уряду.

Наступного ж дня в залах міської думи почали збиратися представники організацій та партій. На цьому засіданні було утворено при міському самоуправлінні Раду об'єднаних громадських організацій. До неї ввійшли всі існуючі в м. Києві громадські, культурні, просвітницькі та національні організації, а також представники щойно створеної Ради робітничих та солдатських депутатів.

Ця організація відразу виявилася надто громіздкою, тому з її складу було виокремлено виконавчий комітет, який став в перші півроку революції представником влади Тимчасового уряду в місті.

До першого складу виконавчого комітету входили представники: міської думи (М. Ф. Страдомський, Д. М. Григорович-Барський), Земського союзу (С. П. Шлікевич), союзу міст (бар. Ф. Р. Ютейнгейль), Військово-промислового комітету (проф. Ю. М. Вагнер), українських (А. В. Ніковський), єврейських (І. Фрумін) та польських (С. С. Земенський), робітничих (П. М. Незлобін, А. В. Доротов), військових (офіцер Карум, солдат Зайцев), кооперативних (Д. В. Коліух) організацій міста, коаліційного комітету вищих навчальних закладів м. Києва (Гуревич), кооптований член комітету командуючий військами Київського військового округу К. М. Оберучев [3, с. 4], а також міський голова Ф. С. Бурчак. На першому засіданні виконавчого комітету обрано його президію. Головою комітету став М. Ф. Страдомський, його заступниками – Д. М. Григорович-Барський та А. В. Доротов, секретарями – І. О. Фрумін та А. В. Ніковський, бухгалтером – С. С. Зеленський [4, с. 3].

За кілька днів виконавчий комітет остаточно перебрав на себе функції міської влади, ухваливши рішення всебічно координувати свою діяльність з діями Тимчасового уряду. На практиці виконавчий комітет доволі активно займався господарськими питаннями [5, арк. 30]. Однак його результатив-

ність у здійсненні господарських функцій виявилася зовсім низькою [6, арк. 1]. Тому всім господарським апаратом і надалі розпоряджалася міська дума, виконавчий комітет же був створений, насамперед, як політичний орган для утвердження нової влади на місцях [7, с. 123-125]. Об'єктивно виникла загроза своєрідного двовладдя, яке, враховуючи обставини, не могло завершитися на користь старої думи.

Натомість, Тимчасовий уряд збирався не ламати, а зміцнювати систему місцевого самоуправління. Тому паралельно з підготовкою виборчого закону розгорнувся процес демократизації міських дум. Аби хоч якось упорядкувати зміни, зберегти спадковість у роботі міських дум, підняти їх авторитет, і, як наслідок, зміцнити владу, створити конкурентноспроможний більшовицьким Радам орган місцевого самоуправління, Тимчасовий уряд 20 березня через Міністерство внутрішніх справ видав розпорядження про бажаність їх поповнення «представниками місцевих демократичних сил: робітничих, кооперативних, селянських організацій у кількості, яка забезпечувала б довіру до органів самоврядування всього місцевого населення» [8, с. 13].

Такий маневр означав лише видиму демократизацію міської думи. Після відповідних змін Київська міська дума налічувала 170 гласних, що значно перевищувало рекомендації Тимчасового уряду. Як правило, нововведені гласні мирно уживалися з обраним складом думи. Цьому всіляко сприяли меншовики та есери. Однак, подекуди спостерігалася взаємна неприязнь, недовіра, а інколи й ігнорування засідань міської думи основним та доповненим складом [9, с. 3].

Київський губернатор граф О. М. Ігнатьєв не виявляв намірів протидіяти новій владі, – без будь-яких перешкод із його боку Виконавчий комітет призначив зі свого складу комісарів до всіх установ місцевої влади для нагляду за їх діяльністю [10, с. 1]. Попри викликане звістками про революцію загальне піднесення, у Києві зберігався лад і спокій, розпочалася організація народної міліції [11, с. 4].

Особливою прикметою Лютневої революції стало масове створення рад робітничих і солдатських депутатів. На початку березня 1917 р. в Києві утворилася міська рада робітничих депутатів, яка орієнтувалася на Петроградську раду. На установчих зборах були присутні 230 делегатів від робітничих колективів 80 київських фабрик, заводів та майстерень. Переважну більшість з них становили російські соціал-демократи (меншовики) та соціал-революціонери [12, с. 5]. Оскільки Київська рада робітничих депутатів діяла як представницький орган міського пролетаріату, то відразу ж делегувала своїх представників до Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій.

На початку березня 1917 р. представниками української громади міста було створено Центральну Раду. Її головою обрали знаного українського історика й громадсько-політичного діяча М. Грушевського, який на момент виборів перебував на засланні у Росії. До початку квітня 1917 р. Українська Центральна Рада фактично була національною громадською організацією, тому довгий час міська дума не вбачала в ній загальноукраїнського представницького органу.

Незважаючи на оновлення складу міської думи, мешканців міста активно готували до майбутніх виборів. Крім того, Комітет Центральної Ради 12 квітня заявив, що часткове оновлення складу міської думи не відповідає вимогам часу, й наполягав на негайному повному оновленні складу думи на демократичних підставах [13, с. 67]. Творці виборчого закону Тимчасового уряду від 15 квітня 1917 р., розширивши виборчі права міської людності, покладали великі надії на вибори до органів місцевого самоуправління, оскільки вважали неможливим проведення кампанії до Установчих зборів існуючими цензовими думами. Міські вибори розглядалися як своєрідна репетиція виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Самі ж міські вибори відбулися 23 липня 1917 р., найбільшу кількість місць в думі здобув блок меншовиків, есерів та Бунду, далі йшов блок УСДРП – УПСР, наступні – монархісти. Більшовики посіли 7 місць.

Таким чином, події Лютневої революції істотно вплинули на функціонування Київської міської думи. В перші дні після падіння монархії саме міське самоврядування забезпечувало спокій в місті. В умовах делегітимації попереднього режиму та становлення нової влади в місті, міська дума постала перед новим викликом – співіснування з революційними органами в місті. Тим більше, що слід було співіснувати з Радою об'єднаних громадських організацій, яка перебрала на себе функції влади в місті, Центральною Радою, що претендувала на центральний орган в краї та Радою робітничих та солдатських депутатів, що стала представницьким органом міського пролетаріату.

Джерела та література

1. Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади / Г. Григор'єв. – К., 1961.

2. Совещание в гор. управе // Киевская мысль. – 1917. – 3 марта. – № 62.

3. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 рр.) / А. А. Гольденвейзер. // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930.

4. Первое заседание исполнительного комитета // Киевская мысль. – 1917. – 5 марта. – № 64.

5. ЦДАВО України. – Ф. 4124. – Оп. 1. – Спр. 1.

6. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 19.

7. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.). Документи і матеріали. – К., 2003.

8. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – К., 1974.

9. Городская дума // Киевская мысль. – 1917. – 20 мая. – № 126.

10. Совет общественных организаций // Киевлянин. – 1917. – 5 марта. – № 64.

11. Хроника событий // Киевская мысль. – 1917. – № 68.

12. 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – Х., 1928.

13. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К., 1996.

Олександр Житков (м. Кропивницький)

Історико-правовий аналіз аграрного законодавства Центральної Ради

Дослідження історії аграрного законодавства національних урядів доби Визвольних змагань є новим, перспективним напрямком розвитку сучасної української історіографії. Окрім наукової актуальності, вивчення джерел аграрного законодавства доби Української Центральної Ради (УЦР) має велике прикладне значення. Історіографічна модель дослідження правового механізму регулювання аграрних відносин в законах УЦР наділена значним потенціалом, який доцільно використати в умовах соціальних реформ незалежної України.

Головна мета даної статті полягає у виявленні формально-логічних суперечностей, прогалин та юридичних казусів аграрного законодавства Центральної Ради у світлі аналізу праць вітчизняних істориків та правознавців.

В історико-правій групі досліджень науковці виокремлюють змістовну роботу правознавців А. Рогожина та В. Гончаренка, яка появилася в середині 1990-х років [11, с. 52-60]. Керуючись усталеною думкою, що аграрне питання є питанням власності, авторами було зроблено висновки стосовно статті 1 та 2 «Тимчасового закону про землю» УЦР (далі – Закон), які були виписані у цьому документі не зовсім коректно. Адже, відповідно до статті 1 Закону право приватної власності скасовувалося, у той час як стаття 2 визнавала, що «…всі ці землі з їх водами надземними і підземними природними багацтвами стають добром народу Української На-

родної Республіки». Відповідно, у статті 12 цього ж документу зазначалося: «Ніякої платні за користування землею не повинно бути», а «…оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми, або надзвичайні доходи», що вказувало на безоплатне землекористування для основної маси селянства. Як було зазначено у праці О. Волошка, використання укладачами Тимчасового земельного закону не юридичного терміну «добро» створювало варіації потрактування цього поняття як «загальнодержавна власність», або «загальнонародна власність» [2]. Оскільки юридичний термін «власність» у «Тимчасовому Земельному законі» УЦР не вживався, використання законодавцем терміну «добро народу» свідчило про недосконаліть тогочасної юридичної термінології. Водночас, зазначимо, що права власника були гарантовані у статті 3 Закону та закріплені, як право спадкового землекористування, у додатку до статті 13 розділу другого Земельного закону «Основні засади користування поверхнею землі» [11, с. 58].

Умови адаптації земельного законодавства до вимог селянства, на думку А. Рогожина та В. Гончаренка, гарантувала стаття 27 Земельного закону, в якій передбачалося із числа земельного фонду, призначеного для «трудового використання» громадянами України, першочергове «… задоволення потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людності, і лише в другу [чергу] – потреби місцевої не хліборобської й немісцевої людності» [11, с. 58].

Проблеми законодавчої діяльності УЦР висвітлювалися у працях О. Мироненка, який зосередив увагу на дослідженні правового механізму творення судової системи Центральної Ради, висвітленні основних недоліків земельного законодавства УЦР [10], складнощів його практичної реалізації у розпал селянських виступів 1918 року в Наддніпрянській Україні [9, с. 88-94].

Історичні традиції правотворення вітчизняного земельного законодавства доби Української революції розглядалися у ґрунтовній публікації В. Сидор. Авторка висловила тверде переконання в тому, що історія земельного законодавства в

Україні являє собою, передусім, історію розвитку права власності на землю, як і те, що «…законодавство стосовно приватної власності на землю, весь час еволюціонізувало» [12, с. 111]. Правомірно наголошуючи на історичному значенні «Тимчасового Земельного закону» Центральної Ради, як першого кодифікованого акту земельного законодавства УЦР, який скасовував право приватної власності на землю, В. Сидор стверджує, що цей закон обмежував норму земельного володіння 25 десятинами землі [12, с. 112]. Між тим, юрисдикція Тимчасового земельного закону Центральної Ради не передбачала обмеження розміру ділянки і не визначала терміни користування земельним наділом. Ці повноваження згідно норми статті 7 та 8 Закону передавалися місцевим органам самоврядування і земельним комітетам під контролем УЦР. Законодавець передбачив наступний порядок формування наділів: «Землі нарізуються земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування одведеними їм землями з додержанням вимог цього закону». У статті 10 Закону закріплювався демократичний підхід до визначення норми наділу через механізм: «Встановлення цієї норми й урівнення в користуванні землею [яке] проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади» [1]. Як вірно зазначала дослідниця, ці процеси прискорилися після проголошення на ІІ Всеросійському з'їзді Рад «Декрету про землю» й прийняттям Тимчасового земельного закону Центральної Ради. Незважаючи на спротив заможного селянства й поміщиків, які на сільських сходах обстоювали резолюції з вимогами повернення колишнім власникам земельних наділів, упродовж березня–квітня 1918 року у розпорядження земельних комітетів перейшла значна частина приватної землі, плантацій цукроварень [13, с. 112].

Використавши принципи класифікації юридичних джерел правознавця В. Пашутіна, О. Волошко дослідив законодавчі акти Генерального Секретаріату Земельних Справ (ГСЗС) в

частині регулювання взаємовідносин центральної виконавчої влади і місцевих земельних комітетів, фінансування діяльності земельних комітетів, селекційних станцій, створення державної системи організації заготівлі продовольства, регламентацій витрат коштів [4, с. 1-12].

Опрацьовані ним документи засвідчують, що вирішальним чинником, котрий призвів до руйнації продуктивних сил селянського господарства, масового пограбування поміщицьких маєтків зимою 1918 року і обумовленого ним загострення криміногенної ситуації на селі, стала організована російськими більшовиками військова інтервенція в Україну, а також політика створеного у Харкові маріонеткового уряду – Ради народних комісарів [3, с. 224].

Правовий аналіз резолюцій Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 року) «Про землю», «Про невідкладні заходи в земельній справі», чотирьох Універсалів та Земельного закону Центральної Ради здійснено у працях А. Захарчука, В. Сидор, Ю. Петлюка. Завдяки зусиллям названих дослідників у вітчизняній історіографії було виокремлено принципи періодизації земельної політики Української Центральної Ради. На думку правознавців, на першому етапі формування законодавчої бази українськими урядами було досягнуто виконання «Тимчасового Земельного закону» Центральної Ради від 18 січня 1918 року та скасовано приватне землеволодіння, а наступним кроком мало стати утвердження принципу загальнонародної власності у формі загального землекористування, яке українській владі так й не вдалося реалізувати у зв'язку із захопленням влади П. Скоропадським та скасуванням законів Української Центральної Ради [13].

Тенденції розвитку аграрного законодавства в Україні доби Визвольних змагань комплексно висвітлювалися у дисертаційному дослідженні, публікаціях та монографії І. Заріцької [5]. Соціально-економічними чинниками творення аграрного законодавства УЦР, як зазначала дослідниця, були: розшарування селянства «за економічною спроможністю»; відчутне

зростання ринкової ціни на землю; аграрне перенаселення в українському селі; відсутність державної фінансової підтримки здійснення земельних реформ, що й визначало наявність значних прогалин в Тимчасовому Законі стосовно регулювання земельно-орендних відносин, декларативність багатьох правових норм, а також складність їхнього розуміння пересічним селянином [6].

Цінність здійсненого І. Заріцькою аналізу юридичних джерел (проекту земельного закону Б. Мартоса, Проекту Тимчасового земельного закону, виробленого Українським Головним Земельним комітетом 29 листопада 1917 р., Тимчасового земельного закону Центральної Ради) полягає у реконструкції цілісної картини історико-правових проблем, що торкалися еволюції земельної власності [8, с. 62-65], становлення правового механізму регулювання землекористування [7, с. 151-157], контролю за дотриманням земельного законодавства в Українській Народній Республіці [8, с. 69-72].

Таким чином, результати історіографічного аналізу проблеми дозволяють зробити наступні висновки: земельне законодавство Української Центральної Ради досліджувалося в юридичному й історичному аспектах; проблемна складова більшості праць орієнтована на вивчення Тимчасового земельного закону УЦР, окремих підзаконних актів; прогалини та суперечливі положення «Тимчасового земельного закону Української Центральної Ради», які виявлено лише частково, потребують вчасних кваліфікованих оцінок фахівців.

Джерела та література

1. Вісник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918, 30 січня.

2. Волошко О. О. Актуальні проблеми досліджень історії аграрних відносин доби Української революції / О. О. Волошко. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22. Режим доступу з екрану монітора: http: // buv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_22_55. Дата звернення: 29.05.2015

3. Волошко О. О. Особливості реалізації Тимчасового земельного закону Української Центральної Ради (березень–квітень 1918 р.) / О. О. Волошко. // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 1999. – № 1. – С. 222-224.

4. Волошко О. О. Юридичні акти Генерального секретарства – Народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (листопад 1917 – січень 1918 р.) / О. О. Волошко. // Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки. – 2003. – № 1. – С. 1-12.

5. Заріцька І. М. Земельне законодавство Української Центральної Ради / І. М. Заріцька. // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2005. – Вип. 27. – С. 151-159; Заріцька І. М. // Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.): автореф. дис. … канд. юридич. наук: 12.00.01 / Ірина Михайлівна Заріцька; Національна академія наук України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2009. – 22 с.

6. Заріцька І. М. Правові засади земельної політики Центральної Ради / І. М. Заріцька // Наука і освіта 2005 : VIII Міжнар. наук. практ. конф. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – С. 23-25; Заріцька І. М. Земельне законодавство доби Української революції 1917–1921 рр. Монографія / За заг. ред. І. Б. Усенка. – Київ: Атіка, 2010. – 240 с.

7. Заріцька І. М. Земельне законодавство Української Центральної Ради / І. М. Заріцька // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – 2005. – Вип. 27. – С. 151-157.

8. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби Української революції 1917–1921 рр. Монографія. / За заг. ред. І. Б. Усенка. – Київ: Атіка, 2010. – 240 с.

9. Мироненко О. М. Недосконалість правового вирішення проблем українського села – одна з головних причин краху Центральної Ради / О. М. Мироненко // Правова система України: теорія і практика: тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф. – К.: Друкарня МВС України, 1993. – С. 88-94.

10. Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради: Монографія / О. М. Мироненко. – Київ: [б. в.], 1995. – 328 с.

11. Рогожин А. Й. Земельне законодавство Центральної Ради / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 52-60.

12. Сидор В. Д. Історично-правові передумови формування вітчизняного земельного законодавства / В. Д. Сидор. // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2010. – № 4. – С. 111-117.

13. Сидор В. Д. Історично-правові передумови формування вітчизняного земельного законодавства / В. Д. Сидор // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2010. – № 4. – С. 111-117; Петлюк Ю. Земельне законодавство національних урядів України (1917–1920 рр.) / Ю. С. Петлюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – Вип. 1. – С. 131-132; Захарчук А. С. Аграрне законодавство Центральної Ради в контексті вітчизняного державотворення / А. С. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 8. – С. 22-28.

Павло Сацький (м. Київ)

На світанку української військової авіації. Ідея відкриття Української Військової Авіаційної школи в Києві у 1917 р.

На початку 1917 р. перед Російською імперією постає комплекс проблем, пов'язаних із мобілізацією ресурсів для продовження участі у Першій світовій війни, а також із потребою в стабілізації внутрішньої соціальної ситуації. Нестача ресурсів для армії, обумовлена господарським занепадом, втома суспільства від трьох років війни й відсутності перспективи її швидкого завершення, злиденне становище армії на фронті й масове дезертирство призвело до виникнення революційної ситуації в країні. Також у ході бойових дій на

фронті у 1916 р. Російська імперія зазнає численних людських втрат, що обумовлювало необхідність нових мобілізаційних заходів. Тому Лютнева революція 1917 р. виявляє гостроту усіх складних соціально-економічних і політичних питань, котрі накопичилися в ході Першої світової війни. Зокрема, серед таких питань особливої гостроти набуває національне питання, одним із ключових аспектів якого в Україні стає українізація армії.

Ініціативи по українізації військових підрозділів, більшу частину особового складу яких становили українці, активно висуваються вже у червні 1917 р. Поряд із питанням запровадження української мови у діловодстві й командуванні підрозділами актуальності набуває питання передислокації українізованих підрозділів на українську ділянку фронту. Питання українізації військових підрозділів, які комплектувалися українцями, становило значний інтерес для командування російської армії, котре намагалося використовувати національний фактор для додаткової мотивації військовослужбовців на участь у війні, а також для мобілізації. Зокрема, на національних почуттях активно намагалися грати у пропаганді щодо участі у війні, у тому числі й на національних почуттях українців, мотивуючи, що в австрійській армії й на територіях, зайнятих австрійсько-німецькими військами, йде германізація й українська мова витісняється [1, арк. 245-245 зв.]. Таким чином було намагання трансформувати суспільне уявлення про війну Росії із країнами Четверного союзу із війни імперіалістичної, лише в інтересах імперії, в прагнення народів Росії захистити своє право на національне самовизначення. Відповідно, українізація військових підрозділів мала перетворити для українців війну із імперіалістичної у національно-визвольну, спрямовану на протидію німецькому пригнобленню української нації.

Ідею українізації було активно підхоплено українцями, які служили в різних військових підрозділах. У тому числі ця ідея охоплює і українців Військової Авіаційної школи в Гатчині та Авіаційного батальйону. Українців у Гатчинській Військовій

Авіаційній школі було 130 осіб [2, арк. 10]. Повноважними представниками від Гатчинської Української Військової Організації були поручник Західного авіаційного батальйону Метельський, підпоручник змінного складу Військової Авіаційної школи Ашинов, підпрапорщик Бардашевський, молодші унтер-офіцери Погребенко і Момот. Цим офіцерам члени Української Військової Організації Гатчини надали повноваження представляти її перед Військовим міністерством. Головою Української Військової організації Гатчини на той час був підпоручник Ашинов, головою комітету технічної роти підпоручник Момот, а головою комітету маршової роти молодший унтер-офіцер Погребенко [2, арк. 10 зв.].

Гатчинська Військова Українська Організація, котра об'єднувала українців, які служили в авіаційних підрозділах російської армії у місті Гатчина, на зборах 18 липня 1917 р. ініціювала організацію у Києві Української Військової Авіаційної школи. Ініціативу було висунуто в рамках кампанії українізації військових підрозділів, у яких служили українці. Того ж дня, 18 липня 1917 р., від імені українців, які служили в авіаційних підрозділах в Гатчині, було підготовлено «Доповідну» на Військового міністра Росії за підписами Метельського, Ашинова, Бардашевського, Погребенка і Момота [3, арк. 12]. Привертає увагу те, що доповідну Військовому міністру було адресовано не від імені Військової Української Організації м. Гатчина, котра прийняла рішення звернутися із ініціативою заснування Української Військової Авіаційної школи в Києві, а від імені українців, які служили у Гатчинській Військовій Авіаційній школі. Тобто, члени Військової Української Організації м. Гатчина намагалися висловлювати свої пропозиції в руслі загальноросійської тенденції щодо використання національних почуттів з метою підвищення патріотичного духу і боєздатності військ. Саме таким духом пронизано текст доповідної.

Так, доповідна починається словами: «зараз ворог стоїть на кордоні України, можливо йому навіть вдасться захопити шматок нашої рідної землі, а ми за велінням долі закинуті

сюди, на північ. Все нам рідне і дороге там, на Україні, там ми виросли, там наші сім'ї». Зауважимо, що звернення було адресовано після невдалого наступу російських військ і поразки їх на фронті на початку липня 1917 р., що призвело до червневої кризи Тимчасового уряду. За два дні до ініціативи Української Військової Організації в Гатчині Українською Центральною Радою було видано Другий Універсал, фактично УЦР вже де-юре стала представницьким краєвим органом України. Отже, дух української автономії пронизував українські військові підрозділи й стимулював українців до того, щоб активно відстоювати не просто ідею українізації командування підрозділами, а повернення на українську землю. У доповідній далі йдеться: «У такий важкий час нам хотілось би бути ближче до свого краю, хотілось би допомогти йому в час військової грози» [3, арк. 11]. Відчувається прагнення мотивувати необхідність відкриття Української Військової Авіаційної школи в Києві в умовах коли автономія України стала, виходячи із прийняття Другого Універсалу, неминучим фактом, попри зобов'язання УЦР не проголошувати її самовільно до Всеросійських Установчих Зборів. Відповідно, виходячи із цього наявного правового статусу України українці Гатчини намагаються мотивувати Військове міністерство використати їх патріотичні почуття для зміцнення обороноздатності фронту на українських етнічних землях. Тобто тут очевидним є прагнення максимально деполітизувати звернення, але націоналізувати його. Серед мотиваційних для Військового міністерства факторів у доповідній також наголошується, що українці-військові авіаційних підрозділів у важкий час змушені без діла сидіти в тилу. Зазначалося, що рух спрямований на формування ударних батальйонів стимулював 40 українців у Гатчині, членів Української Військової Організації, записатися в «ударники». Тобто, ще одним мотиваційним фактором стає ініціативність та ентузіазм українців активно брати участь у війні, а також, що участь в ударних батальйонах забирає кадри із технічною підготовкою, які використовують свої вміння не за призначенням.

Члени Української Військової Організації м. Гатчина намагалися мотивувати Військового міністра у своєму донесенні також і тим, що Гатчинська школа є переповненою, а погодні умови не дозволяють повною мірою використовувати раціонально час для навчальних польотів, тоді як у Києві можливостей для цього більше, оскільки погодні умови кращі. Проте, серед українців, котрі проходили навчання у школі в Гатчині, був значний відсоток бажаючих швидше закінчити навчання і потрапити на фронт. Отже, у донесенні додавався іще один мотиваційний фактор для задоволення прохання українців Військової Організації м. Гатчина щодо організації Української Військової Авіаційної школи в Києві – прагнення саме українців отримати необхідні навички пілотів й потрапити на фронт. У донесенні було вказано, що в Києві на той час розміщувалась школа авіаторів-спостерігачів, а також Третій авіаційний парк [3, арк. 11 зв.]. Школу спостерігачів планувалося передислокувати в Євпаторію і після неї мало залишитися багато авіаційного майна, також у донесенні йшлося про потужну базу авіабудівних майстерень при Київському політехнічному інституті.

Стосовно бази КПІ для створення Української Військової Авіаційної школи в Києві свої міркування виклав колишній старший технік авіаційної майстерні при Політехнічному інституті А. І. Касьяненко у листі Генеральному Секретареві з військових справ Генерального Секретаріату. Зокрема, він зазначав, що думка про відкриття у Києві цієї школи вже доволі давня і було створено «…військовий авіаційний комітет, до якого увійшли усі видатні організаторські авіаційні сили м. Києва». Однак, за словами А. Касьяненка, ця організація розпалась й ідея завмерла, натомість він привертає увагу до організації українців-авіаторів на чолі із Ашиновим, підпоручником змінного складу Військової Авіаційної школи в Гатчині [4, арк. 11]. У своєму листі Касьяненко наводить аргументи членів Української Військової Організації в Гатчині, зазначає, що із дозволом на українізацію технічних частин російської армії незалежно від їх розміщення варто

розпочати справу створення Української Військової Авіаційної школи в Києві. Також наголошує на тому, щоб «на всякий випадок мати повітряну охорону города Київа із українців на яких можна було б вповні покластися» [4, арк. 18 зв.]. Автор листа пропонує скликати в Києві нараду із українських офіцерів та урядовців й виробити доповідну записку для Авіаканца, делегувати для її подання Касьяненка, підпрапорщика Бардашевського від Гатчинської школи і ще одну особу. Наголошувалося, що справа є негайною, оскільки школа авіаторів-наглядачів мала вже від'їжджати із Києва [4, арк. 19].

Отже, на той час мали місце сприятливі умови для реалізації ініціативи зі створення Української Військової Авіаційної школи у Києві. Проте, політичні ініціатори самовизначення українського народу не скористалися можливостями щодо забезпечення передумов для новітнього технічного оснащення української армії у майбутньому та мобілізації інженерного і військово-технічного потенціалу українців.

Джерела та література

1. Листівка: «Призывъ. Гражданье Россійской Республики!» 23 мая 1917 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2117. – Оп. 1. – Спр. 3.

2. Постановление Гатчинской Войсковой Украинской Организации № 150. 18 июля 1917 г. // ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 22.

3. Докладная (Військовому Міністру – П. С.). 18 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 22.

4. Генеральному Секретареві по справах військових, В Технічний відділ Генерального Комітету для докладу. 27 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 22.

Олена Петасюк (м. Київ)

Київська Академія мистецтв у державному відродженні 1917 року

Державотворчі процеси – підґрунтя для вільного розвитку національної культури. Буремні події 1917 р. роздмухували вогонь національної свідомості. «Велика хвиля» пробудження покотилася із Києва усією Україною. Нагромаджена століттями енергія народу виявила себе і в образотворчій ланці. У зоні нашої наукової уваги питання: міська атмосфера на початку національної революції; обставини створення, функціонування, фундатори Академії мистецтв; оцінка мистецької вищої школи у форматі національної справи.

В контексті проблематики важливо з'ясувати, яким був Київ у ті часи. Місто швидко перетворювалося у торгово-промисловий центр, завдяки чому кількість його мешканців зросла майже до 468 тис. людей (4-е за кількістю населення місто в імперії). З них – 20 тис. населення припадало на діячів науки і мистецтва, студентство (4,2%), які гуртувалися у вісім вузів (на момент початку національної революції): Політехнічний інститут, Університет імені Св. Володимира, Духовна академія, Фребелівський педінститут, консерваторія, вищі жіночі курси (історико-філологічні, фізико-математичні, комерційні). Найбільший відсоток населення складали працюючі по найму у торгівлі, транспорті, промисловості – 31,4; підприємці, банкіри – 6,6; чиновники адміністрації, суду, поліції, духовенство – 5,6 та інші [1, с. 156, 157, 190, 191]. Доповнює картину обличчя Києва те, що у місті існував великий попит на друковану продукцію, відтак перед Першою світовою війною тут нараховувалося 24 типографії [1, с. 155].

На другу половину XIX ст. припадає посилена русифікація Правобережжя і самого Києва. Проте це не завадило йому під час національно-визвольних змагань стати всеукраїнським осередком національно-державного та культурного відродження під загальним проводом Української Центральної Ради. Вона

доклала багато зусиль щодо навернення зросійщеної людності до рідної української стихії. В. Винниченко у спогадах наводить досить цікаве спостереження: «той факт, що таке зрусіфіковане місто як Київ, ця столиця не тільки української нації, але й усіх русіфікаторських, чорносотенних сил на Вкраїні, ...що це місто все ж таки дало 35. 000 голосів за українських кандідатів, це є покажчик знаменний, це кричуще memento mori всім денаціоналізаторським силам на Вкраїні» [2, с. 45] (йдеться про вибори до міської думи). Національний склад населення Києва за даними перепису 1917 р. становив, зокрема, росіян – 50,0%, євреїв – 18,6%, українців – 16,4%, поляків – 9,1% [3, с. 1011]. Представники громадянства Києва одразу відгукнулися на лютневі революційні події у Росії. Наведемо один із численних фактів на підтвердження загальної піднесеної демократичної атмосфери та розвитку свідомості серед київського населення у той час: події першої маніфестації – Свята Свободи – що під своїми прапорами зібрало близько 100 тисяч киян (!) – представників усіх соціальних верств, національностей, революційних сил. У промові М. Грушевський закликав скласти присягу перед образом Шевченка у відданості ідеї вільної автономної України. Учасник акції Д. Дорошенко згадував: своїм натхненням та ентузіазмом маніфестація перевершила усі сподівання: шикувалися військові з жовто-блакитними прапорами, надходили громади, групи, корпорації, школи, гімназії, товариства [4, с. 82].

Показовою подією стало заснування на революційній хвилі 5 грудня 1917 р. Української Академії мистецтв. Є. Маланюк розпочинає «Нариси з історії нашої культури» із згадки подій 1917 р. невипадково. Бо поворот нації до власної державності розкрив перед українським мистецтвом великі можливості. По-перше, відтепер українські митці могли здобувати вищу художню освіту з багатьох галузей на рідній землі, а не на чужині. По-друге, вищий мистецький курс могли освоювати студенти незалежно від національності, віри і віку. По-третє, діяльність Академії була чітко соціально та демократично орієнтованою: особи, які закінчили середні мистецькі школи –

зараховувалися без іспитів; незаможним студентам призначалися стипендії; до Ради академії на чолі із ректором, крім професорів, входило по одному представникові від кожних 50 студентів, які мали право утворювати власні товариства. Дійсні студенти сплачували за навчання до 100 крб. на рік, вільні слухачі – по 200 [5, с. 362]. Ректор цього закладу отримував 200 крб. на місяць, а професори – по 75 крб. (для порівняння: у перший місяць існування уряду щомісячна платня генеральних секретарів становила 500-750 крб., по 200-250 крб. отримували помічники діловодів із апарату уряду) [5, с. 310-311]. Проте скласти уяву про реальну вартість цієї платні у ті часи складно, бо у спадок УЦР дісталися інфляція років світової війни, що стала наростати з новою силою.

Навчання проводилося у майстернях викладачів (відомих на той час митців) в атмосфері повної свободи творчості: М. Бурачек, А. Маневич – пейзаж; М. Бойчук – стінопис, мозаїка; М. Жук – портрет; В. Кричевський – архітектурна декорація, народне мистецтво; Ф. Кричевський (перший ректор) – станкове малярство; Ю. Нарбут – графіка; Т. Павлуцький – історія мистецтва та інші [6, с. 39]. Був запрошений зі Львова відомий постімпресіоніст О. Новаківський, але так і не виїхав до Києва [7]. Студії викладалися на високому рівні, бо, наприклад, Бурачек, Жук спочатку навчались у Київській рисувальній школі, потім здобували освіту у Краківській Академії мистецтв; Бойчук, крім Краківської, ще й у Віденській АМ та Мюнхенській АМ; О. Мурашко вчився у Київській рисувальній школі, у Петербурзькій АМ, вдосконалював хист у Мюнхенській та Паризькій АМ. Талановитими автодидактами були В. Кричевський, Ю. Нарбут [8, с. 74, 91, 242, 426, 430]. З іменами цих педагогів вимальовувався корінний фактор художнього життя в Україні – особистість митця, її культурний рівень [9, с. 125]. Академія мистецтв скерувала розвиток української образотворчості за трьома напрямами: імпресіонізм (Бурачек, Жук), барокова графіка Нарбута, монументалізм Бойчука. Студенти Академії стали відомими майстрами. Так, серед учнів Ю. Нарбута (з 1919 р. ректора АМ) – Л. Лозовський, П. Ковжун,

Р. Лісовський та інші [8, с. 430]. Загалом Академія продукувала національно свідомі кадри на образотворчій ниві для молодої держави і таким чином одночасно зміцнювала її політичний розвиток: «Утворити ґрунт для рідного…мистецтва, випустити з майстерень Академії на арену мистецтва нові, молоді сили, пройняті національним духом» (за висловом О. Мурашка) [10, с. 572].

Коли навчатися у певній майстерні протягом року не виявляв бажання жоден студент, вона ліквідовувалася. Академія мала власну бібліотеку, галерею, куди надходили книги, картини, креслення без мита. До того ж, українських друкарів зобов'язували забезпечувати студентів примірниками з фаху навчання [5, с. 363]. У складних умовах «історичної драми «Відродження України»» [11, с. 112] не вистачало засобів на обладнання, на стаціонарне приміщення, на влаштування запланованих щорічних виставок студентських праць. Академія зазнала також втрат: 1919 р. загинув при нез'ясованих обставинах О. Мурашко (44 роки); 1920 р. помер від тифу Ю. Нарбут (34 роки) тощо.

Таким чином, українські митці в атмосфері національної державності отримали можливість повною мірою розкрити свій художній талант, започаткувати основи вищої мистецької школи на рідній землі, у тодішній революційній столиці – Києві – «одному із ключових пунктів української національної ідеї» [12, с. 7]. Тому, коли ми розглядаємо місто Київ як один із наших культурних архетипів [13, с. 308], «як культурний етап» [14, с. 48], то маємо на увазі такий його зріз, як відновлення історичної та культурної пам'яті.

Джерела та література

1. История городов и сел УССР: [у 26 т.] / Пред. ред. Главак Т. В. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1979. – Т.: Киев. – 594 с.

2. Винниченко В. Відродження нації. Частина II / В. Винниченко. – К: Видавництво політичної літератури України, 1990; Репринт. вид. 1920. – 328 с.

3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина [у 11 т.] // Перевид. в Україні; Репринт. вид. 1955–1984. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3: Зернове господарство-Крушельницький. – 1199 с.

4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

5. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.

6. Кейван І. Нариси з історії української культури. Кн. 3: Українське образотворче мистецтво / І. Кейван. – Едмонтон: [б. в.], 1984. – 234 с.

7. Альбом. Українське малярство. Українська спілка образотворчих митців. – Мюнхен: [б. в.], 1947. – [б. с.].

8. Мистецтво України: Біогр. довід. / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Укр. енцикл., 1997. – 700 с.

9. Кузьмин Е. М. «Киев, которого не знают» / Евгений Кузьмин; сост., ст. и коммент. В. Ульяновского. – К.: Лыбидь, 2014. – 368 с.

10. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.

11. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.

12. Гирич І. Київ в українській історії: Києвознавчі статті / І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2011. – 304 с.

13. Наука про культуру: культурологія, kulturoznawstvo, культуроведение, Cultural Studies, culturology: [колективна монографія]. Редактор-укладач Курилова О. О. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 338 с.

14. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 80 с.

Дар'я Добріян (м. Київ)

Громадська діяльність Олександра Мурашка в роки Української революції (1917–1919 рр.)

О. Мурашко – український художник та педагог, один із фундаторів Української академії мистецтв (УАМ), активний учасник української революції 1917 р.

Дату, коли живописець включився у розбудову вищої школи мистецтва в Україні, можна сміливо визначити як 15 липня 1917 р., саме тоді відбулися спільні збори представників Ради об'єднаних мистецьких організацій Києва (створеної 24 березня 1917 р.), Ради викладачів КХУ та його студентів за участю делегата від Української Центральної Ради (УЦР) М. Бурачека. На зустрічі розгорнулася гостра дискусія між прихильниками реорганізації КХУ в Академію, яка б структурно повторювала петроградську Академію мистецтв і залежала б від неї фінансово, та тими, хто підтримував ідею створення вищої мистецької школи, яка б мала національно спрямовану концепцію та підпорядковувалася УЦР. До другого табору належав і О. Мурашко. У своєму виступі він виклав власне бачення майбутньої Академії, відкриття якої пов'язував виключно з діяльністю Центральної Ради. Дебати, що перетворилися на скандал, змусили О. Мурашка, М. Бурачека та Г. Павлуцького полишити збори. Але саме зустріч 15 липня стала переломною у низці заходів, спрямованих на створення Академії.

Остаточно ситуація із заснуванням Української академії мистецтва вирішилася між 15 та 28 липня 1917 р., і вже 28 липня при Секретаріаті освіти УЦР було створено комісію, яка мала розробити статут нового навчального закладу. Відтоді О. Мурашко став активним учасником процесу і сумлінно відвідував засідання цієї комісії.

До першого складу комісії, крім О. Мурашка, входили Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Бурачек (секретар), М. Жук, М.-І. Грушевська, В. Кричевський, Г. Павлуцький

(голова) та П. Холодний. Згодом до них приєдналися О. Грушевський та Ф. Кричевський [2].

О. Мурашко працював над першим проектом статуту майбутньої УАМ улітку та восени 1917 р. [1, с. 138]. 2 вересня він увійшов до складу професорів Академії, яка урочисто відкрилася 22 листопада (за ст. ст.) 1917 р. Ще через два тижні – 5 грудня – було підписано закон про її заснування.

Утворення УАМ було лише певним етапом у громадській діяльності О. Мурашка. Відсутність власного приміщення Академії змусило митця продовжувати боротьбу, спрямовану на відстоювання інтересів новоствореного навчального закладу.

Нагадаємо, що у Педагогічному музеї або в приміщенні Центральної Ради, нині це Київський міський будинок учителя, що розташований по вулиці Володимирській, 57 (тоді Велика Володимирська, 57) за винятком урочистого відкриття, відбулася виставка перших професорів УАМ, що тривала з 22 до 29 листопада 1917 р. Для студентів заняття розпочиналися 9 січня 1918 р. в будинку по вул. Ярославів Вал, 40, де сьогодні розміщується Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого.

Київська газета «Відродження» у № 17 за 16 (3) квітня 1918 р. повідомила, що УАМ пропонувався колишній царський (Маріїнський) палац, але в ході переговорів з'ясувалося, що на нього також претендували Художній музей та Департамент художньої праці, тож Академії, яка потребувала не менше 20 кімнат, виділялося лише 7.

О. Мурашко написав статтю до газети «Нова Рада», в якій докладно виклав суть проблеми, пов'язаної із будинком УАМ: *«Беру на себе сміливість роз'яснити тим, хто не знає, і нагадати іншим, які через великі справи забули – що утворення академії в Київі є свято не тільки національне, але й свято й для кожної культурно-мислящої людини. Академія мистецтв – це також у своєму роді «головний штаб», з тією тільки ріжницею, що вона мобілізує не воєнні сили, висококультурну армію, яка в конечному підрахунку добавить пісчинку для утворення нового віку, про який усіляко каже, колі*

через високі (нрзб) помешкання, це місце, де нині академія, повинно бути увільненним для головного штабу, то ми дозволим собі запитати: а як же академія?» [3, с. 2].

Пізніше, у № 303 «Робітничої газети» за 27 червня 1918 р., з'явилася інформація про те, що Олександр Мурашко планує залишити Академію і, якщо чутка підтвердиться, на його місце УАМ запросить художника Євгена Лансере. Допускаємо, що причиною подібних чуток могла бути ситуація, що склалася довкола приміщення Академії. Проте, як би там не було, на Великій Підвальній, 38 УАМ працювала до середини 1922 р., тож саме це приміщення стало останнім місцем роботи О. Мурашка. Відомим є факт, що художник останні декілька місяців перед смертю виконував обов'язки ректора Академії. У фонді Абрама Маневича в НХМУ зберігся офіційний документ, підписаний О. Мурашком на цій посаді в день свого вбивства, 14 червня 1919 р., в якому він запрошував А. Маневича на офіційне засідання Ради Академії, що мало би відбутися в приміщенні, яке він так відстоював, на Великій Підвальній, 38, але О. Мурашку вже не судилося бути на ньому присутнім. Принагідно зазначимо, що саме там планувалося влаштувати посмертну виставку творів О. Мурашка, ідейним натхненником якої був Федір Ернст, однак саме в ході її підготовки Академія змінила своє місце розташування, переїхавши на вул. Гершуні, 65 (нині це вул. Олеся Гончара, 55-б, нині там розміщується Інститут геологічних наук НАН України). Тому урочисте відкриття виставки відбулося за новою адресою, до якої О. Мурашко вже не мав жодного стосунку. Своє нинішнє приміщення на Вознесенському узвозі, 20, навчальний заклад отримав лише у 1925 р.

За свідченнями близького оточення громадська робота пригнічувала митця, однак залишити її він не міг. Про настрій художника незадовго до вбивства писала дружина живописця: *«В эти дни настроение его как-то омрачилось. Возвращаясь домой, он садился на кушетку в своей комнате, мало говорил, и мне было как-то тяжело смотреть на него. Раз он мне сказал, что ему глубоко противна его служба. «Вот получу за*

месяц жалованье и брошу!»… В четверг у нас должны были быть гости вечером <…> Пришла и Вера Дит[ятина] с ночевкой. Саша был очень мрачен, и это даже поразило Веру <…> Когда мы с Верой ложились спать, речь зашла о Саше. Я сказала: «Если все это положение продолжится еще год-два – то я боюсь, что Саша как художник будет конченый человек. У него пропала его бодрость и жизнерадостность»» [4, с. 88].

Отже, громадська діяльність О. Мурашка в роки революції була насиченою та плідною. Саме завдяки його активній роботі була створена Українська академія мистецтв, інтереси якої він відстоював упродовж наступних двох років: автор статуту УАМ, виконувач обов'язків ректора. І хоча громадська робота не була основним напрямком його діяльності, все ж розуміння важливості історичних подій змушувало О. Мурашка сумлінно працювати над розбудовою вищої мистецької школи в Україні.

Джерала та література

1. Абліцов В. Ностальгія / В. Абліцов. – Львів: Видавництво «Світ», 2003. – 184 с.

2. Кашуба-Вольвач О. Українська академія мистецтва. Кн. 1. Історія заснування (березень–грудень 1917). Хронологія подій. Документи / О. Кашуба-Вольвач. – К., 2014. – 223 с.

3. Мурашко О. Доля академії мистецтва // Нова Рада. – 1918. – № 90. – 2 червня (20 травня).

4. «Эти десять лет большого, глубокого счастья…»: Спогади Маргарити Мурашко / Авт. ст. та ком. Дар'я Добріян; укл. Віталій Ткачук. – К.: ArtHuss, 2016. – 168 с.

Наталія Кузіна (м. Київ)

Феномен літературної спадщини періоду національно-демократичної революції на сторінках журналу «Літературно-науковий вісник» (1917–1919 рр.)

Піднесення національних сил на початку XX ст. сприяло нагромадженню великого творчого потенціалу, що з найбільшою силою проявився в період Української революції 1917–1921 років. Певний історичний парадокс полягав в тому, що доба революції стала для України часом яскравого літературно-мистецького вияву. Сьогодні існує нагальна потреба повернутися до цієї блискучої естетичної, історико-філологічної спадщини, оскільки багато розроблюваних у ній проблем тривалий час замовчувались.

Актуальність даного дослідження полягає у спробі акцентувати увагу на феномені літературної спадщини періоду національно-демократичної революції, представленої на сторінках журналу «Літературно-науковий вісник» (далі – ЛНВ), який видавався у Києві в 1917–1919 роках. Зокрема, на нашу думку, цей феномен полягає у громадянській позиції авторів та їх активній діяльності у формуванні української національної ідеї. Другим важливим аспектом даного феномену є унікальність історичного прогнозу щодо більшовицької влади, яка лише формувалась, але вже викликала антагонізм в творах українських письменників.

Після Лютневої революції у М. С. Грушевського з'являється можливість повернення до Києва і вже у другій половині березня 1917 року він ставить питання про відновлення видавництва журналу ЛНВ. Значну роль в цьому процесі відіграв О. Кандиба (О. Олесь), виконуючи у період 1917–1919 років обов'язки літературного редактора, а з січня по грудень 1918 р., як видно з конторської книги про оплату, виконував ще й обов'язки редактора. Документи особистого фонду дають мож-

ливість в загальному охарактеризувати громадсько-політичну та поетичну діяльність О. Олеся в ЛНВ. Зокрема, на нашу думку, показовим є документ підрахунків боргів «Літературно-наукового вісника», зроблених О. Олесем. На його основі, можна дійти висновку, що самі члени редакції працювали майже безкоштовно. Наприклад, редактор не одержував платні з початку року до 01.07.1918, редакція загалом мала борг 15000 крб, однак попри ці труднощі друкувалось 5000 примірників, які розходились по різних містах України: Харків, Полтава, Вінниця, Одеса, Суми [1].

Важливим для дослідження процесу національного відродження є вивчення творчості письменників періоду 1917–1919 років на сторінках ЛНВ, що відображає події революції в Україні, особливо тієї частини творчості, що свідчить про ставлення до більшовицького режиму. Наприклад, Д. Загул у вірші «Червоні блиски» показує своє поетичне бачення цього процесу таким чином: «Напились ми червоного вина, дурманом перепилися» [2]. О. Олесь свій стан оцінює віршем «Хтось весну мою убив»: «Хтось весну мою убив, заморозив кров гарячу, і тепер посеред нив я стою і тихо плачу...» [3]. А ось як представив своє бачення більшовизму К. Поліщук : «Миготять, миготять, миготять... – Що за дивна така новина?! Ах, вернулась крівава мана І червоній птахи летять... Знов пісні у сльозах, у сльозах... Мріє небо затьмарене злом, Заплелося терпіння вузлом І скорботно всміхається жах» [4].

Оцінку більшовицької влади П. Тичина подає у формі вражень своїх односельців у вірші, опублікованому в ЛНВ у 1919 році: «Прийшли до мене в гості З мого ж таки села Я хочу їх вітати – Не знаю, що сказать. – Нужда! – вони говорять. (А місто в прапорах...) – Сама нужда та злидні, – Й коли вже їм кінець? – Сини нас потішають: Ось... воля і земля. А що за тую волю Та безкінешна кров... Мовчать. В очах їх сльози, Я веселю печаль На стінах тихо плачуть Шевченко і Франко» [5].

У вигляді полеміки між українським інтелігентом та професором з Петрограда про державне будівництво в Україні 1918 року П. Смуток в оповіданні «На пожарині» показує

процес нищення Москвою ненависної їй української національної ідеї; суть якого полягає у пануванні народу східної культури і хижацької вдачі над народом європейських культурних нахилів і політичних ідеалів. В той же час нищення народної енергії імперіалістичною політикою Росії призвело до появи нової форми, в яку вилився великоросійський національний рух – більшовизму. В кривавій руїні Києва, в гарматних вибухах вбачає П. Смуток стародавню запеклу ненависть до української національної ідеї. Письменник робить висновок, що однією з причин поразки української революції стала недостатня розвинутість національного життя, «бо зденаціоналізований народ, як нація рабів, іде на послуги зверхній силі і піддержує її панування» [6].

Періоди бурхливого розвитку літератури супроводжуються активізацією критичної думки, загостреним відчуттям потрібності критики як посередниці між літературою і читачем, вимогливістю до її рівня. Матеріали ЛНВ є цінним джерелом вивчення процесу формування поглядів літературних критиків в період 1917–1919 років. Незважаючи на загальний хаос революційної доби, українська літературна продукція, на думку М. Зерова, стоїть безмірно вище рівня 1917 року. Серед молодих поетів найталановитішим він називає П. Тичину. Ціла низка його поезій навіяна політичними подіями останніх років. В основі «Скорботної матері» лежать враження Крутянської і багатьох інших трагедій 1918 року [7, с. 339].

Щодо результатів «ввутрішньої» вартості нових творів М. Зеров робить висновок: «В часі державного будівництва культурні сили нації одтягаються до іншої праці, і «музи мовчать» не тільки серед подій міжнародної, але і в часи внутрішньої, горожанської війни» [7, с. 344]. Хоча, на нашу думку, в Україні, навпаки, можна спостерігати пробудження соціальної активності мас, з одного боку, яке індукувало активність мистецтва, з другого – долучало до мистецької творчості нові сили. Це підтверджується архівними матеріалами редакції: кількість надісланих до редакції віршів в період 1917–1919 рр. можна вважати рекордною. Більшість із них, за

оцінкою О. Олеся, який продовжував за сумісництвом виконувати роль літературного редактора, були талановитими, але не обробленими [8]. Неохідно підкреслити ставлення редакції до авторів віршів, характерним виявом якого є лист-відповідь Н. Романович-Ткаченко: «Ваші вірші не підуть до друку, але автор має хист безумовно... Редакція радить авторові не кидати поезії» [9]. Вивчення поетичної спадщини періоду національно-демократичної революції дозволяє зрозуміти емоційний стан українського суспільства, тому поезія ЛНВ потребує подальшого вивчення, оскільки деякі публікації залишаються невідомими спеціалістам-філологам.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що літературні твори, опубліковані на сторінках ЛНВ сприяли процесу європеїзації української культури, формуванню ціннісних орієнтирів письменників, заснованих на українській ідеї, що дозволяло зібрати в єдиний справді соборний чинник всі прояви культури, серед яких неодмінно поставало питання відродження.

Джерела та література

1. ІР НБУВ. – Ф. 15. – № 3042. – Арк. 1-2.

2. Загул Д. Червоні блиски // ЛНВ. – 1919. – Т. 73. – Кн. 2. – С. 138-139.

3. Олесь О. Хтось весну мою убив // ЛНВ. – 1919. – Т. 73. – Кн. 2. – С. 143.

4. Поліщук К. Поезії // ЛНВ. – 1919. – Т. 73. – Кн. 3. – С. 246.

5. Тичина П. Поезії // ЛНВ. – 1919. – Т. 73. – Кн. 3. – С.249.

6. Смуток П. На пожарині // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – Кн. 4-6. – С. 69.

7. Зеров М. Українське письменство в 1918 році // ЛНВ. – 1919. – Т. 73. – Кн. 3. – С. 339-344.

8. ІР НБУВ. – Ф. 246. – № 184. – Арк. 1.

9. ІР НБУВ. – Ф. 246. – № 206. – Арк. 1.

Віталій Хоменко (м. Київ)

Чому Михайло Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 році?

У політичній біографії славетного українського історика Михайла Грушевського є багато цікавих сторінок, які й до сьогодні викликають серед вітчизняних дослідників значний інтерес. Однією з них є перехід голови Центральної Ради з рядів Товариства українських поступовців (ТУП) до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що стався в 1917 році і який, в принципі, є загальновідомим фактом. Але питання про те, чому відомий історик, який був одним з лідерів ТУПу, вирішив кардинальним чином змінити свої політичні та партійні уподобання залишається досить дискусійним. Зважаючи на це, спробуємо дати на нього відповідь, використовуючи інформаційний потенціал сучасної української історіографії, а також мемуарів, спогадів та публіцистичних праць сучасників М. Грушевського.

І. Верба та Ю. Шаповал вважали, що М. Грушевський приєднався до есерів зважаючи на їх селянську орієнтацію [1, с. 154]. С. Плохій вказував на розуміння істориком важливості питання аграрних перетворень та вміння йти за масами, що поступово радикалізувалися [2, с. 90]. В. Піскун теж відзначала, що на вибір суспільствознавця вплинула радикальність молодих есерів [3, с. 311]. Т. Бевз наголошувала, що політичною програмою відомого історика була національно-територіальна автономія України у складі Росії на демократичних засадах при забезпеченні прав національних меншин, яка була дуже схожою на програмні вимоги УПСР [4, с. 208]. Р. Пиріг навів кілька причин, як-то, згаданий вже селянський фактор, масовість УПСР, народницька ідеологія та схожість політичних програм [5, с. 8].

Звісно, в першу чергу потрібно з'ясувати, як сам М. Грушевський пояснював такий свій крок. Він аргументує цей

вибір тим, що цікавився есерами лише «як руховою силою селянства» і «…я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважнішим завданням моменту…» [6, с. 152].

Це ж саме, але в негативному сенсі повідомляв у питанні приєднання історика до УПСР один з лідерів цієї партії та його політичний опонент доби еміграції М. Шаповал. Він писав, що М. Грушевський «в революції заявився, як член «ТУП»а…Але згодом став «безпартійним»…Потроху переймався симпатіями до «селянства» і платонично співробітничав з партією соціалістів-революціонерів» [7, с. 58]. Бачимо, що голова Центральної Ради головним фактором свого вибору називає той факт, що УПСР була партією захисників прав селян. Зрозуміло, що М. Грушевський чудово розумів, яку силу складає селянство в Україні, адже воно було статистично найбільшим соціальним прошарком.

Свідчення історика доповнює один з лідерів ТУПу О. Лотоцький. Зрозумівши, що М. Грушевський фактично припинив співпрацю з поступовцями, і, намагаючись зрозуміти чому так сталося, О. Лотоцький зустрівся з істориком і той пояснив свій вчинок таким аргументом: «прибувши до Києва та бачивши, як революційна молодь ходить самопасом, він не міг не взяти її під опіку й догляд, бо хто зна, куди вона сама зайшла» [8, с. 356].

Інший відомий діяч ТУПу, Д. Дорошенко, залишив такий запис про перехід суспільствознавця до УПСР: «прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до

Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С. ухиляючись заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок» [9, с. 87-88].

Політичний лідер есерів 1917 року М. Ковалевський відзначав, що відомий історик вважав есерівський рух «революційно резервою» [10, с. 373]. Отже, видається, що М. Грушевський, розуміючи державницький потенціал есерів, але враховуючи їх молодість і політичну незрілість, намагався їх очолити, щоб спрямувати їх кипучу революційну енергію у конструктивне політичне русло.

Подібні думки залишив нам і Н. Григор'єв, який писав, що після того як М. Грушевський став головою Центральної Ради він «зразу пристав до соціалістів, бо побачив, що соціалісти найактивніший, найреволюційніший і національно найбільш свідомий та неподатний елемент» [11, арк. 73]. Дана цитата вказує на прагматичність та далекоглядність політичних поглядів славетного історика.

Що мав на меті М. Грушевський, фактично очоливши УПСР, думки його сучасників розділилися. Наприклад, О. Шульгин вважає, що відомий історик «зблизився з соціял-революціонерами і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя – збудувати Україну» [12, с. 150]. Отже, для історика найголовнішим завданням революції було, скориставшись потенціалом есерівської партії, позитивне вирішення українського питання.

У той же час В. Андрієвський залишив запис у своїх спогадах, згідно якого причини вступу М. Грушевського до партії есерів пов'язані нібито з його бажанням влади: «Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі» [13, с. 98], тобто, наголошується на честолюбстві та егоїзмі відомого історика.

Негативно ставиться до співпраці М. Грушевського та УПСР і В. Леонтович. Він також пояснює такий крок суспільствознавця прагненнями отримати владу в Україні, адже «Приєднуючись до лівих, Грушевський сподівався певно стати на їх чолі, використувати їх, примушивши робити по його наказам, за їх поміччю повести Україну тим шляхом, яким накаже, зробитися, так мовити творцем нової України» [14, с. 8].

Можемо зробити висновок, що зміна М. Грушевським своєї партійної приналежності була глибоко продуманим кроком, викликаним реальною оцінкою тих революційних змін, які відбувались у 1917 році в Україні. Він віддав перевагу партії, яка на його думку найбільше відповідала вимогам революційного часу через радикальність своїх соціальних вимог. Важливим фактором цього вибору історика була проселянська політика есерів. Крім того, політична програма УПСР співпадала з баченням суспільствознавцем майбутнього української державності. Потрібно сказати також, що вчинок М. Грушевського для багатьох його сучасників залишився незрозумілим, але, на нашу думку, історик проявив таким чином свою далекоглядність та політичну мудрість.

Джерела та література

1. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

2. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с.

3. Піскун В. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Піскун В. М., Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 516 с.

4. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 208-216.

5. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19.

6. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113-155.

7. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56-59.

8. Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3-х ч. – Ч. 3. – Варшава,1934. – 398 с.

9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Ч. 1. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.

10. Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). – Ф. 3562. – Оп. 1. – Спр. 27.

12. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж–Мюнхен: Записки НТШ, 1969. – Т. 186. – С. 143-155.

13. Андрієвський В. З минулого. – Берлін: Українське слово, 1923. – Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2: Директорія. – 310 с.

14. Леонтович В. Спогади // Тризуб. – 1928. – № 30. – С. 5-11.

Ігор Довжук (м. Переяслав-Хмельницький)

Сергій Єфремов у добу визвольних змагань 1917–1921рр.: штрихи до портрету

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) – громадський, політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець. Народився в с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії (нині село Катеринопільського р-ну Черкаської обл.)

у родині священика. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1901 р.). Політичну діяльність розпочав зі студентських років [1, с. 133].

Лютневу революцію 1917 р. С. Єфремов сприйняв як шанс для українців змінити свою історичну долю. Він був одним з ініціаторів створення Української Центральної Ради, хоча до її складу був обраний лише на Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня) як заступник голови. На з'їзді Товариства українських поступовців (25–26 березня) виступив зі звітною доповіддю, в якій зробив історичний огляд діяльності товариства, та був обраний головою Союзу українських автономістів-федералістів (нова назва ТУП). Дещо пізніше, 6–7 квітня, нарада Української радикально-демократичної партії ухвалила відновити діяльність партії, тимчасово керуватись старою програмою та створила ЦК УРДП, до якого увійшов С. Єфремов. Згодом, 27 червня, партія змінила свою назву на Українську партію соціалістів-федералістів. На перших Загальних зборах УЦР 8 квітня С. Єфремова обрано до складу Комітету УЦР – виконавчого органу Ради [2, с. 76].

16 травня 1917 р. до Петрограду прибули посланці Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком і С. Єфремовим. Намагаючись необережними діями не викликати зворотної реакції Тимчасового уряду на вимоги автономії України, делегація все ж привезла із собою проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, щодо утворення Крайової Ради і Крайового комісаріату. Негативне ставлення Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих депутатів підштовхнуло керівництво ЦР до перегляду тактичних засобів у взаєминах із центром [3, с. 54].

Після цих переговорів, під час яких тодішні російські демократи раптом почали сприймати прагнення України до волі як якесь непорозуміння, В. Винниченко висловив відому, майже крилату фразу: «Російська демократія закінчується на українському питанні». С. Єфремов був, можна сказати, живим свідком народження цієї фрази і потім ще не раз переконувався в її істинності [4, с. 4].

Після повернення до Києва С. Єфремов брав участь в обговоренні тексту проекту І Універсалу, ухваленого Комітетом УЦР 10 червня і того ж дня оприлюдненого на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді. Згідно з І Універсалом Центральна Рада 15 червня оголосила про створення уряду – Генерального Секретаріату у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря, серед яких переважали соціал-демократи. Перший український уряд очолив В. Винниченко, він же виконував обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Секретарем з військових справ став С. Петлюра, земельних – Б. Мартос, фінансів – Х. Барановський. С. Єфремову, як знавцеві національного питання, було запропоноване секретарство міжнаціональних справ [5, с. 256].

Однак пробув С. Єфремов на цій посаді зовсім недовго. Остання участь його в засіданні Генерального Секретаріату засвідчена протоколом від 29 червня. На II Універсалі УЦР, підписаному генеральними секретарями 3 липня, підпису С. Єфремова немає. Формально він залишався членом Президії УЦР, входив від неї до Малої Ради, проте активної участі в діяльності УЦР з липня 1917 р. не брав. Причини відходу С. Єфремова від керівництва УЦР недостатньо з'ясовані. Очевидно, їх треба шукати в загальній незгоді поступової української інтелігенції з курсом, який здійснювала УЦР, а також складних особистих стосунках С. Єфремова з головою Ради М. Грушевським.

С. Єфремов зосередився почасти на партійній роботі, а головним чином – на публіцистичній діяльності, виступаючи на сторінках «Нової ради». Цю газету, яка видавалася в 1917–1919 рр., неможливо уявити без С. Єфремова. Сергієм Олександровичем опубліковано в «Новій раді» 926 великих і малих матеріалів з найактуальніших проблем того часу [2, с. 77].

Зазначимо, що С. Єфремов негативно поставився до більшовицького перевороту, вважав його за авантюру. У більшовиках він убачав головну небезпеку для українського визвольного руху, активно виступав за створення єдиного національного фронту.

С. Єфремов, як і УПСФ, яку він очолював з вересня 1917 р., не поділяв політичного курсу уряду В. Голубовича навесні 1918 р., відверто говорив про його нежиттєздатність, однак державний переворот, здійснений П. Скоропадським, засудив. Восени 1918 р. займав непослідовну позицію щодо підготовки повстання проти гетьманської влади. Наприкінці року відійшов від активної політичної діяльності. Проте після вступу більшовиків до Києва у лютому 1919 р. С. Єфремов був арештований і відпущений із в'язниці лише внаслідок заступництва Української академії наук. У лютому 1919 р. УАН обрала С. Єфремова своїм дійсним членом. Зазнав він переслідувань і від денікінського режиму. У червні 1920 р., коли українські і польські війська залишали Київ, С. Єфремов перейшов на нелегальне становище, жив у Боярці за прізвищем Ігнатенка. На клопотання УАН радянська влада надала йому амністію і він повернувся до легального життя.

За 20-х років усі зусилля С. Єфремова зосереджувалися на науковій діяльності. Подальша доля Сергія Олександровича була трагічною [6, с. 48-50].

Отже, Сергій Єфремов був одним з ідеологів і теоретиків Української революції 1917–1921 рр. Своєю активною політичною діяльністю спробував змінити історичну долю українців. Однак цього не сталося. Україна на той час не змогла вибороти свою незалежність.

Джерела та література

1. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 2005. – 672 с.

2. Українська революція. Історичні портрети. Упорядники: Корновенко С. В., Морозов А. Г., Реєнт О. П. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 288 с.

3. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В. М. Штогрина. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.

5. Гусєв В. І. Історія України: підруч. для іноземн. студ. вищ. навч. зал. / В. В. Гусєв, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний, М. Г. Казьмирчук, Г. С. Черевичний; кер. авт. кол. Г. Д. Казьмирчук. К.: Київський університет, 2008. – 464 с.

6. Див.: Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К.: НАН України та ін., 1998. – 254 с.

Андрій Міхеєв (м. Київ)

Державно-політична діяльність О. М. Андрієвського

Опанас Михайлович Андрієвський (1878–1955) – український державний діяч, один з членів Директорії УНР. Всебічне вивчення і витлумачення його державно-політичної діяльності дозволить глибше зрозуміти характер національно-визвольного руху в Україні XX століття та його окремих напрямів.

Опанас Андрієвський народився 1878 року в Уманському повіті на Київщині. В 1906 році закінчив Демидівський юридичний ліцей у Ярославлі, потім почав займатися адвокатською практикою у Києві [1, с. 85]. В 1917 р. він приєднався до партії соціалістів-самостійників (УПСС), яка виступала за незалежність України [2, с. 17]. В 1918 р. ця партія була членом Українського Національного союзу, який перебував в легальній опозиції до гетьмана П. Скоропадського. В листопаді 1918 р. партія соціалістів-самостійників підтримала ідею збройного повстання проти гетьмана. Тому на таємній вечірній нараді 13 листопада 1918 р., де зібралися керівники партій, що входили до складу Національного союзу, а також представники Січових стрільців, вирішено було делегувати до складу тимчасового повстанського органу влади – Директорії одного представника і від партії соціалістів-самостійників. За реко-

мендацією голови партії О. Макаренка вибір упав на О. Андрієвського [3, с. 59-60].

На початковому етапі діяльності Директорії у прийнятті рішень О. Андрієвський схилявся до позиції С. Петлюри, який виступав проти соціалістичних повадок В. Винниченка і прагнув налагодити порозуміння з Антантою [4, с. 216]. Крім того, О. Андрієвський виражав в Директорії інтереси військових, чимало з яких також належали до УПСС [5, с. 237-238].

О. Андрієвський був єдиним кваліфікованим юристом в складі Директорії, отож на його плечі випала ноша перевіряти підписані Директорією документи на юридичну правочинність, надавати їм вигляду законності, хоча зрозуміло, що в революційних умовах законність – річ дуже відносна. О. Андрієвський також брав участь у переговорах з представниками ЗУНР щодо об'єднання двох УНР [6, с. 134-136].

В кінці січня 1919 р. значно загострився конфлікт між С. Петлюрою та В. Винниченком. Останній наполягав на переговорах з більшовиками та на активних соціалістичних перетвореннях, в той час як С. Петлюра повністю робив ставку на Антанту. О. Андрієвський та більшість військових підтримали Головного Отамана, отож В. Винниченко вирішив вийти зі складу Директорії і виїхати за кордон [7, с. 125]. Був сформований новий правий уряд на чолі з С. Остапенком.

Однак Антанта згодом евакуювалася з Одеси, більшовики захопили більшість території України, а уряд С. Остапенка зовсім не мав популярності в народі. С. Петлюра під впливом агітації лівих партій почав задумуватися над формуванням нового, лівішого кабінету міністрів, однак О. Андрієвський всіляко противився цьому [8, с. 169-170].

На початку березня члени Директорії через непевність становища на фронті роз'їхалися хто куди і разом Директорія вже ніколи не збиралася. О. Андрієвський вирішив пересидіти неспокійні часи в столиці ЗУНР Станіславові. Там він зблизився з галицькими політиками, які в переважній своїй більшості, так як і він, сповідували антисоціалістичні погляди. Однак О. Андрієвський продовжував стежити за подіями в

Наддніпрянській Україні і виступав проти відставки уряду С. Остапенка.

Тим часом активізувалися ліві елементи (есери і есдеки), які 21–22 березня 1919 р. у Кам'янці спробували здійснити переворот і перехопити владу у Директорії (т. зв. «Комітет охорони республіки»). О. Андрієвський негайно послав туди своїх агентів, які заарештували багатьох діячів лівих партій, що брали участь в «Комітеті» [7, с. 239-241]. Заколот в Кам'янці був придушений, однак С. Петлюра на цей час вже повністю схилився на бік лівих сил. Він відправив у відставку уряд С. Остапенка і сформував новий виключно соціалістичний уряд під керівництвом есдека Б. Мартоса.

Такий поворот подій викликав шалений опір з боку О. Андрієвського, який представляв інтереси правих. Він не визнавав новий уряд і звинувачував його у пробільшовицьких симпатіях [9, с. 45].

Гуртуючи навколо себе в Галичині невдоволені праві елементи, О. Андрієвський був одним із головних ініціаторів та натхненників спроб державного перевороту під проводом отамана Оскілка (29 квітня) та П. Болбочана (7 червня). Після поразки заколоту Оскілка О. Андрієвського на нараді Директорії від 13 травня 1919 р. було виключено зі складу цього органу [10, с. 43].

У травні 1919 р. О. Андрієвський перебував в Станіславові, потім, у зв'язку з наступом польських військ, перебрався до Кам'янця. Однак залишатися на території Наддніпрянщини йому було небезпечно через переслідування з боку влади УНР, тож залишався єдиний вихід – еміграція. Через Румунію О. Андрієвський виїхав до Австрії. Там О. Андрієвський разом з деякими іншими емігрантами продовжив критикувати політику С. Петлюри. На початку січня 1921 року він увійшов до опозиційної С. Петлюрі Всеукраїнської Національної Ради у Відні, яка негайно висловила претензії на керівництво «всім українським рухом» [7, с. 444-445]. А 8 грудня 1921 р. О. Андрієвський разом з колишніми членами Директорії Ф. Швецем та А. Макаренком навіть спробували реанімувати

діяльність Директорії, однак ця спроба зазнала поразки, тому що їх ніхто не визнав [11, с. 124]. Тож О. Андрієвський відійшов від політичної діяльності і переїхав до Чехословаччини, де викладав право в Українському вільному університеті.

Поступово його погляди еволюціонували від націоналістичних до монархічних. Під час Другої світової війни він підтримував Німеччину, прагнув знищення більшовизму і відродження незалежної України під німецьким протекторатом [12]. 1945 р. у зв'язку з захопленням радянськими військами Праги переїхав до Відня. Помер в 1955 році.

Отже, постать О. Андрієвського є дуже неоднозначною, але завдяки цьому й цікавою. Правий соціаліст-самостійник, який до 1918 р. фактично не брав участі в політичному житті України, завдяки щасливому збігу обставин зумів стати однією з головних осіб в державі. У складі Директорії УНР виражав інтереси правих груп і військових, виступав проти соціалістичних експериментів, в зовнішній політиці орієнтувався на Антанту. Спочатку підтримував С. Петлюру, але згодом відійшов від нього і навіть намагався усунути. З середини 1919 р. знаходився за кордоном, де продовжив критикувати Головного Отамана. Поступово почав схилятися до монархічних ідей.

Джерела та література

1. Осташко Т. С. Андрієвський Опанас Михайлович // Енциклопедія історії України. – Т. 1.– К.: Наукова думка, 2005. – 688 с.

2. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. – Львів,1938. – 136 с.

3. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. – Нью-Йорк, 1958. – 126 с.

4. Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги // Проблеми вивчення історії української революції. – 2009. – Вип. 4.

5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ–Відень, 1920. – Ч. ІІІ. – 535 с.

6. Цегельський Л. Від легенд до правди. – Львів, Свічадо, 2003. – 253 с.

7. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

8. Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. ІІІ. Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.

9. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтапрес, 2001. – 160 с.

10. Яковлів А. Основи Конституції УНР. – Нью-Йорк, 1964. – 69 с.

11. Литвин С. Х. Історія однієї змови // Український історичний журнал – 2000. – № 1.

12. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 84. – Арк. 5.

Ігор Левитський (м. Київ)

Київські сторінки трудової, громадської й творчої діяльності Миколи Васильовича Левитського

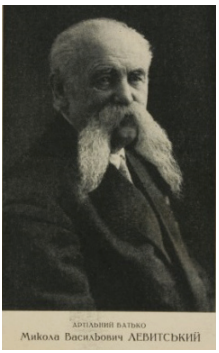

Ім'я цієї людини «заблукало» в бурхливих подіях XX ст., але справа його живе і розвивається. Свого часу це була широко відома, поважна і шанована людина як на батьківщині серед народу та творчої інтелігенції України, так і в царській Росії, Європі та Америці серед діячів кооперативного руху.

Левитський Микола Васильович – громадський діяч, близький до ідей ліберально-

народної думки в Україні; організатор, ідеолог і практик артільно-кооперативного руху; публіцист, автор понад 300 віршів, 20 дум і пісень, декількох поем і розповідей, статей. Більш за все Левитський М. В. проявив себе як засновник хліборобських артілей, згодом як організатор промислових, виробничих, ремісничих та інших артілей і кооперативів. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) зберігається особистий фонд (№ 327), присвячений діяльності М. В. Левитського, який нараховує понад 2000 од. зб. [1].

М. Левитський народився 25 березня (6 квітня) 1859 р. в селі Хмільне Київської губернії у сім'ї православного священика. 1885 р. він успішно закінчив юридичний факультет Харківського університету, але надалі свою основну діяльність пов'язав з землеробським артільним, а потім і кооперативним рухом. Більш докладну біографічну довідку про М. Левитського можна знайти на сайті: inb.dnsgb.com.ua [2]. На жаль, архівних матеріалів про кооперативну і громадську діяльність М. Левитського в Києві до 1917 р. залишилось небагато. По-перше, це пов'язано з тим, що починаючи з 1894 р. і приблизно до початку 1905 р. його артільно-кооперативна діяльність відбувалася на Херсонщині, а також у багатьох куточках України та Росії. На запрошення в 1897–1900 рр. він бував у багатьох містах (Києві, Зніжені, Одесі, Харкові, Херсоні, Вітебську, В'ятці, Москві, Петербурзі, Пермі, Самарі, Симбірську, Тамбові та ін.) де брав участь з організації артілей, читав доповіді й лекції. По-друге, невелика кількість інформації може бути пов'язана з крадіжкою його власної бібліотеки в Єлисаветграді у 1922 р., яка складала понад 2000 од. зб. [3], [4]. Відомо, що у 1897 р. М. Левитський читав студентам Києва реферат про сільськогосподарські артілі і кооперацію загалом. З ініціативи студента історико-філологічного факультету університету св. Володимира Василя Доманицького ця зустріч сталася в помешканні по вулиці Жилянська, 20, де проживав професор історії університету В. Б. Антонович [5, с. 71]. Співробітники 1-ї Артілі палітурників, футлярників та

друкарів Києва (Фундуклеївська, 18) подарували Миколі Васильовичу у 1902 р. портфель, частина якого з його власноручним написом збереглась до нашого часу [6]. Українське музично-драматичне товариство запрошувало М. Левитського на засідання 27 серпня 1905 р. в Києві [7]. Починаючи з 1917 р. і далі багатогранна кооперативна, громадська і творча діяльність М. Левитського представлена у фонді ІР НБУВ у значних розмірах, тому, зважаючи на обмежені обсяги цієї праці, вона буде висвітлена лише частково. З 17 (4) березня 1917 р. починається активна діяльність М. Левитського як члена Української Центральної Ради (УЦР), до якої він був обраний від територіального представництва Єлисаветградської української громади [8], [9], [10]. Потрібно відмітити, що на той час членами УЦР на Українському національному з'їзді (конгресі) 6-8 квітня 1917р. було обрано ще декілька Левитських (Левицьких), що вносить часткову плутанину і потребує, на наш погляд, деяких уточнень. Наприклад, скоріше за все, що «Левитський М. – від Кубані» [8, с. 64], це – Левитський Микола Григорович (однофамілець Миколи Васильовича), який у квітні 1917 р. був обраний до складу УЦР, як представник української общини Кубані [11], надалі – видатний український громадський та політичний діяч, дипломат. Збереглись дві промови Миколи Васильовича на засіданнях УЦР, в яких він призиває до захисту селян і всього українського народу, що проживали на той час за межами України «на Московщині» [9, с. 266]. У другому виступі він «звертав увагу всіх депутатів на те, що не можна ставити до Української держави та її правительства такі самі вимоги, як до тих держав, що існують уже сотні літ…» [9, с. 297]. Як це все схоже на події сьогоднішнього дня! У довіднику «Діячі Української Центральної Ради» також можна знайти спогади про М.В. Левитського [10, с. 114]. На жаль, рік смерті в його біографічній довідці вказаний не вірно – «1934 р.», замість 1936 р. [12]. Протягом 1917 р. М. Левитський окрім громадської діяльності також продовжує брати участь в реалізації ідей розвитку кооперативного руху в Україні, наприклад, в

розробці «Приблизного уставу трудової артілі» [13], а в лютому 1917 р. пише доповідні записки міністру фінансів та міністру внутрішніх справ про затвердження Статуту Південноросійського кооперативного банку і Дніпровського кооперативного товариства [14]. У той же час, спільно з Київським виконавчим комітетом об'єднаних громадських організацій, звертається з листівкою до селянства України [15]. Не забуває М. Левитський і про творчу діяльність. Наприклад, 25 вересня 1917 р. під впливом революційних подій в Україні пише вірш, а надалі і музику до «Українського маршу вільного козацтва» [16]. Ось деякі рядки цього вірша:

Ну вперед же браття милі,
Рівняймось гарненько, –
Оддамо же ми всі силі, –
Потішимо ж Неньку.

Ніхто ж більше не посміє
Та й нас зачіпати,
Одсіч дати ми зуміємо
Вже-ж з рідної хати.

Хай всі ж знають добрі люди
Про наше козацтво,
Що в нас гаслом повік буде:
Свобода та Братство.

Слава ж Вільному Козацтву
Нехай процвітає.
Слава ж нашому юнацтву, –
Хай Неньку втішає.

З 6 квітня 1918 р. М. Левитський займає посаду директора відділу Державного майна при Міністерстві земельних справ у Києві й 15 травня 1918 р. офіційно переїжджає з Єлисаветграда до Києва, де продовжує свою активну артільно-кооперативну і громадську діяльність [17]. Невідомо де він жив у Києві з самого початку, але в 20–30 рр. XX ст. він проживав на вулиці Чудновського, 17, кв. 4 [18] (нині Терещенківська) [19]. У 1918 р. Микола Васильович бере участь в розробці проекту «Закону про шлюб та розвід, про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження та смерті» (на 2 арк.) [20], «Проекту конституції Української Народної республіки» (на 10 арк.) [21], «Уставу Народного Інституту» (на 2 арк.) [22]. Як співробітник Міністерства земельних справ і Державного майна УНР, він бере участь у вирішенні питання завідувача

Київським Палацом (Н. Оболонського) про виплату зарплати робітникам Палацу [23]. У тому-ж році Микола Васильович звертається з доповідною запискою до всіх центральних українських кооперативних інституцій з приводу організації товариства «Кооперативного Флоту» [24]. Спільно з Київським губернським комітетом з палива він бере участь у вирішенні питань, пов'язаних з закупівлею продовольства і фуражу [25], продовжує співпрацю з губернськими земствами [26] тощо. Рада Народного міністерства земельних справ запрошує його на засідання 26 квітня 1818 р. [27]. Київське товариство любителів природи звертається до Комісії охорони пам'яток з проханням фінансової допомоги Київському зоологічному саду [28]. 17 квітня 1918 р. Київський економічно-адміністративний інститут звертається до Миколи Васильовича з приводу відкриття інституту [29], а 24 жовтня того ж року він виступає з промовою на його відкритті [30]. З листопада 1918 р. Київська діяльність М. Левитського переривається, що пов'язано з його поїздкою на Кубань у Катеринодар, де проводились два кооперативні з'їзди. [31]. Ця подорож розтяглась аж на два роки і трохи не вартувала йому життя. До Києва він зміг повернутися лише в грудні 1920 р. [32], де продовжив свою трудову і громадську діяльність у справі зміцнення і розвитку кооперативного руху. 1921 р. в Києві М. Левитський бере участь в організації трудової артілі для виробу народних музичних інструментів [33]. У тому ж році він звертається до народного комісара освіти України з доповідною запискою про шкільні артілі [34], підтримує зв'язки з організаційних питань з Київським Союзом кооперативних установ (к. Дніпросоюз) [35]. У 20-х рр. XX ст. М. Левитський звертається з доповідною запискою до Державної Правописної Комісії про доцільність змін в Українському правописі [36], а також до Правління Українбанку с заявою в справі фінансових операцій Українбанку з кооперативними крамницями [37]. Бере участь в роботі XI з'їзду Рад Київщини (1929 р.) [38], а також в засіданнях Ради Українського сільськогосподарського банку «Укрсільбанк» (14 січня 1929 р.) [39]. Звертається листом у

справі українського правопису до Комісії по усталенню українського правопису, 20–30 рр. [40]. Київський кооперативний інститут запрошує Миколу Васильовича на засідання, також вітає його з ювілеями 1926 р., 1 січня 1929 р. [41]. Київський Кредитсоюз запрошує його на збори 24 вересня 1927 р. [42]. У 30-і рр. XX ст. М. Левитський бере участь в розробці статуту Всеукраїнського центрального кооперативного музею (ВЦКМ); у підготовці відкритого листа до кооператорів про завдання Музею (1930 р.) [43]; в розробці Положення про Комісії історії кооперації ВЦКМ, 23 січня 1930 р. [44]. Дім учених Київської секції наукових робітників повідомляє його про збори та засідання (20 жовтня 1928, 9 лютого 1930 р.) [45].

1918 і 1928 рр. були знаковими для М. Левитського. Це були роки його 40 і 50-річної кооперативної діяльності, яка розпочалася ще 1878 р., коли він разом з товаришами, учнями 8-го класу Бєльської гімназії що на Холмщині, організував «артільну квартиру» в окремому флігелі, де жив і харчувався майже весь клас [46]. Далі була важка, але плідна артільно-кооперативна діяльність, яка з вдячністю оцінена його сучасниками. Наприклад, у листі управи Центрального українського кооперативного комітету (Київ, В. Васильківська, 14) до Товариства «Просвіта» (Київ, Терещенківська, 2) відзначено, що: «30 вересня с. р. (1918) виходить 40 років кооперативної діяльності «артільного батька» М. В. Левитського. 40 років свого життя поклав він на будування рідної кооперації…» [47]. На засіданні управи Всеукраїнської спілки земств (28 вересня 1918 р.), як відповідь на лист Ювілейної комісії**,** було ухвалено: «… Для унесмертельнення імені М. Левитського асигнувати 2 тисячі карб. на відкриття двох бібліотек-читален його імені в с.с. Хмільнику Канівського повіту і Федварі Єлісаветградського повіту» [48]. У тому ж році Микола Васильович святкував не тільки свій ювілей, але й брав участь і був відповідальним розпорядником у святкуванні 8 листопада 1918 р. ювілею Дмитра Марковича [49]. Збереглась також його вітальна телеграма до Комітету святкування пам'яті Коцюбинського (Київ–Вінниця) [50]. В особистому фонді М. Левит-

ського (ІР НБУВ) зберігаються близько 100 привітань одержаних ним з нагоди ювілеїв у 1918, 1926 рр., а також вітальні листи і телеграми (1926–1930 рр.) від різних кооперативних, господарських та інших установ як України, так і колишнього СРСР [51].

Окремо варто зазначити, що М. Левитський брав активну участь в роботі Соборів Української автокефальної православної церкви (14-30 жовтня 1921 р., 17-30 жовтня 1927 р.) та виступав з промовами з різних питань понад 20 разів. В реєстрі кандидатів на єпископів, обраних Першим Собором УАПЦ 1921 р. він був 8-м з 20 претендентів на це звання [52], [53]. В фонді ІР НБУВ збереглося запрошення від Всеукраїнської православної церковної ради на Другий Всеукраїнський Собор [54], а також лист від митрополита до М. Левитського, датований 21 жовтня 1928р. [55]. Зауважимо, що останній вітальний лист, якій дійшов до нас від М. Левитського – це вітальна телеграма Київському кооперативному інституту з нагоди ювілею закладу в 1936 р., в році коли Микола Васильович пішов із життя [56]. Цей факт, на наш погляд, є дуже символічним.

Нині Національна спілка краєзнавців України за підтримки Інституту історії України НАН України, Інституту національної пам'яті України та ін. проводять підготовчу роботу до шанування пам'яті М.В. Левитського і святкування його 160-річного ювілею у 2019 р.

Джерела та література

1. Воронкова Т. І. Левитський Миколай Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 303-311, ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 1-2171.

2. Електронній журнал «Історія науки і біографістика» 2015-N2 (№ 13), УДК 334.7(477)»18/19».

3. Інститут рукопису Національній бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 2-31.

4. Там само. – Спр. 573.

5. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.). – К., 2000.

6. ІР НБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 2108.

7. Там само. – Спр. 1813.

8. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К. : [б.в.], 1996. – С. 54, 64, 66, 239, 378, 533.

9. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 2 : 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – [Б. м.] : [б.в.], 1997. – С. 109, 266, 297.

10. Діячі Української Центральної Ради [Текст] : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко; НАН України, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури. – К. : [б.в.], 1998. – С. 114, 222, 232, 238.

11. Інтернет-ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/

12. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1654. – Оп. 4. – Спр. 52. – Арк. 327, 327 зв.

13. ІР НБУВ. – Ф. 327. – Оп.1. – Спр. 881.

14. Там само. – Спр. 882.

15. Там само. – Спр. 2133.

16. Там само. – Спр. 331, 368.

17. Там само. – Спр. 555, 556.

18. Там само. – Спр. 724.

19. Інтернет-ресурс: https: //fr.slideshare.net/nbkidskiev/ss-59726311.

20. ІР НБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 884.

21. Там само. – Спр. 886.

22. Там само. – Спр. 889.

23. Там само. – Спр. 885.

24. Там само. – Спр. 888.

25. Там само. – Спр. 890.

26. Там само. – Спр. 887.

27. Там само. – Спр. 1754.
28. Там само. – Спр. 1626.
29. Там само. – Спр. 1629-1630.
30. Там само. – Спр. 2109.
31. Там само. – Спр. 557.
32. Там само. – Спр. 550-563.
33. Там само. – Спр. 912.
34. Там само. – Спр. 913.
35. Там само. – Спр. 916.
36. Там само. – Спр. 902.
37. Там само. – Спр. 903.
38. Там само. – Спр. 979.
39. Там само. – Спр. 1067-1075.
40. Там само. – Спр. 1368.
41. Там само. – Спр. 1631-1636.
42. Там само. – Спр. 1641.
43. Там само. – Спр. 1085.
44. Там само. – Спр. 1086.
45. Там само. – Спр. 1566-1573.
46. Фаресов А. Народники и марксисты. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 274.
47. ДАК. – Ф.1447. – Оп. 1. – Спр. 42.
48. Там само. – Спр. 76.
49. ІР НБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 895.
50. Там само. – Спр. 1369.
51. Там само. – Спр. 1090, 1860–1862.
52. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1921 р. Документи і матеріали. Т. 1. – Київ, 1999.
53. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1927 р. Документи і матеріали. Т. 2. – Київ, 2007.
54. ІР НБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 1516.
55. Там само. – Спр. 2079.
56. Там само. – Спр. 1367.

Стефан Машкевич (м. Київ)

Німецька окупація Києва в 1918 році (за даними німецьких джерел)

Загальновідомо, що другий період правління Центральної Ради (березень–квітень 1918 року), державний переворот 29 квітня і правління гетьмана П. Скоропадського (квітень-грудень того ж року) пройшли за постійної присутності в Україні німецьких і, меншою мірою, австро-угорських військ. Характер дій головного командування німецької групи армій Лінзінгена (пізніше – Ейхгорна) і німецького посольства в Києві не залишає сумнівів: ця присутність мала характер окупації, хоча і дружньої (non-belligerent).

Для об'єктивного висвітлення тогочасних подій необхідно залучити документи самих окупантів. Має сенс як просте порівняння наративів, так і аналіз мотивації сторін, основних суперечностей, порівняльної важливості тих чи інших подій з погляду обох сторін і т. ін.

Масив німецьких джерел, що стосуються окупації України 1918 року, доволі об'ємний. Офіційні документи можна умовно поділити на дві великі групи, за приналежністю до відомств: 1) військові та економічні; 2) дипломатичні. Перші відклалися в цілому ряді архівів Німеччини: Бундесархіві (Bundesarchiv) в Берліні і Фрайбурзі, Головному державному архіві Саксонії в Дрездені (Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden), Архіві землі Баден-Вюртемберг у Штутгарті (Landesarchiv Baden Württemberg – Hauptstaatsarchiv Stuttgart), Головному державному архіві Баварії (Bayerisches Hauptstaatsarchiv) в Мюнхені. Частина цих документів введена до наукового обігу в фундаментальній колективній монографії В. Дорніка (W. Dornik) та ін. [1]. Копії дипломатичних документів зберігаються в декількох архівах, зокрема, в Національному архіві США (US National Archives) у Вашингтоні; на цих документах базується монографія О. Федишина [2]. Ще один масив дипломатичних і економічних документів знаходиться в Цент-

ральному державному архіві вищих органів влади України в Києві [3]. Підбірка дипломатичних документів була опублікована ще в 1930-ті роки, мовою оригіналу [4] та в російському перекладі [5] (без наукових коментарів і навіть без посилань на оригінали). Нарешті, існує ряд документів особового походження, серед яких, на наш погляд, особливий інтерес представляє колекція Вільгельма Гренера (Wilhelm Groener) в Бундесархіві у Фрайбурзі [6]; деякі документи з цієї колекції, з докладними науковими коментарями, опубліковано в Німеччині в 1971 році [7]. Однак значна частина цих документальних свідчень досі не була об'єктом уваги українських дослідників.

Мета цієї роботи – виявити невідомі факти, що стосуються перебування німецьких військ у Києві, а також з'ясувати, як позиціонувала події 1918 року німецька сторона, і яким чином її позиція впливала на українську владу та життя киян. Зважаючи на обмежений обсяг цієї доповіді, зосередимося на періоді березня–квітня 1918 року, протягом якого оформилися взаємини між німецькою та українською сторонами.

Зайняття Києва німецькими військами добре задокументовано в щоденних звітах корпусу Кнерцера (Korps Knoerzer). Першою німецькою частиною, що вступила до Києва 1 березня 1918 року (приблизно за годину-півтори після українських частин), став 1-й батальйон 350-го піхотного полку 45-ї дивізії ландвера під командуванням майора Цшідеріха (Major Zschiederich) [8]. Оволодіння столицею України було настільки важливим епізодом кампанії, що командир корпусу генерал Кнерцер надіслав з цієї нагоди спеціальне послання королю Саксонії Фрідріху Августу III [9], особливо відзначивши майора Цшідеріха.

На думку німців, значна частина мешканців Києва раділа звільненню міста від більшовиків, але «лише деякі дійсно прийшли зустріти німецьких визволителів». Пояснювали вони це тим, що більшість киян, як і раніше, бачили в німецькій армії ворога, і мало минути трохи часу, аби населення звикло, що колишній ворог «тепер став другом, союзником і захисником» [10].

Мета окупації України і, зокрема, Києва була оголошена в «Особливих розпорядженнях» (Besondere Anordnungen) по корпусу Кнерцера: «а) встановлення миру і порядку в країні; б) негайне налагодження торгових відносин, щоб використовувати експортну продукцію країни у нас вдома» [11]. Акцент на необхідності «навести порядок» (Ordnung zu schaffen) знаходимо також у документах цивільних відомств – наприклад, Центрального залізничного агентства в Києві (Eisenbahnzentralstelle Kiew) [3, спр. 8, л. 15]. З погляду німців, українці, в тому числі й кияни, підтримували їхні заходи: за словами дослідника Гюнтера Франца, «населення зітхнуло з полегшенням» («die Bevölkerung atmete auf») [12, S. 446]. Разом з тим «гості» добре розуміли, що в країні буде чимало невдоволених, і вживали заходів по боротьбі з невдоволенням, у тому числі превентивних. Було видано наказ, що забороняв німецьким солдатам і офіцерам залишати казарми без зброї [13], інший наказ містив припис вимагати від українського уряду закриття газет, що виявляли ворожість до німців [14]. Було складено двотомний «Каталог підозрілих громадян України» (Verzeichnis von verdächtigen Bürger der Ukraine) [15], до якого потрапили, зокрема, Михайло Грушевський і Володимир Винниченко (!).

Нарешті, найважливішим аспектом діяльності німців у Києві були їхні взаємини з українською владою. З німецьких джерел випливає, що окупанти розглядали Центральну Раду і підзвітну їй Раду народних міністрів насамперед як підручний засіб для реалізації власних цілей. Не можна сказати, що вони прагнули до тотального контролю над ситуацією в Україні. В тих сферах київського міського життя, які безпосередньо не стосувалися економічних інтересів Німеччини, як і раніше, основна роль належала міській думі й управі. Наприклад, муніципалізацію трамвайного підприємства в Києві (без якої місту загрожував би транспортний колапс) у березні 1918 року було проведено без участі німецької влади [16]. Однак, коли німці зрозуміли, що український уряд не виправдовує їхніх очікувань, вони почали прямо втручатися у внутрішні справи

України. Красномовні свідчення ми знаходимо у щоденникових записах та листах генерала Гренера, в яких чітко простежується зарозуміле, «протекційне» ставлення його самого та колег до українських політиків. «Ця людина слабак; інакше він би прогнав своїх колег-міністрів, включаючи Раду, під три чорти і правив би разом з нами» [6, Tagebuch 9, Bl. 428], – казав Гренер про Всеволода Голубовича, єдиного з українських політиків, якого він вважав «пронімецьким» [17, Bl. 68-68´]. Ті самі записи Гренера [6, Tagebuch 9, Bl. 427-427´], поряд з дипломатичними документами [4, S. 52-53, 56], не залишають сумнівів і в тому, що німці активно планували заміну українського керівництва в квітні 1918 року. Відомий епізод з викраденням банкіра Доброго і подальшим арештом міністрів в залі засідань Центральної Ради міг зіграти роль каталізатора, але аж ніяк не був глибинною причиною зміни влади, інспірованої німецьким командуванням. Відзначимо, що кандидатура П. Скоропадського як гетьмана України була затверджена в Німеччині «на вищому рівні» – телеграмою кайзера Вільгельма II Ейхгорну [4, S. 47].

Порівняння поглядів німецької та української сторін на події 1918 року в Києві й Україні в цілому – питання, мало вивчене донині, і воно потребує подальшого дослідження з активним залученням німецьких архівних джерел.

Джерела та література

1. W. Dornik u.a. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922, Graz, 2011. [Переклад: Вольфрам Дорнік та ін., Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки, Київ, 2015.]

2. O. Fedyshyn, Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918, Rutgers University Press, 1971.

3. ЦДАВО України. – Ф. 2601. – Оп. 1.

4. Die deutsche Okkupation der Ukraine. Geheimdokumente, Strasbourg, 1937.

5. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). М.: ОГИЗ, 1936.

6. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, N 46.

7. Von Brest-Litowsk zur deutschen Novemberrevolution: aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman, März bis November 1918, Göttingen, 1971.

8. HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Abendmeldung 1.3.18.

9. HStA Stuttgart, M 46/16, Gen. v. Knoerzer an Seine Majestät den König von Sachsen, 2.3.18.

10. HStA Stuttgart, M 1/11 Bü 749, Korps Knoerzer, Abt. Ia, Der Feldzug in der Ukraine bis zum Einnahme Kiews, S. 10-11.

11. BayHStA-KA München, Infanteriebrigaden (WK) 4060, Korps Knoerzer, Abt. Ib, Nr. 528, Besondere Anordnungen, 24.3.18.

12. G. Frantz, Die Rückführung des deutschen Besatzungsheeres aus der Ukraine 1918/19 // Wissen und Wehr, 1934, № 7.

13. BayHStA-KA München, Kavallerie Höhere Stabe (WK) 197, Generalkommando XXII. R.K., Abt. Ia, Nr. 147 op, 25.3.18.

14. HstA Dresden, 11358 Generalkommando des XXVII. Reservekorps Nr. 60, Bl. 003.

15. HstA Dresden, 13452 Kriegsgerichte der Reservekorps Nr. 28, 29.

16. Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 42. – С. 149-161.

17. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, N 46/32, Nr. 6.

Василь Мерінг (м. Київ)

Сергій Мерінг: міністр торгівлі та промисловості урядів гетьманату Павла Скоропадського (24.10–14.12.1918 р.)

У жовтні 1918 року П. Скоропадський формує новий уряд. Через розбіжності з керівництвом у зміні політичного курсу Української Держави своєї посади позбувається міністр торгівлі і промисловості С. Гутник. На вакантну посаду президія ПРОТОФІСу пропонує кандидатуру Сергія Мерінга. Дане рішення викликало протиріччя, оскільки він був постаттю не дуже публічною в українській політиці. «Замість Гутника ви берете якогось Мерінга, як кажуть, по рекомендації «Протофіса» [1, с. 148] – дане твердження належить Є. Чикаленку, якого переконували взяти портфель міністра земельних справ. Згодом у своїх спогадах П. Скоропадський відзначив, що С. Гутник не виправдав його надій: «Я був дуже задоволений, коли його замінив Мерінг» [2, с. 195].

Мерінг Сергій Федорович – підприємець, представник цукроварного промислу, середній син київського лікаря-терапевта професора Фрідріха Мерінга та його дружини – Катерини Михайлівни Томара, що належала до аристократичної родини грецького походження. У Катерини Михайлівни та Федора Федоровича Мерінгів було п'ятеро дітей: Софія (1860 р.н.), Михайло (1862 р.н.), Надія (1864 р.н.), Сергій (1867 р.н.), Володимир (1869 р.н.) [3, арк. 292].

Сергій Федорович згадується у домашньому духовному заповіті професора. Із документа видно, що професор, не дивлячись на велику зайнятість, приділяв йому багато уваги та наполягав на університетській освіті. Сергію Мерінгу батько заповідав нерухомий маєток в селах Нова Гребля та Овечаче Київської губернії Бердичівського повіту [4, арк. 50-51].

Молодий Мерінг завершує навчання в колегії Павла Галагана, вступає до фізико-математичного відділення філософського факультету Університету імені святого Володимира.

Після смерті батька у 1887 р. та по завершенню навчання в університеті Сергій Федорович Мерінг продає маєток в селі Овечаче і купує Староприлуцьку садибу. Одружується на Терезі Йосифівні Сантарті, що була іспанкою із Валенсії, народивши йому двох синів, Сергія та Бориса. Сергій Федорович виховував як рідну дитину доньку дружини від першого шлюбу – Кармен. Сім'я в основному проживала у Київському будинку по вул. Банкова, 8 [5, арк. 17], а заміську віллу й землі С. Ф. Мерінг здавав в орендне утримання К. В. Бліжовському [6, арк. 28].

Сергію Федоровичу належали цегельний завод, який знаходився в оренді у Гершка Дудника, на якому працювало 8 чоловіків; один водяний млин в дві постави; ферма «Забарова» при Старій Прилуці, де проживало 60 чоловіків і 45 жінок. Землі – 570 десятин.

Молодий підприємець мав у власності село Нова Гребля. Будучи розпорядником цукрового заводу, заснованого у 1899 р. На ньому працювало 375 робітників. Випуск цукру складав 288 628 пудів. При цукровому заводі було відкрито двокласне приходське училище [7, с. 158]. Але основний свій капітал він отримав у спадок при розподілі батьківської землі у центрі Києва та участі у Київському містобудівному товаристві, що очолював його старший брат Михайло. Сергій Мерінг вчасно вивів свій капітал з цієї справи, оскільки бачив її ненадійність у тогочасних реаліях. Через декілька років товариство банкрутує і його за безцінь купує Лазар Бродський.

Звичайно, Сергій Федорович не був таким впливовим цукрозаводчиком як Терещенко, Харитоненко, Бродський, але серед економічних провідників посідав авторитетне місце. Інакше, у буремному 1918 р. Мерінга не зарахував би до свого уряду його голова Федір Лизогуб, який шукав розумних, незаполітизованих фахівців, щоб зміцнити Українську Державу Гетьмана Павла Скоропадського. Газета «Київська думка» за 22 (9) жовтня 1918 р. опублікувала заяву нового міністра торгівлі та промисловості Сергія Федоровича Мерінга у спілкуванні із журналістами: «Я не належу до жодної з існуючих

політичних партій. І в цьому моя сила і моя слабкість. Сила – що мені ніколи не доведеться через партійні інтереси йти врозріз зі своїми особистими переконаннями і слабкість – що я не маю підтримки певної партії. Але по своїй земській діяльності я знаю, що людина, яка робить добре свою справу, в кінці кінців знайде потрібну їй підтримку. Що стосується питання про мою діяльність в області промисловості і торгівлі, то в цьому відношенні я бачу перед собою безмежне поле. Україна – країна нескінченних можливостей; якщо на Україні буде подоланий земельний голод, правильно вирішене аграрним законом, то місцева промисловість розквітне. Для сприяння розвитку торгівлі та промисловості необхідно буде здійснити цілий ряд невідкладних заходів (розвитку залізничної мережі, поліпшення транспорту, розвитку кредиту, підтримка ініціативи та інше). Володіючи одними з найбагатших в Європі рудниками заліза і кам'яно-вугільними копальнями, маючи населення в 40 мільйонів душ з щорічним приростом в 700 тисяч чоловік, – Україна має можливість і право на те, що б мати квітучу промисловість. І тільки в цьому буде її порятунок, її життя» [8, № 193]. Хоча цій промові скоро виповниться 100 років, вона не втратила актуальності й досьогодні.

Значних ротацій в апараті міністерства С. Мерінг не проводив. Заступником міністра залишився С. Бородаєвський відомий фахівець у сфері кооперації і банківської справи. Заступник міністра В. Ауербах, який нещодавно залишив посаду, був призначений членом ради міністра [9, арк. 40]. У кінці жовтня, вже в якості міністра, С. Мерінг взяв участь у роботі з'їзду ПРОТОФІСу.

1 листопада розпочалися засідання новосформованого уряду. При складанні порядку денного доповідь Сергія Федоровича була запланована на 7 листопада, одразу постало питання про недофінансування урядовців центральних установ. На іншому засіданні уряду міністр запропонував впорядкувати грошову винагороду учасникам різних нарад та з'їздів. Було ухвалено асигнувати на дані цілі 50 тис. крб., при

умові, що особи, які не перебувають на державній службі, отримуватимуть не більше 25 крб. за захід [10, арк. 35].

Урядова криза поставила чимало невідкладних завдань. Підписаний у серпні 1918 р. договір між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським про спільне врегулювання проблем, пов'язаних з Донецьким басейном, потребувало чіткого вирішення питань спільного функціонування. 5 листопада уряд на доповідь Сергія Федоровича ухвалив кандидатури до складу українсько-донської комісії у справі донецького вугілля.

Посилюється дефіцит нафтопродуктів і мастильних матеріалів. Спроби бартеру харчових продуктів на нафту з Батумі ситуацію не рятували. Рада Міністрів 6 листопада виділила в розпорядження Сергія Федоровича 5 млн. крб. для закупівлі нафти. А 16 листопада авансовано ще 15 млн. крб. на оплату операцій з купівлі та розподілу мастильних матеріалів [11, арк. 30, 49]. На прохання С. Мерінга 30 листопада Рада Міністрів наділила його міністерство виключним правом видобутку, заготівлі і розподілу палива, мастильних і освітлювальних матеріалів [12, арк. 70]. Рішення це було майже символічним, оскільки Донбас був зайнятий білокозачими загонами, а столиця блокована повстанцями. Німецьке командування вступило з ними у переговори, фактично визнавши Директорію. У кінці листопада гетьманські військові не пропустили через лінію фронту делегатів С. Петлюри, які їхали на переговори з німцями. Представники обер-командо звернулися з протестом до С. Гербеля, який доповів про це на засіданні уряду. Ухвалили доручити С. Мерінгу, який вільно володів німецькою мовою, пояснити німецькому командуванню, що парламентарів Директорії не пропустили, оскільки не був попереджений головнокомандувач генерал О. Долгоруков. До того ж, переговори можливі лише у присутності представників українського уряду. Німці також вимагали пояснень чому була розібрана залізнична колія між Пост-Волинським і Жулянами, що перешкоджало виїзду німецьких військ на батьківщину. Сергій Федорович мав заявити, що це зроблено з метою

недопущення до Києва бронепотягу повстанців. Крім того, він мав наголосити, що «право регулювання подробиць німецького втручання щодо повстанців і більшовиків належить українському урядові і головному українському командуванню». Ще С. Мерінг для більшої переконливості повинен був підкреслити, що саме такої позиції дотримується й представник Антанти Е. Енно [13, арк. 69].

5 грудня Рада Міністрів прийняла постанову про асигнування у розпорядження міністра торгівлі і промисловості 35 млн. крб. з коштів Державного казначейства для закупівлі військового майна. 11 грудня уряд вніс корективи у повноваження Сергія Федоровича щодо розподілу палива. Він міг передавати іншим установам тільки ту кількість палива, яка перевищувала потреби відомства [14, арк. 78, 82].

С. Мерінг залишався на посту до останніх годин роботи Ради Міністрів. Його підписи стоять під останніми актами гетьманського уряду – постановами про відновлення у Києві діяльності міської думи та управи, а також про передачу влади Директорії [15, арк. 1, 2]. П. Скоропадський так підсумував урядову працю Сергія Федоровича Мерінга: «Він, мабуть, був сповнений бажань швидше почати справу, щоб розібратися у своєму міністерстві, а потім настала катастрофа і все рухнуло» [16, с. 241]. Верховна слідча комісія Директорії пред'явила Сергію Федоровичу, як й усім міністрам останнього гетьманського уряду, звинувачення і безуспішно намагалася його заарештувати. Однак С. Мерінг встигає разом зі своєю дружиною Терезою Сантарті, сином Борисом і дочкою дружини Кармен емігрувати до Відня (Австрія), де у 1926 р. помирає.

Джерела та література

1. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – 148 с.

2. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., – Філадельфія, 1995. – 195 с.

3. Державний архів м. Києва /далі – ДАК/. – Ф. І5. – Оп. 465. – Спр. 4762. – Арк. 292.

4. ДАК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 50-51.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 4572. – Арк. 17.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України /далі – ЦДАВО України/. – Ф. 1636. – Оп. 9. – Спр. 232. – Арк. 28.

7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1890. – № 5. – 158 с.

8. Киевская Мысль. – 22 (9) октября 1918 года. – № 193.

9. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 40.

10. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 35.

11. Там само. – Арк. 30, 49.

12. Там само. – Арк. 70.

13. Там само. – Арк. 69.

14. Там само. – Арк. 78, 82.

15. Там само. – Спр. 15. – Арк. 1, 2.

16. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – 241 с.

Артем Папакін(м.Київ)

Польський військовий загін Казимира Лукоського у Києві, грудень 1918 р.

Ще під час націоналізації російської армії та створення польських військових формувань в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. була здійснена спроба сформувати польський національний загін у Києві. Окрема сотня польських добровольців взяла участь у боях з більшовиками у лютому (за новим стилем) 1918 р.; у місті в цей час перебували також польські Лицарський (офіцерський) легіон, кінно-артилерій-

ська батарея та штаб Генерального інспектора польських збройних сил в Україні [Див.: 12; 13]. Разом з українським військом польські формування вийшли з міста, об'єднавшись з розкиданими по Волині і Поділлю іншими підрозділами та утворивши Легку бригаду 3-го Польського корпусу, що була роззброєна австро-угорським військом 10 червня 1918 р.

Після ліквідації польських корпусів в Україні та Білорусі з літа 1918 р. утворення нових польських військових формувань тривало при військах Антанти та білогвардійців у Мурманську, Архангельську, у Сибіру та на Кубані. На території Української Держави, тим не менш, залишалася велика кількість солдат і офіцерів ліквідованих корпусів та польських військових демобілізованої російської армії. У грудні 1918 р., якраз перед зайняттям Києва військами Директорії, було зроблено спробу утворити в Україні збройні частини з тих з них, хто зголоситься служити далі. З добровольців стали формувати загін для охорони військового та дипломатичного представництв.

У той час тривав процес встановлення дипломатичних стосунків між Українською Державою і Польським королівством. На початку жовтня 1918 р. до Києва прибув польський посланник Станіслав Ванькович, який зустрічався з міністром закордонних справ Дмитром Дорошенком, а 7 листопада 1918 р. – з гетьманом Павлом Скоропадським. Разом з ним в Києві працював військовий аташе майор Юліуш Клееберґ [11, s. 67; 15, s. 135]. 19 жовтня було прийнято рішення про створення у Польщі посольства Української Держави; призначений послом до Польщі Олександр Карпінський, однак, на місце призначення не прибув, оскільки в Україні почалося протигетьманське повстання [1, арк. 98; 9, с. 75, 77]. Польські представники, С. Ванькович і Ю. Клееберґ продовжували працювати в Києві до 1919 року за адресою Лютеранська, 33, к. 2.

Охорона польських представництв у Києві була лише прикриттям для формування – насправді, як це видно з документів цього загону, задумувався він одразу як частина польських військ, розпорошених від Франції до Сибіру, і після сфор-

мування мав перейти під командування збройних сил Антанти на півдні України. Командиром Польського загону в Києві став підполковник Казимир Лукоський (1890–1940). К. Лукоський (конспіративне псевдо «Орлик») служив напередодні Першої світової війни у «Стрілецьких дружинах», пізніше – у Легіонах Польських, і після «кризи присяги» (відмови частини легіонерів присягати на вірність Німеччині у 1917 р.) був поставлений на чолі батальйону у 2-му полку піхоти легіонів Польського допоміжного корпусу. Після Брестського мирного договору перейшов разом з більшістю солдат і офіцерів корпусу фронт під Раранчею [Див.: 10] і з кінця березня по 11 травня 1918 р. був командиром 14-го піхотного полку 2-го Польського корпусу під командуванням Ю. Галлера. Після роззброєння корпусу німцями під Каневом [Див.: 11]. К. Лукоський деякий час керував конспіративною діяльністю у Києві, очоливши Польську етапну команду в Україні [2, s. 42; 3, s. 46]. Ця команда збирала бажаючих служити у польській армії солдатів й офіцерів і мала висилати їх до Мурманська та Архангельська у Росії, де при англійських частинах почали створювати польські формування. 19 серпня 1918 р. у Києві було створено Вербувально-агітаційну організацію, що розпочала займатися цією справою більш широко. Її осередки діяли цілком конспіративно, однак в разі «загального революційного руху на Україні» повинні були оголосити явну мобілізацію. Відтепер колишніх військових Польських військ в Україні відправляють головним чином на Дон і Кубань, де при Добровольчій армії генерала М. Алексєєва починає формуватися польський загін, згодом перетворений на 4-у Польську стрілецьку дивізію, яка підлягала командуванню Польської армії у Франції [5, b. p.; 6, s. 3, 117; 7, s. 1; 8, b. p.; 15, s. 55]. Казимир Лукоський-«Орлик» керував діяльністю Вербувально-агітаційної організації до завершення її роботи 15 листопада 1918 р., коли, внаслідок утворення Польської держави зі столицею у Варшаві, організація припинила існування.

Проте процес формування польської армії не був завершений, і слід було використати всі можливості вербування

солдатів польської національності, які були наявні. У Києві, у приміщенні Польського виконавчого комітету (Прорізна, 17) було відкрито вербувальний пункт для нового загону охорони посольства [4, s. 1851, 1853]. Як випливає з листа К. Лукоського, 4 грудня на прохання польського посольства міністр закордонних справ Української Держави дав свій дозвіл на утворення цього загону [4, s. 1854-1855]. Для цього було утворено Командування польського добровільного загону в Києві. 14 грудня польське посольство поінформувало нову владу про те, що загін не втручається у громадянську війну та створений виключно для охорони польського посольства [4, s. 1912].

Формування вважалося частиною польської армії, союзної Антанті, створення якої тривало при білогвардійських і антантівських військах. К. Лукоський пропонував, в разі необхідності, використати свій загін для охорони порядку на залізницях, у містах і селах; при цьому підрозділ у жодному разі не повинен був втручатися у хід громадянської війни в Україні, а його утримання повністю планувалося покласти на український уряд [4, s. 1856].

Польський загін К. Лукоського складався з вольтижерської роти, кавалерійського ескадрону, кулеметної роти та добровольчого загону (вочевидь, утвореного самочинно) підполковника Вітольда Сєцінського, який приєднався до загону К. Лукоського 14 грудня і утворив офіцерську роту («Лицарський легіон»). Штаб складався з чотирьох осіб: ад'ютанта, референта, скарбника і провіантного офіцера; існувала ще посада коменданта казарм [4, s. 1889]. У якості казарм у документах згадані «чехословацькі казарми», вони ж Єкатерининська жіноча гімназія на Лютеранській, 18 [4, s. 1885, 1888, 1907]. Піхотна вольтижерська рота налічувала 5 офіцерів і 78 солдатів, ескадрон кавалерії – 8 офіцерів і 67 уланів; офіцерська рота звітувала про 45 осіб у підрозділі, але пізніше виявилося, що цифри були завищеними її командиром [4, s. 1865, 1866, 1867, 1892–1892 зв.]. Таким чином, загальна кількість військовиків київського Польського загону К. Лукоського налічувала

бл. 200 осіб. Водночас, дані Товариства приятелів польського солдата, що діяло в той час у Києві, говорять про 350 осіб у польському військовому загоні на момент його ліквідації [17, s. 441].

Формування окремого польського загону відбувалося не так добре, як було задумано. На перешкоді став брак добровольців, відсутність підтримки з боку української влади, фінансові проблеми. Вже 18 грудня формування загону було припинене, і всім польським офіцерам надали відпустки із зобов'язанням якомога скоріше з'явитися у польському штабі в Одесі [4, s. 1887; 18, s. 194], де вже перебувала частина 4-ї Польської стрілецької дивізії, переправленої з Кубані. Через невелику кількість бажаючих поляків до київського загону записували і добровольців-українців, які, вочевидь, ухилялися від призову до армії П. Скоропадського, але й вони потім перейшли до Армії УНР [4, s. 1879, 1880]. Врешті, після утворення комісії з контролю видатків, 18 грудня командир офіцерської роти підполковник В. Сєцінський разом з підлеглими втік з усіма грошима. Командування відділу було змушене оголосити про його розпуск. 19 грудня було видано наказ утворити комісію для здачі казарм управдому, а зброї – українській армії; 20 грудня утворилася комісія для продажу коней [18, s. 194]. 22 грудня загін здав усю свою зброю в кількості 305 гвинтівок, 50 шабель, 9 кулеметів та патрони 2-му піхотному полку Січових стрільців [4, s. 1893, 1898], що перебував у місті після перемоги повстання Директорії. Товариство приятелів польського солдата зайнялося опікою вояків ліквідованого загону та заявляло про збереження певної кількості їх зброї [17, s. 441]. Так завершилося формування загону К. Лукоського – остання спроба створення польських національних частин на території України з солдатів колишньої російської армії.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ. – Ф. 3766 «Міністерство закордонних справ Української Держави». – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 98.

2. Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (далі – CAW), sygn. I. 122. 71.1.

3. CAW, sygn. I. 122.71.5.

4. CAW, sygn. I. 122.105.1.

5. CAW, sygn. I. 122.107.1.

6. CAW, sygn. I. 122.107.2.

7. CAW, sygn. I. 122.107.4.

8. CAW, sygn. I. 341.1.442.

9. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К.: Академпрес, 1993. – С. 66-82.

10. Папакін А. «Найбільш сильний протест» проти Брестського миру: приєднання II бригади Легіонів до 2-го Польського корпусу в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2015. – № 1 (124). – С. 31-34.

11. Папакін А. Останній польський бій на східноєвропейському театрі воєнних дій Першої світової війни – Канів, 11 травня 1918 рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2014. – № 3 (121). – С. 32-35.

12. Папакін А. Польські збройні формування у обороні Києва на початку 1918 р. // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: Збірник наукових праць / Відп. ред. І. В. Мороз, Ж. З. Денисюк, І. Р. Пилявець, В. І. Горєлов. – К., 2012. – С. 378-381.

13. Папакін А. Участь польських військових формувань у оборонних боях у Києві у лютому 1918 р. // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 67-78.

14. Jabłoński H. Polska autonomia na Ukrainie. 1917–1918. – Warszawa, 1948. – 165 s.

15. Juzwenko A. Polska a «biała» Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). – Wrocław, 1973. – 278 s.

16. Koko E. Dokumenty z dziejów polityki polskiej w kwestii ukraińskiej (maj–grudzień 1918) // Teki archiwalne. – Seria nowa. T. 1 (23). – Warszawa, 1996. – S. 57-80.

17. Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009. – 621 s.

18. Wesołowski W., Widerszal L. Oddział Polski w Kijowie // Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904–1921). – Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe, 1937. – S. 193-194.

Валерій Капелюшний (м. Київ)

Висвітлення теми «Українська революція 1917–1921 років» в сучасних підручниках та навчальній літературі з історії України

У березні 2017 року виповнилось 100 років від початку Української революції 1917–1921 років – справді доленосної події в історії нашого народу, коли після довгих століть бездержавного розвитку українцям бодай на кілька років вдалося відродити і розбудовувати національну державність України. Актуальність теми посилюється тим, що, здобувши знову омріяну незалежність, сьогодні, як і 100 років тому, існує реальна загроза її втрати через внутрішню «п'яту колону» в суспільстві, а головне – через зовнішню агресію Росії, того «північного сусіда та старшого брата», який загарбав Україну у 1921 році.

Ця проблема є однією з найбільш сфальсифікованих, адже квінтесенцією Української революції є відродження і розбудова саме національної державності. На жаль, частина міфологем, перекручень та помилкових суджень «перекочувала» з наукової літератури і до навчальних видань.

Про роль і велике значення шкільного курсу історії для збереження колективної пам'яті народу неодноразово наголошував у своїх працях професор Олександр Удод, прирівнюючи його до державних символів та атрибутів: «Без перебільшення можна сказати, що підручник з історії України є таким же атрибутом державності, як герб, гімн, прапор, національна валюта» [1, с. 4-5]. А французький історик Марк Ферро зазначав, що «образ інших народів або власний образ, який живе в нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії» [2, с. 8]. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває заклик Владислава Верстюка, що за підручником стоїть молоде покоління, і що ми сьогодні покладемо на парту учня – такого громадянина й отримаємо через десять років [3, с. 17].

Варто наголосити, що сучасні підручники носять відбиток політичної ситуації в Україні: з 2005 року для них характерна посилена увага до найяскравіших подій в історії України як засобу збудження національної пам'яті та консолідації нації; з 2010 до початку 2014 року, навпаки, – різкі зміни акцентів в оцінці радянського минулого, історичних подій, спільних з Росією, «ретушування» окремих героїзованих моментів української історії.

У 2010 р. було підготовлено нове видання шкільних підручників, до яких внесено суттєві редакційні правки, покликані покращити імідж Росії, зокрема спрямовані на формування неагресивного образу Росії. З цією метою зі шкільних підручників було вилучено інформацію про події під Крутами, про Українських січових стрільців, про визвольну боротьбу УПА, «під ніж» пустили і Помаранчеву революцію, «вихолостили» реальні вимоги народу в період президентських виборів 2004 року.

Що ми можемо сказати про найновіші шкільні підручники з історії України, видрукувані за останні три роки, включаючи 2016 рік, як в них висвітлюється тема «Українська революція 1917–1921 років»? Варто наголосити, що з їх текстів вилучено ті фальсифікації і перекручення щодо викладу революційної

доби, які домінували в підручниках 2010–2013 років. Водночас в найновіших шкільних підручниках залишається ще багато «вузьких місць» у висвітленні Української революції 1917–1921 років, які не сприяють формуванню історичної свідомості та накопиченню учнями ґрунтовних знань з цієї важливої теми. Адже лише після успішного засвоєння саме цієї теми учні, вивчаючи наступні теми, пов'язані з встановленням радянської влади, свідомо дійдуть висновку, що УРСР не була спадкоємницею УНР, що це – псевдодержава, привнесена ззовні та створена за російським радянським зразком. У 1921 р. Українська революція потерпіла поразку, Україна була завойована і поділена між 4-ма державами. Національне державотворення припинилось і було відновлене лише у 1991 році. Учні повинні зрозуміти, що радянське державотворення на території України – це не українське національне державотворення. Більше того, УРСР не була самостійною державою, бо не мала власних кордонів, зовнішньої та внутрішньої політики, армії, грошової одиниці, громадянства, символіки, державної мови. Але у нас це все було у 1917–1921 роках, поки Україну не завоювали, позбавивши на 70 років національної державності.

На жаль, в найновіших шкільних підручниках відсутній належний фактаж та відповідна аналітика для ґрунтовного розкриття цієї теми, а деякий матеріал взагалі містить помилкові твердження і дати. Так, у «Вступі до історії» для 5 класу автор Віталій Власов в одній темі поєднує непоєднувані речі, назвавши її «Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади», причому ще за радянськими штампами обмежує хронологію революційної доби 1917–1920 роками. П'ятикласники можуть трактувати це як плавний перехід від революції до радянської доби в Україні. Світлана Коніщева в своєму посібнику для 5 класу за 2016 рік нав'язує учням думку, що Центральна Рада утворена за ініціативою М. Грушевського [4, с. 20] (і це при тому, що Грушевський перебував у той час в Росії, в засланні, а прибув до Києва лише через два тижні від початку революції).

Розкриваючи тему Українська революція, авторка подає зображення Державного прапора та Державного герба України. Проте, це не що інше як постріл вхолосту, бо учням не надана відповідна інформація про ці символи. Це необхідно зробити при висвітленні саме цієї теми, адже саме в умовах Української революції національна символіка вперше стала державною. Саме тут необхідно подати матеріал, що поняття національна символіка значно ширше від поняття державна символіка, вона має здатність перетворюватись з національної в державну, а при поразці державотворчих процесів – знову ставати національною і в підпіллі або в екзилі торувати шлях до державності. Ми переконані, що це не тільки приріст ґрунтовних знань учнів, це також і вдалий плацдарм для виховання, для прищеплення учням почуття патріотизму, національної гідності, адже саме тепер серця малечі, школярів і студентів є відкритими для сприйняття такої інформації. Українська Революція гідності 2013–2014 років перетворила український прапор та синьо-жовту атрибутику на символ боротьби України з «русским миром», Кремлем, російською агресією та іншими противниками української державності та незалежності. Це стосується також і Державного герба і Державного гімну України.

Слід зазначити, що ці проблемні місця характерні, на жаль, також і для висвітлення теми «Українська революція 1917–1921 рр.» в підручниках з історії України для 10 класу. Так, в навчальному посібнику за авторством С. Коніщевої революційна доба також закінчується 1920 роком. Причому авторка як синонімічні або взаємозамінні вживає терміни «Українська революція» та «Українські національно-визвольні змагання» [5, с. 27]. В навчальному посібнику О. Гісема та О. Мартинюка за 2016 рік Перша світова війна закінчується не в 1918 р., а чомусь в 1917 р. [6, с. 307]. Чи не дивною для учнів виглядає боротьба УНР за вихід з війни і підписання 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору? Доба Української революції авторами обмежена тільки 1917–1918 рр. У шкільному посібнику Ю. Лебедєвої, названому «Історія України. Повний шкіль-

ний курс» тема «Українська революція» взагалі висвітлюється без визначення її хронологічних меж. В тексті подана помилкова дата проголошення IV Універсалу і незалежності України, насправді 22 січня 1918 р. Мала Рада ніяк не могла затвердити IV Універсал, бо в цей день лише розпочалася робота комісії по підготовці його тексту на базі трьох основних проектів, поданих до УЦР. Поряд з портретами державотворців – М. Грушевського та В. Винниченка авторка вміщує фотопортрет Антонова-Овсієнка – більшовицького військового діяча, борця проти незалежної УНР [7, с. 159-161]. У практичному довіднику за 2015 рік з історії України, підготовленому Т. Земеровою та І. Скирдою автори реанімують старий міф і наголошують, що 29 квітня 1918 р. М. Грушевський був обраний президентом УНР [8], яким він насправді ніколи не був і ніколи не обирався.

Отже, на жаль, на сьогоднішній день ми ще не можемо сказати, що в Україні є гарні шкільні підручники та навчальні посібники з історії України.

У порівнянні зі шкільними підручниками, ситуацію з вузівськими підручниками можна охарактеризувати як значно кращу. Їх автори – менш вразливі щодо змін політичної ситуації в країні. На відміну від шкільних підручників, у вузівських науковцями вміщено історіографію тем, що вивчаються, залучено великий пласт різних джерел та документів, виокремлено дискусійні і малодосліджені проблеми, нарешті в них превалює аналітичний підхід до висвітлення різних аспектів і періодів історії України, зокрема й доби Української революції 1917–1921 рр. У зв’язку з цим досить актуальним залишається питання про відновлення повноцінних курсів історії України у вузах. Твердження чиновників з Міністерства освіти, що в школах відводиться достатня кількість годин на вивчення історії не має ніяких підстав. Адже є разюча відмінність між тим, хто викладає учням, а хто студентам. Треба також враховувати різницю як одну і ту ж подію сприймає школяр, а як студент. Звичайно, це зовсім різні рівні сприйняття. І нарешті, в умовах зовнішньої агресії студенти, а це майбутня

національна еліта, повинні ґрунтовно знати не лише історію власного народу, але й інших народів, особливо сусідніх.

Зневажливим ставленням до національної еліти доби Української революції 1917–1921 рр., чітко вираженим скептичним ставленням до самого терміну «Українська революція» та до його сутності наскрізь пронизані книги Д. Яневського, які сам автор називає «навчальними посібниками для політиків, журналістів, політологів…» [9]. Чого тільки вартий його висновок, що «Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні урапатріоти… була не чим іншим, як фікцією» [10, с. 162], або оцінка ним Центральної Ради та національної еліти: «ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді» [11, с. 245].

Важливим джерелом для ґрунтовного вивчення історії України як у вузах так і в школах є хрестоматії та збірники джерел. На жаль, і вони на сьогодні не відповідають вимогам часу. Нині в більшості хрестоматій і тематичних збірників вміщено тексти універсалів Центральної Ради за В. Винниченком, проте, наприклад, лише між автентичним текстом IV універсалу і текстом IV універсалу, вміщеним до «Відродження нації» В. Винниченка, дослідники нараховують 650 невідповідностей. Крім цього, з усіх наявних на сьогодні хрестоматій з історії України та історії держави і права України, збірників законів, документів та матеріалів лише у другому томі п'ятитомного документального видання, присвяченого ЗУНР, укладачами вміщено автентичний текст «Тимчасового Основного закону…» з посиланням на офіційне видання 1918 р., в усіх інших виданнях – «скорочений» текст, взятий з книги Михайла Лозинського «Галичина в рр. 1918–1920» (Відень, 1922), в якій у п'ятому артиклі вилучено одне з ключових положень: «державний прапор є синьо-жовтий». Більш детально ці аспекти проблеми проаналізовані в публікаціях М. Чубатої [12].

Отже, дослідникам є над чим працювати і що удосконалювати, у тому числі й навчальну літературу. Ми не закли-

каємо до ура-патріотизму в підручниках, а до об'єктивного висвітлення подій і фактів. Поряд з трагічною ми маємо і славну, героїчну історію України. Нам є чим гордитись і за що боротись – і підручники з історії України, як шкільні, так і вузівські, повинні бути такими, що плекають і посилюють любов до України, формують патріотизм, викликають почуття національної гідності, а головне – ці підручники повинні надихати сучасну українську молодь до активної участі в розбудові рідної держави, яка, нарешті, остаточно стала на європейський шлях розвитку.

Джерела та література

1. Удод О. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // Історія України. – 2010. – № 37. – С. 4-5.

2. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах / Марк Ферро; Перевод с фр. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

3. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 128 с.

4. Коніщева С. Є. Історія України (вступ до історії). 5 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Х.: ПЕТ, 2016. – 40 с.

5. Коніщева С. Є. Історія України. Всесвітня історія. 10 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. – Х.: ПЕТ, 2014. – 104 с.

6. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 5-11 класи. Опорні схеми, таблиці, коментарі. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2016. – 548 с.

7. Лебедєва Ю. Г. Історія України: довідник для підготовки до ЗНО. Повний шкільний курс. – К.: Генеза, 2013. – 296 с.

8. Земерова Т., Скирда І. Історія України. Практичний довідник (за програмою основної і старшої школи). – Х.: Видавн. дім «Весна», 2015. – 832 с.

9. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.; Його ж.

Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 316 с. та ін.

10. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.

11. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2009. – 252 с.

12. Чубата М. В. Конституційне законодавство ЗУНР: до питання про автентичні та неавтентичні тексти «Тимчасового Основного закону» від 13 листопада 1918 року / Марина Чубата // Часопис Київського університету права. – 2014. – Вип. 3. – С. 48-51; Чубата М. В. Дослідження істориками права проблеми автентичних та неавтентичних текстів Універсалів Української Центральної Ради / Марина Чубата // Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23-24 січня 2015 р.). – Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. – С. 5-8.

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ КИЄВА. ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ УСТАНОВ ТА ТОВАРИСТВ, НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ГАЛУЗІ КИЄВОЗНАВСТВА

Зейтуна Мусіна, Кирило Таранюк-Русанівський (м. Київ)

Київ Тараса Шевченка у бібліографічному покажчику «Історична Шевченкіана»

Бібліографічний покажчик «Історична Шевченкіана» став логічним підсумком однойменного бібліографічного проекту, започаткованого Національною історичною бібліотекою України (НІБУ) та Інститутом історії України НАН України до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка [1].

Хронологічні рамки видання охоплюють період від середини XIX ст. по 2015 рік, тобто понад 170 років. Найстаріший запис датовано 1842 р. Саме тоді в журналі «Маяк» з'явилась публікація рецензії Миколи Тихорського на поему Тараса Шевченка «Гайдамаки». Автор писав: «Восторг произведенный во всей Малороссии творениями г. Шевченки, особливо последнею поэмою «Гайдамаки» – уже прямо свидетельствует, что это дарование не поддельное, не маленькое, не рядовое… Поэма «Гайдамаки» вылилась прямо из души поэта… Это глубокая, внутренняя песнь души, воплотившаяся в живые звуки, долетающие до глубины вашего сердца… Многие страницы я решительно не читал, а пел, читая в слух, вовсе не будучи певуном. И это – главное, неоцененное достоинство поэмы, и лучшая проба дарования» [2, с. 86].

Епіграфом до покажчика «Історична Шевченкіана» стали слова Пантелеймона Куліша «Шевченко – наш поет і перший історик». Куліш мав усі підстави на такий вислів, адже «Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, одповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітчина славна і за що проклянуть її грядущі роди» [3, с. 490].

Матеріал згруповано в дев'яти тематичних розділах, які розглянемо, акцентуючи увагу саме на києвознавчих студіях.

Дослідників-шевченкознавців завжди цікавив київський період життя і творчості поета. У покажчику представлено

майже дві сотні публікацій, які пов'язують Тараса Шевченка з Києвом.

У першому розділі «Археографічна та текстологічна Шевченкіана» зібрані історичні джерела – документальні та оповідні. Тут можна знайти спогади М. Шигаріна «Воспоминания киевлян о Шевченке и его времени» (1880), В. Аскоченського «Мои воспоминания о Т. Г. Шевченко» (1861), де автор згадує знайомство з поетом у Києві в 1846 р., а також публікації документів «Відношення начальника Третього відділення власної й.і.в. канцелярії О. Ф. Орлова міністрові народної освіти С. С. Уварову про наслідки розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства у Києві. 30 трав. 1847 р., Санкт-Петербург», «Донесення київського губернатора П. І. Гессе київському, подільському і волинському генерал-губернаторові І. І. Васильчикову про перепоховання праху Т. Г. Шевченка в Каневі. 24 травня 1861 р., Київ», И. Н. [Новицький І.] Исключение Т. Г. Шевченка за самовольную отлучку [Постанова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів від 1 березня 1847 р.]».

Наступний розділ «Історична біографістика. Культурно-інтелектуальні комунікації» містить публікації про біографію Тараса Шевченка, його оточення, про кохання у житті поета, повсякденність та родину. Цікавим є підрозділ «Тарас Шевченко у повсякденному житті», де зібрана література про вигляд, характер і вдачу Шевченка, його кулінарні смаки, оселю, ставлення до грошей, спілкування з дітьми. Варто звернути увагу на книгу С. Шнайдера і В. Борейко «50 видатних дерев Києва» (2014). Серед інших, тут розповідається і про дерева, пов'язані з ім'ям Тараса Шевченка. Поет дуже тонко відчував гармонію співіснування людини і природи: його приваблював стародавній дуб біля хати на Пріорці; на території Видубицького чоловічого монастиря росте один з найстаріших каштанів Києва, яким Шевченко-художник милувався під час роботи над знаменитим офортом «1844».

Третій розділ покажчика присвячений історії видань і цензурі творів Тараса Шевченка, які заборонялись російським

царатом, переслідувались в Австро-Угорській імперії та буржуазній Польщі, а впродовж радянської доби – перебували під пильною увагою органів контролю.

Основний розділ покажчика, «Тарас Шевченко та історія України», включає джерела про історичні та суспільно-політичні погляди Шевченка, його світогляд, релігійність і просвітницьку діяльність, а також документи, в яких історики дають оцінку особистості та творчості поета. У розділі, зокрема, представлені публікації про роботу Тараса Шевченка в Тимчасовій комісії для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія), про його діяльність у Кирило-Мефодіївському братстві.

У п'ятому розділі зібрано документи, що висвітлюють поетичну і прозову спадщину Тараса Шевченка. Упорядники акцентують увагу на історичних та етнографічно-побутових сюжетах і мотивах у творчості поета. Так, у повісті «Близнецы» Шевченко порушує тему виховання. Разом з цим, ряд епізодів твору мають автобіографічну основу, в яких автор передає свої враження про перебування у Києві: «Чаще всего я лелею мое старческое воображение картинами золотоглавого, садами повитого и тополями увенченного Києва. И после светлого, непорочного восторга, навеянного созерцанием красоты твоей неувядающей, упадет на мое осиротевшее сердце тоска... Кто, посещая Киево-Печерскую лавру, не отдыхал на типографском крыльце, про того можно сказать, что был в Киеве и не видал киевской колокольни. Мне кажется, нигде никакая внешность не дополнит так сердечной молитвы, как вид с типографского крыльца.» [4, с. 115].

Шостий розділ покажчика представляє джерела про мистецьку творчість Тараса Шевченка. Публікації знайомлять нас із творами художника з історичної, краєзнавчої та етнографічно-побутової тематики. Так, Шевченко був першим ілюстратором повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба», сюжетами до його малюнків слугували композиції на теми з історії України: «Смерть Олега, князя древлянського», «Видубецький монастир», «Аскольдова могила», «Церква всіх святих у Києво-

Печерській лаврі». Тема «Київ у творчості Шевченка-художника» розкривається у працях Зинаїди Тарахан-Березі, Лесі Генералюк, Павла Зайцева. Окремої уваги заслуговують дослідження Є. Середи «Київ та його околиці в мистецькій творчості Т. Г. Шевченка» (1968), та публікація Л. Яценко «Акварель «Київський університет»» : [співавторство Т. Шевченка і М. Сажина] (2008).

У наступному розділі зібрано джерела про комеморативні практики, присвячені Тарасу Шевченку, та матеріали з шевченкознавства, як галузі української соціогуманітаристики. Серед інших публікацій варто відмітити колективну монографію «Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2010): сторінки історії» (2011), розвідки А. Машталір «Плани будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві в добу Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.)» (2012) та О. Зарецького «Вітраж 1964 року «Шевченко. Мати» у Київському університеті імені Т. Шевченка як культурний та ідеологічний феномен» (2014).

Розділ «Бібліографічні посібники» представляє бібліографічні видання про Тараса Шевченка, що складалися упродовж ста п'ятидесяти років. Серед них: «Список печатных сочинений Шевченко и их переводов на русский язик», складений М. Гербелем і датований 1860 р., тобто ще за життя поета; хронологічний і бібліографічний покажчик у 3-х ч. «Шевченкознавство в Київському університеті» [2001–2003], складений В. Гнатенко; анотований бібліографічний покажчик «Тарас Шевченко та Університет св. Володимира. Спогади сучасників» (2014), підготовлений до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка фахівцями Київського національного університету.

Останній розділ покажчика містить вітчизняні та зарубіжні Інтернет ресурси.

Підсумовуючи сказане, сподіваємося, що висвітлення теми «Київ Тараса Шевченка у бібліографічному покажчику «Історична Шевченкіана»» приверне увагу науковців, дослідників,

краєзнавців, адже «з перспективи початку XXI ст. історична Шевченкіана репрезентує надзвичайно цікавий і вкрай важливий матеріал для національного самоусвідомлення українства… Недаремно під символічним прапором Тараса розгорталися національно-визвольні змагання низки поколінь українців, обстоювання соціальної справедливості, державної незалежності та національної духовності, врешті-решт існування самої української ідеї» [5, с. 6].

Джерела та література

1. Історична Шевченкіана : бібліогр. покажчик / Ін-т історії України НАН України, Нац. іст. б-ка України; упоряд.: Н. Г. Вощевська, З. Х. Мусіна, Т. А. Приліпко, Д. Г. Стегній, К. Г. Таранюк-Русанівський, О. В. Литвин; авт. вступ. ст., наук. ред. Г. В. Боряк; наук. консультанти: І. І. Колесник, В. С. Шандра; відп. за вип. А. В. Скорохватова. – Київ, 2016. – 576 с.

2. Тихорский Н. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка / Н. Тихорский // Маяк. – 1842. – Т. IV. – Кн. 8. – С. 82-106.

3. Куліш П. Чого стоїть Шевченко яко поет народний. Лист (III) з хутора / П. Куліш // Куліш П. Твори. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 486-497.

4. Шевченко Т. Близнецы / Т. Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 5 т. – Київ, 1985. – Т. 4. – С. 6-126.

5. Боряк Г. Історична Шевченкіана у світлі сучасної соціогуманітаристики / Г. Боряк // Історична Шевченкіана : бібліогр. покажчик. – Київ, 2016. – С. 5-7.

Тарас Самчук (м. Київ)

Київські адреси Михайла Максимовича

Ім'я Михайла Олександровича Максимовича дедалі частіше потрапляє в центр уваги широкої громадськості. Нещодавно на території головного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка встановили пам'ятник першому ректору [1, с. 1]. На карті Києва з'явилася вулиця Михайла Максимовича (кол. О. Трутенка) [2, с. 3]. Незважаючи на помітну роль в історії міста та значний внесок у дослідження історії Києва, київський період життя та творчості М. Максимовича (1834–1845) залишається недостатньо висвітленим, зокрема, це стосується просторового дискурсу біографії вченого зазначеного періоду.

М. Максимович переїхав до Києва в липні 1834 р. виконувати обов'язки ректора Університету св. Володимира, згодом у жовтні цього ж року він був затверджений на цій посаді. Поряд з організаційно-адміністративною роботою Максимович був професором руської літератури та продовжував власні наукові дослідження. Михайло Олександрович був змушений відмовитися від посади ректора в грудні 1835 р., оскільки проблеми зі здоров'ям не дозволяли йому повноцінно виконувати покладені на нього обов'язки. Далі він займався викладацькою роботою і проживав у Києві до початку 1841 р. До цього часу стан його здоров'я зовсім погіршився і Максимович був змушений просити відставки та пенсії. Після чого він переселився на півтора роки до свого хутора Михайлова Гора. Згодом Михайло Олександрович ще раз повернувся до Університету св. Володимира на короткий період від вересня 1843 до липня 1845 рр. як погодинний викладач [3, с. 128-171].

Першим місцем проживання Максимовича в Києві став будинок на садибі священика Троїцької церкви* Кирила Бот-

---

* Церква знаходилася поблизу Софійського собору в Троїцькому провулку (сучасна вул. А. Тарасової).

виновського, де Михайло Олександрович винаймав квартиру протягом осені та зими 1834–1835 рр. [4, с. 54]. Садиба священика розташувалася на просторі між Михайлівським та Софійським монастирем, поруч із церквою Св. Іоанна Златоуста (сучасна адреса – вул. Велика Житомирська, 9) [5, арк. 17].

У садибі К. Ботвиновського протягом 1834–1835 рр. також розташовувалася канцелярія Попечителя Київського навчального округу Єгора фон Брадке, який жив поблизу Михайлівського монастиря [6, с. 284]. Згодом, під час впорядкування простору між Михайлівським і Софійським монастирями та в зв'язку зі спорудженням будівлі «Присутственных мест» в 1850-х, садиба була перепланована, а будинки розібрані. Судячи з креслень, садиба була забудована типовими для Києва одноповерховими дерев'яними будинками, характерними для архітектури міста першої половини XIX ст.

Навесні 1835 р. Максимович переселився на Печерський форштадт до будинку, який належав відомому роду лівобережної шляхти – Катериничам. Будинок знаходився на Микільській вулиці поблизу Провалля. «Тот Катериничев домик, – пізніше згадував Максимович, – стоит ныне на тычку, первый с правой руки, при въезде в новозданную печерскую крепость, возле, прежнего Ипсилантиева, ныне лаврского дома» [4, с. 54]. Причину вибору місця нового помешкання легко пояснити. На Печерському форштадті розташовувався будинок Іванської (канцелярія університету), а з іншого боку Провалля знаходилася садиба Корта – головний осередок університету протягом 1834–1842 рр. У перші роки існування Університету св. Володимира М. Максимович виконував великий об'єм організаційної та викладацької роботи, тому оселитися неподалік головної садиби університету було дуже зручно.

Наприкінці липня 1835 р. у Максимовича гостював М. Гоголь, якому особливо сподобалися краєвиди Кожум'яцького урочища та Кудрявця. Восени цього ж року до Михайла Олександровича завітав його дядько І. Тимківський – відомий літератор та дослідник [4, с. 54-57]. Будинок Катеринича стояв на

Печерську до 1930-х, однак згодом був зруйнований у зв'язку з перебудовою міста [7, с. 259].

На початку 1838 р. М. Максимович мешкав у будинку чиновника четвертого класу Павла Семенюти [4, с. 77]. Садиба розташовувалася найближче до Провалля, яке розділяло Липки і Печерський форштадт. Неподалік проходила дорога, що з'єднувала Печерськ і Поділ. З одного боку ділянка обмежувалася Проваллям, з другого – розташовувалася садиба капітана Корта [8, арк. 1; 9, арк. 8, 9, 11].

Очевидно, М. Максимович винаймав декілька кімнат у головному двоповерховому мурованому будинку Семенюти. У цьому будинку Максимович не затримався надовго, у 1839 р. він знову змінив помешкання.

У середині 1850-х рр. садиба Семенюти зникла з карт Києва [10, арк. 1]. Будинки садиби були викуплені військовим відомством. Їх планували перенести на територію поблизу башти № 6 Київської фортеці* [11, с. 60]. З цього часу збереглися креслення фасаду і плану будівлі служб у садибі Семенюти [13, л. 38]. Достовірно невідомо чи відбулося перенесення будинків, очевидно, вони були розібрані та використані як будівельний матеріал для Київської фортеці.

Восени 1839 р. М. Максимович оселився в одному з флігелів садиби Корта [4, с. 87]. Стан здоров'я Михайла Олександрович дуже погіршився. «В 1839 году, – згадував Максимович, – я с трудом уже передвигал ноги и левым глазом моим читать мог уже не в очки, а в увеличительное стекло. С половины того года лекции преподавал я уже в квартире моей, где производились и все экзамены, в которых мне надо было участвовать» [14, с. 342]. Максимович мешкав у флігелі садиби Корта до початку 1841 року, після чого він виїхав до свого хутора Михайлова Гора.

Садибу Корта спіткала доля садиби Семенюти. Будівлі садиби перетворилися на будівельний матеріал для споруд Київської фортеці. У 1868 р. Михайло Максимович із сумом

---

* План перенесення будинків [12, л. 26].

згадував: «давно уже нет на Печерске того Кортова дома, где помещелся первоначально университет, где было кратковременно и мое первое пристанище в Киеве» [4, с. 54]. Нині на території колишніх садиб Корта і Семенюти розташовується Маріїнський парк.

У 1843 р. після півторарічної перерви М. Максимович знову повернувся до Києва. На жаль, поки не вдалося з'ясувати де мешкав Михайло Олександрович впродовж 1843–1845 рр. Можна припустити, що він обрав житло поруч з новозбудованим корпусом університету або на Хрещатику. Варто зазначити, що лише останній відрізок Київського періоду М. Максимовича пов'язував його з Червоним корпусом. Загалом, сам Михайло Олександрович не вважав Київський період найкращим у своєму житті, віддаючи перевагу Московському [15, с. 25].

Таким чином, Київський період життя М. Максимовича, перш за все, тісно пов'язаний з Печерськом та Липками. Це стосується як його професійної діяльності, так і приватного життя. Просторовою домінантою Київського періоду Максимовича був Університет св. Володимира, поруч з яким Михайло Олександрович зазвичай намагався орендувати житло. Київські адреси М. Максимовича відзначалися тимчасовістю та непостійністю, йому не вдавалося надовго закріпитися в жодному місці. Попри це, Максимович відіграв значну роль у становленні університету в Києві та в розвитку києвознавства, саме тому дослідник заслуговує на вшанування пам'яті про нього в меморіальній культурі міста Києва. Прикрою деталлю є те, що практично всі будинки, з якими був пов'язаний М. Максимович, не вціліли до сьогоднішнього дня, єдиним виключенням є Червоний корпус університету.

Джерела та література

1. Відкриття пам'ятника першому ректорові Михайлу Максимовичу. «Днесь благодать Святого Духа нас собрала» // Київський університет. – № 12 (2252). – 2015. – С. 1.

2. Розпорядження Київського міського голови від 19 лютого 2016 року № 125/1 «Про перейменування бульвару, вулиць, площі та провулків у місті Києві» // Хрещатик. – № 65 (4835). – 2016. – 17 червня. – С. 2-3.

3. Короткий В. А. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття / В. Короткий, С. Біленький. – К.: ВЦ «Київський університет», 1999. – 388 с.

4. Максимович М. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде / М. Максимович. – СПб., 1871. – С. 154.

5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1542. – Оп. 1. – Спр. 527. – 38 арк.

6. Брадке Е. Ф. фон. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – С. 274-288.

7. Гирич І. Київ: люди і будинки / Ігор Гирич. – К.: Либідь, 2016. – 432 с.

8. ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Спр. 31. – 1 арк.

9. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. 28. – № 1091. – 25 арк.

10. ІР НБУВ. – Ф. 28. – № 861. – 1 арк.

11. Гирич І. До історії топографії Печерської частини Києва XIX ст. // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 54-61.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 83. – Л. 26.

13. ЦДІАК. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 83. – Л. 38.

14. Максимович М. Автобиография // Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 322-346.

15. Біленький С. Споглядання міста. Київ і Університет Св. Володимира у 30–40-ві роки XIX ст. // Киевский альбом. – № 1. – 2001. – С. 13-29.

Ростислав Конта (м. Київ)

Перенесення «Літературно-наукового вісника» до Києва та зміни в його редакційній політиці: етнологічний аспект

Висвітлення етнографічної діяльності членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ, Товариство) було одним із напрямків редакторської політики друкованого органу цієї організації – «Літературно-наукового вісника» (далі – ЛНВ). Структура видання дозволяла інформувати громадськість про досягнення НТШ в напрямку етнографічного дослідження українських земель. Тому з початку заснування ЛНВ в січні 1898 р. в ньому вміщалися рецензії на етнографічні збірники та етнологічні праці членів Товариства, друкувалися рішення загальних зборів та Виділу (Президії) НТШ щодо організаційних моментів, пов'язаних із роботою Етнографічної комісії, проведенням етнографічних експедицій тощо.

До початку реформування ЛНВ на його сторінках постійно подавався огляд останніх праць НТШ, де містилася інформація про етнографічні та фольклорні збірки вчених Товариства, їх етнологічні праці, а також організаційні заходи в сфері налагодження етнологічної науково-дослідної та видавничої діяльності. Це був, як правило, огляд змісту таких видань Товариства як «Записки НТШ» [7], «Хроніки НТШ» [17], «Етнографічний збірник» [16], «Матеріали до українсько-руської етнології» [18].

На сторінках журналу також подавалася інформація про відгуки та рецензії на етнографічні праці членів НТШ, але переважно без огляду їх змісту. Ці матеріали виконували важливу функцію: по-перше, вони демонстрували читачам інтерес відомих вчених, в тому числі й європейських, до етнографічних досліджень в Товаристві, що було показником важливості НТШ як наукової організації, а, по-друге, вказана

інформація формувала наукову бібліографію про розвиток етнології в Товаристві.

Пізніше, в кінці 1905 р., розпочалося реформування журналу, який був переданий до «Українсько-руської видавничої спілки», що вплинуло на процес висвітлення етнографічних досліджень членів Товариства. ЛНВ у цей період політизується: в ньому з'являється багато статей про національне та мовне питання на українських землях, друкуються програми політичних партій і т. ін. Тобто журнал, фактично, починає виконувати дещо інші завдання та концентрується здебільшого на проблемах висвітлення суспільно-політичних проблем у контексті об'єднання українців Західної України та Наддніпрянщини. Тому проблема висвітлення етнологічних наукових здобутків членів НТШ поступово відходить на другий план. З січня 1907 року журнал був перенесений зі Львова до Києві, що потягнуло за собою зміну редколегії ЛНВ та, відповідно, відбилося на змістовному наповненні цього видання.

На думку В. Шаповала, перенесення ЛНВ до Києва мало на меті «сконцентрувати культурні та літературні сили з усієї України, сконсолідувати та інтенсифікувати визвольних рух активнішим впливом читачів» [19, с. 92]. Відповідно це було простіше зробити перетворивши ЛНВ на друкований орган всеукраїнського масштабу.

Учень М. Грушевського І. Джиджора, який з самого початку перенесення ЛНВ до Києва опікувався справами журналу та був його редактором, так писав про зміни у виданні: «Літературно-Науковий Вістник» за 1905 р. перебув деяку зміну. Згаданий журнал перейшов з 6-тою книжкою від свого дотеперішного видавця «Наукового Товариства ім. Шевченка» на власність «Українсько-руської Видавничої Спілки. Ся зміна, хоч не потягла за собою зміни редакційного комітету, все таки відбилася доволі замітно і – скажемо – користно на самім способі редагування: головне, що він став свобідніший. Другою річею, яка відбила ся на способі редагування, були нові вимоги, які в тім році поставило до нього житє. Отже побіч дотеперішнього органу літератури і науки стає Л.-Н.

Вістник також органом живого національного життя, відкликується ся на усі важнійші суспільно-політичні питання по обох боках кордону. Через те й ми в нашім огляді держатимем ся трохи иньшого порядку ніж се було досі…» [13, с. 166].

Таким чином, ми бачимо, що зміни в редакційній політиці ЛНВ почали відбуватися вже з 1905 р. і головним напрямком цих змін була політизація журналу. Ці зміни вплинули на те, що висвітлення наукових проблем (в тому числі й етнологічних) на сторінках журналу відходить на другий план в порівнянні з висвітленням проблем суспільно-політичного характеру. Вже згадуваний нами І. Джиджора, проаналізувавши видання ЛНВ за 1905 р., дійшов висновку, що «…в тім річнику справи національно політичні і суспільні взяли рішучу перевагу над історично і культурно і критично-літературними» [13, с. 175]. Пізніше автор також наголошував на тому, що ЛНВ «…став більш органом par excellence живого українського життя, чим академічним…» [15, с. 152]. Це, у свою чергу, значно послаблювало позиції вказаного видання в плані висвітлення етнологічних наукових здобутків членів НТШ.

Сам М. Грушевський також неодноразово на сторінках ЛНВ наголошував на змінах у цьому виданні в статтях під назвою «До наших читачів» [11, с. 226-227; 12, с. 5], де визначалися мета та завдання журналу, які зводилися переважно до того, щоб «…в тійснійшій лучности і звязи тримати обидві части нашої землі: велику Україну росийську, з її безмежними просторами і перспективами, і малу, але сильнійшу своїм національним житєм Україну австрийську, будемо дбати про те, щоб розділені сили їх єднати в спільній плановій роботі» [11, с. 226-227].

Крім того, дослідники відзначають і той факт, що після перенесення журналу до Києва в 1907 р. низка організаційних та політичних перешкод знизила науковий і літературний рівень ЛНВ [20]. Складна ситуація в якій опинився М. Грушевський спонукала його до думки згорнути видання ЛНВ або передати його в інші руки [9, с. IX].

Незважаючи на те, що ЛНВ перейшов до «Українсько-руської видавничої спілки» та був перенесений до Києва, на його сторінках продовжували з'являтися огляди основних видань НТШ, в тому числі й етнографічних. У 1906 р. ЛНВ містив анотації таких видань як «Записки НТШ» (Т. LXX–LXXIII, 1905–1906 рр.) [4], німецькомовних та україномовних варіантів видань «Хронік НТШ» (№ 20-27, 1905–1906 рр.) [5], VIII-ий том «Матеріалів до українсько-руської етнології» (1906 р.) [8, с. 509] та XXI-ий том «Етнографічного збірника» [8, с. 509]. Причому в деяких випадках ці анотації були навіть більш розлогі, ніж у виданнях журналу за попередні роки. Це, зокрема, стосується анотації праці Ф. Колесси «Ритміка українських народніх пісень» та дослідження З. Кузелі, вміщених в LXIX-ому томі «Записок НТШ» (1906 р.) [1, с. 200-201].

Але вже в XXXIV-ому томі ЛНВ в розділі «Бібліографія» замість підрозділу «Нові книжки» з'явився підрозділ «Книжки надіслані до редакції», в якому знаходились вихідні дані про окремі етнографічні праці І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Вовка, М. Зубрицького [1, с. 207-209]. Ця тенденція простежується і в наступних виданнях, де у вказаному підрозділі надруковано відомості про праці З. Кузелі, І. Франка та інших етнологів Товариства [6], але вони, як і попередні, є, як правило, окремими відбитками з видань НТШ, переважно етнографічних. Крім того, виходячи із самої назви підрозділу можна зробити висновок, що на сторінках ЛНВ в 1906 р. аналізувалася не вся література, що виходила останнім часом, в тому числі і етнографічного характеру, а лише та, яка надсилалася до редакції журналу. Разом з тим, показовим є те, що новостворений розділ журналу «Бібліографія» в подальшому був серйозно скорочений, а саме: від декількох десятків сторінок до всього-на-всього декількох сторінок. Звичайно, це суттєво зменшило наукову цінність даного видання як джерела для дослідження поставленої нами проблеми.

Тобто з кінця 1905 р. фактично припиняється систематичний огляд як окремих етнологічних досліджень членів НТШ, так і європейських етнографічних праць, як це було

раніше. Рецензії на етнологічні дослідження у ЛНВ з 1906 р. носять епізодичний характер. Так, зокрема, в 1906 р. І. Джиджора подав рецензію на працю І. Франка «Місія. Чума. Казки і сатири» [2, с. 596-597] та І. Франко – рецензію на другий том «Коломийок» В. Гнатюка, який був вміщений в XVI-му тому «Етнографічного збірника» [3, с. 502].

Якщо оцінювати зміни в структурі ЛНВ в наступний (київський) період його існування в цілому, то, як зазначає В. Дорошенко, ці зміни були незначні: «Відпала тільки хроніка й зникла пагінація кожного розділу» [14, с. 533]. Але саме ці, на перший погляд незначні зміни, суттєво применшують цінність ЛНВ як джерела до історіографічного вивчення розвитку етнології в НТШ. Особливо якщо додати, що новий розділ під назвою «Бібліографія» був набагато менший за об'ємом, ніж його попередник.

Крім того, потрібно враховувати особистісний фактор і нову кадрову політику М. Грушевського, який, змінивши редколегію журналу разом з місцем його видання, налаштував проти себе багатьох західноукраїнських вчених, з якими він до цього ефективно співпрацював. Особливо важливе значення у даному контексті має те, що в М. Грушевського зіпсувалися відносини з В. Гнатюком, а трохи пізніше з І. Франком, які поступово відійшли від співпраці з ЛНВ. Враховуючи вагу згаданих вчених в етнологічній науці, це негативно вплинуло на стан висвітлення наукових досягнень в етнографічній науці в НТШ.

Таким чином, передача ЛНВ до «Українсько-руської видавничої спілки» була початковим етапом майбутніх більш серйозних змін в історії цього видання, що виявилося у зміні місця видання журналу і в редакційні політиці, а як наслідок, і в його змістовному наповненні та певних структурних змінах. Ці зміни позначилися й на висвітленні ЛНВ проблеми розвитку української етнології в НТШ. Найголовнішим було те, що в останніх виданнях ЛНВ першого львівського періоду фактично відсутня системна критика праць, що торкалися етнографічних досліджень в НТШ.

Нова суспільно-політична ситуація, що склалася в Росії після початку революційних подій 1905–1907 рр. призвела до збільшення можливостей висловлювати думки з приводу «українського питання» на території Російської імперії. Це, у свою чергу, спонукало М. Грушевського до зміни редакційної політики ЛНВ, яка проходила паралельно з іншими організаційними змінами у справі видання цього друкованого органу, основними з яких було передання ЛНВ до «Українсько-руської видавничої спілки» та перенесення видавництва журналу до Києва.

Тобто якщо до цього часу основним призначенням журналу було наукове обґрунтування існування окремого українського народу зі своєю самобутньою культурою, мовою, державницькими традиціями і т. д. та відповідна підтримка цієї ідеї українськими літературними творами, українською публіцистикою та оглядами подій із суспільно-політичного життя, які друкувалися на сторінках ЛНВ, то в 1905 р. з'явилися нові можливості поширення цих ідеї у загальноукраїнському масштабі.

Таким чином, слід наголосити на тому, що в перший львівський період ЛНВ виконував важливе завдання суспільно-політичного характеру. Про це досить влучно сказав у своїй праці В. Шаповал: «Необхідно було через літературу, публіцистику активно впливати на реальні справи, витворювати з «сирої етнографічної маси» повноцінно різнобічну націю» [19, с. 11]. Але в цей період існування ЛНВ питанню висвітлення етнографічної діяльності членів НТШ приділялося набагато більше уваги, ніж в наступних періодах існування зазначеного видання. Як зазначив В. Дорошенко, вже з самого початку свого заснування ЛНВ був покликаний виконувати основне завдання – «будування української культурної соборности, як передумови соборности державної» [14, с. 529]. І в даному контексті висвітлення етнологічних здобутків членів НТШ мало важливе значення, оскільки ці матеріали, вміщені на сторінках ЛНВ, доносили до широких народних мас інформацію про результати наукових досліджень, в яких обґрунто-

вувалася етнографічна, антропологічна, культурна та мовна єдність українського народу.

У наступні ж періоди існування ЛНВ відповідно до нових обставин і завдань більший акцент робився на висвітленні політичних, соціально-економічних, освітньо-культурних проблем українства, які вже були не так тісно пов'язані з етнологічною наукою. Як зазначив М. Грушевській у своїй статті: «Українство в Росії повинно вийти за границю ідеї етнографічної народности, стати політичним і економічним, узяти ся до організації української суспільности як нації уже тепер, коли не хоче зістати ся «за флагомъ» і спізнити ся знову на довгі покоління» [12, с. 5]. На думку вченого, українське національне почуття «треба вести також, навіть іще більше на основі інтересів краєвих: економічних і господарських інтересів української території, її еманципації від державних центрів і від використування на інтереси чужі українській території, її раціональному розвоєви, культурному й економічному, її краєвій автономії й самоуправі» [12, с. 5].

Крім того, в наступні періоди свого існування ЛНВ перестав бути друкованим органом Товариства, а це суттєво вплинуло на висвітлення проблеми розвитку української етнології в цій організації. Зміна редакторської політики призвела до зміни структури видання. Відсутність у наступних виданнях ЛНВ постійного розділу «Хроніка і бібліографія» значно послабила журнал в плані висвітлення проблем, пов'язаних з розвитком української етнології в НТШ. Фактично зникло цінне джерело для історіографічного дослідження етнологічної діяльності в НТШ, а саме: рецензії на етнографічні праці членів Товариства та зворотні відгуки на ці рецензії з боку етнографів НТШ. Це, у свою чергу, заважало відстеженню наукової полеміки стосовно етнологічних проблем на сторінках ЛНВ. Звичайно ж, згадки про етнографічні досягнення з'являлися також і в наступних видання ЛНВ, але вони не носили такого системного характеру як у перший львівський період.

Джерела та література

1. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIV. – Кн. 4. – С. 200-209.

2. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIV. – Кн. 6. – С. 594-606.

3. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 7-9. – С. 502-508.

4. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 2. – С. 389; Там само. – Т. XXXIV. – Кн. 4. – С. 200-202; Там само. – Т. XXXIV. – Кн. 5. – С. 403-404; Там само. – Т. XXXIV. – Кн. 6. – С. 594-595; Там само. – Т. XXXV. – Кн. 7-9. – С. 341-342; Там само. – Т. XXXVI. – Кн. 11. – С. 331-332.

5. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 2. – С. 392; Там само. – Т. XXXIII. – Кн. 3. – С. 597; Там само. – Т. XXXIV. – Кн. 6. – С. 604; Там само. – Т. XXXV. – Кн. 7-9. – С. 508; Там само. – 1906. – Т. XXXVI. – Кн. 10. – С. 166; Там само. – Т. XXXVI. – Кн. 11. – С. 336.

6. Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIV. – Кн. 5. – С. 412; Бібліографія // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIV. – Кн. 6. – С. 604.

7. Бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1898. – Т. I. – С. 201; Хроніка і бібліографія // Там само. – Т. IV. – Кн. 10-12. – С. 156-157; Там само. – 1901. – Т. XIII. – Кн. 4. – С. 138; Там само. – Т. XVI. – Кн. 12. – С. 17; Там само. – 1902. – Т. XIX. – Кн. 7. – С. 4; Там само. – Т. XX. – Кн. 10-12. – С. 33; Там само. – 1904. – Т. XXVIII. – Кн. 10-12. – С. 223; Там само. – Т. XXIX – Кн. 1-3. – С. 141-142; Там само. – 1905. – Т. XXX. – Кн. 4-6 – С. 93-94; Там само. – Т. XXXI. – Кн. 7-9. – С. 69-70, 196; Там само – Т. XXXII. – Кн. 10-12. – С. 164 та ін.

8. Бібліографія // ЛНВ. – Т. XXXVI. – Кн. 12. – С. 497-512.

9. Гирич І. Публіцистика М. Грушевського на сторінках «Літературно-Наукового Вісника» у 1907–1914 рр. / І. Гирич, С. Панькова // Грушевський М. С. Твори: У 50-ти т. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – 2005. – С. V-XXIV.

10. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // ЛНВ. – 1907. – Т. XL. – Кн. XI. – С. 177-188.

11. Грушевський М. До наших читачів / М. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – Кн. XI. – С. 225-228.

12. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. – Львів, 1905. – Т. XXX. – Кн. 4-6. – С. 1-10.

13. Джиджора І. Огляд часописий за р. 1905 – Часописи українські / І. Джиджора // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXIII. – Кн. V. – С. 166-175.

14. Дорошенко В. «Літературно науковий вісник» / В. Дорошенко // Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту. Т. 1-109 (1898–1932) / Уклад. Богдан Ясінський. – К.; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. – 544 с.

15. Наукова хроніка // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXVI. – Кн. 6. – С. 150-212.

16. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1899. – Т. VIII. – Кн. 10-12. – С. 120; Там само. – 1905. – Т. XXX. – Кн. 4-6 – С. 94; Там само. – Т. XXXI. – Кн. 7-9. – С. 269 та ін.

17. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. XI. – Кн. 7-9. – С. 133; Там само. – 1901. – Т. XVI. – Кн. 12. – С. 4; Там само. – 1902. – Т. XX. – Кн. 10-12. – С. 33-34; Там само. – 1905. – Т. XXIX. – Кн. 1-3. – С. 70, 258; Там само. – Т. XXXI. – Кн. 7-9. – С. 70; Там само. – Т. XXXII. – Кн. 10-12. – С. 164 та ін.

18. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1905. – Т. XXXI. – Кн. 7-9. – С. 269-270; Бібліографія // ЛНВ. – Т. XXXVI. – Кн. 12. – С. 509 та ін.

19. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства / Юрій Григорович Шаповал, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів: Б. в., 2000. – 352 с.

20. Шологон Л. І. «Літературно-науковий вісник» (1898–1914 рр.) як джерело до вивчення національно-культурного життя українців Галичини / Л. І. Шологон // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія «Історія». – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14 – С. 98-99.

Зінаїда Зайцева (м. Київ)

Місце і роль «Українського наукового товариства у Києві» у фундації Української академії наук

В контексті пошуків українськими діячами форм модернізації культурно-національного руху центральне місце займала ідея утворення української академії наук на зразок тих, що вже на середину XIX ст. мали слов'янські народи в австрійській частині України. Важливим кроком здійснення академічного проекту було перетворення під керівництвом М. Грушевського (в умовах складної сув'язі соціокультурних, національних і політичних суперечностей у Східній Галичині) Товариства імені Шевченка (НТШ) з літературно-видавничої корпорації у наукову інституцію зі стандартними ознаками академії наук.

Наприкінці 1906 р. за ініціативою групи старогромадівців офіційною губернською інстанцією було зареєстровано «Українське наукове товариство в Києві» (УНТ). Головою товариства було обрано М. Грушевського, який на той час, залишаючись професором Львівського університету і головою НТШ, активізував політично-публіцистичну, видавничу і науково-організаційну діяльність у Росії, де на тлі революційного збурення мав місце, хоча й, як з часом з'ясувалося, короткотривалий епізод демократизації суспільного життя.

УНТ діяло на тлі численних наукових і культурно-освітніх товариств, які були у Києві на початку XX ст., жодне з яких, а серед них були і такі, що мали тривалу історію, авторитет і престиж у науковому світі за найсприятливіших у перспективі обставин, не могло претендувати на роль висхідної структури для заснування української академії наук й, передовсім, через однобічність їх науково-галузевої спеціалізації. Розробляючи якусь певну, найчастіше історичну, юридичну, філософську тематику, вони мали моногалузеве спрямування. Хоча в їх межах, особливо в археографічних комісіях, Історичному товаристві ім. Нестора Літописця та ін., були прихильники української ідеї, усе ж ці інституції закладалися як форпости

імперської централізації, намагалися уникати суто українознавчої тематики, і, нарешті, вони не використовували українську мову у друці своїх видань, лекціях, інших публічних виступах навіть після ліквідації відомих заборонних актів. Отже, УНТ було засновано й функціонувало в конкурентних умовах перетину і взаємодії з іншими товариствами, які мали різний статус і фінансове забезпечення і цілі.

За короткий час в непростих умовах відновлених переслідувань українського друкованого слова членам УНТ вдалося налагодити випуск україномовних наукових видань, залучити молодь до наукової роботи, розпочати публічну лекційну діяльність у Києві. Чисельність товариства зросла з 21 у 1907 р. до 156 членів у 1913 р. Киян та позамісцевих було порівну – по 78 членів. Постійно проживали і працювали в Санкт-Петербурзі 20 членів, 3 – у Варшаві, 8 – Москві, по три у Катеринославі та Одесі, по одному в Парижі, Стокгольмі, Сімферополі, Казані, Томську та інших містах. Географія адрес членів УНТ налічувала 33 населені пункти [1, с. 213]. Склавши з себе функції голови НТШ у Львові, Грушевський з осені 1913 р. сконцентрувався на зміцненні УНТ як осередку української національної науки, публікаційна продуктивність якого мала сягнути, за його задумом, планки НТШ у Львові. Центр українознавчих досліджень академічного формату почав переміщатися зі Львова до Києва.

Спираючись на факт існування товариства, активісти національного руху ще до Першої світової війни маніфестували ідею створення у Києві української академії наук, зокрема цю вимогу формулювала Українська платформа, опублікована у пресі 22 травня 1912 р. у зв'язку з виборами до IV Державної Думи, в яких Товариство українських поступовців (ТУП) йшло у блоці з партією кадетів.

З початком війни УНТ не було заборонене, однак його діяльність загальмувалася, друк титульних видань у Києві було призупинено, відчувалася відсутність М. Грушевського через його заслання. Із прибуттям до Києва у березні 1917 р. він заново очолив УНТ і запропонував створити комісію з

розробки проекту утворення на базі товариства Української академії наук. «Підняв справу Академії наук в [Українськім] Науковім товаристві, в котрім узяв наново головство з поворотом (формально се було переведено на зборах 23.III, а 29.III р.)», – невдовзі пригадував ту ситуацію Грушевський, «на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та проведення її організації» [2, с. 140]. 8 липня 1917 р. на спільному засіданні секцій УНТ було утворено відповідну комісію. На неї покладалося завдання виробити статут УАН й укласти кошторис її фінансування. Тільки на початку квітня 1918 р. Рада УНТ направила до Міністерства освіти УНР за підписом М. Грушевського і секретаря І. Ткаченка пропозиції щодо фінансування проекту по створенню на базі УНТ Української академії наук [3, с. 468-469]. Однак на той час Центральній Раді залишалося діяти кілька тижнів – 29 квітня 1918 р. влада перейшла до гетьманату Скоропадського. Міністерство освіти не зазнало значних змін, його очолював М. Василенко, за ініціативою якого при Міністерстві утворено Комісію для розроблення законопроекту про заснування Української академії наук. 9 липня 1918 р. у міністерському кабінеті М. Василенка (Бібіківський бульвар, 14; нині – Бульвар Т. Шевченка, 14) відбулося перше засідання Комісії. Її головою призначено академіка Російської АН В. Вернадського. Усього відбулося 23 засідання Комісії.

Зауважимо, що процес організаційного оформлення академії розгортався на тлі швидкої і часто непередбачуваної зміни політичної ситуації, яка створювала ментальні розриви в інтелектуальних настроях інтелігенції. У цей час значно підвищився політичний, національно-культурний та інтелектуальний статус Києва. Місто було не лише центром національної революції, воно стало прихистком частини російської інтелектуальної еліти, що з одного боку сприяло розбудові академії, а з іншого підсилювало протистояння в аспекті національних інтересів українства.

М. Грушевський відмовився увійти до міністерської Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української

академії наук, і навіть спробував призупинити її діяльність. З цією метою він, перебуваючи на нелегальному становищі, усе ж ініціював зустріч з В. Вернадським. Вона відбулася 8 червня 1918 р. у флігелі біля спаленого будинку М. Грушевського. Як згадував В. Вернадський, розмова була довга і предметна, однак порозумінням не завершилася. Існувало дві протилежні концепції бачення академії. Грушевський вважав, що вона повинна базуватися на національній академічній традиції з перевагою українознавчих секцій і використанням виключно української мови і має постати як результат самозародження національної інституції, що органічно витікає з УНТ, яке вже мало десятилітню історію, свої секції, видання і музей. Вернадський обороняв тип академії, де поряд з національним-гуманітарним циклом досліджень гідно були б представлені фундаментальні і прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил і раціонального ведення господарства. Вернадський схилявся до українсько-російського культурного дуалізму в Україні, що загалом було властиво певній частині інтелігенції, яка концентрувалася на той час у Києві. Він ратував за вільний розвиток та всебічну державну підтримку української мови і культури, з одного боку, а з іншого підносив значення російської культури для України. При розробці наукової політики учений не абстрагувався від національного аспекту. Конкретизуючи галузеву структуру УАН В. Вернадський вважав, що перш за все, має бути створено відділ української мови, літератури, історії. Водночас він інтенсивніше, ніж члени УНТ, робив акцент на соціальних функціях науки, наголошував на важливості природознавчих і економічно-статистичних досліджень для прогресу і процвітання націй.

Рада УНТ навздогін втраченій ініціативі вступила в контакт з міністерською Комісією вимагаючи визнання пріоритету товариства в академічному питанні і претендуючи на половину місць у ній від УНТ. Щодо «зрадницької» позиції М. Василенка, як члена УНТ (В. Вернадський також вступив до УНТ ще до початку війни), була прийнята товариством постанова з

критикою особи міністра освіти, однак ці два промотори академії твердо стояли на позиції, що академія має створюватися як державна установа, і вони разом довели справу до завершення. 14 листопада 2918 р. гетьман затвердив склад перших дійсних академіків, рекомендованих Комісією, а згодом опубліковано Статут УАН. Коли постало питання про президента Академії знову згадали про М. Грушевського і навіть пропонували йому її очолити. За дорученням гетьмана через Д. Дорошенка з Грушевським контактував А. Кримський, однак за його словами історик охарактеризував Академію як таку що «вийшла з нечестного ложа» [4, с. 285]. 27 листопада 1918 р. у приміщенні УНТ на Великій Підвальній, 36 (нині – Ярославів Вал, 36) відбулося перше зібрання УАН. Головував на ньому найстарший академік Орест Левицький, президентом УАН обрано В. Вернадського.

Отже, утворення УАН у Києві відбулося не через організаційно-структурне посередництво УНТ, а з ініціативи урядових структур, на «бюрократичних» засадах, як вважали т. зв. «антиакадеміст». До того ж, як висловився С. Єфремов, процесом керував мінералог [В. Вернадський], хоча українська наука розвивалася під знаком філології [5, с. 46]. М. Василенко і В. Вернадський, покладаючись на державні важелі, пішли на інституціональний розрив з УНТ, однак низка членів товариства – авторитетних учених брала діяльну участь у становленні УАН. З 13 членів Комісії членами УНТ (станом на 1 травня 1914 р.) були А. Кримський, В. Модзалевський. Г. Павлуцький, Є. Тимченко, В. Вернадський. Міністр освіти М. Василенко також був членом УНТ. Однак вони не номінувалися як представники УНТ, а представляли переважно кафедри університету та політехнічного інституту. З 12 перших академіків-засновників УАН членами УНТ залишалися: С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, А. Кримський, О. Левицький. До УНТ вступив академік П. Тутковський. Останні троє (О. Левицький, А. Кримський, П. Тутковський) вже будучи академіками продовжували діяльність в УНТ, розвивали його структуру, проводили засідання Ради товариства у 1919–1921 рр.

У час Директорії М. Грушевський всупереч концепції В. Вернадського знову спробував провести в життя версію УАН, яку він вважав єдино правильною і в якій бачив себе президентом. Разом з А. Кримським на початку січня 1919 р. до Директорії він подав оновлений Статут і штати УАН [3, с. 473]. На їх погляд УАН мала повністю звільнитися від впливу російської культури, мови, російськомовних кадрів як конкурентних чинників. Однак політична ситуація змінилася й обірвала ці спроби.

У 1918–1921 рр. у Києві одночасно існували дві наукові інституції (УНТ і УАН) як утілення різних концептуальних підходів до розбудови національних наукових інституцій. УНТ намагалося протиставити УАН свій демократичний характер вільної асоціації українських учених, значно розширило свою Природничу секцію, перетворивши її під керівництвом академіка П. Тутковського на Відділ УНТ з десятьма секціями. У провінції були створені філії товариства на зразок краєзнавчих, однак за браком коштів у 1921 р. УНТ було ліквідовано шляхом об'єднання з УАН. Отже, його члени брали участь в утворенні УАН, стали академіками-засновниками, чимало колишніх членів товариства поповнювали Академію співробітниками.

Джерела та література

1. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець – початок ХХ ст.): Монографія. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.

2. Грушевський М. Спомини: Ч. ІІ / Публ. С. Білоконя; Передм. Ф. Шевченка// Київ. – 1989. – № 8. – С. 103-154.

3. Врублевський В. Г. Українська академія наук і Українське наукове товариство. З протоколів зборів і засідань Ради УНТ // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 1999. – Вип. ¾. – С. 465-474.

4. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. Кн. 1: Листування: А–Г. – К., 2011. – 699 с.

5. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 318 с.

Олена Ляпіна (м. Київ)

Музей війни і революції в Київському університеті

На початку XX ст. Університет Св. Володимира переживав досить складні, буремні часи. Політичні баталії, що розгортались в країні, не могли оминути студентів і викладачів університету, які стали активним учасниками подій української революції. Розуміючи епохальність змін, що відбулися протягом 1914–1918 рр., враховуючи природну схильність до збирання історичних артефактів, два співробітники Університету Св. Володимира вирішили створити Музей війни і революції.

Дослідження і розвідки про С. І. Маслова і В. М. Базилевича зосереджують увагу на різних аспектах їх науково-дослідної, педагогічної, громадської діяльності. Втім, такий цікавий епізод з біографії вчених, як організація при Київському університеті Музею війни і революції лише констатується як факт, або ж взагалі випускається з поля зору. Єдиним виключенням є невелика стаття О. Ємчук, присвячена співпраці С. Маслова і В. Базилевича [1].

Таку ж ситуацію можна спостерігати і в нарисах з історії Київського університету. Звичайно, цей навчальний заклад у різні періоди свого існування був відомий не тільки славетними викладачами і талановитими випускниками, але й кількома потужними навчально-дослідницькими центрами – музеями і кабінетами. Дослідницьку увагу зазвичай привертали Музей старожитностей, Музей красного мистецтва, Мюнц-кабінет, Археологічний музей. Натомість, створений у 1919 р. музей війни і революції залишався поза увагою. Вважаємо за доцільне заповнити цю лакуну.

Протягом 1919–1924 рр. при Київському університеті, згодом інституті народної освіти працював Музей війни і революції. За словами завідуючого музеєм проф. С. І. Маслова, він був створений за ініціативою Історико-літературного товариства Університету Св. Володимира для формування колекцій, що в майбутньому мали обслуговувати кафедру історії руської революції [2, арк. 14]. Штат установи був невеликим: у перший рік його представляли сам завідуючий та його помічник В. М. Базилевич (згодом обіймав посаду бібліотекаря). Незабаром з'явились нові співробітники. В 1920 р. – П. М. Попов, М. В. Грачов, кур'єр В. П. Острогорська. У 1923 р. працювали технічні співробітники Дзюбенко та Г. Г. Попович, обов'язки яких зводились до розбору й упорядкування книг і газет з музейного фонду.

Основна робота допоміжної установи полягала у збиранні різноманітних матеріалів, що стосувалися подій 1917–1920-х рр. Серед перших комплексів архівних документів, переданих до музею, був архів Першої Київської чоловічої (Олександрівської) класичної гімназії, матеріали архіву друкарні І. М. Кушнарьова і К° [7]. Протягом 1919 р. завідуючий надсилав прохання видати музею по п'ять примірників усіх видань, які здійснювали Агітаційний пункт Добровольчої армії, Відділ пропаганди при особливій Нараді в Ростові, Відділ пропаганди при Комітеті допомоги Руської Добровольчої Армії, Відділ управління Губревкому. Звертався він і до редакцій газет «Известия Киевского Губревкома», «Коммунист», «Червоний прапор», «Більшовик», «Боротьба», «Левый Эс-Эр» тощо. Наступного року подібні запити були надіслані до фотоплакатного відділу РОСТА, Революційного Військового Трибуналу, газет «Галицький комуніст», «Червона правда», «Червоний стрілець» та ін. Траплялись випадки й відмови, як це було, приміром з газетами «Кієвскія новости» та «Dziennik Kiyowski» (польською мовою) [2, арк. 8].

Діяльність музею не обмежувалась суто поштовими замовленнями. На початку 1920-х рр. різноманітні цікаві матеріали для його фонду збирали по Україні сам С. І. Маслов або на

його прохання довірені особи. Зокрема, це були В. І. Маслов (Полтавська губернія), М. Я. Калинович, Т. С. Айзенберг, Д. М. Койчек (Подільська губернія), П. М. Попов (Курська, Харківська, Чернігівська губерній), Ю. А. Яворський (Волинська губернія) [2, арк. 3-12 зв.]. Опікувались співробітники музею і створенням спеціалізованої бібліотеки, де можна було знайти видання на кшталт «5 лет Советской власти», «Конец русского царизма» П. Курлова, «Вильгельм II» О. Бісмарка, «Записки о германской революции» Г. Носке, «Ответ Кромвелю» А. Луначарського, «Национальное правительство и советская власть» Є. Бош та багато інших. На початку 1920-х рр. фонди музею також поповнювались численними агітаційними листівками та плакатами. Крім того, С. Маслов ґрунтовно описав понад 100 плакатів, які видавалися у Києві відділами політичної пропаганди, зібрав різні бібліографічні матеріали та газетні вирізки про конкурси плакатів. Серед документів Музею були типові для часів війни брошури Військово-санітарного управління про небезпеку інфекційних хвороб, що стрімко розповсюджувалися серед населення. У 1920 р. завідувач музею підготував статтю-оголошення про установу, закликаючи містян приносити до університету нові експонати (поміж іншим згадувались карикатури, гравюри, прапори з різними написами, фотографії, військова зброя, одяг тощо) [1]. Прикметно, що в цій замітці установу названо «Музей-архів війни і революції», і насправді таке найменування більш точно відповідало характеру і змісту роботи закладу. Як бачимо, співробітники музею прагнули представити у зібранні якомога більш повну картину революційних рухів, подій національно-визвольних змагань, передусім, у Києві, та загалом в Україні.

Матеріальне становище музею впродовж його діяльності в стінах КІНО нічим не відрізнялось від інших навчально-допоміжних установ. Для нормальної роботи не вистачало найнеобхіднішого. Наприклад, у січні 1920 р. завідуючий скаржився на нестачу книжкових шаф і стільців для співробітників. У жовтні 1922 р. в приміщенні музею сталася надзвичайна подія: поцупили електричні дроти, патрони для ламп

і металеві рефлектори (абажури). З огляду на вкрай скрутні часи С. І. Маслов зауважив, що власне лампочки він сховав ще у минулому році. На щастя, книжки і музейні меблі грабіжників не зацікавили [2, арк. 14зв.; 11, арк. 14]. Інколи траплялись справді небезпечні інциденти. Восени 1923 р. робота співробітників була перервана майже на два тижні – в приміщенні музею знайшли артилерійський снаряд, що будь-якої хвилини міг вибухнути. Прибрали його вчасно, не завдавши шкоди ні людям, ні будівлі [9, арк. 162-162 зв.].

У 1921 р. музей-архів разом з іншими навчально-допоміжними установами гуманітарного профілю КІНО, наприклад, музеєм старожитностей, мюнц-кабінетом, педагогічною лабораторією, архівом (відділом рукописів) і спеціалізованою бібліотекою став складовою частиною Історичного Кабінету ім. О. М. Лазаревського. Його молодий керівник О. П. Оглоблин активно заходився перетворювати колишній Історико-філологічний семінарій на центр, що об'єднав би роботу інститутських підрозділів історичного профілю, у тому числі лабораторій з розробки історичних проблем і методики історії. Оскільки в цей період (до березня 1924 р.) ректором КІНО був гарний приятель Олександра Петровича М.І. Лобода, справа просувалась доволі успішно. Досвідчені університетські співробітники досить скептично ставились до таких ініціатив амбітного «професора». В 1921 р. В. М. Базилевич написав гострий сатиричний твір «Листи Хлестакова», в якому описується атмосфера у новоствореному інституті народної освіти, взаємовідносини старої професури і молодих викладачів [5, арк. 1-8].

Правління інституту в силу своїх можливостей виділяло кошти на організацію роботи нової установи, зокрема, збільшувався штат співробітників, купувалась необхідна література, устаткування. Так, у звіті завідувача Історичним кабінетом за перше півріччя 1923 р. зауважено, що планується розширення Музею війни і революції, а вже у жовтні 1923 р. музей отримав нові меблі – 10 шаф принесли з бібліотеки інституту. Це дозволило активізувати роботу установи. В 1924 р. «для декорування відділу імперіалістичної війни 1914 р.» з

кабінету мистецтв музей отримав двоголового орла, що раніше знаходився в Анатомічному театрі університету [2, арк. 15 зв.].

Протягом всього п'ятирічного періоду діяльності співробітники музею проводили упорядкування фонду: розбирались книжкові, газетні, плакатні колекції, складались інвентарні книги, описи дублетів для обміну (так званий музейний фонд) і карткові каталоги. Керівництво інституту виділяло кошти на купівлю нових експонатів – книг і плакатів. Зокрема, у тому ж 1923 р. на асигновані 16 тис. крб.* вдалося придбати 12 книг і досить велику колекцію (55 примірників) плакатів антирелігійного змісту [9, арк. 162-163]. З липня 1923 р. бібліотека музею була відкрита для відвідувачів [10, арк. 44]. Варто погодитись із твердженням наших колег, що керівники Музею війни і революції прагнули дотримуватись аполітичного, суто наукового (архівно-бібліотечного) стилю роботи. На думку керівників республіканського Наркомату освіти, для установи, яка мала виконувати ідеологічне виховання молоді, такий підхід був неприпустимим [1].

В серпні 1924 р. музей, за словами С. І. Маслова, відповідно до пропозиції Губпрофобру, а фактично за наказом із Харкова, передавався Істпарту**. При цьому комісія, що займалася передаванням майна, відзначила: «всі матеріали некаталогізовані і більшість з них зовсім не розібрано. За таких умов складання детального опису майна, що передається, потребувало би багато часу». Зважаючи на педантичність С. І. Маслова і В.М. Базилевича стосовно музейних експонатів, маємо всі підстави пристати на думку О. Ємчук, що фонд Музею не міг залишитись без опису та у розпорошеному стані на момент під-

---

* Сума, дійсно, невелика. Відповідно до грошової реформи, що проводилась 1922–1924 рр., це трохи більше десятирублевого золотого червінця. Для порівняння, плата за навчання у цей же період становила від 8 до 80 золотих карбованців на рік.

** Істпарт – Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії, створена при ВУЦВК у квітні 1921 р.

писання акту. Частину музейних матеріалів С. Маслов та В. Базилевич вірогідно могли залишити до кращих часів, щоб згодом передати до фонду ВБУ та інших музеїв [1]. А поки що було вирішено скласти описи після того, як матеріали будуть розібрані й узяті на облік в Істпарті [3, арк. 1; 4, арк. 4]. Протягом кількох днів все майно було перевезене до будівлі колишнього Педагогічного Музею, де з 1921 р. працював Пролетарський музей, у 1924 р. перейменований на губернський Музей Революції. До речі, В. М. Базилевич працював там після 1924 р. [7].

Згодом про перший Музей війни і революції в Києві не згадували. У 1928 р. вже колишній директор Музею Революції Антон Яременко твердив, що саме він протягом трьох років наполегливої роботи організував київський музей, який по праву визнають одним з кращих подібних музеїв СРСР [8, арк. 17]. Жодним словом він не згадав про роботу С. І. Маслова і В. М. Базилевича. У відомому путівнику «Київ» 1930 р., підготовленому за редакцією Ф.Л. Ернста, в окремій статті Ю. Рахманінова вказано: «За попередника Музею Революції треба вважати виставку з історії партії та ревруху, що їх зорганізував 1923 року Істпартвідділ Київського Губ. Комітету КП(б.)У» [6, с. 216], далі йде перелік ще кількох виставок, що відбулися у приміщенні колишнього Педагогічного музею, і знову без пам'ятки про університетську колекцію.

Джерела та література

1. Ємчук О. Співпраця музейників та бібліофілів С. Маслова та В. Базилевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/Maslov-Bazylevych.html (дата доступу 1.02.2017).

2. Інститут Рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 33. № 2074. – 16 арк.

3. ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 2077. – 1 арк.

4. ІР НБУВ. – № 3672. – 20 арк.

5. ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 3737. – 8 арк.

6. Київ. Провідник / за ред. Федора Ернста. – Київ: ВУАН, Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. – 797 с.

7. Матяш І. Історик і мрійник. Василь Митрофанович Базилевич (1992–1942) [Електронний ресурс] // Забута спадщина. Портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. – Режим доступу: http://lostart.org.ua/ua/research/328.html (дата доступу 1.02.2017).

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 380 арк.

9. ЦДАВО. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 252. – 220 арк.

10. ЦДАВО. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 258. – 65 арк.

11. ЦДАВО. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 261. – 99 арк.

Анатолій Коцур (м. Київ)

Маловідомі сторінки історії Київського університету (1937–1945 рр.) у спогадах професора І. А. Гриценка

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка. Народився він 10 травня 1920 р. у с. Нехворощ Корсунь-Шевченківського району Київської (тепер Черкаської) області. Родина Гриценків походила зі старовинного козацького роду, його представники брали участь у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького.

З вересня 1937 по травень 1942 рр. І. А. Гриценко навчався на історичному факультеті Київського університету (з січня 1942 р. – Українського Об'єднаного в м. Кзил-Орда (Казахстан), куди евакуювали університет) [2, с. 111].

У складі Воронезького (з 20 жовтня 1943 р. – Першого Українського) фронту пройшов бойовий шлях до Берліну. Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня і Червоної Зірки та 12 медалями, в т.ч. «За взяття Берліна», «За визволення Праги» та ін.

Демобілізувавшись у званні лейтенанта в березні 1946 р., деякий час працював старшим лаборантом кафедри політекономії Київського держуніверситету. З листопада 1946 р. по листопад 1949 р. – аспірант кафедри історії УРСР цього вузу.

Темою кандидатської дисертації обрав проблему антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. Під час роботи над нею молодий науковець ґрунтовно опрацював значний комплекс джерел, зокрема літописи, статистичні матеріали, а також опубліковані збірники документів, праці дослідників багатьох історичних шкіл і напрямків. Все це дозволило глибоко проникнути в сутність проблеми, свідченням чого стали праці, які вийшли друком у наукових часописах та збірках, а в березні 1950 р. він успішно захистив дисертацію.

З листопада 1949 р. І. А. Гриценко працює в Чернівецькому держуніверситеті: спочатку старшим викладачем кафедри історії народів СРСР (1949–1955), доцентом (1955–1982) та професором (1982–1990) кафедри історії СРСР і УРСР та кафедри історії України (1990–1999). У 1963–1968 рр. завідував кафедрою історії СРСР, 1972 та 1983–1986 рр. – кафедрою історії СРСР та УРСР. Докторську дисертацію з проблем економічних і громадсько-політичних зв'язків Північної Буковини, Наддніпрянської України та Росії в XIX – на початку XX ст. захистив у червні 1981 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Він автор і співавтор понад 100 наукових і навчально-методичних праць, у т. ч. 8 монографій, довідників, енциклопедій тощо.

У 2004 р. побачила світ фундаментальна праця І. А. Гриценка [1], де окремі матеріали присвячено Київському університету (до сьогоднішнього дня збереглися й рукописи спогадів науковця, які не ввійшли до книги). На сторінках видання автор подає детальний опис будівлі університету на 1937 р., розміщення у ньому навчальних і структурних підрозділів: «Тут знаходилися підрозділи управління (ректорат, канцелярія, бухгалтерія), громадські організації (партком, комітет ЛКСМУ, профком), актовий зал, бібліотека з читальними залами, спортивний зал, історичний, філологічний, іноземних мов, юридичний, біологічний, геолого-географічний і фізико-математичний факультети, а в цокольному поверсі – студентська і для професорсько-викладацького складу їдальні, влаштовані профкомом студентська перукарня, шевська і кравецька майстерні та служби адміністративно-господарської частини» [1, с. 140]. Як зазначає І. А. Гриценко, «кілька кімнат другого поверху займав Київський архів давніх актів, заснований при університеті в 1852 р. У ньому поряд з іншими документами зберігалося близько 6000 актових книг гродських і земських судів та магістратів Правобережної України XVI–XVII ст. Кімнати архіву розташовувалися поряд із 101-ю і 102-ю аудиторіями, де відбувалися загальнокурсові лекції для студентів-істориків і наші погляди часто фіксувалися на прикріпленій до дверей дощечці з написом «Архів давніх актів» [1, с. 140]».

Окремі сторінки книги відведено викладу матеріалу про будівництво у 1937–1940 рр. третього університетського корпусу – Гуманітарного, куди були переведені історичний та філологічний факультети.

Ретельно описує І. А. Гриценко початок навчального року 1 вересня 1937 р., знайомство з однокурсниками, професорсько-викладацьким складом, аудиторним фондом. Говорячи про національний склад, автор наголошує, що «переважну більшість студентів першого, як і інших курсів, становили українці. Дуже помітним був прошарок єврейської молоді. Навчались в університеті також росіяни, білоруси, поодинокі молдавани, греки. Найбільше серед студентів університету

було вихідців із села – дітей колгоспників. Порівняно меншу їх частину становили вихідці із робітничого середовища, службовців та інтелігенції» [1, с. 142].

Йде мова також про високу трудову дисципліну студентів; професійну майстерність викладачів; розклад аудиторних занять; безпосередньо навчальний процес. Автором подається характеристика кожної з нормативних і спеціальних історичних дисциплін та соціально-економічного циклу (по семестрах), які вивчались. Відображено спеціалізації студентів по кафедрах, специфіка вивчення і коментування джерел, зокрема, літописів.

Декілька десятків сторінок відведено інформації про викладачів історичного факультету, а саме: їхній вік; курси, які читали; праці ними написані; харчування; одяг і т.п. Декілька разів наголошується, що «серед наших наставників виділялись особистості, які справляли на нас велике враження і вплив, їх лекції нас буквально зачаровували. Ми завжди чекали на них і з великою охотою відвідували» [1, с. 145]. Рідкісною є інформація про професора К. В. Штепу, який читав студентам курси історії докласового суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків. Його лекції були настільки цікавими, що на них приходили, навіть, студенти геолого-географічного, фізико-математичного і біологічного факультетів. Викладач був заарештований «як ворог народу», що стало приголомшливою звісткою для студентів.

Заняття на істфаці проводились українською мовою (за виключенням одного професора), що давало змогу «вивчати студентам не лише історію, а й гарну українську мову» [1, с. 146].

В полі зору спогадів І. А. Гриценка університетська бібліотека, читальні зали, історичний кабінет, книжковий фонд. Дізнаємось, що у читальний зал, із-за великого напливу читачів, було важко потрапити, необхідно було заздалегідь займати місця. Описує професор й особливості роботи в обласній державній бібліотеці ім. ВКП(б), Державній історичній бібліотеці та Бібліотеці АН Української РСР. У читальному залі

часто працювали В. Сосюра, А. Малишко, І. Ле, П. Тичина, М. Рильський, з якими й познайомились студенти.

Не менш ретельно описуються заліково-екзаменаційні сесії, підготовка до них, процедура складання, атмосфера в аудиторії.

Цікавими є дані про матеріальні статки студентів і викладачів, тодішню стипендію, харчування, ціни, задоволення найбільш нагальних культурно-побутових потреб (відвідування театру, кіно, проїзд трамваєм тощо).

Акцентується увага на змінах у навчанні та побуті після вересня 1939 р., коли прийнята урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у вузах і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендії. Не оминає автор проблем пошуку роботи, підробітку.

Автор описує університетські студентські гуртожитки по вул. Басейній, Тарасівській, Червоноармійській, Новопавлівській, Жертв Революції, Повітрянофлотському шосе, в будинку на розі вулиць Л. Толстого і Володимирської.

Розкриваючи питання життя та побуту студентів, іде мова й про профком університету, касу взаємодопомоги: «В разі потреби в ній можна було одержати пільгову позичку. В особливих випадках каса надавала своїм членам безповоротну грошову допомогу. Студентам повністю оплачувався проїзд (туди і назад) на літні канікули». Значна увага відведена висвітленню «задоволення культурних запитів» викладачів і студентів (культпоходи, екскурсії, художня самодіяльність, вечори відпочинку). На факультеті діяли осередки спортивних товариств, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Товариства сприяння обороні, авіації і протихімічному захисту країни (ТСОАВІАХІМ). Багато хто з істориків працював у створених ТСОАВІАХІМом гуртках по вивченню матеріальної частини стрілецької зброї (наган, гвинтівка, ручний і станковий кулемети), бойових отруйних речовин і засобів захисту від них. Окремі студенти відвідували школу парашутистів і аероклуб.

У спогадах іде мова про культпоходи в театри міста. Подається їх детальний репертуар. Перераховуються кіно-

фільми, які найчастіше відвідували студенти Києва. Розповідає вчений також про зародження кольорового кіно. Першими кольоровими фільмами, що появилися на екранах кінотеатрів Києва, були «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч».

Часто відвідували студенти лекції-концерти, які присвячувалися творчості композиторів М. Лисенка, С. Гулака-Артемовського, Д. Бортнянського, П. Чайковського, М. Глінки, В. Моцарта, Ф. Шопена та ін.

Ведучи мову про художню самодіяльність, І. А. Гриценко пише, що в університеті діяли самодіяльні духовий та домбровий оркестри, драматичний гурток, балетна студія, гурток художнього читання, хорова капела тощо.

Важливою для києвознавців є інформація, яку можна почерпнути, ведучи із І. А. Гриценком ознайомлення з містом, його затишними вулицями й провулками, пам'ятниками, краєвидами.

Окремі сюжети спогадів професора присвячено війні, сприйняттю тодішнім студентством і викладачами інформації про її початок, зустрічі евакуйованих, допомозі біженцям, підготовці міста до оборони, зведення барикад тощо.

Вражає своє скрупульозністю розкриття деталей евакуації університету до Харкова, Ташкента, потім Кзил-Орди. Висвітлено переїзд тривалістю понад місяць, облаштування на новому місці, умови навчання, побут, героїзм вчорашніх студентів університету на фронтах війни.

Отже, сторінки книги професора І. А. Гриценка та неопубліковані рукописи його спогадів є важливим джерелом з історії Київського університету 1937–1945 рр.

Джерела та література

1. Гриценко І. А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX–XX ст.) / І. А. Гриценко. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с.

2. Коцур А. П. Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Анто-

новича Гриценка) / А. П. Коцур, Г. Г. Коцур // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 19. – С. 111-114.

Ольга Довбня (м. Київ)

Політичні репресії у Києві та на Київщині (1918–1950-ті рр.): сучасна українська історіографія

У сучасній українській історіографії активно досліджується проблема політичних репресій, водночас бракує публікацій історіографічного характеру, що й зумовлює наукову новизну обраної теми.

Метою дослідження є аналіз сучасної вітчизняної історіографії із проблеми політичних репресій у Києві та на Київщині (1918–1950-ті рр.).

До першої групи праць із зазначеної проблеми увійшли дослідження характеру й специфіки червоного терору. Зокрема, історик С. Білокінь сконцентрувався на його початковому етапі, а Р. Даниленко виділив відмінності функціонування судових та позасудових каральних органів у Києві та на Київщині у січні–квітні 1918 р., січні–серпні 1919 р. та у 1920–1921 рр. [15, с. 161-172; 20, с. 60, 65-75, 115-116, 130, 136-137, 140-141, 143-146, 164-168, 169-172, 194, 196-197].

До другої групи відносяться публікації, в яких аналізуються політичні репресії у регіоні за часів «Великого терору». При цьому історіографію із цієї проблематики можна розподілити на декілька підгруп: 1) праці, в яких досліджена діяльність позасудових органів УНКВС [1; 3; 5]; 2) розвідки за певними напрямками репресій і цільовими групами [9; 48; 57; 58]; 3) роботи, в яких висвітлено долю жертв репресій [34-36; 38; 39; 59]; 4) персоналії екзекуторів [10; 11]; 5) дослідження технології розстрілів й географії масових поховань [6; 42].

Близькими до п'ятої підгрупи другої групи, хоча й зі своїми особливостями, є роботи, присвячені дослідженню місць екзекуцій та поховань – Жовтневому палацу у Києві та Биківні [2; 12; 17; 18; 32; 33; 41; 49-53; 54; 55].

До четвертої групи відносяться розвідки за певними напрямками репресій у Києві та регіоні на різних етапах радянської історії – релігійний аспект, репресії в армії, проти інтелігенції, науковців, студентів, співробітників вишів [13; 14; 19; 21; 22; 23; 24; 25; 28-31; 37; 40; 46; 47; 56; 60].

Помітний внесок у розробку проблематики зробив історик О. Бажан, який здійснив комплексний аналіз репресій у 1919–1980-ті рр., у часи Другої світової війни та в добу «пізнього сталінізму» [4; 7; 8]. Як зазначає О. Бажан, Київщина внаслідок географічної специфіки та етнічної строкатості постійно перебувала в епіцентрі державного терору, при цьому він мав перманентний характер і являв собою комбінацію директив центру та локальних ініціатив місцевих органів влади [4, с. 346].

З'ясувати, як відбувається у Києві та регіоні реалізація Державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій допомагає науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією. Київська область» та «Київ: жертви репресій» [43-45; 26, 27]. До цієї групи можна віднести і публікацію І. Бухарєвої та П. Кулаковського [16].

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що зазначена проблема привертає увагу істориків, а систематизація існуючого історичного доробку дозволяє виявити недостатньо вивчені або взагалі не досліджені аспекти.

Джерел та література

1. Амонс А. Робота позасудових органів НКВД на Київщині під час репресій 1937–1938 років / А. Амонс // http://www.pravoslavye.org.ua/2007/05

2. Амонс А. І. Биківнянська трагедія: Документи й матеріали / А. І. Амонс. – К.: Укр. центр духовної культури, 2006. – 560 с.

3. Бажан О. Масові політичні репресії в Київській області у 1937–1938 рр.: форми, методи, масштаби / О. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 152-166.

4. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 156-234.

5. Бажан О. Г. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел / О. Г. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. – 2004. – Вип. 27. – С. 136-142.

6. Бажан О. Г. Місця масових захоронень жертв сталінських репресій в УРСР в 1937–1938 роках: географія, проблеми ідентифікації / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2014. – Т. 156. – С. 32-36.

7. Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2012. – Т. 130. – С. 23-27.

8. Бажан О. Г. Репресивна політика радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940-х – на початку 1950-х років / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2009. – Т. 91. – С. 35-42.

9. Бажан О. Г. Репресії щодо працівників правоохоронних органів в УРСР доби «великого терору» (на прикладі Київської області) / О. Г. Бажан // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 132-141.

10. Бажан О., Золотарьов В. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС ...», або Історія покарання екзекутора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» / О. Бажан, В. Золотарьов // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 165-175.

11. Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3/4. – С. 251-283.

12. Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині : Документи та матеріали / Автор-укл. А. І. Амонс; С. І. Білокінь, передмова. – К.: МАУП, 2007. – 608 с.

13. Білокінь С. Загибель о. Александра Ґлаголева: спостереження джерелознавця / С. Білокінь // Лаврський альманах. – 2004. – Вип. 12. – С. 43-45.

14. Білокінь С. Розгром київського єпархіального управління 1923 року / С. Білокінь // Київська старовина. – 1999. – № 1 (325). – Січень–лютий. – С. 89-106.

15. Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму. I-VIII / С. І. Білокінь; НАН України. Центр культурол. студій Ін-ту історії України. – 2-е вид., доповн. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. – 409 с.

16. Бухарєва І., Кулаковський П. Списки громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях Києва та Ізмаїла на початку Великої вітчизняної війни (липень 1941 р.) / І. Бухарєва, П. Кулаковський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 410-439.

17. Вакулюк П. Українська Голгофа у Биківні: [Про злочин НКВС у Києві 1937–1941 рр.] / П. Вакулюк // Українська газета. – 2000. – 11 травня.

18. Вечерський В. Кривава правда підвалів Жовтневого палацу: [Репресії 1930–1950-х рр. у Києві] // Українське слово. – 1999. – № 18-19. – С. 10.

19. Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві / К. Горбуров // Дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 90-106.

20. Даниленко Р. М. Червоний терор в Україні в 1918–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Р. М. Даниленко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2016. – 257 с.

21. Данилюк Ю. З. Переслідування інтелігенції у Києві з встановленням радянської влади / Ю. З. Данилюк // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність»: матеріали пленарного та секційного засідань. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. II. – С. 342-343.

22. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. Г. Довгань; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.

23. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН / В. Заруба // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105-116.

24. Казьмирчук Г. Д., Ляпіна О. В. Репресії радянської влади проти істориків Київського університету (1918–1935 рр.) / Г. Д. Казьмирчук, О. В. Ляпіна // Вісник Київського університету. Серія: Історія. – 1999. – Вип. 42. – С. 8–12.

25. Кальченко Т. Этапизация и результаты репрессий против киевского духовенства / Т. Кальченко // http://www.pravoslavye.org.ua/2007/05

26. Київ: жертви репресій / Упоряд. Л. Абраменко. – Т. 1. – К. : [б. в.], 1997. – 496 с.

27. Київ: жертви репресій / Упоряд. Л. Абраменко. – Т. 2. – К. : Видавець Вадим Карпенко, 1999. – 496 с.

28. Кокін С. А., Пшенніков О. М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» / С. А. Кокін, О. М. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 135-168.

29. Кокін С. А., Пшенніков О. М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» / С. А. Кокін, О. М. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 135-173.

30. Кокін С. А., Пшенніков О. М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» / С. А. Кокін, О. М. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 169-207.

31. Кокін С. А., Пшенніков О. М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» / С. А. Кокін, О. М. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2. – С. 113-128.

32. Лисенко М. Биківня – наш вічний біль / М. Лисенко; Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : Вид-во Олени Теліги, 2009. – 365 с.

33. Лисенко М. Биківня: злочин без каяття / М. Лисенко. – Бровари : Криниця, 1996. – 134 с.

34. Ніколаєва Н. Репресії 1937 р. у Київському університеті і Партвидавництві ЦК КП(б)У (на прикладі Федора Бєляєва) / Н. Ніколаєва // Дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 356-378.

35. Ніколаєва Н. Б. Репресії НКВД проти підозрілих радянській владі київських викладачів на прикладі Германа Шлема Мойсейовича (1937 рік) / Н. Б. Ніколаєва // Молодий вчений. – 2016. – № 7. – С. 206-211.

36. Ніколаєва Н. Б. Репресії НКВД проти підозрілих радянській владі київських викладачів на прикладі Єфимовича (Єфімовича) Сергія Іларіоновича (1937 р.) / Н. Б. Ніколаєва // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 110. – С. 67-71.

37. Ніколаєва Н. Б. Репресії НКВД проти підозрілих радянській владі київських викладачів і науковців одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. / Н. Б. Ніколаєва // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 109. – С. 81-85.

38. Ніколаєва Н. Б. Репресований викладач Київського державного університету Богданович Борис Вікторович / Н. Б. Ніколаєва // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 102. – С. 60-64.

39. Ніколаєва Н. Б. Репресований вчений-математик, академік АН УРСР Кравчук Микола Пилипович (1892–1942) / Н. Б. Ніколаєва // Молодий вчений. – 2016. – № 9 (36). – С. 170-176.

40. Ніколаєва Н. Б. Репресовані ректори Київського державного університету (1933–1953 роки) / Н. Б. Ніколаєва // Молодий вчений. – 2016. – № 8. – С. 403-407.

41. Пам'ять Биківні. Документи та матеріали / Упор. О. Бажан; Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 2000. – 320 с.

42. Проценко Л. М. Поховання репресованих у Києві / Л. М. Проценко // Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» (Київ, 3–4 листопада 1997 р. / авт.-упоряд. А. А. Кондрацький, М. М. Роженко. – К.: Стилос, 1998. – С. 150-153.

43. Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 1. – К.: ДП «Редакція журналу «Охорона праці», 2004. – 541 с.

44. Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 2. – К.: Основа, 2007. – 1040 с.

45. Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 3. – К.: Основа, 2011. – 984 с.

46. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 205-219.

47. Рубльова Н. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 258-332.

48. Скляренко Є. Заложниками стали залізничники / Є. Скляренко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 177-188.

49. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. М. Роженко, Е. Л. Богацька. – Кн. 1. – К. : УЦД культури, 1999. – 566 с.

50. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. М. Роженко. – Кн. 2. – [Б. м.], [б. в.] 2001. – 596 с.

51. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. Роженко. – Кн. 3. – [Б. м.], [б. в.], 2002. – 600 с.

52. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. М. Роженко ; ред. кол. С. І. Білокінь [та ін.]. – Кн. 4. – [Б. м.], [б. в.] 2003. – 600 с.

53. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. М. Роженко ; ред. кол. С. І. Білокінь [та ін.]. – Кн. 6. – [Б. м.], [б. в.] 2005. – 594 с.

54. Філімоніхін В. О. Спецділянка НКВС УРСР (1937–1941) – місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19-му, 20-му кварталах Биківнянського лісу міста Києва / Філімоніхін В. О. // Круглий стіл «Стратегії пам'яті. Меморіали», 25 червня 2013 р. // http://www.liberte.onu.edu.ua/info/memory?lang=ukr

55. Цариншек М. Биківня. І – жодного обвинуваченого / М. Цариншек // Всесвіт. – 1992. – № 10. – С. 12-15.

56. Чопенко В. Страстотерпник країни Рад: Із архіву Служби нац. безпеки України: [Про долю Київ. священика О. В. Дем'яновського] / В. Чопенко // Голос України. – 1992. – 11 лютого.

57. Чорна Л. М. Репресії німецької інтелігенції в м. Києві (30-ті роки XX століття) / Л. М. Чорна // Інтелігенція і влада. – 2008. – Вип. 13. – С. 149-157.

58. Шаповал Ю. И. «Украинские националисты» в рамках приказа № 00447 на примере Киевской области / Ю. И. Шаповал // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер]. – М.: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009. – С. 386-400.

59. Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і роки XX ст. / Л. В. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – 2003. – Вип. 20–21. – С. 511-527.

60. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців / О. Юркова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263-280.

Дар'я Черкаська (м. Київ)

«Запис життя» Лазаря Мойсейовича Славіна: біограма у науковій біографістиці

На сьогоднішній день через значну кількість накопичених знань перед дослідниками постала проблема широкої варіативності термінології, зокрема і у сфері біографістики. Так, В. Попик [7; 122-123] вказує, що однією з причин такого явища є те, що похідним стає англійське «biography», що в російсько- і україномовній літературі дає значно більшу кількість варіантів для відображення різних аспектів, що закладено в це поняття. Зазначені ж поняття утворюють свої похідні у словосполученнях. Але це явище, на думку дослідника, є цілком закономірною ознакою розвитку напрямку наукових досліджень. Він пропонує таке визначення «біографії», від якого і відштовхувався автор цього дослідження – *як індивідуального шляху особистості, наративну форму його відображення, літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення, вивчення в історичній науці, теорію й методику, спрямування видавничої та інформаційної діяльності, а також розділ систематизації друків біографічного змісту в бібліотечній і книготорговельній практиці* [7; 124]. Це визначення охоплює широке коло різних аспектів.

С. Ляшко наводить таке визначення «наукової біографії»: 1) біографія людини науки, науковця; 2) сукупність способів і методів власне наукової організації знань про персону у цілісну систему, якою є біографія особи незалежно від сфери заняття [5; 26]. Дослідниця наголошує, що це поняття може трактуватися двозначно, проте у даному дослідженні обидва сенси поняття підходять. Варто підтримати точку зору С. Ляшко та В. Попика в тому, що «біографія» все ж таки є концептом, тобто вершиною ієрархії понять в біографістиці. Проте згадані дослідники наголошують на тому, що в українській біографістиці ще не склався усталений понятійний апарат, тому на сьогоднішній день існує велика кількість термінів та понять, які не мають чіткого визначення та розділення між собою і часто мають синонімічний зміст.

Розвиток історичної науки дає можливість досліджувати особистість як на рівні макроісторичних (в контексті вивчення діяльності Лазаря Мойсейовича Славіна – це розгляд її різних аспектів через призму загальних суспільно-політичних процесів) та мікроісторичних студій (на прикладі вивчення ролі дослідника у діяльності Ольвійського історико-археологічного заповідника або кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Для структуралізації дослідження біографій визначних діячів важливу роль відіграє створення біограм – тобто виокремлення періодів у житті особистості. Цей метод дозволяє сфокусувати увагу на процесах і явищах, які стали доленосними не у масштабі соціуму, країни, групи людей, а для конкретної особи, що поєднує мікро- та макроісторичні виміри дослідження.

У вступі до збірки матеріалів конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Л. М. Славіна, його учень, археолог С. Б. Буйський виокремив у хронологічному порядку основні події у житті свого вчителя [4; 10-11]. Метою ж нашого дослідження є виокремлення найважливіших періодів у житті науковця та аналіз соціального та історичного контексту, що впливав на діяльність науковця.

Для створення біограми Л. М. Славіна використані, у першу чергу, особові справи науковця, які були заведені у різні періоди та у різних установах. Нами проаналізовано чотири особові справи Л. М. Славіна: з Державної академії історії матеріальної культури (з 1929–1938) [6], Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (1944–1970) [2] та ІА АН УРСР (1944–1971) (архів відділу кадрів) [1], Архіву Президії НАН України (1937–1969) [3]. У цих особових справах міститься ціла низка характеристик науковця від його колег, списки друкованих праць, загальні кадрові відомості. Важливими джерелами стали розміщені там автобіографії, написані Лазарем Мойсейовичем в різні роки.

- 1906–1923 – від народження до вступу до Ленінградського державного університету Лазар Мойсейович проживав з матір'ю у Вітебську. Протягом цього періоду він навчався у трудовій школі та відвідував заняття з живопису у відомого художника М. Шагала. Етнічне походження Славіна було причиною того, що він став свідком єврейських погромів та масової єврейської еміграції. Проте саме цей період суспільних перемін дав можливість юнаку з малозабезпеченої родини вітебських міщан стати у подальшому відомим науковцем-антикознавцем.
- 1923–1928 роки – період навчання у Ленінградському державному університеті. У цей час майбутній науковець познайомився з провідними антикознавцями СРСР. 1925 р. уперше взяв участь в археологічній експедиції, а наступного року вперше відвідав Ольвію, пов'язавши з цією пам'яткою все своє життя. Крім того, період НЕПу дав можливість з'явитися у науці низці нових теорій та методик, попри те, що у цей час в науці мали змогу працювати представники ще імперської археологічної школи.
- 1928–1938 роки – науковець працював у Державній академії історії матеріальної культури. Окрім роботи з провідними фахівцями з античної археології, Лазар Мойсейович брав участь у науково-організаційний роботі інституції (як вчений секретар Інституту рабовласницької формації). 1936 р. він очо-

лив Ольвійську археологічну експедицію. Цей досвід науковець плідно використав після переїзду до Києва, коли очолив Інститут археології АН УРСР. В історії археології цей період ознаменований чистками «соціально чужих елементів» та боротьбою з інакомисленням. У першій половині 1930 рр. предметом дослідження археології перестає бути матеріальна культура давніх суспільств, а дослідження розпорошуються на вивчення етнографічних матеріалів, соціологічних, історію техніки тощо.

Життя в Ленінграді й навчання в Ленінградському державному університеті та робота в Державній академії історії матеріальної культури стали основними факторами формування особистості Лазаря Мойсейовича, як науковця та організатора науки.

- 1937–1946 рр. – переїзд Л. М. Славіна до УРСР. Робота на адміністративних посадах в Інституті археології АН УРСР. До Києва вчений переїхав у 1938 р. В цей період Славін, насамперед, виступає як управлінець (заступник директора та директор Інституту археології АН УРСР, вчений секретар відділення Суспільних наук АН УРСР). 1944 року завдяки зусиллям науковця у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка була відкрита кафедра археології. Ці роки також характеризуються складною ідеологічно-політичною ситуацією в історичній науці УРСР. Так, науковець опинився в центрі процесу боротьби з історичною школою М. С. Грушевського, що також в подальшому вплинуло на його діяльність.
- 1946–1952 рр. науковець сконцентрував свою увагу на розвитку кафедри археології Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, відновленні діяльності Ольвійської експедиції та заповідника. Період пізнього сталінізму позначився на науці відновленням боротьби з інакомисленням та повним контролем партійного керівництва над науковою діяльністю.
- 1953–1959 рр. – у період так званої «Хрущовської відлиги», незважаючи на певні послаблення, наукова сфера продовжує контролюватися і регламентуватися настановами дер-

жави. Л. М. Славін намагався в цей час робити все для розвитку кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка: вже не настільки гостро стояла потреба в забезпеченні кадрами з кваліфікованих музейників та археологів, тому науковець ініціював низку проектів з покращення її роботи, якості викладання, хоча не всі з них вдалося виконати. В цей час планомірно продовжує досліджуватися Ольвія. Проте з 1953 р. Л. М. Славіна звільнено з посади старшого наукового співробітника у Інституті археології через його роботу у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка (сумісництво не віталося). До 1959 р. науковець працював в Інституті на громадських засадах.

- Друга половина 1960–1970 рр. – час концентрації дослідника на своїй науковій діяльності. 1970 р. створено окремий відділ античної археології (до цього відділ скіфо-античної археології). Лазар Мойсейович залишив викладання і повністю присвятив себе науковій роботі. У ніч з 29 на 30 листопада 1971 р. у результаті помилки медичного персоналу під час проведення операції Л. М. Славін помер.

Отже, створення біограм у біографічних студіях дає змогу поєднати макро- і мікроісторичні рівні історичних досліджень, тобто простежити як ті чи інші процеси в суспільстві впливали на конкретну особистість, у даному разі – Л. М. Славіна. Крім того, дослідження життєвого шляху науковця через призму соціального та історичного контексту дає змогу оцінити роль та значимість дослідника у конкретних історичних реаліях. Зрештою, використання біограми дає змогу структурилізувати біографічне дослідження, що в подальшому дозволить сфокусувати увагу на дослідженні найважливіших віх життя Л. М. Славіна.

Джерела та література

1. Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України. Личные дела сотрудников, уволенных в 1972 г. Буквы С–Я. Славин Лазарь Моисеевич (1944–1971). Без нумерации. Личный листок по учету кадров Славина Л. М.

2. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особова справа Л. М. Славіна (1944–1970 рр.), 67 арк.

3. Архів Президії НАН України. Особова справа Л. М. Славіна (1937–1971), 75 арк.

4. Л. М. Славин. Хроника жизни // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 10-11.

5. Ляшко С. М. Поняття «Наукова біографія» у теорії та практиці історико- біографічних досліджень / С. М. Ляшко // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 26.

6. Науковий архів Інституту історії матеріальної культури (Російська Федерація, м. Санкт-Петербург): Ф. 35. Опись 5. Единица хранения 282. Личное дело Л. М. Славина (1929–1938), 35 л.

7. Попик В. І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень / В. І. Попик // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 122-136.

Віктор Киркевич (м. Київ)

Из стории Киевского бюро путешествий и экскурсий

КБПиЭ. Эти загадочные буквы расшифровываются весьма просто – Киевское бюро путешествий и экскурсий, – любимая организация для многих киевлян. Так вот ей, – уже не существующей, – 1 апреля 2017 г. исполнился 51 год. А 50-летний юбилей никто не заметил, и в первую очередь, из-за того, что Бюро давно нет. Многие ветераны… увы! в миру ином. А единицы живущих – на пенсии. Но могу заверить, что трудно назвать организацию в Киеве, сыгравшую большую роль в эстетическом, духовном воспитании широких слоев населения. Без преувеличения могу сказать – в своей просветительской, гуманистической деятельности, КБПиЭ обог-

нала все музеи, концертные залы и, тем более, творческие союзы.

Люди старшего поколения помнят, а как это можно забыть, 10%-е профсоюзные путевки, купленные в Киевском Бюро. По ним в скольких городах посчастливилось побывать. А экскурсии по городу, и по окрестностям Киева! Как хотелось познавать прекрасный мир прошлого, столь важного для воспитания духовности. В те годы впервые стали посещать памятники культуры (так в прошлом назывались церкви). А сколько их сберегли, благодаря подогретому экскурсоводами интересу!? А восстановили! Так что, давайте вспомним первые шаги этой организации, созданной 1 апреля 1966 г.

Нельзя забыть первопроходцев в столь важном воспитательном процессе. Тогда было пять штатных экскурсоводов, и как в дальнейшей деятельности КБПиЭ, среди них было 80% женщин. Тамара Гладких, Лидия Носова, Ирина Плямм, Жанна Топчий и мужчина – Владимир Нереков. Первым директором стал Н. П. Маслюк. Бюро было создано на базе «Киевской турбазы», где в штате не предусматривались экскурсоводы, и, вначале, размещались в одной комнате по адресу Энгельса (Лютеранская),6. Тематика была простой – только обзорная экскурсия. Их за небольшую оплату проводили – по три в день. Транспорта почти не было, поэтому все приезжающие шли пешком с вокзала до площади Богдана Хмельницкого, причем в действующий Владимирский собор заходить было категорически запрещено. Рассказывали обо всем, что было достойно внимания по пути. Как понимаете, состав как слушателей, так и повествующих был молодежным. Кто мог выдержать такую прогулку? В зрелом возрасте был И. М. Скуленко, но и он преодолевал этот маршрут. Нужно отметить, что Иван Михайлович был не только старейшим экскурсоводом, но и учителем и наставником для молодых коллег. Их образование обязательно было высшим, но гуманитариев принимали на работу с III курса вуза.

Через пару месяцев из общества «Знания», которое также проводило экскурсии, причем с вокзала, пришли Валентина

Лунева и Ива Марьянова. Позже стала работать Елена Костенко. С их помощью тематику предлагаемых экскурсий несколько разнообразили. Первой загородной экскурсией стал Канев на теплоходе, а с появлением экскурсионных автобусов – Новые Петровцы и Умань. На Чернигов обратили внимание лишь в конце 1970-х гг., тогда же появился и «Древний Киев». В первые годы существования Бюро стали проводить поездки на строящуюся Киевскую ГЭС, где туристы в пыли и грязи знакомились с ускоренным производственным процессом. Автобусы были, так называемые «газоны» – с ручкой-рычагом для открытия двери, которые представляли опасность для сидящего впереди нашего коллеги. На Аскольдовой могиле произошел трагический случай – выпав из автобуса, погибла девушка-экскурсовод, которая зарабатывала на свадьбу. Это не остановило сотрудников бюро, которых становилось все больше и больше. Часто экскурсии проводились в открытых грузовых машинах с надписью «люди». Направление поворота транспорта определялось стуком рукой по кабине. Один удар – налево, два удара – направо, а три – прямо.

В 2009 г. в книге «Мой Город – Кіевъ» я пишу: «Туризм вмещает в себя как развлечения (барахтанье в аквапарках), так и познание родного края на экскурсиях. Желательно с воспитанием чувства гордости за свою страну. Правда, слушая почти всех гидов в Крыму, сетующих на русском языке о государственной принадлежности острова, тоскуешь о прошлом. Тогда за экскурсии с «чуждым идеологическим душком» снимали с работы». И через четыре года мы получили «результат этой болтовни», из-за чего наши злополучные коллеги оказались без работы. Каждая экскурсия должна давать результат, иначе это будет пустая болтовня!

Более 100 лет тому назад, 25 марта 1914 г., в Ялте была организована первая экскурсионная организация в составе туристического объединения Российской империи, находившегося в Крыму, с названием Крымско-Кавказский горный клуб, проявившим свою фактическую деятельность общим собранием своих членов 6 мая 1890 г., по уставу, утверж-

денному 25 января 1890 г. До 1905 г. он ставил своей задачей изучение Крыма и Крымских гор. Находился клуб в ведении Министерства земледелия и государственных имуществ и кроме научной деятельности занимался большой просветительской деятельностью, в том числе и проведением экскурсий. Они первоначально носили природоведческий характер, проходили в горной, лесной местности. Обслуживали экскурсантов, когда пешком, а чаще на конях, так называемые «проводники», которые в основном набирались из местных жителей, чаще всего крымских татар. А так как любителями ознакомительных поездок в безлюдных местах чаще всего были молодые женщины, оставившие своих мужей в «промозглом» Петербурге, «скучном» Киеве или других городах, а проводники были исключительно видные мужчины, преимущественно стройные, с красивыми глазами и лихо закрученными усами, то… По крайней мере, многие юмористы, не исключая А. П. Чехова, не пропускали возможность пошутить, пройтись по склонности особ женского пола к отдаленным полянам в горах, на которые их страстно и пагубно тянуло вместе с проводниками. Эту тему не упустил даже И. Е. Репин в своей картине. Кстати, это первое отражение экскурсионной тематики в отечественном изобразительном искусстве.

Вернемся в Киев, где моим сотрудникам приходилось стараться, так как приезжающие исправно посещали экскурсии, независимо от их содержания. Особенно это отмечалось в 1980-е гг., когда туристы из среднеазиатских республик не пропускали ни одной автобусной экскурсии. Такое предельное внимание и постоянное присутствие привело к тому, что приходилось разрабатывать темы так, чтобы было интересно всем. Вскоре, начиная с конца 1970-х, на экскурсии стали завлекать киевлян, что стало массовым явлением. В то время стали популярными экскурсии, проводимые Элеонорой Рахлиной, Анатолием Халепой, Евгенией Сладковой…

Расцвет КБПиЭ выпадает на середину 1980-х гг., когда во главе его стали В. Г. Павлюк и Н. В. Грицык. Они с помощью значительных здоровых сил среди сотрудников начали обнов-

ление Бюро. К этому времени подготовка киевских экскурсоводов достигла высокого профессионального уровня, благодаря созидательной работе архитектурно-исторической и краеведческой секций. Экскурсии, подготовленные членами этих профессиональных объединений, отличались высокой интеллектуальностью, скрупулезностью подбора материала и стройностью методической разработки. Появились таланты и в других секциях, например, Александр Ершов прельщал многочисленных слушательниц на любой из проводимой им теме. Других они не хотели слушать, объявляя бойкот любому приехавшему вместо него. Экскурсионной работой были охвачены все школы, средние и высшие учебные заведения, санатории и дома отдыха. Населению предлагали маршруты самой разнообразной тематики. Были возобновлены курсы экскурсоводов, которые стали впоследствии институтом. Обслуживая приезжих и отправляя сограждан в другие города и курорты, КБПиЭ выполняла годовой план на 30 млн. руб., что сопоставимо с оборотом большого завода. В то время численный состав достигал 700 человек, при 1500 внештатных экскурсоводов и групповодов.

В 1970-е гг. показухи и очковтирательства, называемых «застоем», создавать новые темы было достаточно сложно. Обзорная экскурсия постоянно обновлялась, то есть из нее изымались занимательные исторические материалы, более всего интересовавшие людей, а появлялись пустые фразы руководителей страны с множеством ничего не значащих цифр. При этом впаривались данные о свершениях, достижениях, однодневные материалы партии и правительства, материалы партийных съездов и комиссий. Многочисленные проверяющие от различных организаций любили незаметно сесть в автобус, и, не особенно владея темой, более пеклись о наличии тех или иных пропагандистских фраз. В этом и было особенное отличие современной экскурсии в Украине, любой западной страны от работы советского экскурсовода в застойные времена. Тогда экскурсия была частью воспитательного процесса, тогда как по логике она должна быть образовательной и развлекательной.

Тетяна Ніколаєва (м. Київ)

Деякі аспекти вивчення історії Києва студентами спеціальності «туризм»

В нових соціально-економічних умовах ціннісно-цільові пріоритети мають стати об'єктивними індикаторами якості професійної освіти. В цьому полягає найважливіший аспект модернізації вищої освіти, в якій системно, з достатньою повнотою було б здійснено обґрунтування пріоритетів освітньої діяльності, спрямованої на реалізацію духовних і матеріальних потреб громадян. Адже метою сучасної освіти є плекання не лише високоосвіченої людини, а формування культурної особистості, яка розуміє, відчуває й адекватно сприймає навколишню дійсність, тобто підготувати її до реального життя в складному і суперечливому світі, забезпечити тим самим розвиток суспільства в цілому.

Зазвичай головні проблеми економічної освіти полягають в поширенні фінансової грамотності з необхідністю сформувати економічне мислення і прищепити навички раціональної економічної поведінки. Але, оскільки освіта – це соціальний інститут, якій готує кадри, необхідні для свого власного відтворення і розвитку, то її приведення у відповідність з науковим розвитком і новими суспільними потребами – суттєва проблема соціальної дійсності.

Сучасна туристична індустрія є однією з найбільш прибуткових галузей світової економіки. Доходи, отримані від туризму, складають значну частину в бюджетах держав і в середньому становлять до 10% ВНП [1, с.7]. Відповідно до вимог часу перед освітньою галуззю постало питання гармонізувати кваліфікаційні вимоги вищої освіти у вищих навчальних закладах, що забезпечують підготовку фахівців для сфери туризму, та стандарти професійної підготовки [2]. Для Києва розвиток туризму – дійсно один із найперспективніших напрямків. Сьогодні потенціал столиці України, як туристичного

центру Східної Європи, розкритий не те, що наполовину – на чверть і навіть менш [3].

Навчаючись та проживаючи в багатовіковому місті, з унікальною історичною спадщиною, київські студенти мають знати його історію та культуру, відповідально та дбайливо ставитись до об'єктів історичної спадщини й любити місто-столицю. Саме знання з історії і культури Києва, як невід'ємної складової систематизованих знань з історії України та історії свого краю, у контексті світосприйняття місця українського народу і його культурної спадщини в загальній палітрі європейської цивілізації, стало необхідним джерелом знань для студентів факультету маркетингу, що обрали спеціальність «Туризм». Екскурсійне обслуговування та розвиток екскурсійної справи, методика підготовки й проведення екскурсій, професійна майстерність екскурсовода та інші питання туристичної індустрії стали актуальними для Київського національного університету імені Вадима Гетьмана. Дисципліна пов'язана з іншими базовими науками – історією України, історією української культури, історією українського суспільства, історією європейської цивілізації, надаючи конкретизоване уявлення про Київ і його культуру, що протягом тисячоліть вітчизняної історії домінували в системі формування політичної, соціально-економічної, націєтворчої ментальності українського народу і, таким чином, заслуговують як предмет дослідження на спеціальне наукове пізнання.

Враховуючи те, що останнім часом з історії та культури Києва з'явилось чимало фундаментальних досліджень, якими займаються відомі києвознавці Наталія Білоус, Віталій Ковалинський, Ольга Друг, Михайло Кальницький, Дмитро Малахов, Ігор Гирич та багато інших, що і дає можливість студентам творчо опрацьовувати багато історичних краєзнавчих джерел, яскраво ілюстрованих архітектурними пам'ятками історії, портретами історичних діячів, картами забудови міста різних періодів та іншими важливими міськими історичними артефактами, що сприяють пошуково-аналітичній та науково-дослідницькій роботі майбутнім менеджерам туристичної сфери.

«Історія і культура Києва» передбачає, щоб студенти оволоділи значним фактологічним матеріалом, який стосується заснування, специфіки розвитку Києва як політичного і культурного центру українського народу, його впливів на загальний історичний контекст процесів, що відбувались в рамках державотворчих і культурних процесів Східної і Центрально-Східної Європи від середньовіччя до нашого часу. Дисципліна має стати основою для набуття студентською молоддю таких компетенцій, як вміння осмислювати і порівнювати історичні процеси, що відбувались у Києві і події в різних регіонах своєї країни; провадити самостійний науковий пошук, здійснювати практичну діяльність, пов'язану з розвитком києвознавства.

Як знайти спосіб, щоб студенти зацікавились цією дисципліною? Адже саме «Історія та культура Києва» стала однією з базових дисциплін, що дає науково-історичні факти для спеціальної дисципліни зі «сфери обслуговування» – організація екскурсійної діяльності. Безумовно, поряд з мотиваційною складовою отримання оцінки, є бажання в отриманні знань з метою використати їх у професійній діяльності. На які аспекти варто зробити акценти, щоб знання студентів були дійсно науковим та цікавими, які методи та форми опанування історичною та культурною спадщиною Києва варто застосувати, на які історичні джерела опиратись, щоб вони були найбільш корисними?

Звісно, важливим чинником є наукові дослідження, що стимулюють студентів до дослідницької та пошукової роботи. Так, наприклад, вивчаючи тему виникнення Києва (з досліджень І. Іванцова та В. Хвойки), студенти аналізують наведені факти, пізнаючи не лише історичні закономірності, а й географічні та кліматичні умови, акцентуючи на тому, що місто розташоване на високому плато правового берега річки Дніпро, яка є однією з найбільших водних артерій Європи, що несе свої води до Чорного моря з його незамерзаючими гаванями. Місцевість, на якій стоїть Київ, дуже нерівна. Вона є низкою висот під загальною назвою Київських гір, що перетинаються численними долинами, утвореними внаслідок ерозійної діяль-

ності атмосферних вод ще в дольодовикові часи, а потім дедалі поглиблювались і розгалужувались, надаючи місцевості надзвичайно пересіченого вигляду. Територія Києва і його околиць порізана численними ярами, що виходять своїми гирлами у долини річок Дніпра – Почайни, Либеді. Оголені стрімкі кручі ярів, особливо Дніпрові кручі, дають змогу без особливих труднощів знайомитися з геологічною будовою території Києва, вивчати геологічні нашарування Київських гір, з якими пов'язано багато історичних подій щодо заселення цієї території, а пізніше – й самого міста [4, с. 39]. В даному випадку застосоване джерело дає історичну, географічну і літературно-образну характеристику місцевості, що є вкрай важливим для вивчення.

Важливою складовою туристичної популяризації міста є давньокиївський період історії. Наукові концепції І. Іванцова, М. Брайчевського, В. Петрова, І. Самойловського, Б. Рибакова, П. Толочка – допомагають досконаліше опрацювати даний період. Акценти ставляться на забудові давнього міста та лінії розташування давніх оборонних споруд.

Значним аспектом у вивченні дисципліни є знайомство з артефактами певного періоду, експозиціями та фондами музеїв. Закріплюючи теми: «Історія заснування Києва», «Міфи і наукові концепції», «Розвиток Києва і його культура доби Київської Русі і Галицько-Волинського князівства (IX–XIV)», «Київ у складі іноземних держав: політичні і культурні тенденції (XIV – сер. XVII ст.)» студенти відвідують музеї, зібрання яких відображають зазначені часи. А саме: Археологічний музей Інституту археології НАН України, Музей історії Києва, «Замкова гора», «Золоті ворота», Національний музей історії України, Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, Музей історичних коштовностей України, Музей книги та друкарства України [5, с. 159].

Цікавим аспектом під час вивчення будь-якої теми є мультимедійні презентації, створені викладачем на основі фактологічного матеріалу в поєднанні з документальними фільмами з історії Києва, або з циклом телевізійних передач «Про-

гулянки містом», радіоциклом «Забуті історії великого міста» та багато інших теле-, відео-, та радіопрограм.

Отже, проаналізувавши деякі аспекти щодо вивчення студентами історії та культури Києва, можемо констатувати, що опанування саме науково-краєзнавчим матеріалом дасть майбутнім фахівцям в перспективі популяризувати внутрішній туризм через історико-культурну спадщину Києва, місцеві традиції, а також сприятиме розвитку інших секторів економіки (транспорту, зв'язку, торгівлі та ін.), створенню нових робочих місць та збільшенню доходної частини міського бюджету. Тому саме розвиток краєзнавства, його підтримка, є вкрай необхідною складовою для підвищення привабливості туристичної території, що в підсумку сприяє розвитку туризму в місті.

Джерела та література

1. Драпушко Р. Г. Туристичний потенціал України: стан, проблеми та перспективи розвитку: Монографія / Р. Г. Драпушко. – К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2007. – 152 с.

2. Постанова Верховної Ради України від 13 липня 2016 року № 1460-VIIIhttp // Рекомендації парламентських слухань на тему: Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1460-19

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://webcache.googleusercontent.com:https://tsn.ua/kyiv/turizm-ye-odnim-z-nayperspektivnishih-napryamkiv-dlya-kiyeva-ekspert-

4. Іванцов І. О. Стародавній Київ / під редакцією Ю. В. Павленка. – К.: Фенікс , 2003. – 367 с.

5. Чирков О. Давній Київ у тілі сучасної столиці України: країнознавча експедиція / О. Чирков // Українознавство. – 2013. – № 2(47). – С. 154-161.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Топонімічна проблематика в діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України

Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України (далі – КМО НСКУ), яка офіційно зареєстрована з 2010 року, у своїй діяльності приділяє значну увагу топонімічній проблематиці. Члени організації беруть участь у заходах, присвячених цій тематиці, які час від часу проводяться в столиці. Так, 9 вересня 2011 р. О. Богдан, С. Вакулишин, Н. Терес брали участь у «круглому столі» з актуальних проблем столичної топонімії *«Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра»,* який відбувся в Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка у рамках Першого фестивалю міської культури та історії [6].

Питання столичної топонімії порушувалися на започаткованих Київською міською організацією НСКУ «круглих столах» з проблем києвознавства, що проводилися на базі Святошинського Центру позашкільної роботи та краєзнавчого осередку, який там функціонує [2, с. 162].

Йшлося про топонімічні питання й на Міжнародній науково-практичній конференції *«Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти»,* що відбулася з ініціативи Київської міської організації НСКУ в березні 2014 року на базі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Низка виступів учасників конференції присвячена історії та сьогодення топонімії Києва [4, с. 22, 68-8, 192-196, 220-224]. Було також сформульовано рекомендації, частина з яких стосувалася увічнення пам'яті видатних учених Київського університету, вшанування жертв політичних репресій, найменування вулиць тощо [4, с. 454-456].

12 березня 2015 р. Київська міська організація НСКУ звернулася з офіційним листом до Київського міського голови

В. Кличка із пропозиціями до *«Програми розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у мешканців міста Києва на 2015–2017 роки»* (реєстраційний № 7708 від 17.03.2015 р.), які стосувалися розвитку культури та виховання історичної пам'яті й передбачали, зокрема, здійснення заходів щодо увічнення пам'яті видатних людей міста і країни (державних діячів, діячів науки і культури тощо), вшанування жертв політичних репресій – найменування на їх честь вулиць, встановлення меморіальних та анотаційних дощок, пам'ятних знаків. Пропозиції КМО НСКУ були включені до *«Концепції розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки»* (№ 517/1435), прийнятої 28 травня 2015 року III сесією VII скликання Київської міської ради [7].

2 липня 2015 р. Київська міська організація НСКУ організувала «круглий стіл» на тему: *«Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення»*. Потреба проведення заходу обумовлена законодавчими рішеннями з питань декомунізації. Учасники «круглого столу» ухвалили рекомендації щодо вирішення актуальних проблем у цій царині. Президія правління КМО НСКУ звернулася до членів Спілки, небайдужих киян активно долучитися до вирішення проблем, пов'язаних з перейменуванням вулиць, взяти участь у громадському обговоренні щодо найменування низки вулиць столиці, надати свої пропозиції [3, с. 277-278].

Потрібно зазначити, що питанням столичної топонімії, найменуванню вулиць приділяють постійну увагу осередки Київської міської організації НСКУ. Так, *Святошинський районний осередок* (голова – С. Вакулишин) виступив з ініціативою про відновлення історичних назв, перейменування низки місцевих вулиць тощо. У червні 2011 року Київська міська організація НСКУ направила три офіційні листи на адресу Головного управління внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Київської міської державної адміністрації з пропозицією перейменувати 11 вулиць Святошинського району. Предметно вивчає топонімію району й міста голова осередку С. Вакулишин,

який є автором низки праць, присвячених цій проблематиці [1].

Також активно досліджують історію найменування вулиць Києва члени *Голосіївського осередку* (голова – Н. Терес), які підготували навчально-методичний довідник *«Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій»* [5] тощо. У жовтні 2014 р. розпочала роботу новостворена комісія з топоніміки Київської міської організації НСКУ. Так, на першому засіданні, що відбулося 28 жовтня, було розглянуто питання про перейменування вулиці Інститутської (Печерський район) на вулицю Небесної Сотні, повернення історичних назв вулицям Києва, перейменування вулиць Києва. Очільниця комісії Н. Терес є також членом комісії з питань найменувань при Київському міському голові, здійснює значну роботу в цьому напрямі – бере участь у засіданнях комісії, семінарах на топонімічну проблематику, телепрограмах тощо.

У 2015 році Київська міська організація НСКУ брала активну участь в реалізації ініціативи щодо назви однієї із вулиць Києва на честь академіка Тронька. У січні 2015 р. президія правління Національної спілки краєзнавців України і Київська міська організація НСКУ звернулися до Київського міського голови В. Кличка з пропозицією назвати одну із вулиць Києва на честь академіка Петра Тронька (1915–2011) з нагоди 100-річчя від дня народження (вихідний № 8 від 30 січня 2015 р.). Президія правління КМО НСКУ закликала членів організації взяти участь в он-лайн голосуванні на сайті КМДА з цього приводу (березень–травень). В засіданнях комісій Київради різного профілю, які розглядали це питання, неодноразово брали участь члени президії правління КМО НСКУ – Р. Маньковська, В. Дмитрук, Н. Терес, О. Гончаров. 8 жовтня 2015 р. Київська міська рада затвердила рішення про найменування іменем академіка Петра Тронька вулиці, яка прилягає до Національного музею народної архітектури та побуту України у Голосіївському районі м. Києва.

Члени Київської міської організації НСКУ також брали активну участь в реалізації ініціативи щодо найменування

вулиці на честь першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. 2016 року така вулиця з'явилася на мапі Києва (замість колишньої О. Трутенка). Б. Войцехівський, О. Гончаров, І. Левитський разом з іншими представниками громадськості м. Києва неодноразово зверталися з поданнями Київському міському голові щодо перейменування низки вулиць, увічнення пам'яті Івана Огієнка, Миколи Левитського, Михайла Сікорського та ін. Потрібно зазначити, що члени КМО НСКУ з подібними ініціативами виступають не лише у Києві, а й інших регіонах країни: Г. Казьмирчук на Поділлі, В. Костюк на Полтавщині, В. Устименко на Чернігівщині та ін.

Київська міська організація НСКУ підтримує громадськість та місцеві органи влади в питаннях охорони історичних місць та протидії їх незаконній забудові. Це й звернення, адресоване голові Київської міської державної адміністрації О. Попову, з обґрунтуванням необхідності відміни розпорядження «Про організацію постійно діючої виставки-ярмарку в алеях парку «Володимирська гірка» та на вулиці Володимирській, 1-14» (2013), участь у створенні та підписанні петицій щодо заборони незаконної забудови берега Дніпра (листопад 2015 р.), відродження річки Почайна, надання їй історичного статусу та створення ландшафтних парків на берегах (лютий 2016 р.) тощо.

Такі основні аспекти діяльності КМО НСКУ в топонімічному напрямі. А оскільки він є одним із найважливіших у краєзнавстві, то Київська міська організація НСКУ й надалі буде приділяти йому значну увагу.

Джерела та література

1. Вакулишин С. Околиці Києва: Докум.-публіцист. Збірка / Сергій Вакулишин. – Київ: Географіка, 2009. – 152 с.: мапи.; Його ж. Терени Святошинського адміністративного району Києва до 1973 року. Енциклопедичний довідник. – К., 2011. – 28 с.; Його ж. Топонімія Києва XX ст. – Київ: Центр ДЗК, 2014. – 260 с.

2. Гончаров О. «Круглі столи» з проблем києвознавства / Олександр Гончаров // Краєзнавство. 2012. – № 1. – С. 160-162.

3. Гончаров О. «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення» / Олександр Гончаров, Наталія Терес // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 276-278.

4. Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол. О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.

5. Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій: Навчально-методичний довідник / Автори: Коцур В. П., Іваницька Л. В., Казьмирчук М. Г., Могильний Л. П., Терес Н. В., Пшеничний Т. Ю. – К., 2009. – 48 с.

6. http://nsku.org.ua/?paged=8&cat=3

7. http://www.kreschatic.kiev.ua/file/11510.pdf

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КИЄВА. ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ, ТОПОНІМІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Георгій Чорний (м. Київ)

Чи був Київ столицею Гунської держави?

Не припиняється полеміка представників різних народів про те, хто такі гуни, де була їхня столиця, чи мають рацію угорці, вважаючи короля гунів Аттілу своїм предком, та інші дискусійні питання, пов'язані із загадковою історією цього народу. Серед очевидців життя гунів єдиним, хто залишив письмові спогади про них, був помічник візантійського посла Пріск Панійський. Він описав подорож візантійського посольства до резиденції короля Аттіли, прийоми запрошених гостей у його палаці, побут і звичаї гунів та ін. Однак, уцілілі уривки його твору [1, 8], які дійшли до наших днів, містять дуже мало інформації для того, аби відстежити, яким маршрутом рухалось візантійське посольство, де був кінець маршруту, що привів послів до столиці гунів, де вона знаходилася. Питання ці дуже важливі, адже йдеться про «білі плями» історії Стародавньої України. Спробуймо знайти на них відповіді, скориставшись тими скупими відомостями, які залишилися у творах Пріска Панійського та грецьких античних істориків. Але спочатку – короткий історичний екскурс.

Землі Наддніпрянщини здавна, ще з часів «батька історії» Геродота (5 ст. до н.е.), називали Скіфією. Територію Скіфії Геродот окреслив у вигляді чотирикутника, кожна зі сторін якого була довжиною у 20 денних переходів. Південна сторона чотирикутника простиралася між гирлами рік Дунаю та Дону і включала в себе Крим [2, IV, 101], а північна мала пролягати через сучасну Білорусь. Виходить, територія Скіфії майже співпадала з територією сучасної України разом із Кримом, який окупувала Росія. Скіфію населяло більше десятка споріднених народів, які мали свої окремі назви. Іноземці зазвичай об'єднували їх загальним словом «скіфи», але коли було потрібно, виділяли окремий народ під його власною назвою. Так, у 2 ст. н.е. давньогрецький учений Клавдій Птолемей у своєму творі «Географія» називає державу на території Наддніпрян-

щини вже не Скіфією, як Геродот, а Сарматією, бо панівним народом у державі стали на той час сармати [3, III, 5]. Після них панівне становище посіли гуни, назва яких, імовірно, походить від слів «куни» або ж «коюни» – так греки вимовляли своєю мовою назву «кияни» [4, с. 145]. Скандинави ж державу гунів називали Гунією, Кунігардом, Гунігардом тощо. Навіть пізніше, коли Гунська держава перестала існувати, слова «скіф», «сармат», «гун» вживали як синоніми. Так, через 4 століття після панування гунів, коли домінуючим народом стали руси, київського князя Святослава греки, все рівно, називали скіфом. Козацький літописець Самійло Величко, згадуючи у своєму творі гунів, які під проводом князя Одоакра завоювали Рим, називає їх своїми «сармато-козацькими предками», «ониими древніми русами» [5, с. 26, 82]. То ж не дивно, що Пріск Панійський у своєму творі попеременно називає мешканців Гунії то скіфами, то гунами, то варварами, не вбачаючи, очевидно, великої різниці між цими назвами.

Гунська держава утворилася 375 року н.е., коли корінні народи Наддніпрянщини – гуни й анти, об'єднавши свої зусилля, розгромили й вигнали зі своїх земель германське плем'я східних готів (остготів). Керував розгромом київський князь Болемир, ім'я якого, відтворене чужоземними мовами, відоме ще як Баламбер. Столицею очоленої ним Гунської держави був Київ. Тут Аттіла народився і виховувався при дворі свого дядька Ругіли, який був четвертим після Болемира правителем Гунської держави [6, с. 180]. Цікаво, що в цей же час при дворі Ругіли виховувався як заручник Флавій Аецій – малолітній син римського вельможі, майбутній полководець римських легіонів. Між Аецієм і Аттілою від самого дитинства існували дружні стосунки аж до відомої битви на Каталаунських висотах, де колишні друзі виступили один проти одного на чолі своїх армій. Верховну владу Аттіла успадкував у 434 році після смерті Ругіли. По мірі воєнних завоювань він переносив столицю Гунської держави із Києва спочатку на ріку Тису, потім на Дунай, у Паннонію, де в той час угорців не було і в помині. Вони прийшли туди через чотири з половиною століть

після смерті Аттіли. Але це не заважає упередженим історикам проголошувати його угорцем. Насправді ж він – киянин, гун, великий предок українського народу, походження і діяння якого сфальшовані. Продовжуючи справу свого дядька Ругіли, Аттіла атакував армії Східного Риму (Візантії) та вимагав від Константинополя щорічної данини згідно з укладеними раніше угодами. Для вирішення міждержавних суперечок імператор Візантії відрядив у 448 році до короля Аттіли високе посольство, у складі якого й перебував Пріск Панійський.

Отже, за Пріском, посольство вирушило із Констатинополя (сучасний Стамбул) і прибуло до Сардіки (сучасної Софії – столиці Болгарії). Від Сардіки посольство рушило до міста Наіс (сучасний Ніш у Сербії), а звідти – до ріки Істр (сучасний Дунай), який був кордоном між землями Скіфії і Візантії. Пріск зауважує, що шлях від Констатинополя до Сардіки тренований пішохід долає за 13 днів, а від Наіса до Дунаю – за 5. Згідно з географічною картою, від Константинополя до Сардіки по прямій – приблизно 505 км, а від Наіса до Істра – 110 км. Отже, середня швидкість пішохода по прямій складала біля 34 км щоденно. Логічно припустити, що візантійське посольство не могло просуватися зі швидкістю тренованого пішохода, адже воно, як пише Пріск, везло із собою «багаж на в'ючних тваринах», що зменшувало середньодобову швидкість. Для оцінювальних розрахунків приймемо, що середня швидкість його просування по прямій була на третину меншою від швидкості пішохода, тобто складала біля 23 км щоденно. Насправді ж, реально пройдений щоденний шлях був довшим, адже звивисті дороги, підйоми та спуски суттєво його подовжували. Переправившись через ріку Істр, посольство не без дипломатичних труднощів було все-таки прийняте Аттілою в його польовому стані, після чого послам велено було рухатися у північні краї Скіфії, до двору короля Аттіли, де їм обіцяли дати письмову відповідь на послання імператора Візантії.

Посольство рухалося далі, перетинаючи на човнах-однодеревках і плотах багато рік, серед яких названі три найбільші:

Дрекон, Тіга і Тіфіс. Імовірно, це були ліві притоки Дунаю. Починаючи з цього місця, в описі подальшого маршруту посольства жодна географічна назва не вказана, на відміну від детально виписаного початку подорожі. Дуже схоже на те, що подальші географічні назви кимось навмисне вилучені з метою позбавити опис конкретики, з метою відірвати історію Гунії від історії України. Але щось таке у творі Пріска, яке не дасть пропасти істині, має ж залишитись! Зокрема, як пише Пріск, посольство, перетинаючи названі ним ріки, рухалось гладенькою дорогою на «рівнинній місцевості», тобто не через відроги Карпатських гір до Угорщини, а Придунайською рівниною у північно-східному напрямі, до територій сучасних Румунії та Молдови. Далі Пріск розповідає, що після довготривалої подорожі з ними трапилася жахлива нічна пригода на березі озера, поблизу скіфського поселення, яким володіла дружина покійного Вледи, брата Аттіли. Скіфи порятували тоді візантійське посольство від нічного буревію, що супроводжувався сильною грозою і великою зливою. Яка була тривалість подорожі від берегів Дунаю до скіфського поселення, або ж яку відстань вони пройшли за цей час, Пріск, на жаль, не повідомив. Тому місцезнаходження згаданого поселення спробуймо визначити логічними міркуваннями.

По-перше, поселення не могло бути на півдні Скіфії, у Причорноморських степах, де проживали акацири – одне зі скіфських племен. На той час Аттіла тільки-но встановив свою владу над акацирами, маючи намір поставити над ними свого старшого сина. Не могло ж володіння дружини Вледи бути серед не підкорених на той час акацирів чи поблизу них, воно мало знаходитись північніше від Причорноморських територій. По-друге, вказане поселення не могло бути і в північних краях Скіфії, бо до тих країв посольство після згаданої нічної пригоди рухалося, як пише Пріск, ще сім днів, після чого вимушено зупинилось, чекаючи поки Аттіла прибуде з весілля та проїде вперед зі своїм конвоєм. І в-третіх, поселення мало знаходитись там, де не вирощували виноград, бо в селах, якими проїжджало посольство, замість вина, їм стали давати

напій, який скіфи називали «мед». А це означає, що поселення було вже далеко від територій сучасних Румунії і Молдови, де здавна вирощували виноград та виробляли вино, і через які посольство, виходить, уже встигло проїхати. Зіставляючи між собою наведені аргументи, робимо припущення, що поселення дружини Вледи знаходилося поблизу серединної лінії, яка поділяє Скіфію на північну і південну половини, імовірно – біля лінії, що сполучає сучасні міста Гайворон, Ульянівка і Голованівськ Кіровоградської області.

Рухаючись далі на північ від згаданого скіфського поселення, посольство за сім указаних днів подолало, за підрахунками, приблизно 161 км по прямій, проходячи в середньому, як було визначено раніше, 23 км щоденно. Відклавши на карті відстань у 161 км, знаходимо імовірне місце, де очікували проїзду Аттіли. Виявилось, було воно в районі сучасного міста Біла Церква.

Діждавшись Аттілу, посольство рушило далі, «перетнуло деякі ріки» (імовірно, це були сучасні Рось, Стугна та їхні притоки) і, нарешті, дісталося «дуже великого поселення», в якому знаходився двір короля гунів. Назву поселення вилучено і тут, але залишилась його важлива відмінність від інших поселень у словах «дуже велике». Таким дуже великим поселенням, певно, був Київ, відомий ще з 2 ст. н.е. Клавдію Птолемею, щоправда, під іншою назвою «Метрополіс», яка утворилася внаслідок викривлення назви «Київ» у грецькій вимові. Викривлена назва («Кіфа» або «Кіафа» – від слова «камінь») була дуже схожою за звучанням із грецьким словом «Кіаса», яке означало столицю або метрополіс, внаслідок чого у твір Птолемея помилково потрапила грецька назва «Метрополіс» замість сарматської, близької до сучасної назви «Київ» [4, с. 137]. Отже, візантійське посольство прибуло не просто до якогось дуже великого поселення, а саме до Києва, який, на думку київського археолога І. Самойловського, існував уже в 2 ст. до н.е. Доказом версії І. Самойловського служать численні сліди поселень тих часів на території Києва та два великих могильника, знайдені в районі Корчуватого і Караваєвих дач [7].

Таким чином, навіть ті скупі відомості, які залишилися не вилученими із твору Пріска Панійського, показують, що столицею гунів був таки Київ. В ньому народився, виростав і керував великою Гунською державою славетний наш предок – король Аттіла. Для сучасних киян він такий же знаменитий земляк, як для римлян Юлій Цезар, як для жителів німецького міста Ахен – Карл Великий.

Джерела та література

1. Дестунис Г. С. Сказания Приска Панийского. – С.-П., 1860.
2. Herodoti. Historiarum. Libri IX. Lipsiae, MDCCCXC (1890).
3. Ptolemeo Cl. La Geografia di Claudio Ptolemeo Alessandrino. Aggiunte fat teni da Sebastiano Munstero Venetia, M.D.XL.VIII (1548).
4. Чорний Георгій. Київ досвітній. – К.: Гамазин, 2014. – 172 с.
5. Величко Самійло. Літопис. – Т. 1. – К: Дніпро, 1991. – 370 с.
6. Боргардт А. А. Бич Божий (Аттила – 5-й каган гуннов и его время). – Донецк, изд-во Донецк. физ.-техн. ин-та им. А. П. Галкина НАН Украины, 1998. – 342 с.
7. Самойловський І. М. Коли виник Київ (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ) // Архіви України. – 1961. – № 4. – С. 19-23.

Олександра Коломієць (м. Київ)

Про місцезнаходження Іринінського храму XI ст. в архітектурному ансамблі «міста Ярослава»

Композиційним центром забудови «міста Ярослава» був Софійський собор, навколо якого виріс новий архітектурний ансамбль. «Повесть временных лет» повідомляє під 1037 р.: «Заложи Ярослав город великый Киев, у него же града суть

Златая врата; заложи и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Златых воротах святыя Богородица благовещанье, посемь святага Георгия монастырь и святыя Ирины» [1]. Новгородський І, як і Софійський І літописи відносять закладку Софійського собору та «града Ярослава» до 1017 р., Іпатіївський список – до 1036 р. Через суперечності писемних даних точна дата досі є дискусійною. І якщо зі згаданих літописцем споруд достеменно визначено локалізацію Софійського собору, Золотих воріт та Георгіївської церкви, то щодо храму св. Ірини такої упевненості немає. Принаймні залишки двох давньоруських церков претендують на те, аби вважатися цією пам'яткою. Обидві відносяться до XI ст., мають великі розміри, обидві були досліджені у XIX–XX ст.

Традиційно вважається, що залишки Іринінської церкви були розкопані у 1833–1834 рр. археологом-аматором К. Лохвицьким у пошуках могили Діра (та досліджувалися у 1846 р. професором О. Ставровським й у 1913–1914 рр. археологом С. Вельміним) на перетині сучасних вулиць Володимирської та Іринінської (рис. 1) [4]. Руїни було розібрано у зв'язку з завершенням прокладання вул. Володимирської. Плити червоного пірофілітового сланцю – овруцького шиферу були застосовані при укладанні мостової навколо Софійського собору, а камінь з руїн – для фундаментів перебудови консисторії Софійського подвір'я [3]. Один з чотирьох стовпів зруйнованого храму у 1852 р. був оформлений як пам'ятник (рис. 1), обкладений плінфою з розкопок і вкритий північно-руським шатровим дахом з позолоченою банькою і хрестом (зруйновано у 1932 р.). У фондах НЗСК зберігається блок мурування з чередуванням двох плінф та вапняно-цем'янкового розчину між ними з «Ирининского столба». При його дослідженні виявилося, що розчин брудно-рожевого кольору та має включення з товченої кераміки. При обмірі лінійкою (рис. 1) верхня збережена прямокутна плінфа мала розмір 31х27х4 см, тобто, коротша та товща за прямокутну плінфу храму Софії Київської, що має розмір 36х27х3-3,5 см, та відмінна від квадратної плінфи зі скошеними краями Десятинної церкви, що має

розмір 30х30х2,5 см. Збільшення товщини плінфи є характерною ознакою давньоруського «плінфотворення» другої половини XI ст. Дослідження 1998–1999 рр. археологів І. Мовчана, Я. Боровського та ін. у «місті Ярослава» дозволили переглянути датування храму на вул. Володимирській та віднести його до другої половини XI ст. [7]. Вчений-дослідник В. Козюба припустив, що це була церква св. Андрія Янчина монастиря, збудована у 1086 р. князем Всеволодом Ярославичем для своєї дочки Янки, а розташований біля неї «палац» – трапезна цього монастиря [5].

У 1909–1910 рр. відомий дослідник Києва Д. Мілєєв провів археологічні розкопки на території митрополичого саду в західній частині садиби Софійського собору. У ході цих робіт було майже повністю розкрито залишки великого храму XI ст., а також розкопано значні площі на північ і схід від давньої споруди. Узагальнену інформацію про відкриту Д. Мілєєвим архітектурну пам'ятку XI ст. подав М. Каргер у своїй широко відомій праці «Древний Киев», який зазначив, що звітний матеріал цих робіт пропав майже повністю, крім генерального плану розкопок та кількох коробок депаспортизованих негативів [4]. Одним із джерел є фотографії з архіву Імператорської археологічної комісії, які зберігаються у фотовідділі Наукового архіву ІІМК РАН у Санкт-Петербурзі: 66 фото ілюструють розкопки Д. Мілєєва, що проводилися у два етапи, які суттєво відрізняються за методикою проведення робіт та об'єктами дослідження [6]. Роботи 1909 р. пов'язані із спорудженням південно-західної секції будинку № 7/6 на розі вул. Стрілецької та Георгієвського пров. Методика розкопок – дослідження великою площею (земля вивозилася кіньми у коритоподібних ємностях). Під час цих досліджень виявлено 94 поховання, фундаменти споруди XVIII ст. уздовж монастирської цегляної огорожі першої половини XVIII ст., давнє житло з піччю. Роботи 1910 р. були зосереджені на вивчені залишків храму XI ст. і поховань всередині та по периметру споруди. Розкопки було проведено вже за всіма методичними правилами: площу було розбито на кілька десятків прямо-

кутних секторів, між якими проходили повздовжні (по осі храму) та поперечні бровки, які в процесі роботи поступово розбиралися, збільшуючи площу суцільно розкритих ділянок. На бровках або по дну фундаментних ровів було покладено дошки для зручного пересування тачок. Землю складували поруч – на південний захід (між розкопом та монастирською стіною вздовж Георгіївського пров.), південь та південний схід від церкви [6]. Збереглися лише фундаментні рови, сліди поперечних брусів субструкцій та ділянки фундаменту у південній стіні, кладка круглого опорного стовпа квадратної сходової башти в північно-західному куті храму та кладка апсиди в північній галереї (рис. 2). Ця частина викликає найбільше запитань при реконструкції її плану: неочікуваною є відсутність другої зі сходу стрічки фундаменту; на сході галерея закінчується апсидою, кладка якої частково зберіглася *in situ* (на більш пізнє – XII ст. – походження цієї апсиди вказує не тільки товщина використаної в ній плінфи, але й перекриття апсидою ями поховання), діаметр апсиди менший за ширину північної галереї – ця частина храму була дещо вужчою, ніж на плані-реконструкції Д. Мілєєва [6]. Фотографії розкопок 1910 р. дозволили з'ясувати, що Д. Мілєєв не зовсім точно поєднав плани храму та будинку № 7/6 по вул. Стрілецькій: західний кут храму та будинку збігаються, що дає похибку десь на 1,5 м; на плані нема місця для розташування колодязя комунікацій. Вочевидь, храм має більший азимут, тобто, на плані його треба повернути на кілька градусів за годинниковою стрілкою [6].

У 2013–2014 рр. НЗСК разом з ІА АНУ провів дослідження південної прибудови до середнього членування цього храму, фундаменти якої були раніше розкопані незначною мірою у зв'язку з існуванням відвалу ґрунту у цьому місці. Члени секції археології та я безпосередньо брали участь у початковому етапі розкопок у рамках літньої археологічної практики 2014 р. як волонтери (рис. 3). Безцінними знахідками у похованнях XII ст. є 5 скляних кубків (один візантійський, 4, ймовірно, зроблені місцевими майстрами на взірець візантійських), віро-

гідно, у кубках знаходився єлей, яким хрестоподібно поливали тіло, після чого сосуд клали у могилу в ногах небіжчика. Подібних кубків часу Київської Русі археологи ще жодного разу не зустрічали в одному місці в такій кількості. За багато років знаходження у землі вони розтріскались, реставратори відновлюють їх з уламків. Було знайдено фрагменти внутрішньої стіни храму з фресками. На одному з них зроблено графіті «Господи, помози рабу твоєму» і далі вказано ім'я [10]. Окрім знайдених різночасових 40 поховань (багато з яких із плінфою під головою чи ногами – ознака монашества), цікавим виявилося давнє поховання поважної особи у домовині з дерев'яних кругляків на зразок норманських підкурганних поховань язичницького часу (відсутні череп й грудна клітина та наявна плінфа XI ст. у засипці поховальної камери), над яким через деякий час возвели прибудову, що примикала до храму [10].

Дослідження історичної топографії центру давнього Києва виявило, що він будується на взірець Константинопольського містобудівного ансамблю; назви кам'яних будівель повністю співпадають із назвами відповідних пам'ятників Константинополя: головний храм міста – Софійський, ліворуч від нього – Ірининський, праворуч – Георгіївський, оборонні споруди навколо міста із головним заїздом – Золотими воротами [9]. На підставі теорії «ієротопії» про створення сакрального простору, автором якої є російський дослідник-візантолог О. Лідов, О. Толочко стверджує, що згадані вище Ярославові пам'ятки архітектурного ансамблю Києва утворюють у перетині хрест – сакральний християнський символ [10]. На те, що у Константинополі пішли століття, у Києві – декілька десятиліть [8]. Широкий розмах монументального будівництва у Києві XI ст. дав поштовх для зведення величних християнських храмів у Новгороді, Чернігові, Полоцьку, Переяславі.

Отже, храм, відкритий К. Лохвицьким у 1833–1834 рр. на розі сучасних вулиць Володимирської та Іринінської, скоріше за все, відноситься до другої половини XI ст.; таким чином, більш вірогідною видається думка, що саме храм XI ст., відкритий Д. Мілєєвим у 1909–1910 рр. у митрополичому саду

Софійського заповідника слід ототожнювати з літописною церквою св. Ірини [2]: наявність п'яти скляних кубків та плінфи або плитки під головою чи в ногах дозволяють стверджувати, що поховання всередині та біля храму відносяться до монастирських; великий некрополь (загальна кількість та щільність поховань) також характеризують храм як монастирський. До того ж, існування сходової вежі у північно-західному куті храму, як і північне (ліворуч) розташування некрополя відносно будівлі храму (виходячи з плану Д. Мілєєва) – сакральна гендерна ознака. Усе це є непрямими доказами, але сподіватися на знаходження сучасними археологами таблички із написом «Ірининська церква» у руїнах храму не доводиться. Остаточних результатів антропологічної експертизи ми ще не маємо. Узагальнюючи вищесказане, на підставі бібліографічних джерел (класичної праці М. Каргера та публікацій останніх років), власних спостережень та вражень від співпраці з фахівцями під час розкопок, польових досліджень та камеральних опрацювань знахідок 2013 р., знайомства з матеріалами фондів НЗСК можливо зробити висновки, що об'єктивні археологічні та топографічні матеріали роблять атрибуцію цього храму як літописного храму св. Ірини найбільш обґрунтованою. Взагалі, було б доцільно розмістити його саме в цьому місці: у ті часи від Золотих воріт йшла дорога до Софійського собору, тому логічно було б з однієї сторони від цієї дороги збудувати церкву на честь небесного покровителя князя Ярослава, а з другої – святої покровительки його дружини. Якщо усе дійсно було так, то Золоті ворота, Софія Київська, Георгіївська та Ірининська церкви становили великий архітектурно-містобудівний ансамбль т. з. «міста Ярослава».

Джерела та література

1. Архіпова Є., Бобровський Т. Археологічні дослідження на території Софійського заповідника // Пам'ятки України. Спецвипуск № 1 (186), квітень 2013. – К., 2013. – С. 18-21.

2. Івакін Г. Ю. Мурована архітектура. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.) /

Г. Ю. Івакін, О. М. Іоанесян // Історія Українського мистецтва: У 5-ти т. Т. 2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С. 474-475.

3. Кадомська М. Київська духовна консисторія // Пам'ятки України. – № 3, березень 2013. – К., 2013. – С. 32.

4. Каргер М. К. Древний Киев. Т. 2. – М.–Л., 1961. – С. 216-234.

5. Козюба В. Про атрибуцію так званої Іринінської церкви в Києві // Наукові записки з української історії. Випуск 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 104-113.

6. Козюба В. Дослідження 1909–1910 років Дмитра Мілєєва храму XI століття в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі) // II Наукові читання МІДЦ. Присвячені 190-річчю археологічних досліджень Десятинної церкви. 13-14 листопада 2014. – К., 2014. – С. 108-123.

7. Мовчан І. І. Нові дослідження стародавнього Києва («міста Ярослава») / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський та ін. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 30.

8. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 32.

9. Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 189.

Аудиозаписи:

10. Бобровський Т. А., Козюба В. К. «Археологічні дослідження на території заповідника «Софія Київська» – виступ на лекторії «Про що розповідає археологія?» у Будинку вчених, 20 грудня 2014 р., аудиозапис автора.

Рис. 1. Руїни храму на вул. Володимирський. Малюнок М. Сажина; «Ирининский столб» (фото поч. XX ст.); блок мурування «Ирининского столба» з чередуванням плінфи та розчину (фонди Національного заповідника «Софія Київська»)

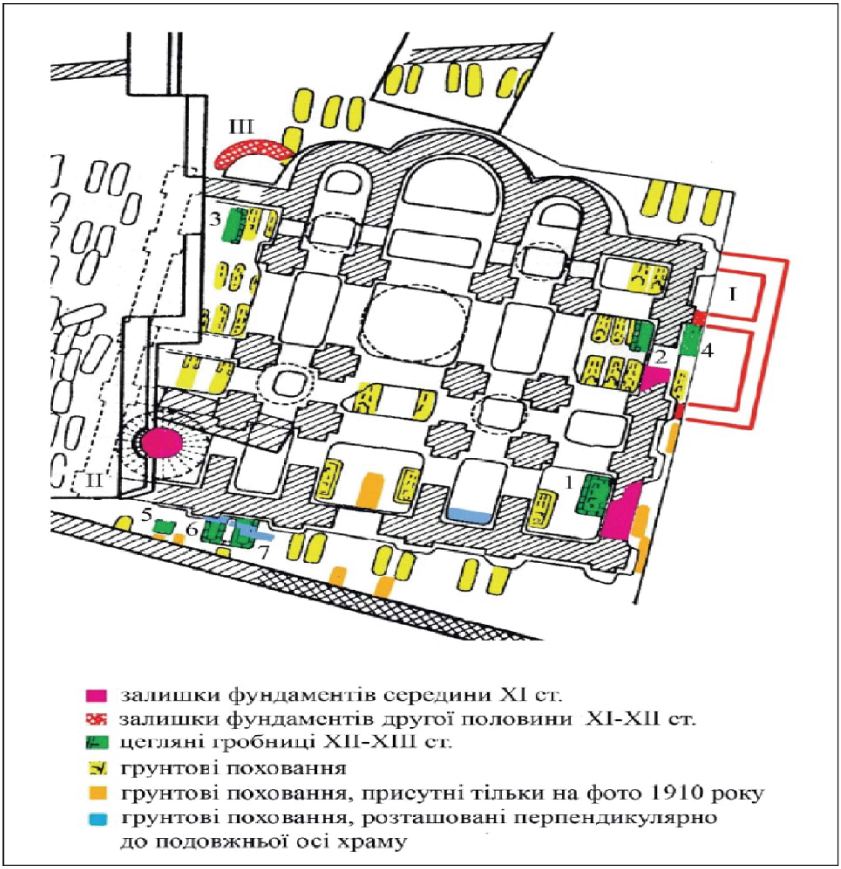

Рис. 2. Збереженість фундаментів храму XI ст. та розташування поховань. План В. Козюби

Рис. 3. Розкопки південної прибудови до храму XI ст.
у митрополичому саду Софійського заповідника, 2014 р.

Анатоль Астапенка (м. Мінськ)

Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя

Ніколі не перестану шукати
всіх легальных засобів,
шоб заявити мої права
й право моїї нациїї на Україну»
Піліп Орлік (1741 г.)

На Беларусі – ды і на Украіне – мала хто ведае пра тое што знакаміты ўкраінскі гетман «у выгнанні» Піліп Орлік мае беларускія карані. Аднак апошнім часам, дзякуючы намаганням ўкраінскай дыяспары ў Беларусі, беларускім і украінскім гісторыкам і краязнаўцам, беларускае грамадства атрымоўвае ўсё больш ведаў пра свайго знакамітага земляка і робіць пэўныя крокі каб ушанаваць яго памяць [1, 2].

Піліп Сцяпанавіч Орлік (1672–1741) нарадзіўся 11 (21 кастрычніка) 1672 года ў сяле Касута Ашмянскай воласці (цяпер Вілейскі раён, Рэспубліка Беларусь) у шляхецкай беларускай сям'і. Яго бацька Сцяпан Орлік Паходзіў з роду чэшскіх баяраў, загінуў на 51-м годзе жыцця ў польска-турэцкай вайне пад Хоцінам, калі сыну споўніўся толькі адзін год. Маці Ірына (Ганна) – паходзіла з беларускага праваслаўнага роду Малахоўскіх і ахрысціла сына па праваслаўнаму абраду. На Вілейшчыне прайшлі яго дзіцячыя гады і пачатак юнацтва. Пачатковую адукацыю атрымаў пры мясцовым манастыры святога Васіліяна. Затым ён едзе вучыцца ў Віленскіі езуіцкі калегіум. У канцы 80-х гг. XVII ст. сям'я Орлікаў пераязджае ва Ўкраіну, дзе малады шляхціч паступае ў Кіева-Магілянскую калегіум (з 1701 г. – акадэмія). У 1693 годзе ён скончыў навучанне і быў прыняты ў гетманскую канцылярыю.

Піліп Орлік выявіў асаблівы талент да філасофіі і тэалагічных навук, гісторыі, паэтыкі, рыторыкі і логікі. Піліп Орлік валодаў многімі еўрапейскімі мовамі (польскай, шведскай,

французскай, балгарскай, італьянскай, нямецкай, грэчаскай, лацінскай, старажытнагрэчаскай) і, можна меркаваць, беларускай – бо выхоўваўся да ад'езду на вучобу ва Ўкраіну сваёй маці-беларускай.

З 1702 года П. Орлік – старэйшы ваенны канцылярыст, загадчык справамі гетманскай ваеннай канцылярыі. У 1702 г. быў прызначаны на пасаду генеральскага пісара.

Цалкам падтрымліваў палітыку гетмана Мазепы, у тым ліку і пераход на бок шведскага караля Карла XII у час рускашведскай вайны. Пасля паражэння шведскай арміі пад Палтавай у 1709 годзе разам з Мазепай збягае на турэцкую тэрыторыю. У эміграцыі праз паўгода пасля смерці Мазепы 5 красавіка 1710 выбіраецца гетманам (у выгнанні) Правабярэжнай Украіны.

У дзень выбараў 5 красавіка 1710 года Піліп Орлік абвясціў «Пакты і Канстытуцыю законаў і вольнасцяў Воска Запарожскага» («Pacta et Constitutiones legum libertatumqe Exercitus Zaporoviensis»), якія атрымалі назву «Канстытуцыя Піліпа Орліка». Канстытуцыю Піліпа Орліка (так званая Бендерская канстытуцыя), лічаць першай украінскай Канстытуцыяй, а таксама адной з першых канстытуцый ў Еўропе.

Гэты помнік палітычнай думкі і сёння ўражвае сваёй актуальнасцю і высокім прававым узроўнем. Канстытуцыя Піліпа Орліка ўпершыню падзяліла ўладу на занадаўчую, выканаўчую і судовую.

У артыкулах праекта «Канстытуцыі ...» прадугледжвалася ўстанаўленне нацыянальнага суверэнітэту, вызначэнне межаў ўкраінскага дзяржавы, забеспячэнне дэмакратычных правоў чалавека, прызнанне непарушнасці трох складнікаў фактараў прававога грамадства: заканадаўчай (выбарная Генеральная рада), выканаўчай (гетман, Гетманскім старшына) і судовая ўлады. Ўлада гетмана павінна была быць абмежаваная пастаянным удзелам у кіраванні прадстаўніцтва ад казацкай старшыны, гарадавых палкоўнікаў, радавога казацтва. У артыкулах вызначаліся асновы арганізацыі, структура, крыніцы матэрыяльнага забеспячэння Запарожскага нізавога войска, якое

«заслужыла сабе несмяротную славу шматлікімі рыцарскімі адвагу на моры і на зямлі».

Праект Канстытуцыі абавязваў гетмана ажыццяўляць нагляд за дзейнасцю адміністрацыі, абараняць насельніцтва ад самавольства з яе боку.

У «Канстытуцыя Піліпа Орліка» праследжваецца пераемнасць традыйцый дэмакратыі Вялікага княства Літоўскага, адлюстраваных у знакамітых Статутах ВКЛ 1529, 1569 і 1588 гадоў. Свабода альбо «вольнасць», як запісана з Статуце ВКЛ – адна з галоўная каштоўнасцей, якая вызначае светапогляд і Піліпа Орліка, які адлюстраваны ў ягонай Канстытуцы. Рэспубліка – аб'яднанне свабодных людзей – прадстаўлена ў Статуце як заснаваны продкамі ў старадаўнія часы інстытут, які прысягнуў захоўваць і цяперашні валадар. Статут – самім народам створаны «ахоўнік свабоды», якому павінен быць паслухмяны і сам валадар. «И то есть наша вольность, которою се мы межи иншыми народы хрестиянскими хвалим же пана, ижбы водле воли свое, а не водле прав наших пановал, над собою не маем, а яко славы учстивое, так живота и маетности волно уживаем. <…> тую владзу и вольность у руках своих маем, а права сам и собе творачы», – пісаў Леў Сапега ў Прадмове да ўсіх станаў Вялікага Княства Літоўскага [3, с. 47].

Антытэза маскоўскай тыраніі і літоўскай Рэспублікі была вельмі востpай ў тэкстах ВКЛ XVII–XVIII ст. Яна лягла ў аснову твора езуіта Альберта Каяловіча пад назваю «Historiae Lituanae». А. Каяловіч пісаў, што «ў часы Рурыка наўрад ці рускія плямёны чулі пра маскалёў, хутчэй за ўсё, зусім іх не ведалі, бо так называлі толькі тых, хто пражываў непасрэдна ў Маскве і яе ваколіцах. Як ніхто і ніколі не зможа сцвярджаць, што Масква не належала Рурыку, так і ўсе людзі, якія пазнаёміліся з гісторыяй, не прызнаюць за маскоўскімі князямі права на ўладанні Рурыка і яго нашчадкаў». Масква – гэта новая, штучная палітычная вытворная, якая не мае ніякіх гістарычных традыцый. Літоўскі гістарычны наратыў падкрэслена супрацьпастаўляе літоўскі і маскоўскі лад. Літва –

«Рэспубліка свабодных людзей» – абараняе жыхароў Русі ды Інфлянтаў ад тыраніі маскоўцаў, высакародна гарантуе ім усе правы і свабоды. Масква – «краіна дзікіх людзей – парушае свяшчэнныя нават для дзікіх правы, нахабна можа парушыць права любога народа». У старадаўнія часы, пасля таго як літоўскія князі далучалі да сваіх уладанняў і рускія землі, «яны клапаціліся не пра што іншае, як пра свабоду Русі». Такім чынам, Літва абараняла і давала русінам свабоду, Масква – тыранію [4, с. 64, 260].

У сваёй Канстытуцыі Орлік працягвае традыцыі вольналюбства абвешчаные ў Сатутце ВКЛ. Ён добра разумеў усю небяспечнасць прысутнасці рускіх ва Ўкраіне. І цікава: яго дзеянні за 300 гадоў да нашагу часу пераклікаюцца з цяперашнімі падзеямі ва Ўкраіне і магчыма даюць нам усім урок і нават аснову для юрыдычнага абгрунтавання сучасных дзеянняў у адносінах да агрэсіі Расіі 2014 года.

П. Олік паказвае сябе не толькі як тэарэтык існавання незалежнай Украіны, але і як практык. Пры падтрымцы Карла XII Орлік ўступае ў саюз з крымскімі татарамі і Аттаманскай Портай, і 8 лістапада 1710 апошняя, падтрымліваючы гетмана Орліка, аб'яўляе вайну Масковіі. У пачатку 1711 Орлік пачынае сумесны паход запарожцаў, буджакских татараў, шведаў і палякаў (прыхільнікаў С. Лешчынскага) супраць рускіх ва Украіне. Шведскі кароль браў на сябе абавязацельства весці вайну да таго часу, пакуль Украіна не будзе вызвалена ад маскоўскага панавання. П. Орлік з арганізаванай ім 16-тысячнай украінскай арміяй, якую падтрымлівала звыш 30 тыс. палякаў, запарожскіх казакаў і крымскіх татар, рушыў на Украіну. Атрымаўшы на сваім шляху шэраг перамог, гэта войска неўзабаве падышло да Белай Царквы і асадзіла яе. Аднак у стане саюзнікаў пачаўся разлад, набліжалася расійская армія, гэта вымусіла Орліка зноў адступіць да Бендэр. З гэтага часу пачалося жыццё гетмана ў эміграцыі, якое расцягнулася на 30 гадоў.

Чаму выступленне Піліпа Орліка супраць Масковіі атрымала паразу? Нам падаецца, што у вачах многіх палітыкаў і

царкоўных дзеячаў праваслаўнай Украіны сярэдзіны – другой паловы XVII ст. *канчатковая* будучыня або эсхаталагічнае завяршэнне гісторыі Русі бачылася ў складзе адзінай праваслаўнай імперыі, што, знаходзячыся пад скіпетрам расійскіх самадзержцаў як нашчадкаў кіеўскіх манархаў, мела Кіеў за свой містычны цэнтр. І месіянскія атрыбуты прыпісваліся маскоўскім манархам з лёгкай рукі кіеўскіх кніжнікаў. Гэта вынік ідэі «эвалюцыянавання» свяшчэннага хрысціянскага царства ў эсхаталагічнае Царства Хрыстова – канстанта праваслаўнага гістарызму, якая мае вытокі ў візантыйскім разуменні царскай улады [5, с. 123].

П. Орлік да канца жыцця не спыняў барацьбы і шукаў падтрымку ў розных еўрапейскіх дзяржавах (Францыі, Англіі, Польшчы, Ватыкана, Саксоніі, Прусіі і іншых), неаднаразова ўздымаў пытанне аб дапамозе ў справе аднаўлення ўкраінскай дзяржаўнасці, працягваў бамбаваць французскіх, польскіх, шведскіх і турэцкіх палітычных дзеячаў маніфестамі аб лёс Украіны і разам з сынам Рыгорам (Рыгорам) планаваць крокі, накіраваныя на вызваленне айчыны ад «маскоўскага іга».

У Беларусі да 330-годдзя з дня нараджэння П. Орліка ў 2002 г. па ініцыятыве Галіны Калюжнай, Заслужанага работніка культуры Украіны, была створана грамадская камісія па ўвекавечванню памяці П. Орліка Беларускага грамадскага аб'яднання ўкраінцаў «Ватра». Дзякуючы актыўнай працы членаў камісіі пры ўдзеле ўкраінскіх аб'яднанняў «Заповіт» (Мінск), «Краяни» (Маладзечна) з удзелам супрацоўнікаў Вілейскага краязнаўчага музея была пачата праца па вяртанню імя П. Орліка на гістарычную радзіму. У 2006 г. была выдадзена кніга «П. Орлік – гетман і аўтар першай канстытуцыі Украіны» (аўтар ідэі і праекта Г. Калюжная і У. Казлоўскі).

У вёсцы Касута быў усталяваны памятны знак П. Орліку, яго імем названая адна з вуліц у раённым цэнтры Вілейка [6].

Джерела та література

1. На Вілейшчыне ўшанавалі памяць украінскага гетмана. Интернет-сайт westki.info. [Электронны рэсурс], 15.07.10. Режим доступа: http://westki.info/rubryka/pilip-orlik.

2. Тарас Чухліб. Білоруське коріння гетьмана Пилипа Орлика // Дзеркало тижня, № 41, 28.10.2006.

3. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. – Мінск, 1989.

4. Wiiuk Koiałowicz A. Historiae Litvanae pars prior. Dantisci, 1650.

5. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – С.-Петербург, 2004.

6. Орлік Піліп. Регіянальная газета rh.by, [Электронны рэсурс], 14.07.2010. Режим доступа: http://www.rh.by/by/79/250/1972.

Ганна Філіпова (м. Київ)

«Київська група» полонених шведів Карла XII і принц Максиміліан Вюртемберзький

Й.Д. Шварц. Портрет принца Максиміліана Вюртемберзького. Вірогідно, написано влітку 1706 року в Альтранштедті [15, s. 581].

Вояки Карла XII відіграли в історії Києва більш значну роль, ніж досі було прийнято вважати. Сам факт їх перебування на території міста становить надзвичайний інтерес для досліджень в контексті історії архітектурного розвитку Києва та формування його пам'яток в часи Північної війни 1700–1721 років. Шведські арештанти, які потрапляли до Києва, так чи інакше залучалися російською та гетьманською адміністрацією до будівельних робіт (переважно – над фортифікаціями), а їх розселення вносило суттєві корективи до топографічних особливостей деяких міських районів [9, с. 74].

Приток полонених до Києва (наряду з Ніжином) розпочався дещо раніше, ніж прийнято було вважати – а саме, близько 1706 року [9, с. 14]. Вони потрапляли до гетьманських міст різними шляхами: в результаті крупних боєзіткнень, розвідувальних операцій, приватних випадків, часто пов'язаних з діяльністю рядового населення Слобідської України, котре чинило зайдам локальний спротив. Та найбільш скоординованим і масовим переправлення військовополонених стало після поразки Карла XII під Полтавою.

В цей час Київ, виконуючи військову та адміністративну функцію, став центром зібрання полонених наряду з Черніговом і Смоленськом [3, с. 534-535; 4, с. 33]. Шведська історіографічна традиція часто згадує разом з цими містами Оранієнбург [9, с. 14]. Г. Шебалдіна в праці, присвяченій долі полонених під час Північної війни, серед основних міст, де в 1709–1711 роках утримувалися шведи, називає велику кількість російських міст окрім Москви та Петербургу [8].

Було сформовано так звану «київську групу» арештантів. Київський генерал-губернатор Д. М. Голіцин переймався цим вже в липні 1709 року. Перші «полтавські» полонені відправилися до Києва та Севська 11 липня. З 13 по 16 число того ж місяця в містечку Решетилівка відбулася нарада російського командування, рішенням якої до Києва відрядили ще 10 штабта 365 обер-офіцерів, королівських канцеляристів, двох лікарів, двадцять пасторів та графа Піпера [7, с. 1119, 1128-1129]. Губернатор був дуже зацікавленим у тому, щоб до Києва

потрапили не тільки рядові полонені, а й генерал Реншьольд та навіть король Карл XII. Також Голіцин хотів, щоб саме на підпорядкованій йому території утримувався у якості арештанта гетьман Іван Мазепа [1, арк. 37-38].

Не дивлячись на те, що ні опального гетьмана, ні шведського короля так і не вдалося доправити до Києва, у джерелах згадуються знатні полонені з оточення Карла XII, котрі перебували в Києві, перед тим як відправитися до Москви чи ще кудись. Серед них були канцлер граф Карл Піпер, і, звичайно, генерал Карл Густав Реншьольд [2]. Сюди ж можна додати імена усіх помітних офіцерів каролінської армії, котрі опинилися в руках ворога під Полтавою. Загалом, Київ став осередком для утримання саме знатних арештантів – у цьому й полягала основна особливість «київської групи». Влітку 1709 року у її складі було зібрано весь королівський штаб, канцелярію, духівництво та вище офіцерство.

Більше про дані процеси можна дізнатися, ознайомившись зі щоденниками принца Вюртемберзького, літературно обробленими його духівником Йоганом Барділі [14, с. 266; 12; 11]. Максиміліан Еманuель фон Вюртемберг-Віннеталь (1689–1709) – учасник Північної війни з 1703 року, близький друг шведського короля, який прозвав його Маленьким Принцем (швед. Lille Prinsen). Будучи нащадком молодшої гілки роду Вюртемберзьких герцогів, як і багато його родичів, він обрав військову кар'єру, і відразу після навчання в Женеві відправився волонтером до однієї з європейських армій. В той час, як його брати служили у саксонського курфюрста Августа Сильного та відомого австрійського воєначальника Євгенія Савойського, Максиміліан обрав службу відомому всій Європі королю Швеції Карлу XII, котрий був його кумиром, і приєднався до нього під час облоги шведами Торну. У подальшому принц Максиміліан пройшов разом з королем багато битв та кампаній, неодноразово рятував Карлу XII життя (під час форсування ріки Березини та битви під Раєвкою), і, врешті решт, потрапив до російського полону наприкінці Полтавської битви, де він командував Сконським драгунським полком [3, с. 245, 260, 348].

В контексті перебування Максиміліана Вюртемберзького в Києві мова йде, передусім, про родовитого полоненого, котрий, до того ж, не являвся підданим шведської корони. Петро І не планував утримувати принца під арештом у повноцінному значенні цього поняття – йому не було вигідно псувати стосунки з одним із численних князівств, що підпорядковувалися Священній Римській імперії. У своїх листах до соратників цар назвав Максиміліана «сродственник самого короля шведскаго ближней», особливо його відмітивши – зокрема, саме ця фраза сприяла розповсюдженню в історіографії помилкового бачення Маленького Принца родичем Карла XII [7, с. 231-237]. До того ж, цар був зацікавлений у наймі на російську службу вюртемберзьких офіцерів, котрі й без того перебували в багатьох європейських арміях.

Отже, потрапивши до рук росіян, принц Максиміліан публічно склав зброю до ніг Петра, і це був, мабуть, єдиний відверто прикрий епізод, котрий стався з ним з ініціативи переможців. Він подолав дорогу до Києва відносно комфортно. Піклуватися про «гостя» Петро доручив О. Д. Меншикову. Останній передав принцеві власний похідний шатер, двоспальне ліжко та російського слугу. Також росіяни дозволили Максиміліанові взяти собі в лакеї 13-річного сина драбанта – Хенріка Юхана Споре, котрий, перебуваючи волонтером у Бьорнеборзькому полку, також потрапив у полон під Полтавою. Споре супроводжував принца з Лубен до Києва, слідкуючи за його речами, обслуговуючи у побуті та розважаючи розмовами. В дорозі з-під Полтави хлопець почав вести щоденник, з якого бачимо, що принц Максиміліан мав право навіть на власну конюшню, де працювали його конюхи [13, с. 248-251]. Мабуть, він міг здійснювати невеликі прогулянки: судячи з листа Петра І губернаторові Смоленська П. С. Салтикову, полонених після Полтави офіцерів не надто обмежували у пересуваннях. Та вони не мали права від'їздити з міст далі ніж на милю, за чим пильно стежили [7, с. 307]. Окрім слуг, принц отримав право на компанію двох офіцерів свого полку (одним з них був підполковник Карл Хенрік Врангель),

котрі були його друзями та єдиними з полкового складу, хто вижив під час останнього бою [14, с. 242-243].

Відразу після Полтавської битви Максиміліан виявив ознаки якоїсь хвороби, котру тепер важко ідентифікувати. Цар звелів надавати йому найкращу медичну допомогу, наскільки це було можливо в похідних умовах. В жовтні 1709 року полонені шведи почали масово хворіти на ту саму пошесть. Більш того, на подібну гарячку занеміг і сам цар Петро I [6, с. 15]. Шведи подали Голіцину загальну чолобитну, де жалілися на поганий стан здоров'я, і, вочевидь, просили не направляти тих, хто вже захворів, на важкі будівельні роботи. На момент подання прохання у дуже поганому стані перебували десятеро осіб [1, арк. 40].

За вимогою Маленького Принца, його супровід з Києва додому мав зупинятися, і таким чином було зроблено тривалу зупинку в волинському містечку Дубні, де принц і помер майже одночасно зі слугою, котрого приставив до нього Меншиков [5, с. 261; 14, с. 265-268]. Хенрік Споре згодом все ж зміг повернутися додому, перед цим здійснивши тривалу подорож Польщею та Німеччиною [13, с. 252-256].

Таким чином, на прикладі перебування у Києві Максиміліана Вюртемберзького є можливим простежити певні особливості утримання знатних арештантів після Полтавської битви та ставлення росіян до полонених високого рангу. У цьому полягає одна з основних особливостей «київської групи», в той час як дане питання у більш узагальненому сенсі все ще потребує докладніших студій.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 55759-55824.

2. ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Спр. 18612.

3. Григорьев Б. Карл XII. – М.: Молодая гвардия, 2006.

4. Грот Я. О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом // Журн. Мин-ва народ. Просвещения. Ч. 77. – М., 1853.

5. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, «Фоліо», Шведський інститут (Стокгольм), 2009.

6. Лебединцев А. Русские государи в Киеве (1706–1885 гг.). – Киев, 1896.

7. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том IX. – М., Ленинград: Изд. Акад. Наук СССР, 1950.

8. Шебалдина Г. Заложники Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны. – СПб.: Ломоносовъ, 2014.

9. Філіпова Г. Відправлення шведських військовополонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина. – 2017. – № 23 (26). – С. 73-78.

10. Åberg A. Fangars elände: Karolinerna i Ryssland, 1700–1723. – Stockholm: Natur och kultur, Cop. 1991.

11. Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner, übers. und herausg. von J.W. Moeller. Breslau, 1780.

12. Bardili J. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukrainie. – Stuttgardt, 1730.

13. Karolinska krigares dagböcker. V. 7. – Lund, 1901–1918.

14. Schott S. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. Stockholm, 1848.

15. Svensk Tidskrift. Eli F. Heckscher och GÖSTA BAGGE, St. 1913.

Олена Кохан (м. Київ)

Торгівля киян в кінці XVIII – середині XIX ст.

В кінці XVIII ст. в Києві на Подолі кожного року проходили три великі ярмарки: 1) Зборний – відбувався на другому тижні Великого посту; 2) Миколаївський – тривав з

2-го по 9-те травня; 3) Успенський – з 3-го по 15-те серпня. На цих ярмарках київські купці й міщани торгували дьогтем, деревом, залізом, продуктами харчування, виробами з шовку, шерсті, шкіри та пуху. Під час ярмарків дозволялося продавати товари не лише місцевим жителям, але й приїжджим, що було заборонено в інший час. Тому там можна було зустріти вироби, привезені з Чернігова, Ніжина, Полтави, Москви, Санкт-Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла, Сівська, Путивля та Курська.

Зовнішня торгівля киян в той час проводилася з жителями Польщі й Румунії, куди везли чорні смушки, яловиче сало й віск. Звідти ж привозили шовкові, полотняні, паперові вироби, виноградне волоське вино й вина інших сортів, бакалію, сіль та інші товари [8, с. 288].

У 1825 р. магістрат призначив людину, відповідальну за торгівлю на Житньому ринку, яка мала слідкувати за тим, щоб кожен приїжджий купував борошно, крупи й пшеницю лише за потребою. Якщо ж хтось купував більше, то змушений був платити штраф [5, арк. 3-4].

У 1797 р. з Дубна до Києва було перенесено ярмарок, який проходив раз на рік у січні й називався «Київські контракти», або «Хрещенський», бо відбувався після свята Водохреща (6 січня) і тривав до початку лютого [11, с. 364]. На цей ярмарок з'їжджалися купці з різних міст Російської імперії для продажу своїх товарів та укладання контрактів на великі суми. Для укладання ділових угод і проведення торгівельних зібрань на Подолі було збудовано Контрактовий дім [14, с. 15;9, с. 76].

З того часу Поділ став важливим торгівельним центром, найкращою і найбагатшою частиною Києва [6, с. 1]. Для порівняння, в 1799 р. на Подолі розміщувалося 203 крамниці (136 з яких були кам'яними), а на Печерську – 158 (де кам'яних крамниць було лише 11, а більшість були дерев'яними) [1, с. 586].

Як бачимо, основна торгівля відбувалася на Подолі, хоча на Печерську також розміщувалися торгові ятки й крамниці. На початку XIX ст. там знаходилися окремі ряди для ремісників

усіх київських цехів. Після пожежі, що сталася на Подолі в 1811 р. й знищила практично всі будинки, деякі ремісники перебиралися на Печерськ і там влаштовували власні ятки з тимчасовим житлом. Так сталося і з міщанином Романом Гончаревським, будинок якого згорів під час пожежі, тому влітку 1812 р. він збудував невеличку хатинку з піччю біля своєї ятки в торговому ряду з продажу возів і коліс. Зважаючи на свіжу пам'ять про пожежу і на той факт, що більшість крамниць і яток на Печерську були дерев'яними, ремісники поставилися з підозрою й острахом до зведеної печі Гончаревського, та ще й в торговому ряду. Вони боялися, щоб той, часто її використовуючи, не спричинив пожежі й не спалив усі їхні ятки. Міщани Іван Сиволоцький, Дем'ян Кулаковський, Василь Циганок та інші звернулися з проханням в магістрат, щоб той дозволив поліції зруйнувати піч в хатині Гончаревського, бо, за їхніми словами, він топив її і вдень, і вночі. Магістрат, розглянувши прохання, написав у відповідь, що піч є безпечною, бо зроблена з простих глиняних кахлів, має виведену цегельну трубу й добре обмазана глиною, а також запевнив, що Гончаревський користувався нею лише один раз на день для приготування їжі. Міщани ж не заспокоїлись на цьому й продовжували наполягати на знесенні печі через те, що Гончаревський, попри запевнення магістрату, продовжував користуватися нею і вдень, і ввечері. Зрештою, 20 грудня 1812 р. поліція написала в магістрат, що піч Романа Гончаревського зруйновано, а сам він купив новий будинок [2].

Через часті порушення правил користування печами, особливо взимку, коли міщани намагалися якось зігрітися, пожежі траплялися не лише на Подолі, а й на Печерську. Взимку 1824 р. внаслідок такої пожежі згоріли всі дерев'яні крамниці, розташовані поблизу Володимирської церкви [13, с. 466].

Більшість продуктів харчування завозилася в Київ з найближчих сіл, бо городи киян були дуже малі й не давали можливості для вирощування достатньої кількості овочів. В деяких киян були сади, де росли яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, грецькі горіхи, виноград, шовковиці, червона та чор-

на смородина, малина тощо, урожай з яких вони виставляли на продаж біля власних будинків [9, с. 288].

Ціни на продукти харчування змінювалися в залежності від пори року. Наприклад, збіжжя на початку літа коштувало вдвічі дорожче, ніж восени, що легко пояснити недостатньою його кількістю перед новим урожаєм [12, с. 369].

Дещо змінилися ціни на збіжжя на початку XIX ст. Наприклад, в 1806 р. чверть вівса вже коштувала 5 руб., пуд житнього борошна – від 90 коп. до 1 руб. В липні 1807 р. пуд житнього борошна продавався за 70 коп., а вже в серпні – за 35 коп. Того ж року пуд гречаного борошна коштував 20 коп. Іншою була ціна на цукор, який коштував в рази дорожче за збіжжя: у березні 1808 р. пуд цукру можна було купити за 40 руб. [13, с. 431-435].

Подібна ситуація була з продажем м'яса. Влітку яловичина коштувала 6 коп. за фунт, а взимку ціна зростала до 12 коп., що було пов'язано, по-перше, з нестачею корму для тварин, а, по-друге, з тим, що під час Різдвяного й Великого постів мало хто купував товар. Внаслідок цього ремісники м'ясного цеху зазнавали значних збитків і намагалися компенсувати їх шляхом підвищення цін [4].

В середині XIX ст. на контрактовий ярмарок з'їжджалися не лише міщани й купці з Російської імперії, але й поміщики, дворяни, чиновники імперії, а також іноземці [12, с. 355].

В 1825 р. для ремісників кушнірського цеху в Києві було введено ще один ярмарок – Успенський, який проводився щороку з 15 серпня по 1 вересня. Під час запровадження цього ярмарку передбачалося, що торгівля мала бути вільною від оподаткування й посиленого нагляду з боку влади, окрім поліцейського, що мав би здійснюватися виключно з метою дотримання правил безпеки. Місце для ярмарку було обрано на Подолі, де на нижньому поверсі Контрактового дому йшла торгівля й укладалися контракти. Іншою причиною вибору місця стало його вигідне розташування – недалеко від Дніпра, де кушніри мали можливість промивати шерсть [3, арк. 2-11].

З початком розширення Печерської фортеці у 1848 р. [10, с. 234], частину торгових рядів біля Микільського монастиря

було знесено, а більшість із тих, що лишилися, перетворилася на пустку через руйнування житлових будинків та виселення частини людей у Либідську частину Києва [12, с. 369]. Ті ж, хто там ще лишався, жили дуже бідно, не маючи навіть можливості побудувати краще житло, чи відремонтувати наявне через заборону будівництва з можливістю подальшого знесення будівель [7, с. 236-240].

В 40-х рр. XIX ст. торгівля велася не лише на Подолі й Печерську, а й у Старокиївській, Плоскій частинах Києва та в Куренівському передмісті. Загалом, в той час в місті було 359 великих дерев'яних яток і 196 дрібних [12, с. 370].

Для продажу хліба було створено спеціальні склади, яких на той час було 8. Їх збудував поміщик Браницький, а розміщувалися вони на Подолі, де активно тривала торгівля деревиною. У 1845 р. там було продано колод на суму 21 000 руб., дров – на 90 000 руб. та дрібних дерев'яних виробів – на 15 000 руб. [12, с. 371].

У той час було введено нові ярмарки: в Либідськиій частині Києва – Миколаївський, який відбувався 9 травня в день св. Миколи Чудотворця, Петропавлівський, що проходив 29 червня на свято апостолів Петра і Павла, та Успенський – 15 серпня; а також на Куренівці – Троїцький, що відбувався в день Св. Трійці [12, с. 371].

Підсумовуючи, можемо сказати, що в кінці XVIII ст. – середині XIX ст. київські міщани й купці тримали монополію на торгівлю в місті протягом року. Винятки становили ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік, на яких дозволялося торгувати купцям та міщанам з інших міст.

В той час торгівля велася на Подолі, Печерську, в Либідській, Старокиївській, Плоскій частинах Києва та в Куренівському передмісті.

Джерела та література

1. Горленко В. Известия и заметки. Киев в 1799 году // Киевская старина. – 1885. – Кн. 3. – С. 581-592.

2. ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 107. Дело о запрещении мещанину Гончаревскому иметь в торговой лавке избу. – 12 арк.

3. ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 336. Дело о назначении места для ярмарки по торговле шерстью в городе Киеве с 15-го августа по 1-е сентября 1825 года. – 14 арк.

4. ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 265. Дело об отводе мясникам и ремесленникам мест для постройки лавок. – 12 арк.

5. ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 342. Дело по прошению торгуючих мещан 14 человек о запрещении иногородным призводить закупку муки, овса и др. в большом количестве. – 4 арк.

6. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. – 1891. – Кн. 10. – С. 1-21.

7. Лесков Н. Печерские антики. (Отрывки из юношеских воспоминаний // Киевская старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 235-268.

8. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.: Упоряд. Г. В. Болотова та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с.

9. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Кн. 4. – С. 71-88.

10. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 231-248.

11. Сердюкова Александра. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // Киевская старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 337-373.

12. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. I. – СПб: Типогр. Министерства внутренних дел, 1852. – 549 с.

13. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.) // Киевская старина. – 1884. – Кн. 7. – С. 423-466.

4. Щербина В. І. Нариси з історії Києва. – К.: друкарня Української Академії Наук, 1926. – 164 с.

Любомир Губицький, Ганна Мельник (м. Київ)

Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Продовольча безпека кожної держави є вагомим чинником внутрішньої стабільності, благополуччя населення. Аграрні регіони користувались своїм домінуючим впливом на ринку харчових товарів та визначали відносні ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в межах регіону, держави, а за сприятливих умов і в усьому світі.

Питаннями урожайності зернових, місця злакових у внутрішній та зовнішній торгівлі імперії Романових, торгівельної інфраструктури в українських та, зокрема, в правобережних губерніях цікавилися та досліджували науковці починаючи з XIX ст. Так, вагомими дослідженнями економічного та соціального стану, торгівлі та торгівельної політики Росії стали праці А. Егунова [5], Ф. Лукашевича [6], М. Слабченка [11], С. Покровського [9], І. Ковальченка, Л. Милова [7], Б. Миронова [8]. Серед сучасних істориків, предметом досліджень яких стала торгівля хлібом в Україні, варто обов'язково відзначити О. Гордуновського, О. Гуржія, О. Реєнта [2], І. Гуржій [3], А. Філінюка, Т. Ігнатьєву [13], Решетченка [10] та ін.

Українські землі завжди визначались вагомим потенціалом сільського господарства, яке давало левову частку прибутків державам, до складу яких вони входили у XIV–XX ст. До XVIII ст. українські воєводства у складі Речі Посполитої та українські губернії у складі імперії Романових давали значний відсоток валового збору згаданих держав, не меншою була частка експортованої української сільськогосподарської продукції через Балтійські порти, а на рубежі XVIII та XIX ст. і через Чорноморсько-Азовські порти. Метою нашого дослідження стало розкриття особливостей торгівлі збіжжям та хлібом у Київській губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Місткість внутрішнього ринку Київської губернії визначалася потребами безпосередніх виробників зернових. Підви-

щені потреби від внутрішнього ринку зернових відчували селяни північних повітів Київської губернії, а саме Радомишльського та Київського, через порівняно низьку родючість ґрунтів Полісся. Неабиякі потреби у задоволенні харчування відчували більшість міщан Київської губернії, окрім тих, які продовжували займатися сільським господарством у містах та містечках.

Забезпечення населення хлібом було особливим рядком земської статистики, яка в обов'язковому порядку враховувала потреби населення в харчуванні. Держава визначала норму харчування для однієї особи – по півтора четверті на душу [14; 41 зв]. А у випадку неврожаю чи голоду чиновники передбачали використання потенціалу запасних хлібних магазинів, де зберігалося зерно для позики голодуючим чи потребуючим селянам.

Так, за отриманими авторами даними виявилося, що на 1797 р. (з врожаю 1796 р.) на полях Київської губернії уродило 1 585 931 четвертей злакових (жита, пшениці, проса, гречки, вівса, ячменю, гороху). Після відрахування на харчування населення губернії, залишилося 220770 четвертей хліба. Але враховуючи, що не вистачало у певних повітах губернії у зв'язку із неврожаєм 188235 четвертей, то насправді залишалось для вивозу за межі губернії або для провізії російської армії в Київській губернії 32535 четвертей зернових [13]. Як слушно відзначив А. Скрипник, «в 1800 р. забезпечення 100-тисячного угруповання російського війська при 414 гарматах на Правобережній Україні було завданням зовсім не легким» [12. с. 105]. Такий гуртовий споживач хліба як військові формування імперії, що розміщувалися в Київській губернії, був дуже вигідним для поміщиків досліджуваного регіону.

І лише після задоволення мінімальної потреби населення в харчових продуктах, розраховувалися можливості кожної губернії в продажі зернових за межі губернії, у тому числі за кордон. І саме тому Київ був особливо важливим центром збуту і торгівлі хлібом у Дніпровському регіоні. Можливість

контролювати потоки зернових усього річкового басейну, який містив як правобережні так і лівобережні притоки Дніпра, визначала відносно стабільну та високорентабельну торгівлю зерновими. Київські складські приміщення також сприятливо впливали на зростання обсягів зернових, які продавали та перепродували, використовували як заставу.

Вагоме значення для торгівлі хлібом мав факт перенесення Дубенського контрактового ярмарку до Києва в 1797 р., що надало місту значення біржового центру (саме таку роль відігравали Київські контракти). Зважаючи на те, що Київська губернія перетворюється на одну із провідних промислових губерній України лише з 1830–1840-х років, то товарами, продаж яких забезпечував торгівельний баланс регіону, залишалися сільськогосподарські, у тому числі зернові.

Зерновий експортний потенціал Київської губернії наприкінці XVIII ст. був обмеженим, оскільки несформованим був запит чорноморських портів, які лише будувалися і не сприймалися закордонними негоціантами, як перспективний ринок.

Розширенню зернового ринку сприяла інфраструктура Києва, зокрема, банки, які розміщувалися на його території [1]. Вагомого значення кредитного центру Києву надавали Київські контракти, на яких здійснювались позики грошей і повернення кредитів.

Таким чином, із створенням Київської губернії, її сільськогосподарські виробники долучилися до освоєння внутрішнього ринку імперії Романових та розширення обсягів та асортименту злакових на зовнішніх ринках. Зростання кількості сільськогосподарської продукції на продаж забезпечувалося за рахунок збільшення кількості оранки. Торгівельна інфраструктура губернії була представлена кредитною, логістичною, адміністративною, транспортною та іншими складовими.

Джерела та література

1. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). / В. О. Венгерська. – К., 1997. – 43 с.

2. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки) / О. М. Гордуновський, О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К., 2013. – 224 с.

3. Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / І. Гуржій, О. Гуржій. – К., 2013. – 284 с.

4. Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 12. Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хазяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельськохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабытывающих, медных, суконних заводах и фабриках). – 1797 г. – 158 арк.

5. Егунов А. Н. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промишленности / А. Н. Егунов. – М.: Университетская Типография, 1855. – 80 с.

6. Лукашевич Ф. А. Очерки промышленности и торговли в России / Ф. А. Лукашевич. – Харьков: Типография М. Зильбергера, 1877. – 146 с.

7. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XIX в. / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М., 1973. – 412 с.

8. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.) / Миронов Б. Н. – Ленинград: Наука, 1985. – 301 с.

9. Покровский С. А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / Покровский С. А. – М., 1926. – 403 с.

10. Решетченко Дмитро Володимирович. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.). 07.00.01 історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2009. – 20 с.

11. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – Х.: ДВУ, 1925. – Т. 1. – 318 с.

12. Скрипник А. Ю. Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій Південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 24. – К., 2015. – 303 с. – С. 99-112.

13. Філінюк А. Г. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнатьєва. Камянець-Подільський: КПДПУ, 2006. – 316 с.

14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 533 (Київський військовий губернатор). – Оп. 1. – Спр. 1103. (Відомості по Київській і Мінській губерніях). – 1806 р. – 119 арк.

Олена Пивоваренко (м. Київ)

Цукрові реалії м. Києва XVIII–XIX ст.

Цукор посідає значне місце в харчуванні сучасної людини, а солодощі й кондитерські виконують не тільки утилітарну функцію, а й створюють новий соціокультурний простір. Кондитерський бум останніх років у Києві спонукає дослідити історичну ретроспективу цих процесів.

Не можна говорити про відсутність розвідок цього питання. Чимало дослідників зосереджували свою увагу на історії солодощів у Києві, як індустрії [8-12, 15]. Однак, більшість з них стосуються кінця XIX – початку XX ст.

Щодо того, коли цукор став відомий в Україні, достеменних даних немає. Але на початку XVIII ст. він був все ще досить екзотичним харчовим продуктом, хоча вже тоді розрізняли цукор «канарський», що продавався великими брилами («головами»), і розсипчастий цукор – «ліодовий швабський» [4, с. 210, 251, 314; 5, с. 192, 229, 241]. Оскільки цукор, за логікою його розповсюдження, мав надходити з Західної Європи, то у

Київ, який був прикордонним містом, він мав поставлятися в першу чергу.

Довгий час цукор використовувався переважно як спеціалітет. Так у 1761 р., Києво-Печерська Лавра закупила для підсолодження горілки «цукор канарський» по 13 руб. 75 коп. за пуд [13, арк. 5]. Сама назва вказує на його закордонне походження, а ціна, найвища з поміж інших закуплених спецій, – на його рідкісність. Нажаль, важко оцінити обсяги торгівлі цукром. Нам відомо лише, що потрапляв він у Київ у великих бочках, які вміщали в себе 375 кг [3, с. 5]. Однак об'єми поставок цукру мали би бути значними з огляду на те, що з середини XVIII ст. починає з'являтися, як елітний напій, горілка, виготовлена з цукру [6, с. 511; 13, с. 48, 58]. Та й закупівлі світськими й церковними елітами цукру до чаю, що почав набирати популярності з введенням російської адміністрації на Лівобережній Україні, мають досить регулярний характер, а «сахариница», як предмет посуду, набуває все більшого розповсюдження [14, с. 14-17; 4, с. 210, 251, 314; 5].

На користь доступності цукру свідчить поява саме в Києві особливого виробництва цукатів з фруктів, так званого Київського сухого варення, яке готували тривалим проварюванням фруктів у цукровому сиропі, після чого виймали з сиропу й просушували, обсипаючи цукром.

Достеменно відомо, що ще в 1740 р. цукати для двору імператриці Єлизавети Петрівни виготовляв «конфектний підмайстер київського імператорського двору» [8, с. 133-134]. Зі скасуванням у 60-х рр. XVIII ст. цієї посади цукати замовляли, у тому числі для імператорського столу, в місцевих київських майстрів. Таких було чимало й між ними часто проводили торги [2, с. 173]. Але з-поміж 12 домогосподарств Києва, що займались варінням цукатів, найбільшої слави зажила династія, започаткована у 90-х рр. XVIII ст. купцем Семеном Балабухою (1771–1853). Фірмовий київський продукт виробництва фабрики Миколи Балабухи отримував престижні нагороди на Всеросійській виставці в Москві (1870) та всесвітніх виставках у Відні (1873) і Празі (1877). При цьому

кондитерами династія Балабух себе не вважала, ба навіть оскаржувала це у судах[12], хоча за суттю свого виробництва такою була.

Засновниками власне кондитерської справи в Києві були переважно іноземці, що прагнули тут започаткувати свій бізнес, хоча і в середовищі місцевих жителів на початку XIX ст. стали з'являтися кондитери. До середини XIX ст. в Києві вже існувала, щоправда невелика, мережа приватних крамниць, що поєднували виробництво та продаж, орієнтовані на заможні еліти.

У другій половині XIX ст., наслідуючи європейську моду, в Києві починають з'являтися спеціалізовані кондитерські. На кінець XIX ст. до кращих подібних закладів, в яких завжди можна було купити торти, шоколад, різні цукерки, належали кондитерські «Семадіні», та «Жорж» [17, с. 187]. Крім цих закладів кращими кияни вважали «Варшавське кафе» на Лютеранській, «Франсуа» на Фундуклеївській, кондитерські Фінке, Розминтальського та Беккера [10, с. 225].

У кав'ярнях відвідувачам пропонували великий вибір паризьких бонбоньєрок (маленьких, пишно прикрашених коробочок з солодощами), можна було скуштувати марсельських фруктів, паризького драже, американських ананасів і, звичайно, кращих сортів какао й шоколаду: швейцарських, англійських, голландських [16, с. 27-28].

Зі збільшенням ролі Києва, як торгівельного центру, де вистачало грошовитих людей, починає розвиватися кондитерська справа, як індустрія, в яку інвестиують іноземці [9]. Це в першу чергу вихідці зі Швейцарії Іосиф Трамер, Мартін Штіфлер, Бернард Семадені. Альберт Вюрглер став директором и одним з найбільших акціонеров «Товарищества Демиевской фабрики парового шоколада и конфет» (зараз – фабрика Roshen). Підприємством, заснованим на німецькі капітали, була шоколадна та кондитерська фабрика «Жорж», заснована Жоржем Дортенманом [15, с. 34].

Асортимент кондитерських виробів був досить широким. Він включав виробництво різних найменувань цукерок, шоко-

ладних виробів, какао, мармеладу, пастили, пряників, печива, галет, вафель, карамелі, халви та інших виробів. Слід відмітити досить невисоку долю борошнистих кондитерських виробів, бо в цьому випадку певними «дублерами» виступали хлібопекарні та булочні, що також виробляли пряники, коврижки, сухарі й інші борошняні вироби [9, с. 25].

Але справжньої слави «солодкої столиці» Київ зажив завдяки торгівлі цукром. Вся «торговля Юго-Западного края сосредоточена в Киеве», а по «торговле сахаром Киев – главный центр» [1, с. 116]. За кількістю цукрових заводів (у 1891 р. їх було 63) Київська губернія посідала перше місце в Російській імперії. А на Київській біржі продавалось понад 60% усього цукру Російської імперії. Цукрова промисловіть «была если не главной, то одной из главнейших причин… величия Киева», и те «громадные капиталы, которыми ворочает ныне торговля и промышленность Киева, созданы… исключительно свеклосахарной промышленностью». Якби «нынешний Киев поставить рядом с Киевом до 40-х годов, то Киев выглядел бы не лучше Таращи» або будь-якого іншого містечка [7, с. 261]. Тому що завдяки цукровим грошам Київ активно розбудовувався, розвивалось культурне життя. З цукровою історією Києва пов'язані імена не просто видатних підприємців, а водночас і видатних меценатів культури – Бобринських, Семеренків, Яхненків, Бродських, Терещенків [11, с. 23-71]. А їм було з чого жертвувати. Прибутковість цукрового бізнесу коливалась від 25 до 50%. При цьому ціна на цукор для громадян була лише в 3 рази меншою ніж в середині XVIII ст. – 4,5 руб. за пуд. У 1895 г. виробники цукру разом із Міністерством фінансів визначили норму споживання цукру – 10,5 фунта на рік (близько 4 кг), а це набагато менше, ніж в інших країнах. Нормування призводило до значного завищення цін на цукор – до 6 руб. за пуд при рентабельній ціні 2 руб., що робило його недоступним для більшості населення [11, с. 43].

Отже, цукор і солодощі в Києві XVIII–XIX ст. були доступними виключно суспільній верхівці, хоча їх виробництво наро-

щувалось постійно й до кінця XIX ст. мало всі ознаки розвинутої галузі промисловості. Беззаперечною є роль цукру в розвитку Києва, як торгового, індустріального й культурного центру Російської імперії.

Джерела та література

1. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: Киев: Типография С. В. Кульженко, 1898. – 596 с. – С. 116.

2. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 3. – К., 1882. – 175 с.

3. Дело об отобрании бочки сахару / Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 61. – Спр. 913-915. – 8 арк.

4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] Изд. «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – 342 с.

5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] Изд. «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – 418 с.

6. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753. – К. 1884. – 524 с.

7. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2.

8. Ковалинский В. В. Київські мініатюри. Книга перша. – 2-ге вид. – К.: Київська книжкова фабрика, 2009. – 320 с.: іл.

9. Коцюбанська О. О. Становлення кондитерської промисловості в Києві // Питання історії науки і техніки. – 2007. – № 1. – С. 25-31.

10. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / А. Макаров. – К.: Довіра, 2002. – 558 с.

11. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг Индустриальной эпохи. – London: Xlibris 2014. – 503 с.

12. Наталья Гамоля. Сладкий бизнес Балабух // Украинский деловой еженедельник «Контракты» / № 44 от 03-11-2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua/show/rus/article/15/4420031123

13. О покупке в Лаврскую ключню кореньев и сахару для приготовления сахарных водок (1761 г.) / Центральний державний історичний архів України. – Оп. 1 заг. – Спр. 220. – 51 арк.

14. Опись Подоловского двора, ведомость движимого и недвижимого имущества полученого в наследство Анастасией Полуботковой. 1792–1801 г. / Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.VIII. – Спр. 1971-2000. – 67 арк.

15. Пещеренко П. М. Карамельный век. Очерки о киевских кондитерских и конфетных фабриках начала XX в. / П. М. Пещеренко. – К.: Квиц, 2008. – 200 с. : ил.

16. Русавська В. А. Гостинність як чинник формування соціально-культурного простору міста XIX ст. // Гілея: науковий вісник. – Вип. 83. – С. 25-30.

17. Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям: ежегод. изд. – К.: Печатня С. П. Яковлева, 1913. – 204 с.

Борис Круглов (м. Київ)

Київський університет та Кирило-Мефодіївське братство: джерелознавчий аспект

Кирило-Мефодіївське братство (або Україно-Слов'янське товариство) – таємна організація, яка була створена наприкінці 1845 – на початку 1846 р. в місті Києві. Вона носила ім'я слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Засновниками братства були чиновник канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак, ад'юнкт Київського університету Святого Володимира Микола Костомаров та студент цього ж університету Василь Білозерський. Також до братства входили вчителі Пантелеймон Куліш і Дмитро Пильчиков, студенти Київського університету Святого Володимира Олександр Навроцький, Опанас Маркевич, Іван Посяда, Георгій Андрузький і Олександр Тулуб, поміщик Микола Савич. У квітні 1846 року до

братства долучився Тарас Шевченко [4]. Восени 1846 р. загальна кількість членів братства, за даними слідства, становила 12 осіб.

З членами братства підтримували зв'язки і дружні відносини кращі представники української різночинної інтелігенції. До них належали вчені, письменники, діти середніх чи дрібних землевласників [2]. Ректор Київського університету Святого Володимира Михайло Максимович своїм ентузіазмом надихав братчиків.

Оцінюючи вплив братства на інтелектуальну еліту, Михайло Грушевський відзначив, що «...від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух» [1].

Діяло братство до кінця березня 1847 р. Проте, незважаючи на коротке існування та організаційну невикінченість, Кирило-Мефодіївське братство відіграло значну роль у розвитку української та загальноєвропейської політичної і філософської думки.

Основною джерельною базою вказаної теми є документи і матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. КМФ-13), Державного архіву міста Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. І. Архів П. О. Куліша; Ф. Х., Ф. XXII. Архів М. І. Костомарова; Ф. 209. Архів О. О. Тулуба) [5], а також електронна база даних документів слідчих справ Кирило-Мефодіївців з фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Документи слідчої справи складають 19 томів. Серед них справи: «Общее распоряжение по производству следствия и исполнения решения» (17 березня – 2 грудня 1847 р.); «О колежском секретаре Гулаке» (29 березня 1847 р. – 26 грудня 1875 р.); «О колежском ассесоре Костомарове» (10 квітня 1847 р. – 19 липня – 1903 р.); «О кандидате Белозерском» (22 березня 1847 р. – 23 травня 1860 р.); «О бывшев учителе Кулише и его жене, сестре Белозерского» (22 березня

1847 р. – 22 січня 1916 р.); «О художнике Шевченко» (1732 р. – 30 квітня 1858 р.); «О бывшем студенте Навроцком» (20 березня 1847 р. – 1 грудня 1850 р.); «О студенте Андрузском» (8 квітня 1847 р. – 13 січня 1864 р.); «О студенте Посяде» (12 квітня 1847 р. – 16 березня 1852 р.); «О помещике Савиче» (20 березня – 18 липня 1847 р.); «О бывшем студенте Марковиче и сестре его девице Керстен» (17 квітня 1847 р. – 10 серпня 1850 р.); «О титулярном советнике Ригельмане» (18 квітня 1847 р. – 7 липня 1851 р.); «О служившем в Кавказском корпусе офицере Хмельницком и вольнослушателе Петербургского университета Сердюкове» (8 травня 1847 р. – 7 січня 1848 р.); «О Тулубе, Шанине, Бушине, Славине, Бородинове, Вильцине. Галагане и Чуйковиче» (30 березня 1847 р. – 12 травня 1849 р.); «О надворном советнике Чижове» (27 грудня 1846 р. – 14 червня 1862 р.); «О студенте Петрове и пенсии его матери» (7 квітня 1847 р. – 4 жовтня 1848 р.); «О возмутительном воззвании в Киеве и подчинении Киевскому военному губернатору» (14 квітня – 17 червня 1847 р.); «О славянофильстве и украинофильстве» (березень 1847 р. – 18 січня 1854 р.); «Журнал действий 3-го отделения собственной его императорского величества канцелярии по делу коллежского секретаря Николая Ивановича Гулака и Славянского общества» (17 березня 1847 р. – 14 червня 1847 р.) [6].

У 1990 р. вийшло тритомне наукове видання документів і матеріалів слідчої справи братчиків під назвою «Кирило-Мефодіївське товариство» [3]. Публікація збірника цих цінних документів була схвалена до друку Археографічною комісією Інституту історії АН УРСР (від 1994 року – НАН України) разом з Центральним державним історичним архівом УРСР у м. Києві (нині Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). До того часу не було наукової публікації документів, які детально та у повному обсязі розповідають про Кирило-Мефодіївське товариство.

Документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївців, опубліковані у першому томі збірника, можна розподілити на чотири основні групи: 1) програмні документи товариства:

«Книга буття українського народу», «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія»; 2) твори, записки і листи членів товариства; 3) слідчі матеріали – протоколи допитів, доповідні записки; 4) документи про покарання та поліцейський нагляд після його відбуття.

До першого тому вищезазначеного видання було вміщено загальні розпорядження царського уряду щодо арешту й слідства над Кирило-Мефодіївцями, документи й різноманітні матеріали М. І. Гулака, М. І. Костомарова та В. М. Білозерського (I-IV частини) .

Другий том включає документи і матеріали слідчих справ П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, О. О. Навроцького та Г. Л. Андрузького (V-VI частини).

До третього тому увійшли документи і матеріали слідчих справ І. Я. Посяди, М. І. Савича, О. В. Марковича, О. Д. Тулуба, доповіді царських чиновників про слов'янофільство і українофільство і, нарешті, журнал слідства (IX–XIX частини).

Серед опублікованих джерел, значну цінність мають збірки документів, спогади і свідчення Кирило-Мефодіївців та осіб, що були близькі до них. Переважну більшість документальних джерел становлять протоколи допитів, доповідні записки, офіційне листування, а також листи Кирило-Мефодіївців та інші документи, виявлені в них під час арештів.

Таким чином, джерельну базу, що висвітлює означену тему, можна умовно поділити на дві частини: перша – дослідження історії самого товариства, що виступають в даному разі як історіографічні джерела (основне коло джерел) та друга – архівні джерела, що безпосередньо висвітлюють історію Кирило-Мефодіївського братства і допомагають з'ясувати ступінь достовірності висновків історіографічних робіт.

Джерела та література

1. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С. 139-152.

2. Дудченко Г. М. Кирило-Мефодіївське товариство: народження міфу (1847–1870-ті рр.) // Наукові записки. Історичні науки. Збірник

наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 38. – С. 102-108.

3. Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах / Упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1-3.

4. Куліш П. О. Історичне оповідання // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 122-130.

5. Луняк Є. М. Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини XIX–XX ст. // Автореферат дис. … канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2003. – 22 с.

6. ЦДІАК. – Ф. КМФ-13. – Оп. 1. «Слідча справа про Кирило-Мефодіївське товариство (1732–1916)». – Спр. 1-17.

Дмитро Кудінов (м. Суми)

Висвітлення Всеросійської виставки в Києві на сторінках газети «Южный край»

Всеросійська виставка у Києві 1913 року, найбільша за масштабами та кількістю учасників серед подібних заходів (26 дес. виставкової площі, 148 павільйонів, понад 4000 експонентів), стала однією з найбільших інформаційних подій, що висвітлювалася багатьма ЗМІ Російської імперії. Деякі з видань друкували дописи власних кореспондентів, що дозволяє скласти доволі строкату картину повідомлень, а разом із тим і найповніше відтворити атмосферу виставки, врахувати ті деталі, які спостережливо зберегли сторінки столичної та провінційної преси. Серед них чільне місце займає популярна в Російській імперії газета «Южный край» (Харків).

Найзмістовніші кореспонденції з місця події в «Южном крае» належать перу О. Станковича, який висвітлював початок виставки, та В. Унковському, який вже підводив її підсумки. Не дивлячись на тотожність завдань, – охопити різні сторони

діяльності виставкового комітету, дати найповніший опис змісту відділів та організації розваг публіки, – обидва дописи значно вирізняються один від одного. В. Унковський представив себе в ролі критика, експерта в експозиційних справах. О. Станкович взяв за основу жанр художнього оповідання, побудованого у вигляді подорожніх записів, що «додало життя» статті – враження від експозицій фіксувалися по ходу руху її героя – «спеціального кореспондента». Причому на його шляху траплялися не лише реальні люди, а й вигадані персонажі. Так, умовні співрозмовники-сусіди по купе в потягу до Києва (важко уявити, щоб пересічні співрозмовники досконало володіли масою точних фактів) повідомили авторові про передісторію організації виставки (досвід киян щодо проведення регіональних виставок, починаючи з 1880-х років, вибір місця експозиції, формування складу членів комітету влаштування виставки й її капіталу, допомога міської думи), комісіонери – про вартість місць в готелях.

Автори часто зверталися до порівняння із іншими подібними форумами, в тому числі, зарубіжними, які вони раніше висвітлювали у своїх кореспонденціях (О. Станкович наводив порівняння з бельгійськими виставками, В. Унковський – з регіональними та спеціалізованими всеросійськими). Це додало дописувачам певної об'єктивності, можливість ґрунтовно підходити до критики організаторів. Крім того, О. Станкович не лише детально описував побачене, але й вдавався до аналізу значення та ефективності виставкової діяльності. Так, у дилемі їхнього просвітницького чи комерційного значення він погодився з інтерпретацією експозицій здебільшого як «гіпертрофованої комерції», місця «боротьби за ринок», прояву «намагань до виокремлення підприємств, до розширення збуту». Проте, це журналіст логічно виправдовував вартістю участі в заході – покриття транспортних витрат, вступних внесків, виплат працівникам виставки за певну номенклатуру послуг тощо. Водночас і в київській виставці, підкреслював він, варто розгледіти вагоме громадське значення: «Тут ми можемо віднайти цілу низку досягнень сільськогосподарського, тор-

гово-промислового й науково-художнього життя країни, отримати багатий освітній матеріал, зведений у стрункy систему». Більше того, автор наполягав на тому, що експозиція потрібна для «живого обміну творчих, індивідуальних сил», для «вентиляції життя даного району». Проявом такої трансакції є численні екскурсії, лекції, з'їзди тощо, хоча й вони організаторами виставки не доведені до європейського взірця. Але ця складова виявилася виразно другорядною. Навіть художній відділ почав працювати із значним запізненням [4; 6].

В описі зовнішнього вигляду виставки дописувачі «Южного края» опинилися солідарними із тією більшістю публіцистів, які відзначили естетичну сторону забудови експозиційної площі: красиві й величні павільйони, ошатні ресторани та музичні раковини, витончені колонади й статуї, правильне планування території та узгодженість між собою архітектурних стилів (неясно наскільки О. Станкович розумівся на зодчестві, але він наполягав на домінуванні тут стилю *l`empire*), загальна симетрія об'єктів експозиційної площі й вдале використання природніх умов місцевості. «Цілісність і гармонійність забудов вздовж головної площі – велетенський плюс київської виставки», – резюмував О. Станкович. Відвідувачі потрапляли «не в провінцію, а наче в куточок Західної Європи», – додавав В. Унковський [4; 11].

Особливо приязно ними були сприйняті павільйони горішньої частини – відчувалась ґрунтовність підготовки до виставки експонентів, які доклали чимало зусиль до індивідуалізації архітектурних проектів (стилізація старої поміщицької садиби, дерев'яні споруди в «руському стилі», а поряд з ними сучасні індустріальні будови й промислові об'єкти – нафтова вишка, надшахтні конструкції, під ними – штольня на глибині 26 м, «де розміщені показові роботи з видобутку вугілля, фосфоритів, солі, залізної руди», демонстрації меліоративних робіт тощо). Публіцистами були відмічені технічні *know how*, здатні здивувати сучасників, – тротуар-саморух, автобуси, що курсували вздовж Хрещатику й Великої Васильківської до виставки, маяк, який увечері освітлював всю її територію,

кольоровий фонтан на вході, холодильники тощо. Приємно вразило їх достатнє освітлення виставки – 176 «сильних ліхтарів». Окремо відмічена й її розважальна частина – атракціони, луна-парк, вар'єте, електротеатр, естрада, звіринець, кімната сміху, «колесо сміху», «чортова кімната», дитячій майданчик тощо. Проте, особливості їхнього втілення геть не вразили – дилетантське художнє виконання, технічна непродуманість і суто мистецькі вади («атракціони не спокушують навіть саму невибагливу провінційну публіку», «вар'єте ординарне, без справжнього лоску, без шику або святкового відтінку» тощо). Окрім цього, О. Станкович і В. Унковський відзначили наступні негативні моменти виставки:

1) Дорожнеча й низька якість послуг. Попри великі очікування Київ зустрічав неприємними враженнями від завищених цін та поганого сервісу. Зокрема, на критику наразилися представники готельного бізнесу – навіть у номері далеко не дешевого київського готелю на Хрещатику О. Станкович був обурений геть негостинною обстановкою – «старі скрипучі меблі», «шпалери розірвані», «від скатертин тхне пилом» тощо. І це в «чудовому, досить європейському місті, здатному збуджувати особливу заздрість у запорошеного, пересохлого харківця». Неприємно вразили й ціні в ресторанах на території виставки, що фактично прирікало демократичну частину публіки терпіти голод. Більше того, авіаційний відділ стягував із відвідувачів окрему плату, чого не траплялося на інших форумах.

2) Естетичний дисонанс. Ошатно оздоблений вхід до виставки виявився стиснутий з обох боків цивільними будинками, через що втрачалася ззовні дійсна «грандіозність архітектурних форм». Ландшафт нижньої частини експозиції опинився фактично позбавленим озеленення й природної краси – чахлі клумби, спорожнілі ставки, витоптані газони. Нарешті, «невибачливим мінусом» виставки була відсутність художнього відділу.

3) Змістовна неповнота. Гонитва за помпезністю й ефектністю з боку організаторів призвела до того, що експозиція під

гучні звуки фанфар насправді відкрилася напівпорожньою (значна частина павільйонів не була здана підрядниками у строк і роботи по їх встановленню продовжувалися майже до закриття виставки), оголошені технічні «родзинки» виявилися не змонтованими. Проте й із завершенням комплектації виявилося, що деякі відділи представляли експонентів лише з окремих регіонів. А рибний, кустарний і авіаційний відділи, загалом виявилися ненаповненими достатньою кількістю експонатів, для того щоб йменуватися окремими змістовими структурами експозиції.

4) Некомфортні умови для публіки: організатори не потурбувалися про доступність буклетів із планом виставки (путівники з'явилися із значним запізненням після її відкриття); сходи з її нижньої до горішньої частини побудували надто крутими («підйом – тортури, зле випробування серцевої діяльності»); місцями територія виявилася захаращеною будівельним сміттям; відсутнім був оглядовий транспорт, через що значну територію виставки приходилося обходити, а при врахуванні її хвилястої поверхні це ставало справжнім випробуванням для літніх людей. При цьому організатори мало потурбувалися про лавки, через що знайти місце для сидіння ставало справжньою пригодою. На нижній частині виставки було відсутнім кафе й на всій її території так і не був влаштований курзал, тож відвідувачі виявлялися безпорадними перед непогодою. Нарешті, виставка не мала поштово-телеграфного відділення й навіть не була з'єднана з міською телефонною станцією, що не дозволяло агентам торгових і промислових підприємств оперативно зв'язуватися з керівництвом, не кажучи вже про обмежені можливості в роботі журналістів.

5) Некультурна поведінка присутніх: витоптування газонів відвідувачами, розв'язність обслуги.

Тож цілком закономірно О. Станкович з іронією зауважував, що «дарма кияни свого часу висміювали одеську виставку» (1910 г.). Подібне порівняння не на користь киян зробив і В. Унковський – на відміну від київської виставки

одеська експозиція «була й більш цікавою й більш вдало влаштованою» [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 11].

До «списку Станковича–Унковського» можна додати й зауваження анонімного оглядача олімпіади, що відбувалася разом із виставкою: велелюдний стадіон на початку спортивного свята став швидко танути через високу ціну вхідного квитка, яка, на думку пересічного любителя спорту, не відповідала кількості змагань [1].

Основна частина публікацій О. Станковича й В. Унковського була присвячена характеристиці 25 відділів виставки. Автори ґрунтовно описали їх начиння, виокремили найцікавіші агрегати, речі та презентації (елеватор для дрібнення каменю, громіздкий моторний плуг – трактор, локомотив Сормовського заводу, здатний розганяти швидкість до 120 верст за годину, вагон-ресторан, санітарний вагон з операційною, замки для дверей-купе, аероплани, авіаційні двигуни, похідна авіаційна майстерня, діаграми поширення агрономічних знань, саманна сільська хата, «марсельська» черепиця, старовинні вишивки орловських селян з колекції Л. Тарачкова, дитячі журнали, майоліковий басейн, побудований учнями Строганівського училища в Москві, моделі пароплавів).

Подібні спостереження О. Станкович підкріплював замальовками реакцій публіки – розчарування перших днів після відкриття виставки, перемежоване з оптимістичним очікуванням того часу, коли експонати «довезуть» (і це почуття цілком поділялося О. Станковичем, який був свідком форсованої докомплектації експозиції), нудьга від невдалих спроб розважити публіку, здивування від неготовності вже відкритого форуму: «в нас всеросійська, але ще не підтягнулися». Попри такі гострі зауваження автор все ж таки залишився об'єктивним і віднайшов поблажливі аспекти недопрацювань оргкомітету. Зокрема, недоброзичливість і інертність представників місцевої влади, що гальмували пропозиції ініціаторів [6; 7; 8; 9; 11].

Варто вказати, що «путьові замітки» О. Станковича виявилися найповнішим відгуком «Южного края» про київську екс-

позицію. Решта матеріалів, включно зі статтею В. Унковського, представляє собою лише доповнення до того, про що йшлося в його кореспонденції. Влітку в номерах газети розміщувались оголошення про заплановані з'їзди та олімпіаду. Автори коротких повідомлень, вочевидь, з рекламних оголошень та програм переказували цілі та завдання цих заходів, а також очікуваний громадський відгук. Зокрема, олімпіада мала продемонструвати «як сильно в нас розвивається прагнення до здорових і корисних фізичних ігор та вправ». Насправді, як пересвідчилися вже кореспонденти з місця подій, вона мала недостатній резонанс, тож самі вони обмежувалися переказом окремих напружених моментів спортивної боротьби, зокрема, під час мотоциклетних гонок Київ–Чернігів–Київ [1; 2; 10].

У цілому, публікації не лише висвітлювали змістову частину виставки, а й слугували відгуком туриста, якого здебільшого хвилюють не професійні та економічні питання, пов'язані з експозицією, а можливість доторкнутися до чогось незвичного, на власні очі пересвідчитися в технічному поступі й в економічному зростанні країни. Критеріями успішності Київської виставки визнавалися: «європейськість» – наскільки вона відповідає зарубіжним стандартам; повнота – розкриття змісту відділів якісним і кількісним складом експонентів; комфорт – побутова зручність відвідувачів і репрезентативність розважальної складової виставки; естетика – декорація виставкової зони. Судячи з відгуків оглядачів, саме останній фактор виявляв найсильнішу сторону виставки. За рештою показників критики не знайшли її достатньо відповідною «всеросійському» рівневі, хоча й відзначили безумовні конкурсні переваги багатьох експонентів. Відзначимо, що висловлений скепсис поділявся далеко не всіма представниками тогочасних ЗМІ. Безумовно, при всіх своїх недоліках Всеросійська виставка в Києві стала важливою віхою в розвиткові вітчизняної експозиційної справи й підняла на високий рівень туристичну галузь майбутньої столиці України.

Джерела та література

1. Киев. Первая российская «Олимпиада» // Южный край. – 1913. – 27 августа. – С. 5-6.

2. Киевская олимпиада // Южный край. – 1913. – 23 июня. – С. 3.

3. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 2 июня. – С. 5.

4. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 4 июня. – С. 4.

5. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 5 июня. – С. 4.

6. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 6 июня. – С. 4.

7. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 7 июня. – С. 5.

8. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 10 июня. – С. 4.

9. Станкович А. Киевская выставка (от нашего специального корреспондента) / А. Станкович // Южный край. – 1913. – 16 июня. – С. 4–5.

10. Съезд коннозаводчиков в Киеве и конская выставка // Южный край. – 1913. – 23 июня. – С. 3.

11. Унковский В. Всероссийская выставка в Киеве. Впечатления и выводы / В. Унковский // Южный край. – 1913. – 21 сентября. – С. 7.

Іван Стичинський (м. Київ)

Київ як військово-стратегічний центр південного заходу Російської імперії на початку XX ст.

Київ у складі Російської імперії, на початку XX ст. розглядається зазвичай, як адміністративний, культурний, релігій-

ний, освітній центр краю тощо. Проте мало уваги звертається на військово-стратегічну роль міста, а вона, перед початком Великої війни (1914-1918) була дуже помітною і важливою.

З 1862 р. Київ став центром Київського військового округу (далі КВО) [12, с. 571]. До його складу, після 1910 р., входили наступні території: Київська, Волинська (без Ковельського та Володимир-Волинського повітів), Подільська (за виключенням Балтського повіту), Полтавська, Курська, Харківська, Чернігівська (без Стародубського та Новгород-Сіверського повітів) губернії та Хотинський повіт Бессарабської губернії [11, с. 564]. Стратегічна важливість округу полягала в розміщенні на його території мережі шляхів сполучень (Південно-Західні залізниці, деякі шосейні дороги тощо), мостових переправ через р. Дніпро, а найголовніше – західна межа округу була одночасно державним кордоном з Австро-Угорщиною. В той час монархія Габсбургів вже розглядалась Російською імперією, як умовний супротивник [10, с. 55]. Через це території на правому березі р. Дніпро могли стати потенційним театром військових дій, а лівобережжя – тиловою базою. У 1914 р. округом командував генерал-ад'ютант, генерал-від-артилерії М. І. Іванов (1851–1919). Від 70 до 100% нижніх чинів частин, які дислокувались в окрузі, становили українці [5, с. 83].

Київ слугував також центром військової освіти. Перед початком Першої світової війни в місті розміщувались Володимирський Київський кадетський корпус [5, с.43] та 1-е Київське Костянтинівське військове (піхотне) училище [5, с. 42].

Як тилову базу місто можна розглядати через розміщення в ньому арсеналу [12, с. 570-571], який міг виконувати ремонтні роботи для артилерійського устаткування (детальніше про установи тилового забезпечення йтиметься нижче). Не можна в цьому контексті оминути увагою знамениту Київську фортецю. На початку ХХ ст. її роль, як бойової фортеці вже помітно зменшилась, з 1897 р. вона була фортецею-складом [12, с. 577]. Також в Києві розміщувався військовий госпіталь [2].

Джерелом у розгляді частин гарнізону Києва в зазначений час слугує адресна та довідкова книга «Весь Київ» за 1914 р.

[9] (зауважу, що в посиланнях на неї замість номерів сторінок вживається номер стовпчика в якому знаходиться потрібна інформація).

Перед початком Першої світової війни в місті розміщувався штаб військового округу та низка штабних структур. Йдеться про: управління завідуючого пересуванням військ київського району, київський кріпосний штаб, київське окружне артилерійське управління, окружне інтендантське управління КВО, приймальна комісія при інтендантстві, окружне інженерне управління та окружний інженерний склад, окружне військово-санітарне управління, окружне військово-ветеринарне управління, міський військово-окружний суд, військово-прокурорський нагляд київського окружного військового суду, управління київської військово-топографічної зйомки, фортечне інженерне управління, управління київського повітового військового начальника, управління київської місцевої бригади, штаб інспектора інженерних частин КВО. Зазначу, що крім штабу округу в місті також розміщувався штаб IV-го прикордонного округу [9, с. 517-521].

В Києві дислокувались низка штабів з'єднань, що розташовувались в окрузі: штаби IX-го (разом з управлінням інтендантства) та XXI-го (разом з інспектором артилерії та управлінням інтендантства) армійських корпусів, 33-ї та 42-ї піхотних дивізій, 9-ї кавалерійської дивізії [9, с. 527-529].

Армійська піхота в Києві була представлена сімома полками з двох вищезазначених дивізій. 33-ї: 129-й піхотний Бессарабський його імператорської високості великого князя Михайла Олександровича полк, 130-й піхотний його імператорської високості великого князя Андрія Володимировича полк, 131-й Тираспольський піхотний полк, 132-й Бендерський піхотний полк. 42-а дивізія: 165-й піхотний Луцький полк, 166-й піхотний Рівненський полк, 168-й піхотний Миргородський полк [9, с. 538-549].

Кавалерія значно поступалася піхоті. Єдиною армійською кавалерійською частиною в Києві був 1-й Уральський козацький полк [9, с. 537-538].

До складу гарнізону входила низка артилерійських частин: 4-й важкий артилерійський дивізіон, 33-тя артилерійська бригада, 2-й кінно-гірський артилерійський дивізіон, і в його складі: 1-а та2-а кінно-гірські батареї [9, с. 532-535].

Інженерні війська дислоковані в місті складалися з: 6-го саперного його імператорської високості великого князя Миколи Миколайовича Старшого та 14-го саперного батальйонів; 5-го, 6-го понтонних батальйонів, 2-го облогового інженерного парку; 7-го, 8-го залізничних батальйонів. В місті розміщувалась станція іскрового телеграфу та 4-а іскрова рота. Також до гарнізону входила 3-я авіаційна рота [9, с. 530-536].

Крім цього в місті розташовувався 3-й польовий жандармський ескадрон з канцелярією та міська конвойна команда [9, с. 533-536].

Крім вище згадуваного арсеналу в Києві розміщувались й інші установи тилового забезпечення: інтендантський речовий склад, київський №1 продовольчий магазин, київський особливий продовольчий магазин, артилерійський склад та майстерня при ньому, ремонтна комісія київського району, військово-аптечний магазин, майстерня одностроїю, військовий млин [9, с. 521-537].

Як бачимо, частин було багато. За штатом 1910 р. (по військовому складу) піхотний полк налічував 4333 особи [13]. В Києві, до Першої світової війни, таких налічувалось сім, тобто це приблизно 30331 особа (загалом же населення міста того часу становило 325 тисяч мешканців [12, с. 575]), а це лише частина гарнізону.

Елітні частини (лейб-гвардії) в Києві не дислокувались. Проте низка з'єднань мали шефів – персон, які належали до правлячої династії Романових: 129-й піхотний Бессарабський полк – великого князя Михайла Олександровича (молодший брат правлячого на той час імператора Миколи II), 130-й піхотний Херсонський полк – великого князя Андрія Володимировича (онук імператора Олександра II, відповідно, племінник імператора Олександра III), 6-й саперний батальйон – великого князя Миколу Миколайовича Старшого (брат імпе-

ратора Олександра II). Полки 33-ї піхотної дивізії [5, с. 78], 33-тя артилерійська бригада [6], 6-й саперний батальйон [8], 5-й понтонний батальйон [7] мали відзначення (георгіївські знамена та труби, знаки на головні убори, барабанний бій «Похід») за участь у численних військових кампаніях, які вела Російська імперія у XIX – на поч. XX ст. (Наполеонівські війни, війна з Османською імперією 1828–29 рр., похід в Угорщину та Трансільванію 1848–49 рр., Кримська кампанія Східної війни 1853–56 рр., Російсько-турецька 1877–78 рр., Російсько-японська1904–05 рр. війни).

Постає логічне питання, яка ж краєзнавча спадщина лишилась з такого насиченого військового минулого Києва початку XX ст.? Якщо розглядати пам'ятки архітектури, то деякі збережені з того часу будівлі і досі використовуються за призначенням. Зокрема у приміщеннях де розміщувався Володимирський кадетський корпус нині Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України (Повітрофлотський просп. 6) [1]. Залишились й оригінальні пам'ятки. Так, у Володимирському кафедральному патріаршому соборі зберігається ікона Св. Володимира подарована храму офіцерами ти нижчими чинами 2-ї роти 168-го піхотного Миргородського полку (фото 1) [3].

Отже, з вищенаведеного можна говорити про те, що Київ на початку XX ст. перед Великою війною 1914–1918 рр. був потужним військовим центром. В ньому було зосереджено цілий комплекс військових з'єднань: від штабів, навчальних закладів, бойових частин – до установ тилового забезпечення. На мою думку, це відіграло значну роль в подальшій мілітарній історії міста. Зокрема під час Першої світової війни у місті було засновано нові заклади військової освіти та сформовано частини, серед них і такі, що мали яскравий національний характер (чесько-словацькі формування [4, с. 13-24]).

Джерела та література

1. Зінченко Ю; Кальницький М; Тинченко Я. Володимирський кадетський корпус, 1849–57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://pamyatky.kiev.ua/streets/povitroflotskiy-prosp/volodimirskiy-kadetskiy-korpus-184957

2. Осадчий Г; Трегубова Т. Київська фортеця – Госпітальне укріплення 1836–51 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://pamyatky.kiev.ua/streets/gospitalna/kiyivska-fortetsya-gospitalne-ukriplennya-183651

3. Свято-Володимирський кафедральний патріарший собор м. Києва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сторінки: http://www.katedral.org.ua/foto/432-foto2.html

4. Татаров Б. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.) / Борис Татаров. – К.: Наш час, 2010. – 104 с.: іл. – (Сер. «Плац д'Арм»).

5. Тинченко Я; Шереметьєв О. Військова слава України 18 – поч. 20 сторіччя : за матеріалами приватної колекції родини Шереметьєвих. – Київ, 2007. – 140 с.

6. 33-я артиллерийская бригада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сторінки: http://regiment.ru/reg/IV/B/33/1.htm

7. 5-й понтонный батальон [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сторінки: http://regiment.ru/reg/V/8/5/1.htm

8. 6-й генерал-фельдмаршала Его Императорского Высочества великого князя Николая Николаевича Старшего инженерный полк [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сторінки: http://regiment.ru/reg/V/1/6/1.htm

9. Весь Киевъ : адресная и справочная книга / С. М. Богуславский [Вип.] на 1914. – К.: Типографія 1-й Кіевской артели Печатного дъла, Трехсвятительская ул. д. 5, 1914. – 878 с.

10. Военная Энциклопедія подъ редакціей: В. О. Новицкаго, А. В. фонъ-Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. фон-Шульца. – СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 1. – 320 с.

11. Военная Энциклопедія подъ редакціей: В. О. Новицкаго, А. В. фонъ-Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. фон-Шульца. – СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1912. – Т. 6. – 642 с.

12. Военная Энциклопедія подъ редакціей: В. О. Новицкаго, А. В. фонъ-Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. фон-Шульца. – СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1913. – Т. 12. – 652 с.

13. Организация и штат пехотного (Гвардейского) полка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сторінки: http://weteranspb.narod.ru/army_org.htm# Организация и штат пехотного (Гвардейского) полка.

Сергій Пивовар (м. Київ)

Діяльність Київської губернської надзвичайної комісії (1919–1922 рр.)

Після денонсації Брестського договору, 15 листопада 1918 р. голова Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) Ф. Дзержинський підписав наказ, який передбачав створення «мережі надзвичайок» на «окупованій території», у тому числі – в Україні. Очевидно Москва покладала «на місцеві ЧК за межами РСФСР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» місцевих парторганізацій для захоплення влади» [Див.: 7, с. 16]. 3 грудня 1918 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України була заснована Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), яку очолив І. Шварц. Після входження більшовицьких військ до Києва, 7 лютого 1919 р. було створено Київську губернську надзвичайну комісію (КГНК). Відповідна ухвала Виконкому Київської ради спиралася на постанову Наркомату внутрішніх справ УСРР «Про організацію відділів управління при виконкомах».

Спочатку влада Києва надала чекістам будівлю на вулиці Великій Підвальній, 10. Наприкінці лютого, після спроби червоноармійців визволити заарештованих товаришів, КГНК переїхала до колишнього будинку київського генерал-губер-

натора, на вулиці Інститутській, 40, де в 1918 р. розміщувалась резиденція гетьмана П. Скоропадського [6, с. 9-11]. Згодом київські чекісти перебралися в особняк О. Бродського на вул. Садовій, 5.

28 квітня 1919 р. уряд УСРР ухвалив рішення про об'єднання КГНК з ВУНК, яка також перебувала в Києві. Натомість було створено місцевий відділ – КГНК у складі ВУНК. Її керівником став учасник збройних виступів проти УЦР, член підпільного обкому КП(б)У П. Дехтяренко.

30 травня 1919 р. ВУЦВК затвердив Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії. ВУНК відповідно до цього Положення була відділом наркомату внутрішніх справ (НКВС). Положення від 30 травня 1919 р. регулювало також організацію місцевих органів надзвичайних комісій, які створювалися при губернських і повітових виконкомах Рад.

Голова РНК УСРР Х. Раковський вимагав від Кремля «направити в Україну із Москви і Петроградської Надзвичайки надійних елементів» і одного з найближчих соратників Ф. Дзержинського – М. Лациса [9, арк. 23]. Останній прибув до Києва і 2 квітня 1919 р. очолив ВУНК. Стосовно «надійних елементів» сам М. Лацис стверджував, що ВЧК відряджало в Україну осіб, «котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних» [7, с. 22].

Одна із сестер Червоного Хреста, якій довелося спілкуватись у Києві з чекістами, свідчила, що це були «люди ненормальні, садисти, кокаїністи – люди, позбавлені образу людського» [Цит. за: 4, с. 143]. Проте до складу КГНК входили не лише психічно хворі, садисти й наркомани. Серед них було чимало злочинців, які, прагнучи скористатися ситуацією для задоволення власних матеріальних проблем, проводили незаконні реквізиції, збройні напади, погроми. Інформація про грабіжницьку діяльність чекістів в Україні дійшла навіть до Москви і викликала роздратування у В. Леніна. 4 червня 1919 р. він надіслав М. Лацису телеграму, в якій наголошував, що в Україні «Чека принесли чимало зла», що цей орган був створений «надто рано і впустив до себе масу тих, що прима-

залися». Наголошуючи, що з першого дня свого призначення займається «чисткою українського ЧК», М. Лацис водночас намагався пояснити голові Раднаркому причини цього явища: «…Наша російська людина розмірковує: я хіба не заслужив тих брюк і черевиків, які досі носив буржуа. Адже це моєю працею добуто» [2, с. 294, 295].

Негативні оцінки діяльності ВУНК спонукали Ф. Дзержинського до ліквідації її як загальноукраїнської самостійної структури. На початку червня 1919 р. він звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією щодо реорганізації роботи ВУНК. Зокрема пропонувалося з метою посилення централізації боротьби з «контрреволюцією» зобов'язати голову КГНК контролювати згідно з вказівками ВЧК всі надзвичайні комісії України. 3 червня 1919 р. уряд УСРР прийняв рішення скасувати ВУНК, а всі справи передати КГНК, яку очолив М. Лацис [8, арк. 136]. І все ж, «самостійництво» Києва продовжувало турбувати Москву. 21 липня 1919 р. на засіданні Оргбюро РКП(б) за присутності Ф. Дзержинського було ухвалено рішення про підпорядкування надзвичайних комісій України російському ВЧК. Ф. Дзержинський у листі М. Лацису від 22 липня 1919 р. наголошував, що «завданням ВУНК має бути проведення політики ЦК РКП на Україні» [1, с. 135]. 23 липня 1919 р. на засіданні Оргбюро РКП(б) було прийнято постанову про розпуск ВУНК і підпорядкування всіх надзвичайних комісій України ВНК РСФРР.

У зв'язку з наступом Добровольчої армії генерала А. Денікіна 30 серпня 1919 р. особовий склад КГНК евакуювали. Перший період її діяльності в Києві завершився, проте результати кількамісячної боротьби з «контрреволюцією» свідчили самі за себе. Характерно, що загалом місто Київ чекісти сприймали як центр зосередження «контрреволюційних» сил. Один із керівників КГНК у 1919 р. С. Западний пізніше згадував, що Київ «здавна являв кубло чорних сил, натоді був за суцільне контр-революційне море з різними відтінками та зафарбленням, що полишалося тут після відходу Петлюри» [Цит. за: 6, с. 104].

КГНК, як і загалом ВУНК, прагнула ліквідувати будь-яких, навіть потенційних, ворогів більшовицької влади. Зразу ж після відступу більшовиків з Києва почала роботу Особлива комісія з розслідування злодіянь більшовиків, створена Головнокомандувачем збройними силами півдня Росії генералом А. Денікіним. Перед нею ставилася мета «виявляти перед усім культурним світом руйнівну діяльність організованого більшовизму» [Див. детальніше: 3, с. 9]. Зібрані комісією на чолі з генералом Ф. Рербергом матеріали, зокрема, свідчать, що напередодні відступу з Києва чекісти поспіхом розстрілювали «класових ворогів». Лише «в ніч 28 серпня 1919 р. на одній бійні губернської надзвичайки, на Садовій № 5 вбито 127 осіб. Унаслідок великого поспіху приблизно 100 осіб були застрелені в саду губернської надзвичайки, близько 70-ти, – у повітовій надзвичайці на Єлизаветинській, приблизно стільки ж – у «китайській» надзвичайці; 51 залізничник у залізничній надзвичайці та ще певна кількість в інших багаточисельних надзвичайках Києва…» [4, с. 127].

Одним із основних напрямів діяльності КГНК було ініційоване з Москви захоплення заручників. О. Шаповалов у лютому 1919 р. необхідність захоплення заручників пояснював тим, що «значна частина місцевої буржуазії, ухиляючись від внесків, належного з них оподаткування, зникла, хоча багато з них перебувають у місті. Про це, звичайно знають їхні родичі, яким відоме їхнє місцеперебування. Ми, в даному разі, церемонитися не будемо… З метою стягнення з кишені буржуазії належного оподаткування ми не зупинимось і перед арештом їх родичів, які перебувають в Києві» [Цит. за: 6, с. 106].

Практика заручництва не припинялася й надалі. Лише в ніч з 17 на 18 липня 1919 р. чекісти затримали майже 700 осіб. Київські в'язниці були переповнені. Після розстрілу 30 заручників, захоплених у зв'язку з повстанням Н. Григор'єва, Х. Раковський вирішив з'ясувати, кого насправді беруть у заручники київські чекісти. Перевірка засвідчила, що з 15 осіб, яких вони збиралися розстріляти найближчим часом, «тільки двох серед них можна вважати злісними і небезпечними воро-

гами». Загалом тоді в Києві з числа заручників було розстріляно понад 300 осіб [7, с. 23]. Однак навіть голова уряду не міг стати на перешкоді діям «бойового органу диктатури пролетаріату». 26 серпня 1919 р. «Известия ВУЦИК» повідомляли: КГНК «доводить до загального відома, що найменший виступ проти радянської влади буде каратися безжальним розстрілом заручників» [5, с. 126].

Після повернення більшовиків до Києва в грудні 1919 р. КГНК продовжила свою діяльність. Її керівник В. Балицький заявив, що найголовніше завдання – «очищення міста від усякого шкідливого елементу» [6, с. 138]. Після чергового відступу більшовиків з Києва у травні 1920 р. увесь склад КГНК (майже 400 осіб) на кілька тижнів знову евакуювали. Загалом за результатами своєї діяльності в 1920 р. КГНК звітувала, що було заарештовано 6641 осіб, з них розстріляно – 538, ув'язнено – 190, відправлено до концтабору – 731, відправлено на фронт – 503, померло – 15 [6, с. 142].

З утвердженням радянської влади в Україні одним із найголовніших напрямів діяльності КГНК стала боротьба проти українського національно-визвольного руху, який продовжував боротьбу за національну державність. Так, на початку червня 1921 р. київські чекісти почали арешти членів Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ВЦПК). Частина членів ВЦПК переїхала до Білої Церкви, де 5 серпня 1921 р. було створено антибільшовицьку підпільну організацію «Козача рада Правобережної України», яка розробила план повстання з метою відновити УНР. Проте КГНК через свою агентуру стежила за діями «Козачої ради» ще з жовтня 1921 р. У ніч з 4 на 5 березня 1922 р. київські чекісти розпочали масштабну операцію з ліквідації повстанських угруповань. 31 березня 1922 р. КГНК повідомила про розгром «Козачої ради» і «8-го повстанського району», а також – арешт 650 осіб, які працювали на «петлюрівську контр-розвідку в Києві» [6, с. 165-166]. Отже, КГНК завдала нищівного удару національно-визвольним силам, які прагнули відновити українську національну державність.

Зрештою, у ході реорганізації органів державної безпеки постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. ВУНК була скасована. Натомість при НКВС УСРР створили Державне політичне управління, а КГНК перейменували в Київський окружний відділ ДПУ.

Джерела та література

1. Ф. Є. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – М.: МФД, Материк, 2007. – 872 с.

2. Из истории ВЧК. Сборник документов. – М.: Госполитиздат, 1958. – 511 с.

3. Красный террор в годы войны: по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков: Редактор-составитель Ю. Г. Фельштинский. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – 432 с.

4. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923. – М.: СП «PUICO», «PS», 1990. – 207 с.

5. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг. – Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

6. Органи державної безпеки Київщини (1917–2006) у фотографіях та документах. – К.: «Друкарня Діапрінт», 2006. – 480 с.

7. Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1-2 (40-41).

8. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 30.

9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 58.

Юрій Латиш (м. Київ)

Фідель Кастро у Києві

У 1963 р. лідер Кубинської революції, Перший секретар Національного керівництва Єдиної партії соціалістичної революції, прем'єр-міністр Революційного уряду Республіки Куба Фідель Кастро здійснив безпрецедентний 39-денний візит до СРСР (27 квітня – 3 червня).

Кубинський гість побував у Москві, Ленінграді, Волгограді, Свердловську, Мурманську, Іркутську та інших містах Росії, в Узбекистані, Грузії, а 20-21 квітня його приймала Україна. З трибуни Мавзолею він вітав першотравневу демонстрацію, виступав на переповненому московському стадіоні «Лужники», побував на кораблях Північного флоту, провів безліч зустрічей в трудових колективах, виголосив велику кількість промов, відвідав універмаг, три дні відпочивав у Підмосков'ї. Ф. Кастро був удостоєний звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Вчена рада МДУ присвоїла йому звання почесного доктора юридичних наук. Таким пишним прийомом М. Хрущов прагнув врегулювати конфлікт, який виник після того, як радянські ракети залишили Кубу без консультацій з її керівництвом в ході врегулювання Карибської кризи.

В СРСР існувала і всіляко підтримувалась мода на Кубу та її вождя. По всій країні відбувались урочисті збори, присвячені річницям Кубинської революції, виставки кубинсько-радянського братерства, практикувались поїздки творчих колективів, майстрів мистецтва, активу на Кубу [2; 7; 14]. Напередодні та під час візиту Ф. Кастро газети друкували вітання трудящих кубинському лідерові. Писали і чорноморські моряки, і піонери-артековці, а також робітники, інженери, цілинники, школярі [11]. Так, своє захоплення Кубинською революцією та її вождем висловив фрезерувальник, керівник бригади комуністичної праці київського заводу «Ленінська кузня» І. Радзієвський. А вчителька Кам'янської 8-річної школи Підволочиського району Тернопільської області О. Подольська поділи-

лась радістю, одержавши листа від Ф. Кастро і фото з його підписом. На візит відгукнулася й газета Київського університету [10, с. 1].

Преса опублікувала витяги з щоденника Д. Павличка про перебування на «острові свободи» [4]. Київський художник Г. Терпиловський написав портрет вождя Кубинської революції розміром 6Х4м. Понад 20 підприємств Донецької області достроково виконали кубинські замовлення [8]. А загалом замовлення Куби виконували більш ніж 120 заводів і фабрик України.

20 травня Ф. Кастро прибув до Києва. Преса досить патетично, але офіціозно описувала стандартні процедури – зустрічі, урочисті промови, офіційні церемонії. На Борисполь-ському аеродромі високого гостя зустрічали перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний, голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко і голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький. Не обійшлось без традиційного хліба-солі. Газета «Радянська Україна» піднесено висвітлювала процедуру зустрічі:

«Дорогий гість бережно приймає пишну паляницю, відламує кусочок, густо солить і з задоволенням куштує.

– Смачний пшеничний український хліб – говорить Фідель Кастро і запрошує своїх супутників покуштувати його.

До високого гостя підбігають київські школярі і дарують йому букети квітів.

Під звуки маршу, чітко карбуючи крок, до вождя кубинської революції підходить начальник почесної варти і віддає йому рапорт.

Звучать мелодії державного гімну Республіки Куба. Виконуються гімни Радянського Союзу і Української РСР.

Фідель Кастро, М. В. Підгорний і В. В. Щербицький обходять почесну варту» [3, с. 1].

Надалі – традиційні промови М. Підгорного і Ф. Кастро. Останній висловив захоплення українським народом, вдячність за спеціалістів, направлених на Кубу, за навчання кубинських студентів в українських вишах, за допомогу в розвитку кубинської економіки і особливо сільського господарства.

А також згадав про знайомство з М. Підгорним на Генеральній Асамблеї ООН, від якого залишились найприємніші спогади [5, с. 2].

Ф. Кастро, М. Підгорний, Д. Коротченко та В. Щербицький шлях від аеродрома до Києва (понад 30 км) подолали у відкритому автомобілі в супроводі почесного ескорту мотоциклістів. Вздовж усього шляху стояли люди з букетами квітів, прапорцями Куби, СРСР і УРСР. Кубинський лідер відвідав ЦК КПУ, де українські керівники розповіли про успіхи в народному господарстві та інші досягнення республіки [6, с. 1].

У відкритому автомобілі в супроводі керівників УРСР Ф. Кастро проїхав по центральній магістралі Києва – прикрашеному прапорами й транспарантами Хрещатику. Потім кортеж піднявся на площу Б. Хмельницького (нині – Софіївська) й попрямував вулицею Володимирською до бульвару Шевченка. Об'їхавши площу Перемоги, машини повернули назад. «Радянська Україна» повідомляла: «Вони уповільнюють свій хід біля пам'ятника Великому Кобзареві, що стоїть у сквері навпроти Київського державного університету, який носить ім'я геніального сина українського народу. І знову в дорогу» [1, с. 2].

Надалі Команданте відвідав колгосп імені 40-річчя Жовтня в селі Устинівка Київської області. А в другій половині дня поклав вінок біля обеліска на могилі Невідомого солдата. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР дали обід на честь кубинського гостя.

Вранці 21 травня Ф. Кастро залишив Київ. Проводи виявились не менш урочистими, ніж зустріч. У короткій промові кубинський гість висловив захоплення героїзмові Києва, який пережив всі страхіття німецько-фашистської окупації і ніколи не схиляв голови. На аеродромі прославлені партизанські командири С. Ковпак і О. Федоров подарували Ф. Кастро свої книги [13, с. 1].

«Радянська Україна» зазначала: «Пам'ятний візит бажаних кубинських гостей перетворився на справжнє свято радянсько-кубинської дружби, з непереборною силою продемонстрував

перед усім світом глибину високих почуттів братерства і любові, які мають трудівники України, як і всі радянські люди, до волелюбних кубинських друзів» [9, с. 1].

Вдруге до Києва Ф. Кастро прибув у січні 1964 р. Візит до СРСР, який розпочався 13 січня, тривав 10 днів, і преса приділяла йому менше уваги, ніж попередньому. Столиця України та її околиці стали завершальним його акордом. За спогадами нового партійного лідера України П. Шелеста, цього разу метою були не робочі зустрічі, а зимове полювання.

22 січня Ф. Кастро у супроводі М. Хрущова і М. Підгорного приїхав до Києва потягом. На пероні Київського вокзалу було влаштовано урочисту зустріч за участі керівників республіки, трудящих та кубинських студентів, які навчались у столиці України. «Радянська Україна» знову була урочистою і схвильованою:

«Час наближається до 9 години 20 хвилин. Під звуки кубинського маршу до місця зустрічі повільно підходить спеціальний поїзд.

З вагона виходять Фідель Кастро, товариші М. С. Хрущов, М. В. Підгорний. Присутні палкими оплесками зустрічають дорогих гостей.

Герой Соціалістичної Праці, робітниця заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна М. Г. Павленко, робітник заводу «Ленінська кузня» І. І. Радзієвський, Герой Соціалістичної Праці, робітник заводу «Червоний екскаватор» Ю. М. Куций, народна артистка УРСР, депутат Верховної Ради УРСР О. Я. Кусенко за доброю народною традицією підносять Фіделю Кастро і Микиті Сергійовичу Хрущову хліб-сіль. Піонери київських шкіл дарують гостям букети живих квітів.

Начальник почесної варти рапортує героєві кубинської революції. Урочисто лунають Державні гімни Республіки Куба, Радянського Союзу і Української РСР.

Фідель Кастро разом з першим секретарем ЦК КП України П. Ю. Шелестом обходить стрій почесної варти, вітається з радянськими воїнами.

Товариші Фідель Кастро Рус, М. С. Хрущов, М. В. Підгорний вітають зустрічаючих, обмінюються з ними міцними потисками рук» [9, с. 1].

Після цього П. Шелест і Ф. Кастро виголосили короткі промови. Кубинський лідер знову виказав особливу симпатію до М. Підгорного, згадавши його аж чотири рази. «І оскільки зараз трошки холодно, я сподіваюсь, що ви нам пробачите, коли ми не будемо довго затримувати вашу увагу» [9, с. 1], – завершив гість.

У супроводі керівників СРСР та УРСР Ф. Кастро проїхав на машині по Києву і оглянув столицю України. Потім розпочався відпочинок в мисливському господарстві на Київщині. Після прогулянки і вдалого полювання (за спогадами П. Шелеста, який через застуду не був присутнім, Ф. Кастро убив оленя, двох козлів та кабана) в лісі біля вогнища було влаштовано обід. За повідомленням преси, «Фідель Кастро згадував свій приїзд у Київ влітку 1963 року і говорив, що українці і взимку такі ж гостинні, як і влітку, шо теплота їх сердець зігріває його і всіх кубинців, які приїхали з ним» [12, с. 1].

Наступного дня Команданте вилетів до Мурманська, після чого відбув на Батьківщину. Але назавжди зберіг в своєму серці тепло і вдячність до українського народу, одним з перших прийшовши на допомогу постраждалим дітям після аварії на ЧАЕС.

Джерела

1. Герой Куби знайомиться з містом-героєм // Радянська Україна. – 1963. – 21 травня.

2. Завжди з вами, кубинські брати // Радянська Україна. – 1964. – 4 січня.

3. Ласкаво просимо, компаньєро Фідель // Радянська Україна. – 1963. – 21 травня.

4. Незабутнє. З кубинського щоденника // Радянська Україна. – 1963. – 20 травня.

5. Промова товариша Фіделя Кастро // Радянська Україна. – 1963. – 21 травня.

6. Розмова в Центральному комітеті КП України // Радянська Україна. – 1963. – 21 травня.

7. Терентьєв В. На виставці «Поштова сумка» кубинсько-радянського братерства // Радянська Україна. – 1964. – 14 січня.

8. Україна вітає героя Кубинської революції // Радянська Україна. – 1963. – 28 квітня.

9. Україна сердечно обіймає дорогих гостей // Радянська Україна. – 1964. – 23 січня.

10. Фідель Кастро в Києві // За радянські кадри. – 1963. – 22 травня.

11. «Фідель, моя Батьківщина – твій дім!» // Радянська Україна. – 1963. – 5 травня.

12. Фідель Кастро, М. С. Хрущов і М. В. Підгорний на Київщині // Радянська Україна. – 1964. – 23 січня.

13. Хай вічно сяє сонце свободи над Кубою! // Радянська Україна. – 1963. 22 травня.

14. Харитонов В. Шевченко на Кубі // Радянська Україна. – 1964. – 3 січня.

Сергій Вакулишин (м. Київ)

Фотодокументи Святошинського сухотного санаторію КВО

Діяльність героїчного совєтського війська, яке дійшло до Берліна, часто насторожувала місцеву київську владу. Наприклад, стенограма засідання виконкому Київської міськради, що відбулося у вересні 1946 року, закарбувала такі факти: «Будівлю на вул. Південній в Святошино передано під дитячий санаторій. По тому її передають військовій організації,

яка й так уже зайняла в Святошино приміщення дитячого санаторію» [1]. Уточню, що йшлося про санаторій для дітей до 4-х років Ленінського адміністративного району Києва, створеного на початку 30-х рр. XX; поряд діяли ясла для дітей жінок-робітниць.

Секретар Київського міськкому КПУ звернувся до партійного керівника УРСР Л. Кагановича з проханням про те, щоб той дав вказівку генералові Гречку «звільнити приміщення в Святошино по вул. Пушкінській №№ 12, 19, 23, 25, 27, а також по Петропавлівській вул. №№ 24, 26, 28, 30 для розміщення ...будинку дитини на 250 дітей. До Вітчизняної війни цю будівлю займав евакогоспіталь... По виїзді евакогоспіталя санітарне управління КВО, замість передачі цього приміщення органам охорони здоров'я під санаторій для дітей-крихіток, організувало в ньому санаторій для хворих з відкритою формою сухот, не маючи на це жодних підстав...» [2, с. 243].

…2004 року роботу святошинського сухотного шпиталю Міноборони було припинено. За кілька років усі будівлі його садиби розібрали, звільнивши простір для модерного житлового будівництва. Однією зі знищених споруд був місцевий клуб. Відтак унікальна колекція чорно-білих фотографій, яку там зберігали, потрапила до фондів музею історії Святошинського району. Колекцію складають два альбоми та окремі фото найрізноманітнішого формату.

Перший альбом на 19-ти картонних аркушах зберігає 71 світлину (двох форматів – 8×5 та 11×8 см) періоду 40-х років. Очевидно, військово-медичний заклад виник у Карпатах не пізніше 1940 року; сім аркушів відображають мальовничий краєвид понад Прутом, ошатні будиночки, чепурні палати. В руках одного з хворих – роман «Цусіма». Упорядник альбому надписав імена двох пацієнтів-генералів, Мерзлякова і Тихончука. Дві фотографії датовано квітнем та Першотравнем 1941 року. Три останні аркуші передають перші кроки становлення закладу у Святошині, тоді – далекій затишній околиці Києва (1946 рік).

У другому альбомі – 85 світлин форматів 10×7 та 17×12,5 см. Охоплено час від 2-ї пол. 50-х рр. до 1970 року. Цей альбом

має меншу цінність, оскільки більшість наклеєних в ньому фото продубльовано «розсипним» матеріялом.

Фотографій поза альбомами обліковано 202 шт. Далі подаватиму їх окремими групами, залежно від формату карток та місць фотографування (надворі, в приміщеннях).

24×18 см, періоду 60–70-х років. Серед закарбованих сюжетів – прийом у лікаря, у фармацевтичній лабораторії, президія урочистих зборів у річницю совєтської армії, сценічний виступ самодіяльного вокального ансамблю.

23×16 см, того самого періоду. Відмінної якості фотороботи закарбували куточки садиби тодішнього санаторію: фасад найвідомішого корпусу, фасадом оберненого до Львівської вулиці, фонтан зі скульптурами малюків і жабок, скульптура Горького на п'єдесталі (поруч відсутня скульптура Сталіна).

24×16 см. Сюжети політико-масової роботи персоналу: екскурсія до музею в Нових Петрівцях (1975), президія урочистого засідання (1989), сценічний виступ самодіяльного хору (1989). Подряпаний стан цих карток спричинило тривале експонування на різних стендах.

18×13 см, періоду 50–70-х років. Куточки власної садиби: брама з вивіскою, найвідоміший корпус з пам'ятником Леніну, цілісний пам'ятник Сталінові і Горькому, скульптура дітей, що бавляться, персонал у теплиці та під час упорядкування газонів тощо. На одній з фотокарток закарбовано алею з пам'ятником «невідомому вченому». Принаймні три варіянти його імені дають волю уяві. Донедавна атлас ДНВП «Картографія» подавав ім'я Пирогова (вельми слушна версія: скульптурний хірург має надихати військових хірургів). Місцевий черговий офіцер свого часу надав мені довідку про те, що на п'єдесталі сидить Мечніков (резонно й це: великий приборкувач мікробів – серед вражених сухотною паличкою). Нарешті, подейкували про те, що це – Павлов, перевезений із садиби відомої куренівської лікарні.

18×13 см, 70-х років та недатовані. Фотографії приміщень: фармацевти (лаборанти) за роботою, наради персоналу, обстеження та лікування пацієнтів, чепурна їдальня, групова лекція

лікаря, президія урочистих зборів, бібліотека, концертні виступи художньої самодіяльності тощо.

18×12 см, періоду 50–70-х років. Куточки садиби: панорама з віковими деревами та двоповерховим корпусом, парк зі скульптурою оленів, алея зі скульптурою жінки, водограї з ведмедями та з дитячими фігурками, клумба з пишною вазою. На фоні природи закарбовано велику групу персоналу під час осіннього прибирання території, а також медичних сестер в компанії офіцерів.

18×12 см, орієнтовно 70-х років. Лікарські будні: головний лікар за робочим столом, виробничі наради, залікове заняття в рамках підвищення кваліфікації (на звороті подано перелік зображених офіцерів: Архипенков, Панчук, Сидоровський, Синельников), обстеження та лікування пацієнтів, президія урочистих зборів, концертний виступ художньої самодіяльності (жіночий ансамбль), персонал біля новорічної ялинки та за святковими столами. Стіни клубу прикрашено переліком літератури про життя Леніна та великим гаслом: «Хай живе комунізм – світле майбутнє людства!» (російською мовою, ясна річ).

15×10 см, періоду 50–70-х років. Куточки садиби: кілька зимових ракурсів (Львівська вулиця, ялинова алея, двоповерховий корпус), весняне впорядкування, спортові баталії, алкогольне «розслаблення» персоналу, похоронна процесія (вірогідно, на сусідньому цвинтарі).

15×10 см, того самого періоду. Лікарські будні: головний лікар за робочим столом, обстеження та лікування пацієнтів, фармацевтична лабораторія, чергові медичні сестри, відкриття конкурсу медичних сестер, зліт «ударників комуністичної праці», президія урочистих зборів, кравецькі роботи, дозвілля (танці, співи, шахи). Найбільша знахідка в цій групі карток і фотокомплекті вцілому – невідома світлина молодого академіка Амосова. 1970 року він приїздив до Святошина консультувати досвідчених військових хірургів.

13×9 см, періоду 60–70-х років. Куточки садиби: клумби, алеї з малими архітектурними формами. На сходах одного з

корпусів, на алеях (узимку та влітку), на подвір'ї – група офіцерів і цивільних, пацієнт на прогулянці, групи персоналу та пацієнтів, учасники упорядкування території, спортсмени і фізкультурники, самодіяльні оркестранти, колеги на пікніку тощо. Серед зазначених імен лікарів – Зоя Колесова, офіцери Пішук, Селіванов, Торбочкін, Шапіро, Шевченко. Особливу цінність має зимове «фото на згадку»: пісняри Д. Луценко та І. Шамо серед групи пацієнтів у цивільних пальто.

13×9 см, того самого періоду. Лікарські будні: виробнича нарада, обстеження та лікування пацієнтів, доглянуті палати, лікувальна фізкультура. Серед зазначених імен військових і цивільних лікарів – Авдєєв, Бесідська, Гресс, Едельштейн, Менделенко, Торбочкін, Фінаров. Всіляко проілюстровано культурно-просвітницьку роботу, включно з жартівливими концертами і святковими нагородженнями. На окремих картках закарбовано виступ співака В. Вергеля та виставку зразків прикладного мистецтва.

9×6,5 см, орієнтовно 60-х років. Сюжети «на пленері»: начмед полковник А. Ілліч з лікаркою (обидва в білих халатах), група лікарів (чоловіки та жінки в офіцерських однострояхах), «народне гуляння» з гармоністом, прибирання території двірниками.

9×6,5 см, орієнтовно 60-х років. Виключно жіночі сюжети: молодший персонал, лікар Куликова оглядає пацієнта, роздатчиця харчування, обід в їдальні, сценічні виступи самодіяльних артисток.

Як бачимо, переважна кількість позаальбомних фотографій зафіксувала матеріальний і кадровий потенціял закладу. Скульптурам на його території присвячено 14% світлин, портретам персоналу – 13%, доглядові території та майна – 8%, фасадам корпусів – 6%, теплим зустрічам свят (здебільшого – новорічних) – 6%, виробничим нарадам і конкурсам – 5%, складові президії урочистих зборів – 5%, сценічним самодіяльним виступам та екскурсіям – по 4%, лабораторії – 3%, пікнікам – 3%.

Всебічно представлено головне призначення закладу – повертати здоров'я армійським офіцерам. Лікувальному проце-

сові присвячено 10% світлин, прийому у лікаря – 7%, культурному дозвіллю хворих – 7%, лікувальній фізкультурі, спортовим баталіям – 4%, виглядові палат та роботі їдальні – по 2%.

…1998 року щойно виявлений об'єкт культурної спадщини (за видом – архітектури) «Дачний будинок поч. XX ст.» на Львівській, 15 було поставлено на державний облік. Окрім нього, в садибі шпиталю зареєстрували 13 цінних об'єктів: штаб, гараж, два лікувальні корпуси, лабораторію, аптеку, харчовий блок, котельню з пральнею, клуб, три склади, насосну станцію. Первісно, до пристосування для потреб військових медиків, вони були чиїмись дачами. (Наприклад, у цьому кварталі, як з'ясував Сергій Карамаш, мешкав український літературознавець Олександр Дорошкевич.) Узимку 2007/08 року всі об'єкти цієї садиби було знесено. Тож фонди музею історії Святошинського району зберігають цілком унікальні фотодокументи, про які йшлося.

Джерела

1. ДАК: Р-1. – Оп. 4. – Спр. 131. – Арк. 30.

2. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. – К.: Видавництво М. П. Коць, 1996.

Володимир Лазаренко (м. Київ)

Скорботні свідки Афганської війни (1979–1989 рр.)

Представлена робота – продукт багатолітньої праці автора. Новизною дослідження є введення до наукового обігу раніше недосліджених джерел, а саме 59 звісток про смерть, які знаходяться на зберіганні в родинах загиблих та в музеї «На чужих війнах». Використання цих жерел інформації дозволило глибоко дослідити обставини смертей киян-військовослужбовців під час проведення бойових дій на території Республіки Афганістан за період з 1979 по 1989 рр.

Для досягнення поставленої мети необхідно було:

1. Зібрати усний матеріал (спомини) і документальні джерела про киян учасників війни в Афганістані.

2. Прослідкувати чисельність киян учасників обмеженого контингенту Радянських військ в Афганістані.

3. Провести пошук інформації в сім'ях загиблих, фондах музею «На чужих війнах», міському і районних військових комісаріатах м. Києва з метою виявлення обставин загибелі киян в Афганістані.

Збір документальних матеріалів здійснювався за розробленим автором планом:

1. Під час вивчення книги пам'яті «Чорні тюльпани» – Афганський мартиролог України автора О. Мусієнка – був виявлений список загиблих військовослужбовців в ДРА призваних із м. Києва.

2. Під час вивчення книги пам'яті: «О Советских воинах, погибших в Афганистане» (М., 1995) на вище вказаних персоналій виявлені короткі біографії, обставини загибелі, якою нагородою був нагороджений і місце поховання.

3. Для роботи з Київською радою сімей військовослужбовців загиблих в Афганістані (для опитування серед сімей загиблих) була розроблена спеціальна анкета по військовослужбовцю, загиблому при виконанні інтернаціонального обов'язку в Афганістані, яка містила 33 запитання:

1. П.І.Б.; 2. Національність; 3. Число, місяць і рік народження; 4. Місце народження; 5. Соціальне походження; 6. СШ, в якій навчався; 7. Захоплення, громадські доручення і діяльність в СШ; 8. Мрія про обрану професію; 9. Який учбовий заклад закінчив і його місце знаходження?; 10. Місце роботи; 11. Захоплення і громадська діяльність під час навчання або роботи; 12. Яким військоматом призваний?; 13. З якого року в Радянській Армії?; 14. Місце служби до відправки в ДРА; 15. Останнє місце служби в ДРА; 16. Рід військ; 17. Військове звання і посада; 18. Число, місяць і рік загибелі; 19. Обставини загибелі; 20. Участь в інших бойових операціях; 21. Нагороди СРСР та іноземні нагороди; 22. Коли і кому передані на зберігання нагороди і нагородні документи?; 23. Час і місце захоронення; 24. Де і коли встановлений пам'ятник?; 25. Почесне найменування в честь загиблого; 26. Чи створений музей або куточок пам'яті?; 27. Склад родини. Батько; 28. Мати; 29. Вдова; 30. Діти; 31. Наявність фотографій; 32. Наявність копій: (нагородного листа, звістки про смерть, свідоцтва про смерть і т. д.); 33. Додаткова інформація.

Завдяки цій анкеті було проведено вивчення сімейних архівів (документальних джерел, фотографій і т.д.). Особливо цінними джерелами виявились: нагороди і нагородні документи, свідоцтва про смерть і звістки про смерть.

Структурно звістки про смерть є типовими: в лівому куті документу розміщений штамп військового комісаріату з датою, місяцем, роком і №, з правого боку – слово «**Гр.»** з чотирма рядками для напису прізвища, імені і по батькові родича загиблого і його домашньої адреси. Нижче великими літерами «**ИЗВЕЩЕНИЕ»**, ще нижче – серія і п'ятизначний №. Після серії розміщений російською мовою текст: **Уважаемый (ая)** [і місце для напису імені і по батькові родича загиблого]. Другий рядок розпочинається словами: **С прискорбием извещаю Вас о том, что Ваш** [і місце для напису: рідства, військового звання і п.і.б. загиблого]. Третій рядок розпочинається текстом: для серій:

Гр. Крышень
(фамилия)
Мария Моисеевна
(имя и отчество)
Киев-206, ул. Малышко,
(адрес)
дом 9, кв 144
(местожительства)

Штамп военкомата

07 мая 1984

№ 74

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ж № 17005

Уважаемый(ая) Мария Моисеевна

С прискорбием извещаю Вас о том, что Ваш сын
сержант Крышень Олег Васильевич
(родство, воинское звание, фамилия, имя, отчество)
выполняя боевое задание, верный военной присяге, проявив стойкость
и мужество, погиб 24 апреля 1984 г.

Примите искреннее соболезнование и сочувствие по поводу
постигшего Вас горя.

Военный комиссар
подполковник Жирик

УКРАЇНА
Міністерство освіти і науки України
Державний департамент інтелектуальної власності

СВІДОЦТВО

про реєстрацію авторського права на твір
№ 8137

"Солдаты, не принесшие с войны. Книга о воинах-интернационалистах, погибших в рядах Вооруженных Сил СССР и т. Киева"
(назва твору)

Автор(и): Лазаренко Володимир Григорович
(повне ім'я, прізвище (за наявності))

Дата реєстрації 13.08.2003

Голова Державного департаменту
інтелектуальної власності
М.П.
М.В.Палладій

– А, В, Е, Ж, З – выполняя боевое задание, верный военной присяге, проявив стойкость и мужество погиб (для загиблих проявивших стійкість і мужність в бою);

ДАРНИЦКИЙ
РАЙОННЫЙ ВОЕННЫЙ
КОМИССАРИАТ
города Киева

Гр. Даниленко
(фамилия)
Василий Андреевич
(имя и отчество)
г. Киев, ул. Рыбальская,
(адрес)
дом 5, кв. 143
(местожительства)

«9» октября 1984 г.

№ 8

ИЗВЕЩЕНИЕ

Р № 16958

Уважаемый(ая) Василий Андреевич

С прискорбием извещаю Вас о том, что Ваш сын
гв. мл. с-нт Даниленко Игорь Васильевич
(родство, воинское звание, фамилия, имя, отчество)
выполняя боевое задание, верный военной присяге, проявив стойкость
и мужество, был тяжело ранен и умер 30 сентября 1984 г.

Примите искреннее соболезнование и сочувствие по поводу
постигшего Вас горя.

Военный комиссар

ЧЕБАРКУЛЬСКИЙ
объединенный
городской военный
комиссариат
Челябинской области

Гр. Сенкевич
(фамилия)
Любови Васильевне
(имя и отчество)
г. Чебаркуль
(адрес)
ул. Конышина, д.30, кв 56
(местожительства)

„18" октября 1984 г.

№ 2

гор. Чебаркуль

ИЗВЕЩЕНИЕ

Т № 15252

Уважаемый(ая) Любовь Васильевна

С прискорбием извещаю Вас о том, что Ваш муж-
капитан Сенкевич Юрий Викторович
(родство, воинское звание, фамилия, имя, отчество)
выполняя боевое задание, верный военной присяге, проявив стойкость
и мужество, был тяжело ранен и умер 1 октября 1984 г.

Примите искреннее соболезнование и сочувствие по поводу
постигшего Вас горя.

Чебаркульский
Военный комиссар
подполковник (Н. Бойко)

– Л, Р, Т – выполняя боевое задание, верный военной присяге, проявив стойкость и мужество был тяжело ранен и умер (для осіб проявивших стійкість і мужність і померлих від тяжкого поранення);

– Ф – выполняя боевое задание, верный военной присяге, погиб (для осіб загиблих на полі бою без здійснення подвигу);

– Ц, Ш – выполняя боевое задание, тяжело заболел и умер (для осіб померлих від гепатиту);

ИЗВЕЩЕНИЕ

Э № 21801

Уважаемый(ая) Якушило Александровна

С прискорбием извещаю Вас о том, что Ваш муж, полковник Чернов Игорь Григорьевич

выполняя служебные обязанности и интернациональный долг, погиб 3 июня 1983 г.

Примите искреннее соболезнование и сочувствие по поводу постигшего Вас горя.

– Э – выполняя служебные обязанности и интернациональный долг, погиб;

– Я – выполняя служебные обязанности и интернациональный долг, был тяжело ранен и умер.

Далі залишений рядок для запису дати місяця і року загибелі. Останній абзац закінчується текстом: **Примите искреннее соболезнование и сочувствие по поводу постигшего Вас горя**. Документ підписувався військовим комісаром і скріплявся печаткою військового комісаріату. Родини загиблих також отримували Свідоцтва про смерть видані:

– консульськими відділами посольства СРСР в ДРА (10 відділів) в яких не вказувалась причина смерті;

– на території СРСР загсами Союзних республік (РРФСР, УРСР, Киргизької РСР, Таджикської РСР, Узбецької РСР) в яких вказувалась причина смерті.

Хто ж вони загиблі?: рядові – 9, єфрейтори – 3, мол. сержанти – 6, сержанти – 4, прапорщики – 2, лейтенанти – 2, ст. лейтенанти – 7, капітани – 6, майори – 6, підполковники – 3, полковник – 1.

Державних нагород СРСР були удостоєні (за видами нагород):

Звання «Герой Советского Союза» 1.

Ордени:

«Ленина» 2;

«Красного Знамени» 5;

«Красной Звезды» 40;

«За службу Родине в Вооруженных Силах СССР 2-й степени» 1;

«За службу Родине в Вооруженных Силах СССР 3-й степени» 2.

Медалі:

«За отвагу» 5;

«За боевые заслуги» 2;

«За отличие в охране государственной границы СССР» 1;

«70 лет Советской Армии» 2.

Нагороди ДРА

Ордени:

«Красного Знамени» 1;

«Дружбы народов» 1.

Медалі:

«10 лет саурской революции» 1;

«От благодарного Афганского народа» 1.

Таким чином, Звістки про смерть, Свідоцтва про смерть киян, нагороди і нагородні документи є важливим історичним джерелом, яке дозволило скласти повну картину обставин загибелі воїнів. Для більш повного вивчення особових справ офіцерів, прапорщиків, а також втрат рядового і сержантського складу необхідно було звернутись в міський і районний військові комісаріати м. Києва.

На основі цих джерел можна скласти короткі біографії цих персоналій.

Проведена дослідницька робота має практичне значення, так як зібраний джерельний матеріал дозволив автору створити книгу пам'яті: «О воинах погиблих в Афганистане призванных из г. Киева». Матеріали даної роботи можна застосовувати на уроках краєзнавства, тематичних класних годинах.

Отримана інформація в поєднанні з інформацією з книг пам'яті, спогадів очевидців геройських подвигів дала можливість в повній мірі дослідити долі 59 воїнів-киян. Це дослідження є внеском у справу збереження пам'яті про воїнів, які виконали до кінця свій військовий обов'язок і буде слугувати військово-патріотичному вихованню молодого покоління киян.

Джерела

1. Извещение о смерти без серии и № от 03.12.2002 г. выдано Святошинским РВК г. Киева № 1/100.

2. Извещение о смерти А № 17551 от 10.06.85 г. выдано Невельским ОРВК Псковской обл. № 1.

3. Извещение о смерти В № 13601 от 04.04.83 г. выдано Хамзинским РВК г. Ташкента № 4/45.

4. Извещение о смерти Е № 21003 от 11.06.85 г. выдано Дмитровским ОРВК Московской обл. № 2.

5. Извещение о смерти Ж № 17005 от 07.05.84 г. выдано Днепровским РВК г. Киева.

6. Извещение о смерти З № 168851 от 18.10.83 г. выдано Октябрским РВК г. Куйбышева.

7. Извещение о смерти Л № 21501 от 15.07.87 г. выдано Суворовским РВК г. Одессы;

8. Извещение о смерти Р № 16958 от 09.10.84 г. выдано Дарницким РВК г. Киева.

9. Извещение о смерти Т № 15252 от 18.10.84 г. выдано Чебаркульским ОРВК Челябинской обл.

10. Извещение о смерти Ф № 054501 от 18.09.86 г. выдано Дарницким РВК г. Киева.

11. Извещение о смерти Ц № 054451 от 23.09.85 г. выдано Дарницким РВК г. Киева № 14.

12. Извещение о смерти Ш № 054654 от 20.09.84 г. выдано Ленинградским РВК г. Киева.

13. Извещение о смерти Э № 21801 от 01.12.83 г. выдано Днепровским РВК г. Киева.

14. Извещение о смерти Я № 21801 от 05.04.84 г. выдано Днепровским РВК г. Киева.

Список загиблих в Афганістані

Антоненко Олег Фёдорович
Безуглов Геннадий Иванович
Бессарабов Александр Павлович
Большаков Вадим Владимирович
Бухонько Владимир Петрович
Вавенко Николай Иванович
Васильков Владимир Владимирович
Волков Юрий Анатольевич
Воржев Валерий Фёдорович

Воюш Иван Павлович
Гаенко Александр Владимирович
Герасимчук Сергей Апполонович
Гладков Юрий Анатольевич
Глухов Александр Борисович
Горобец Николай Никифорович
Горохов Геннадий Юрьевич
Гуртовенко Владимир Петрович
Даниленко Игорь Васильевич
Демьянец Юрий Анатольевич
Демьянов Александр Александрович
Драченко Владимир Владимирович
Дрикер Ефим Кивович
Дубас Иван Алексеевич
Дунец Василий Васильевич
Дьяченко Валерий Вячеславович
Егоров Виктор Михайлович
Жамлиханов Рашид Камилович
Жук Виктор Яковлевич
Задорожный Анатолий Васильевич
Наумов Анатолий Александрович
Невидомый Николай Сергеевич
Зозуля Юрий Дмитриевич
Иванюк Игорь Васильевич
Ильяшенко Виктор Вадимович
Исаенко Олег Николаевич
Кисель Александр Георгиевич
Ковалев Иван Евгеньевич
Ковалёв Николай Иванович

Кокотун Александр Николаевич
Кондаков Александр Александрович
Костенко Виталий Викторович
Котович Виктор Николаевич
Кравчук Анатолий Павлович
Крышень Олег Васильевич
Кулинский Виктор Григорьевич
Лесь Валерий Иванович
Леута Игорь Анатолиевич
Литвинов Борис Александрович
Люшин Михаил Николаевич
Ляшенко Григорий Николаевич
Малий Виктор Андреевич

Малинников Александр Николаевич
Малов Сергей Николаевич
Малюченко Николай Фёдорович
Маляров Евгений Викторович
Марченко Вячеслав Валентинович
Марченко Юрий Петрович
Михеев Юрий Рафаилович
Мнишенко Валерий Иванович
Науменко Виктор Васильевич

Сидоров Игорь Анатольевич
Симаков Валерий Николаевич

Новгородский Олег Вадимович
Новиков Александр Николаевич
Озолин Леонид Леонидович
Оксак Олег Павлович
Орёл Анатолий Андреевич
Павленко Роман Анатольевич
Палий Владимир Иванович
Пилишенко Иван Иванович

Полонский Юрий Борисович
Полунин Виталий Осипович
Правдин Сергей Александрович
Притулов Виталий Анатольевич
Прудковский Сергей Алексеевич
Розбицкий Виктор Александрович
Романенко Виталий Иванович
Савчук Владимир Алексеевич
Самойлов Константин Георгиевич
Самсонов Дмитрий Борисович
Списаренко Андрей Анатольевич
Старокоров Виктор Владимирович
Сташевский Виктор Юрьевич
Степанов Александр Борисович
Таран Владимир Адамович
Татарчук Сергей Анатольевич
Терещенко Владимир Михайлович
Тимофеев Анатолий Владимирович
Ткаченко Евгений Константинович
Харчук Борис Игнатьевич
Царенко Олег Петрович
Чернов Игорь Григорьевич
Чиникин Анатолий Николаевич
Шебетко Виталий Антонович
Шипов Вячеслав Эдуардович
Юрченко Анатолий Адамович
Юхновскиий Сергей Викторович
Янковский Валерий Алексеевич

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Історичні місцевості як об'єкт краєзнавчого дослідження

Історичні місцевості завжди перебували в колі дослідницьких інтересів як краєзнавців-аматорів, так і досвідчених науковців. Як об'єкт краєзнавчого дослідження історичні місцевості в переважній більшості становлять основу публікацій про історію «малої батьківщини». Однак до сьогодні немає чітких критеріїв визначення «історична місцевість». Різноманітні наукові та енциклопедичні видання подають суперечливі або ж не повні тлумачення цього словосполучення.

У багатьох працях часто не розрізняється місцевість історична, або просто місцевість. Неодноразово трапляється підміна понять «місцевість», «історична місцевість», «географічна місцевість», «історичний район», «історичне місце», «територія», «мікрорайон», «топонімія», «топоніміка», «топонім», «край», «ареал», «масив» та ін. Якщо в географічній науці визначення «місцевість», «територія» набули широкого використання і усталилися в науковій літературі, то в історичній науці визначення «історична місцевість» використовується не завжди доречно.

У низці краєзнавчих чи довідкових видань з історії Києва взагалі не визначається різниця між «місцевістю» та «історичною місцевістю», не можливо часто окреслити їх чітких територіальних меж. Зокрема, в підручнику для 5-го класу загальноосвітньої школи «Мій Київ: Історія. Культура. Географія» «історичною місцевістю» називається територія, що пов'язана з проживанням і діяльністю людей у давнину [1].

Деякі російські видання подають розмежування між «історичною місцевістю» і «історичним районом», вказуючи на те, що «історичні райони» – це переважно місцевості і населені пункти (села, селища, хутори), що існували в XVII–XX ст. і в різний час поглинені містом, «історична місцевість» – переважно, місцевість, яка ніколи не була населеним пунктом, однак існувала з самостійною назвою у XVII–XX ст. на території якого-небудь нинішнього великого міста і в різний час була ним поглинена [2].

Досить часто «історичні місцевості» інтерпретують як «географічні райони», що характеризуються або певним географічним положенням, або професійною чи соціальною приналежністю тих, хто тут проживав, або тією роллю, яку ця частина міста відігравала в житті столиці.

Такий стан речей має як суб'єктивні, так і об'єктивні причини. З одного боку – рівень фаховості дослідника, з іншого – всезагальна не розробленість теоретико-методологічних засад краєзнавства. Характеризуючи шлях історичного розвитку краєзнавчого руху, можна переконатися, що десятиліттями

краєзнавству штучно нав'язувалося «аматорство» і «закривалася дорога» для формування його наукової складової.

Лише нині, в умовах відродження краєзнавчих інституцій, постала необхідність повернути краєзнавство на шлях формування повноцінної науки. Унікальність краєзнавства полягає в тому, що воно є сферою знань, яка охоплює і громадські форми і науку, і виступає як навчальна дисципліна, і, звісно, є досить цікавою для широкого загалу. Не тільки професіонали займаються краєзнавством, а й краєзнавці-аматори, які люблять свій рідний край, займаються його дослідженням. Через його вивчення здійснюється виховання любові до своєї землі, особливо у молодого покоління, ще з дитячих років. Тому краєзнавство – це унікальна, відмінна від усіх інших, сфера діяльності, галузь знань і культури, яка охоплює досить широкі пласти інформації, широкі верстви суспільства.

Значним кроком в науковій інституалізації краєзнавства є видання краєзнавчих навчальних підручників і посібників. Серед багатьох краєзнавчих видань необхідно виокремити підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства» [3], до написання якого Національною спілкою краєзнавців України залучені відомі вчені, педагоги, фахівці з краєзнавства, та який покликаний представити краєзнавство як комплексну галузь знань про окремо взятий край, виокремлення його природних особливостей та історико-культурної самобутності в загальноукраїнському контексті, а також формування в молодих людей патріотичних почуттів, поваги до історії своєї малої батьківщини, необхідності зберігати її духовну спадщину як унікальну складову не лише українського, а й світового надбання [3, с. 14].

Підручник, який включає теоретико-методологічні засади краєзнавства як науки і характеристику етапів його історичного розвитку, сприятиме подальшому поглибленню знань про понятійно-термінологічний апарат краєзнавства. У зв'язку із цим, визначення історичної місцевості як об'єкта краєзнавчого дослідження набуватиме окреслених рис та чіткіших меж.

Джерела та література

1. Мій Київ: Історія. Культура. Географія. Підручник для 5-го класу загальноосвітньої школи. 3-є видання, доповнене й перероблене – К.: АДЕФ-Україна, 2006. – 196 с.: іл.

2. Топонимическая энциклопедия Санкт-Петербурга / под ред. Владимировича А. Г. – СПб: Информационно-Издательское агентство «ЛИК», 2003.

3. Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.

Геннадій Черевичний (м. Київ)

Вплив процесу декомунізації в Україні на формування пострадянської ідентичності (на прикладі топоніміки Києва)

Процес декомунізації в Україні на сьогодні регулюється прийнятим законом «Про засудження комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (вступив в силу у травні 2015 р.), який передбачає перейменування населених пунктів тв їхніх топонімів (вулиць, майданів, парків, скверів тощо). Мають бути змінені топографічні об'єкти з назвами, що мали прізвища та псевдоніми керівників Комуністичної партії, органів влади СРСР, співробітників органів державної безпеки, згадування про діяльність Компартії, про встановлення радянської влади в Україні та річниці Жовтневої революції.

На кінець 2016 р. в країні перейменовано майже 51,5 тис. топонімів. На зміну вулицям Леніна, Жовтневим, Комсомольським, Радянським, Щорса, Фрунзе прийшли нові назви: Центральні, Козацькі, Соборні, Вишневі, Калинові.

Крім того, багато нових назв вулиць пов'язано з релігією: Благовіщенські, Святомиколаєвські та інші. Новою тенденцією зміни топонімів стала поява вулиць з такими назвами, як: Хлібна, Медова, Малинова тощо. Емоційна складова також відобразилась в процесі перейменувань, зокрема з'явились вулиці Щастя, Радощі, а в Києві стару назву топоніму Червоноармійський змінено на провулок Щасливий та Радісний у Дарницькому районі.

Взагалі Київ є лідером процесу перейменувань. Так, у 2016 році станом на травень місяць було перейменовано 146 об'єктів (вулиць, провулків, бульварів, проспектів, площ) зі 159 запланованих. Виконуючи закон «Про засудження комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» Київська міська державна адміністрація активно використовувала сучасні технології: на її сайті проводились громадські голосування, участь в яких міг узяти кожен киянин. Загалом кияни схвально сприйняли запропоновані варіанти перейменувань, крім декількох (вулицю М. Лєбедєва на Іси Мунаєва та проспект Героїв Сталінграду на Славутський, бульвар Лепсе на Валентина Згурського). Лідером серед районів міста з декомунізації став Дарницький та Святошинський, найменше – Оболонський, Деснянський, Подільський [1]. Завдяки цьому процесу у Києві з'явились нові назви, які увіковічили імена видатних людей, що зробили вагомий внесок у розвиток світової та вітчизняної культури.

Так, віднедавна з'явилась вулиця Квітки Цисик (замість Гамарника), американської співачки українського походження, яка популяризувала вітчизняну пісню у світі. Відтепер на мапі Києва вже є і бульвар на честь Ігоря Шамо (колишня назва – Давидова), автора музики до відомої пісні «Як тебе не любити, Києве мій!», вулиця відомого актора Івана Миколайчука (колишня назва – Серафимівська), а також вулиця Рейнгольда Глієра – видатного композитора, автора балету «Тарас Бульба» та диригента (колишня назва – Примакова), вулиця Джеймса Мейса – американського історика, який ще у 1982 р. назвав

Голодомор геноцидом української нації (колишня назва – Колективізації).

Власне декомунізація, як прощання з радянською імперією, логічно підійшла до питання деколонізації загалом в Україні та зміни відповідної топоніміки, що природньо дало поштовх процесу дерусифікації – у Києві це щонайменше 50 вулиць. Так, наприклад вулицю Кутузова перейменовано на Генерала Алмазова (військовий діяч доби УНР), вулицю Суворова на Михайла Омеляновича-Павленка (військового керманича доби УНР), змінено назву Московського проспекту на Степана Бандери. На кінець 2016 р. місцяни проголосували на сайті КМДА за перейменування вулиці Московської на честь бійця, який загинув на Донбасі – Дмитра Годзенка [2].

Питання впливу культури на процес колонізації імперіями підкорених народів, маніпулювання їх ідентичністю достатньо досліджено у світовій науці, розроблена постколоніальна теорія видатним американським вченим – Едвардом Саїдом [3].

Актуальною видається для нашого сьогодення і праця Еви Томпсон «Трубадури імперії: російська література і колоніалізм», де вона прямо зазначає у вступі («Націоналізм, колоніалізм, національна ідентичність»): «Росія після завоювання певної території включала її до своєї держави або призначала органи влади, які обслуговували російські інтереси. Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них важливе значення» [4]. Тому, вулицю Льва Толстого, зважаючи зокрема на відкриту імперськість його кавказького літературного циклу, про що йдеться у згадуваному раніше дослідженні Еви Томпсон, цілком природньо можна перейменувати на Євгена Чикаленка – українського політичного діяча, мецената, що колись жив саме там.

Джерела та література

1. Департамент суспільних комунікацій КМДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dsk.kievcity.gov.ua/content/pereymenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html.

2. Главком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavcom.ua/publications/novi-nazvy-ulic-kyeva-360644.html.

3. Саїд Едвард. Культура й імперіалізм. – К.: Критика, 2007. – 608 с.

4. Томпсон, Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2016. – С. 19.

Євген Рейцен, Наталія Кучеренко (м. Київ)

Транспорт і туризм Києва

У червні 2017 року виповнюється 125 років київському трамваю – першому електричному трамваю у дореволюційній Росії. Зараз маршрути трамвая існують у 24 містах України. Перша лінія швидкісного трамвая в СРСР з'явилась саме в Києві. Свого часу в Києві існував кільцевий маршрут трамвая, що з'єднував Контрактову площу через Набережне шосе – Печерськ – пл. Перемоги – Глибочицю – Контрактову площу, а також найдовший трамвайний маршрут № 25 «Пуща-Водиця – Залізничний вокзал», що експлуатувалися з екскурсійними цілями. Зараз існує екскурсійний трамвайний маршрут № 12 «Контрактова площа – Пуща-Водиця – Контрактова площа».

На початку XXI ст. в Києві нараховувалось 20 туристичних зон. У 2000 р. загальний обсяг туристських потоків київських туристичних організацій склав 327 тис. чоловік, поповнивши міський бюджет на 50 млн. грн. [1]. Автор [1] писав: «Об'єктивні прогнози на збільшення туристських потоків у Києві передбачають, що найближчим часом кількість іноземних ту-

ристів збільшиться у шість разів, а чисельність вітчизняних – втричі. Тоді ще не знали про «ЄВРО-2012»…».

Проте, було б неправильно аналізувати стан туристичного потенціалу міста, не розглядаючи низку ключових аспектів транспортної інфраструктури [2]. В свою чергу існує таке поняття як «місце транспорту в інфраструктурі туризму» [3]. Транспорт вважається складовою загальної інфраструктури туризму, до якої входить сукупність галузей і закладів, які організують та обслуговують туристичну діяльність в цілому [4]. Взаємозв'язок транспорту і сфери туризму виявляється через надання транспортними компаніями різноманітних послуг з організації перевезень туристів і виконання програми турів.

Всесвітня туристична організація (UNWTO) розробила міжнародну класифікацію засобів транспорту, яку рекомендує застосовувати як для внутрішнього, так і для міжнародного туризму. Класифікація UNWTO складається з двох рівнів – категорії (вид транспорту) і розряду, під яким розуміється конкретний спосіб, що використовує турист для своєї подорожі (табл. 1).

Таблиця 1

Категорії і розряд транспортних засобів [5, с. 51]

Категорії	Розряди
1. Повітряний транспорт	1.1. Рейси за розкладом 1.2. Рейси поза розкладом 1.3. Інші повітряні перевезення
2. Водний транспорт	2.1. Пасажирські лінії і пороми 2.2. Круїзи 2.3. Інші
3. Сухопутний транспорт	3.1. Залізничний транспорт 3.2. Міжміські і міські автобуси і інший громадський транспорт 3.3. Приватні автомобілі місткістю до 8 чол. 3.4. Прокат автомобілів 3.5. Інші засоби сухопутного транспорту

Види транспорту дуже різняться за своїми характеристиками. Кожен з них має як безсумнівні переваги, так і очевидні недоліки, що і необхідно враховувати при виборі транспортних засобів для подорожування. В таблиці 2 показана привабливість основних транспортних засобів для міжнародних туристичних подорожей.

Проте в таблицях 1 і 2 відсутні ще такі види транспорту, які діють чи були запроектовані в столиці України – Києві.

Це – фунікулер, канатні дороги, гелікоптер, травілатори, монорейкова дорога, які зроблять Київ туристичною Меккою нашої держави.

Електричний фунікулер в Києві було відкрито вперше в дореволюційній царській Росії у 1905 р. [7]. Ще діють фунікулери в Одесі, Тбілісі, Баку, Каунасі, Владивостоці – не тільки на теренах країн СНД, а й у багатьох країнах світу.

Таблиця 2

Оцінка привабливості основних транспортних засобів для міжнародних туристичних подорожей за десятибальною шкалою [6, с. 266]

Критерії оцінки	Види транспортних засобів					
	Річкові судна	Морські судна	Залізничні вагони	Автобуси	Легкові автомобілі	Літаки
1. Безпека руху	7	5	6	4	5	7
2. Екологічна безпека	6	6	7	5	6	8
3. Вартість перевезення	8	6	9	8	2	1
4. Експлуатаційна швидкість	1	2	6	4	6	10
5. Мобільність	1	1	1	8	10	5
6. Можливість зупинки на шляху прямування за бажанням туристів	2	1	1	8	10	1

Критерії оцінки	Види транспортних засобів					
	Річкові судна	Морські судна	Залізничні вагони	Автобуси	Легкові автомобілі	Літаки
7. Можливість довготривалого життєзабезпечення в дорозі	8	10	5	3	2	5
8. Ємність	7	10	6	4	1	7
9. Питомі капіталовитрати	2	1	5	8	10	2
10. Рівень комфорту	8	10	2	4	6	6
Всього балів	**50**	**52**	**48**	**56**	**58**	**52**

Безумовно, лінії фунікулерів цікаво включати до туристичних маршрутів, як це влаштовано, наприклад, в Берні, де діють два фунікулери [8].

27.09.2016 р. в Міжнародний день туризму ми провели екскурсію зі студентами КНУБА таким маршрутом: Поштова пл. – фунікулер – пам'ятник княгині Ользі – школа № 25 – фундамент Десятинної церкви – Андріївська церква – Замок Річарда – видовий майданчик – будинок М. Булгакова – Музей однієї вулиці – церква Св. Пирогощі – фонтан «Самсон» – будинок Петра І – пам'ятник Г. Сковороді – Гостиний двір – пам'ятник П. Сагайдачному – кафе «Запоріжжя» – будинок на вул. Ігорівській, 11/2 – Поштова площа.

За цим маршрутом ми проводили екскурсії з болгарськими студентами у 1989 р. і зі студентами Чікагського університету (США) у 1995 р. і вони їм дуже сподобались.

При реконструкції київського фунікулеру у 1980-х роках хотіли зробити проміжну зупинку з виходом на алею до пам'ятника Володимиру. Фунікулери з проміжною зупинкою діють у Тбілісі, Карлових Варах і інших містах.

Канатні дороги. Пасажирські канатні дороги в Україні діють в Харкові, Дніпрі, Одесі, Ялті, Алупці (з проміжною зупинкою), а також в Тбілісі, Кутаїсі, Алмати, Кисловодську, П'ятигірську і в інших містах світу.

Для Києва були розроблені проекти канатних доріг: площа Слави (з проміжною зупинкою на Трухановому острові) – Долобецький острів; ресторан «Золоті ворота» (Львівська площа) – Замкова гора – Поділ (сквер, де зараз церква Св. Пирогощі). Проект було погоджено Містобудівною радою м. Києва наприкінці 1980-х років, але він залишився нереалізованим.

Траволатори (тротуари, що рухаються). Перший такий проект передбачав з'єднати тунелем підземний пішохідний перехід на Європейській площі (тоді пл. ім. Ленінського Комсомолу) з пішохідним мостом через Дніпро і влаштувати в ньому траволатор. Другий проект – з'єднати Поштову площу з Європейською пл. уздовж Володимирського узвозу; третій – у пішохідному тунелі між станціями метро «Майдан Незалежності» – «Хрещатик». Існував проект – замінити фунікулер на ескалатор, з'єднавши його зі станцією метро «Поштова площа», так як це зробили свого часу в Одесі. Автори пропонували з'єднати так Андріївську церкву з Подолом, а також Замкову гору з Андріївським узвозом.

У 70-х рр. XX ст. пропонували влаштувати карвеєр (рухомий тротуар на колонах з кріслами) на Виставці передового досвіду для туристів.

Перший траволатор в СРСР був відкритий у Тбілісі у 1975 р. на станції метро «Самгорі», який мав довжину 102 м і з'єднував залізничний вокзал під рейковими коліями. Так би з'єднати метро «Вокзальна» у Києві з Південним залізничним вокзалом, не виходячи на поверхню.

Монорейковий транспорт. Перша монорейкова дорога у світі була відкрита у 1901 р. у Вуппералі (Німеччина), яка частково проходила над річкою. Вперше в СРСР в Києві існувала дослідна ділянка монорейкової дороги за греблею Київської ГЕС (а зараз існує в районі м. Гостомель) і діючий макет (М 1:5) біля будівельного павільйону на Виставці передового досвіду. Існували також проекти: з'єднати станцію М. «Дарниця» з аеропортом «Бориспіль»; з'єднати Ленінградську площу з Голосіївським парком і Виставкою передового

досвіду; з'єднати станції міської електрички на лівобережжі з пляжами на Трухановому острові.

Найбільш цікавий проект, який свого часу сподобався меру Києва О. О. Омельченку, був розроблений відомим транспортником Г. А. Заблоцьким і передбачав з'єднати Печерськ з Сирцем трасою монорейкової дороги уздовж дніпровських схилів і Володимирської гірки, забезпечивши безпересадковий зв'язок між Печерськом і Сирцем, а також дозволяв туристам милуватися задніпровськими далями.

Г. А. Заблоцький, який працював тоді в інституті «Діпромісто», розробив проект монорейкової дороги в м. Кривий Ріг (найдовше місто в СРСР – приблизно 120 км), але пізніше тут було відкрито лінію другого в СРСР підземного трамвая (1986 р.).

У Генеральному плані м. Києва (1986 р.) було передбачено побудувати студентське містечко з житловим районом на 300 тис. жителів у районі м. Прип'ять і з'єднати його монорейковою дорогою з Києвом.

Проте перша монорейкова дорога на пострадянському просторі з екскурсійними цілями була відкрита в Москві 20.11.2004 р. У 1964 р. монорейкова дорога була відкрита на території зоопарку у Токіо. У 2008 р. американська фірма пропонувала Києву побудувати монорейкову дорогу з Троєщини до Святошина вартістю 1 млрд. дол.

Як бачимо, якби всі ці проекти були б втілені в життя, Київ став би туристичною Меккою нашої держави. Проте в Генеральному плані розвитку м. Києва до 2020 року про нові види транспорту немає навіть і згадки.

Джерела та література

1. М. Шпарик. Концепция развития туризма в Киеве до 2010 г. // Ресторанный и гостиничный бізнес. – 2001. – № 2. – С. 13.

2. Е. Рейцен. Туризм и транспорт. Див. [1]. – С. 58-63.

3. Герасименко В. Г., Замкова А. В. Організація транспортних подорожей і перевезень туристів. Навчальний посібник. – Харків: Бурун Книга, 2011. – 112 с.

4. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / За загальною ред. В. К. Федорченка. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. – 372 с.

5. Сенин В. С. Организация международного туризма. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 400 с.

6. Школа І. М. та ін. Менеджмент туристичної індустрії: Навчальний посібник. За ред. проф. І. М. Школи. – Чернівці, 2003. – 596 с.

7. Рейцен Є. О. Фунікулери // УРЕ. – Т. 13. – К., 1984.

8. Рейцен Є. О. Організація і безпека міського руху: Навчальний посібник / Є. О. Рейцен. – К.: ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2014. – 454 с.

Ольга Стельмах (м. Київ)

Екологічні проблеми міста Києва у XXI ст.

Сталий розвиток міста Києва як столиці України – це економічно, соціально та екологічно збалансоване вирішення запланованих завдань щодо функціонування міста в перспективі. При цьому екологічна складова виступає на перший план і є пріоритетною порівняно з досягненнями економіки. Тому одним з найголовніших напрямків діяльності природоохоронних органів є вирішення найгостріших екологічних проблем, що виникли в місті, а саме: проблема каналізаційної мережі міста; забруднення атмосферного повітря викидами від автотранспорту; стан прибережно-захисних смуг водних об'єктів міста; поводження з відходами (особливо радіоактивними).

Трагічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС досі лякають цілий світ і лягають тягарем на плечі українців. Середньорічні дози опромінення в десятки разів перевищують норму, і це є звичним станом для Києва протягом кількох десятиліть. Кияни вже звикли сприймати це як даність, не

цікавлячись подробицями, адже у нас постійно щось не в порядку. При цьому кияни не приділяють уваги тому факту, що радіація впливає на всі системи організму, особливо на серце, нервову систему і щитовидну залозу. Без здійснення належних заходів жителі Києва та всієї України ще десятки років страждатимуть від радіації. Наслідки аварії на ЧАЕС викликають занепокоєння, але становлять далеко не єдину екологічну загрозу столиці.

Однією з наступних екологічних проблем міста Києва є забруднена парами ртуті територія заводу «Радикал». У процесі виробництва ртуть осідала на території заводу, де за 37 років її накопичилося десятки тисяч тон. Завод і прилеглі до нього території надзвичайно забруднені, адже пари ртуті накопичились у стінах і підлозі. Фахівці занепокоєні тим, що шкідливий для здоров'я рідкий метал може збиратися під землею в цілі озера і мігрувати з ґрунтовими водами в бік Дніпра. В столичному бюджеті вже заплановані витратити на повне його очищення.

Ще одним прикладом екологічних проблем міста є комбінат «Радон», який кияни називають кладовищем атомних відходів. Він розташований в Голосіївському районі столиці, недалеко від Конча-Заспи, і оточений значною санітарно-захисною зоною. При цьому «Радон» завжди представляв реальну загрозу для Києва. Сюди вже півстоліття звозять радіоактивні відходи не лише зі столиці, а й з п'яти найближчих областей – Житомирської, Черкаської, Чернігівської, Хмельницької та Вінницької. Саме сховище знаходиться в аварійному стані і поповнюється відходами з підприємств, лікарень. Ходять чутки, що кілька років тому на комбінаті сталася аварія з пошкодженням контейнерів з відходами, в результаті чого радіоактивний тритій потрапив у ґрунт. За оцінками експертів, через 10 років цей радіонуклід з ґрунтовими водами може потрапити в річку Віта, що протікає неподалік і впадає в Дніпро.

Поблизу Києва в селищі Пирогово знаходяться радіаційні відходи з усієї України (в тому числі й з Чорнобиля). У будь-який момент радіоактивні залишки можуть прорвати дамби,

що неминуче призведе до екологічної катастрофи. Втім, на думку експертів, звалища є не просто столичною, а загальноукраїнською проблемою. Практично кожне промислове підприємство має у себе на балансі накопичувачі для відходів. У всьому світі вже навчилися переводити відходи в доходи. Прогресивні країни відмовляються як від звалищ, так і від сміттєспалювальних заводів, віддаючи перевагу переробці сміття. На жаль, для України все це в далекій перспективі.

Згадані проблеми безпосередньо загрожують стану основного водного ресурсу міста – річки Дніпро. За даними екологів, Дніпро в межах міста відноситься до III класу, що означає «помірно забруднена вода», а іноді й до IV класу – «брудна вода». Забруднення води завдає великої шкоди здоров'ю мешканців міста. Підвищена концентрація у воді ізотопів вуглецю, водню і кисню прискорює процес старіння організму, навіть незначні частки тритію пригнічують життєдіяльність людини у цілому, а солі алюмінію навіть в найменших дозах викликають у дітей розумову відсталість.

Водопровідні та каналізаційні мережі Києва дуже зношені та знаходяться в жалюгідному стані. Численні перевірки показали, що зношеність основних фондів Дніпровської та Деснянської водопровідних станцій сягає 60% [1]. На київських системах водопостачання досі діють ділянки, запущені в експлуатацію ще в XIX ст. Деякі старі труби не міняли більше 50 років. Такий стан водопровідної системи Києва може призвести до техногенної катастрофи – затоплення столиці. Щоб цього уникнути, необхідно негайно замінити майже чверть міської водопровідної мережі. Що стосується питної води, то в міській санепідемстанції стверджують, що вона відповідає затвердженим вимогам і нормам. Однак, на думку деяких експертів, про якість питної води в столиці красномовно свідчить незмінно високий попит на різноманітні фільтри для води. У світі є країни, в яких воду можна пити з-під крана, проте Україна до цих країн потрапить ще не скоро.

У наслідок екологічно безграмотного господарювання на стічні канави перетворилися малі річки, які могли б бути

окрасою нашого міста. Наприклад, відома річка Либідь, яка протікає по території семи районів Києва. На її берегах розташовано понад 350 великих і малих підприємств та господарських об'єктів. У стічних водах, які потрапляють у річку Либідь з промислових майданчиків без очищення, вміст забруднювачів часто в 30-40 разів перевищує гранично допустимі концентрації. Значна кількість їх стікає потім у Дніпро [2].

Крім чистої води, однією з головних потреб людського існування є чисте повітря. Основний забруднювач столичного повітря – автомобільний транспорт, обсяги викидів якого збільшуються з кожним роком і який дає 83% усіх шкідливих викидів в атмосферу. Загальний рівень забруднення повітря в Києві вище середнього по Україні та оцінюється фахівцями як високий. В повітрі більше двох десятків різних шкідливих домішок: діоксид сірки, оксид вуглецю, формальдегід і звичайний пил. Велика кількість автомобілів працює на бензині, в який додаються сильні канцерогени. Вихлопні гази автомобілів особливо небезпечні для здоров'я, бо їх викид здійснюється безпосередньо в зону дихання людей – біля зони активного пішохідного руху. За даними фахівців Центральної геофізичної обсерваторії, висока концентрація діоксиду азоту в повітрі Києва, яка вдвічі перевищує норму, влітку може збільшуватися у п'ять-шість разів. При цьому близько 80% автомобілей експлуатуються більше восьми років, тому не мають спеціальних пристроїв для нейтралізації шкідливих речовин.

Через вічну проблему мегаполісів – загазованість міста транспортом – страждають і зелені насадження. Крім того, під час ожеледиці та холодних зим використовуються надзвичайно шкідливі для дерев суміші. Згідно з даними Міністерства екології та природних ресурсів України, 70% дерев у Києві «хворіють». Тільки за останні роки понад 25 видів рідкісних рослин, які ростуть у столиці, внесені до Червоної книги України. Це свідчить про несприятливу екологію, оскільки дерево першим реагує на стан навколишнього середовища.

Отже, основними джерелами забруднення в місті Києві є промислові підприємства енергетичного комплексу, хімічні підприємства і транспорт.

Науковці відзначають, що екологічну забрудненість можна простежити за статистикою захворювань. За статистичними даними найбільше киян помирає від хвороб системи кровообігу та новоутворень. Адже існує прямий зв'язок між онкологічними, ендокринними захворюваннями, захворюваннями крові й серцево-судинної системи та несприятливою екологією. Здолати відразу всі екологічні проблеми міста Києва неможливо – на це потрібно багато часу та коштів. Столична влада повинна приділяти їх вирішенню першочергову увагу, зважаючи на безпосередній зв'язок стану екології із здоров'ям та життям киян.

Слід зазначити, що стан екології міста Києва, як і будь-якого іншого мегаполісу XXI ст., потребує посиленої уваги не лише з боку керівництва української столиці, але і влади країни в цілому.

Джерела

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eco-live.com.ua/content/blogs/nayvazhlivishi-ekologichni-problemi-kieva; http://eco.com.ua/content/osnovni-ekologichni-problemi-kieva

2. Фурса А., Пузир Т. Екологічні проблеми міста Києва // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oldconf.neasmo.org.ua/node/701.

Наталя Яковенко (м. Київ)

Роль Києва в формуванні та розвитку української дипломатії

Українська дипломатія пройшла складний та тривалий шлях розвитку, який невід'ємно пов'язаний зі столицею нашої

держави. Роль української столиці в прогресивному розвитку вітчизняної дипломатії висвітлено в працях відомих науковців – А. Зленка, Б. Гуменюка, В. Матвієнка, В. Головченка, М. Дорошка, Л. Чекаленко та ін. [1]. Варто наголосити, що Київ є не лише місцем розташування Міністерства закордонних справ України, іноземних дипломатичних представництв, а й найважливішою в державі «кузнею» вітчизняних дипломатичних кадрів.

За радянських часів, перебуваючи в складі Радянського Союзу, Україна була позбавлена можливості проводити незалежну зовнішню політику. Проте республіка мала власне МЗС в Києві (до 1946 р. – Народний комісаріат закордонних справ УРСР). У 50-х роках XX століття дипломати України працювали у 16 міжнародних організаціях, підписали 60 міжнародних договорів, угод та конвенцій [2]. У 1957 р. започатковане постійне представництво України при ООН. Саме трибуна ООН стала основним полем зовнішньополітичної діяльності України в повоєнні і подальші роки.

Нова сторінка в історії вітчизняної дипломатії відкрилася з проголошенням незалежності України. Перед Києвом постало життєво важливе і відповідальне завдання – гідно представити Україну на міжнародній арені, забезпечити нашій державі належне місце на світовій арені та повернути її до європейської сім'ї народів. Київ гостинно приймає високих гостей, чиї візити свідчили про повагу і бажання співпрацювати з Україною з перших років її незалежного існування. Так, в Києві з офіційними візитами перебували Президент США Б. Клінтон (1995 р.), Президент Німеччини Р. Герцог (1998 р.), Президент Франції Ж. Ширак (1998 р.), віце-президент США А. Гор (1998 р.), прем'єр-міністр Канади Ж. Кретьєн (1999 р.), Президент Італії О. Скальфаро (1999 р.) та ін.

З міжнародним визнанням України як незалежної держави в Києві починають функціонувати дипломатичні представництва іноземних держав. Зараз в Києві діють 73 іноземних дипломатичних представництва (71 посольство (включаючи Папську нунціатуру), Республіка Перу – аташат з економічних та

торговельних питань, Йорданія – відділення Посольства). На сьогодні дипломатичний корпус в Києві налічує майже 2500 працівників, у тому числі 1214 фахових дипломатів [3]. Консульський корпус представлено 21 Генеральним консульством та 76 Почесними консульствами.

З набуттям державної незалежності, коли державі вкрай потрібні були фахові дипломати, київська наукова та освітянська ланки активізували свою діяльність щодо підготовки кваліфікованих вітчизняних фахівців в галузі міжнародних відносин. Серед столичних навчальних закладів передусім Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Дипломатична академія України мали наполегливо виконувати це завдання. Указом Президента України № 397/95 від 30 травня 1995 року «Про підготовку спеціалістів для роботи у сфері міжнародних відносин» Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка було визначено головним навчально-методичним центром з підготовки фахівців для роботи у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики нашої держави. Цей навчальний заклад завжди виступав вітчизняним флагманом щодо підготовки українських дипломатів.

Серед випускників Інституту – міністри закордонних справ України В. Кравець, В. Мартиненко, Г. Удовенко, В. Тарасюк, В. Огризко; міністр економіки України С. Терьохін; міністр зовнішніх економічних зв'язків та торгівлі України С. Осика; міністр юстиції України С. Головатий; посли України в зарубіжних державах А. Бутейко (США, Румунія), С. Боровик (Алжир), В. Василенко (Бельгія, Великобританія). О. Горін (Сінгапур), І. Гуменний (Таїланд), Б. Гуменюк (Кіпр), Р. Демченко (Сербія), В. Кирик (Хорватія), Ю. Кочубей (Франція), Ю. Костенко (Австрія, ФРН, Японія), І. Литвин (Індонезія, КНР), І. Майдан (Іран), О. Майданник (Аргентина, Ізраїль, Фінляндія), М. Макаревич (Австрія, Естонія), О. Моцик (Польща, Туреччина), Ю. Мушка (Угорщина), В. Огризко (Австрія), А. Олійник (Ірак, Сербія), В. Пащук (Аргентина, Куба), В. Примаченко (Югославія, Іран), О. Рибак (Лівія), І. Сагач

(Норвегія), І. Турянський (ПАР), В. Хандогій (Канада, Бельгія, Великобританія), І. Харченко (Румунія, Польща, Великобританія), О. Шамшур (США, Франція), О. Шевченко (Малайзія), Н. Галібаренко (Великобританія); генеральні консули України С. Боровик (Торонто), Р. Демченко (Стамбул), В. Корзаченко (Сідней), М. Кириченко (Торонто, Стамбул). О. Новосьолов (Бонн), М. Точицький (Сан-Франциско), О. Цвєтков (Единбург), Ю. Ярмілко (Франкфурт); ректори Дипломатичної академії України при МЗС України Б. Гуменюк та М. Кулінич; співробітники представництв України в ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організаціях.

Київський інститут міжнародних відносин також пишається й своїми численними випускниками – громадянами зарубіжних країн, серед яких чимало видатних державних діячів, впливових політиків, дипломатів, керівників великих підприємств, установ та організацій, відомих вчених. Це, зокрема, Президент Грузії Михайло Саакашвілі, Президент Національної Асамблеї (сенату) Нігерії Адольфус Ндунев'ю Вабара, Віце-голова Національних зборів СРВ Нгуен Ван Ієу, Міністр закордонних справ Азербайджану Ельмар Магеррам оглу Мамедьяров, Міністр закордонних справ Грузії Гела Бежуашвілі, посол Республіки Болівія Фарель Собала Доре Патриція, посол Федеративної Республіки Нігерія Дено Ебусі, посол Сьєра-Леоне Ендрю Контех, посли Грузії Валерій Чечелашвілі та Грігол Катамадзе, посол Словацької Республіки Василь Грівна, посол Угорської Республіки Ференц Контра, посол Республіки Болгарія Альоша Неделчев та багато інших [4].

Перспективи Києва в справі подальшої розбудови вітчизняної дипломатії виглядають доволі значними й стабільними. Столиця України стала також і головним осередком народної дипломатії. Доля нашої держави, її прямування до європейського простору визначається українським народом, який неодноразово демонстрував своє волевиявлення на центральному київському Майдані.

Джерела та література

1. Див., напр.: Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / Анатолій Зленко. – Харків : Фоліо, 2003; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії : Монографія / Віктор Матвієнко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002; Головченко В. Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття) / В. Головченко, В. Матвієнко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007; Гуменюк Б. Основи дипломатичної та консульської служби / Борис Гуменюк. – К.: Либідь, 1998; та ін.

2. Українська дипломатія [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://radnuk.info/pidrychnuku/mishnarod-pravo/468-repetsku/8101-13--.html

3. Міжнародне визнання України. Перелік дипломатичних представництв іноземних держав в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://libfree.com/128459724_politologiyamizhnarodne_viznannya_ukrayini.html

4. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.iir.edu.ua/institute/history/

Тетяна Курінна (м. Черкаси)

До питання про розвиток термінології краєзнавства

На XIV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвяченій 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського (25 листопада 2016 р.), голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт акцентував увагу на питаннях, які потрібно

розробляти краєзнавцям. Одним із першочергових завдань є удосконалення термінології краєзнавства, поглиблення знань у краєзнавстві через вироблення термінології для словників. Чільник краєзнавців відмітив, що для удосконалення краєзнавчої термінології необхідно використовувати досягнення інших наук, їх термінологію.

У зв'язку з цим хочемо привернути увагу до напрацювань в галузі державного управляння. Термінологічний апарат державного управління, окрім власних термінів, послуговується термінами, які належать до системи інших наук: юриспруденції, економіки, політології, соціології, філософії, соціальної роботи, церковної історії й краєзнавства.

Для подальшого розвитку краєзнавства, запровадження відповідної спеціальності, звісно, потрібні кошти. Тому вироблена термінологія в галузі державного управління, яка стосується, зокрема, благодійності, меценатства стане в пригоді краєзнавству у нелегкі часи.

Термінологія краєзнавства напрацьовувалася протягом останніх століть. Існує низка визначень терміну «краєзнавство». Сучасна термінологія цієї галузі має достатньо високий науковий рівень, а також свій неповторний зміст та українське забарвлення. В сучасній науковій літературі виокремлюються три основні складові національного краєзнавства: географічне, історичне, соціальне, тобто національне краєзнавство складається з тріади – «територія – час – людина». В межах цих основних складових виокремлюють й інші галузеві напрями – природниче, екологічне, літературне тощо.

Таким чином, краєзнавство досліджує історію краю, його економіку, природу, культуру, мову, побут. Тобто ця наука націлена на комплексне вивчення населеного пункту, району, краю, його природи, населення, господарства, історії, культури.

Важливе місце в національному краєзнавстві посідає історичне краєзнавство – ланка загального краєзнавства, у надрах якого й формувалось як напрям громадської діяльності, прикладна історична дисципліна, одне з джерел культурології.

На думку голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Василя Мельниченка, оскільки одним із складників терміну «краєзнавство» є слово «знання», то це засвідчує органічний зв'язок освіти і краєзнавства, що підтверджується конкретними справами. Члени НСКУ беруть участь у журі обласних конкурсів-захистів учнівських наукових робіт Малої академії наук України у номінації «Історичне краєзнавство»... [2]. Додамо, що працюють краєзнавці й консультантами. Так, на початку 2016 р. нам прийшлося консультувати мліївську ученицю Наташу Солощенко, яка писала роботу на тему «Православна церква. Данило Кушнір».

Національна спілка краєзнавців України зініціювала новий напрям краєзнавчих студій – дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні. Підтримуючи цю ініціативу готується до видання дослідження життя, страждань і мученицької смерті святого Даниїла [4].

На думку Д. С. Дмитрука в суспільних науках, і особливо в історії, слово культура вживається в двоякому значенні. По-перше, **культура** – це, розуміється, відома ступінь освіченості; сукупності досягнень суспільства в галузі освіти, просвітництва, науки мистецтва і інших галузях духовного життя народу… Якщо мати на увазі культурну історію, то це значить, що це культура побуту взагалі, яку можна розділити на **матеріальну** (житло, одяг, знаряддя, зброя, прикраси і т. д.), **духовну** (мова, звичаї, традиції, знання, вірування, література)…[5, с. 3]. Православ'я – віра предків, це дідівська віра.

Ми є свідками того, що низка церковних свят стала державними святами в Україні. Таким чином відроджується духовність, просвітництво. Проведення ювілеїв, свят потребує значних коштів. Ювілеї, свята – це, по суті, механізми залучення бізнесменів-благодійників. А час змушує відкрити спеціальність «краєзнавство»!!! В умовах вкрай мізерного державного фінансування краєзнавчої галузі, тут не обійтися без благодійної допомоги. Тому НСКУ потрібні фахівці зі збору пожертвувань, благодійних і меценатських коштів, фахівці по роботі з меценатами.

У великій колективній праці 2010 р. «Енциклопедичному словнику з державного управління: короткий науковий термінологічний словник» розроблені терміни **благодійність, меценатство, фонди** [3], але, на жаль, відсутня дефініція слів край, краєзнавство, українознавство.

Терміни благодійність, меценатство та ін. вироблені на порівняльному підході історичного, сучасного правового, управлінського ментального і зарубіжних досвідів [6]. Вони є результатом п'ятнадцяти років досліджень, відображають світові тенденції розвитку теорії та практики державного управління і стали, і на перспективу розвитку держави і громадянського суспільства стануть, у пригоді краєзнавцям, освітянам і не лише їм. Таким чином, краєзнавча наука не може існувати без динамічної взаємодії з іншими управлінськими, економічними, соціально-гуманітарними та технічними науками. Впевнені, що ця методологічна позиція реалізується шляхом відображення у праці відповідних термінів так званої «суміжної зони наук» [3, с. 6]. Розроблені терміни будуть порадником з питань краєзнавства для використання у повсякденному житті й роботі, при складанні термінологічних словників з краєзнавства і києвознавства. Вони дадуть багатьом знання, допоможуть оволодіти професійними компетенціями. На перспективу розвитку держави і суспільства нашій державі будуть потрібні спеціалісти зі спеціальності «краєзнавець» з гідною зарплатнею, «спроможні мислити стратегічно, творчо, нестандартно, інноваційно» [3, с. 6], які стануть продовжувачами традицій, які закладені такими подвижниками вивчення краю, як відомий земляк, організатор музейної та пам'яткоохоронної справи Петро Петрович Курінний (1894–1972), котрий заснував Уманську філію Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва [7, с. 99-100].

Джерела та література

1. http://studopedia.su/1_5852_lektsIya--kraieznavstvo-yak-nauka. html

2. https://yandex.ua/images/search?text=%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%94%D0

3. Енциклопедичний словник з державного управління: короткий наук. термінологічний словник / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін..; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

4. У Млієві готуються до 250-річчя мученицького подвигу св. Даниїла Мліївського 29.02 http://news.ukraine-in.ua/ua/Cherkasy/1017830

5. Дмитрук Д. С. Значение древнерусского церковного изобразительного искуства в развитии русской культуры. – Корсунь-Шевченківський: Корсунский издат. дом «Всесвіт «, 2013. – С. 2-3.

6. Курінна Т. М. Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України / Т. М. Курінна // Теоретичні та прикладні питання державотворення: [Електронний ресурс] – № 3. ОРІДУ – 2008. – Режим доступу до журн.: file: //Тезї39/%I)o%BE"/Ь[)( )» oBI%[)I%89%[)O%

7. Краєзнавці Черкащини: бібліогр. довід. упоряд. В. М. Мельниченко і Г. М. Голиш. – Черкаси, «Вертикаль», 2016. – С. 98-99.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО КИЄВА

Людмила Круглова (м. Київ)

Писемні джерела з історії стародавніх святинь міста Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря та Києво-Печерської лаври XV–XVII ст.

Низку писемних джерел, опублікованих на сторінках наукового збірника «Читання в Історичному товаристві Нестора Літописця» (далі ЧІТНЛ), складають такі оповідні пам'ятки релігійного змісту як пом'яники [3].

На шпальтах шостої книги ЧІТНЛ у 1892 р. був опублікований «Давній пом'яник Києво-Печерської лаври» кінця XV – початку XVI ст. [1]. Пізніше, у 1903 р., у сімнадцятій книзі ЧІТНЛ з'явився пом'яник XVI–XVII ст. іншої такої ж стародавньої святині міста Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря [2]. Остання пам'ятка стала логічним продовженням першого джерела. Авторами-упорядниками публікацій були дійсні члени Історичного товариства Нестора Літописця Степан Голубєв та Єлисавета Де-Вітте.

До кожного з цих джерел додано історико-генеалогічний коментар, що був складений Є. Де-Вітте. Наукове значення обох пам'яток обґрунтував С. Голубєв у передмові до Лаврського пом'яника. Загалом, професор Київського університету С. Голубєв дослідив багато пом'яників, які розшукав у різних сховищах Імператорської публічної бібліотеки, Рум'янцевського музею, в архівах і бібліотеках духовних академій, стародавніх церков та монастирів.

Як відомо, починаючи ще з часів Київської Русі, молитви за померлих у церкві були звичним явищем. З'явилися такі письмові пам'ятки як пом'яники (синодики, субітники) – книги, де записували імена людей, яких віруючі просили церкву пом'янути. Ці книги завжди були досить об'ємними, мали різні формати і ретельно переплітались. Ведення книги доручалось певній особі, якій довіряла монастирська братія, і для якої з часом навіть були вироблені певні інструкції. Книги вели дуже ретельно та вимагали бережливого ставлення до

них. Суворо заборонялось заносити імена в пом'яник без відома братії. Книга поділялась на відділи: до одного вміщали імена духовних осіб – патріархів, митрополитів, єпископів, архімандритів; в інший – княжі, боярські, дворянські роди; далі – міщанські й козацькі роди та ін.

Інколи пом'яники прикрашали старанно розфарбованими малюнками, на яких зображувались останні хвилини життя праведників і грішників, сорокаденні митарства, що проходить душа після відокремлення від тіла, страшний суд тощо. Часом у пом'яниках зустрічались вірші з роздумами про смерть, про необхідність молитися в церкві за померлих, а також з молитвами до Господа про спасіння душ померлих, записаних в синодик [4].

Бажаючим занести у пом'яник імена своїх родичів і знайомих, монастирська братія пропонувала робити доброчинні пожертви. Багаті жертвували монастирям цілі села та земельні угіддя; розкішне храмове начиння (хрести, ікони, посуд тощо) жертвували для церкви. Менше забезпечені люди робили пожертви грошима, або продуктами чи речами – медом, житом, воском, сукном, дровами та ін. Якими різноманітними були дрібні пожертви за поминання видно зі згаданого Лаврського синодика.

Дуже довгий час дослідники вважали, що пом'яник Києво-Печерської лаври XV–XVI ст. згорів під час пожежі 1718 р., яка охопила лавру. Полум'я знищило тоді чимало рукописних скарбів. Але наприкінці XIX ст. він несподівано був знайдений в одній з лаврських ризниць. Нині його оригінал зберігається в Національній історичній бібліотеці України.

У товаристві Нестора Літописця відбувалися дебати з питання про стародавній говір Південної Русі, зокрема Києва. Вказаний пом'яник визнаний був письмовою пам'яткою, яка представляла важливий матеріал для вирішення цього суперечливого питання. Та обставина, що в ньому висвітлені деякі маловідомі історичні факти, наштовхнула вчених товариства на думку про необхідність його публікації у повному обсязі зі збереженням всіх орфографічних особливостей. Видання цьо-

го джерела обумовлювалось не історичним, а філологічним значенням. С. Голубєв, який готував матеріал до видання, обмежився деякими зауваженнями стосовно історичного значення цієї пам'ятки. Упорядник також зазначив, що Лаврський синодик – це досить об'ємна книга у шкіряній палітурці. Написана вона на товстому папері, сторінки не пронумеровані.

Невідомий автор пом'яника Києво-Печерскої лаври у передмові повідомляє про історичні події, які відбулися саме в той час коли його почали писати. У книзі вказано, що відбулося це під час нашестя на Київ «безбожнаго царя Менкирея и с погаными агоряны», коли Києво-Печерська обитель була спустошена, а всі святі книги (в тому числі й попередній стародавній пом'яник) та ікони спалені. Частина монастирської братії розбіглась, інша була взята в полон. Згодом монахи, яким вдалося звільнитися з полону, почали писати нову книгу. Відновлення пам'ятки відноситься до тих часів, коли настоятелем в печерській обителі був архімандрит Феодосій. За допомогою вказаних у пом'янику відомостей було визначено, що книгу заведено приблизно у 1483–1490 рр. У Лаврському пом'янику одна з рубрик присвячена майже всім Києво-Печерським архімандритам (окрім Никифора I), починаючи з Іоанна II, який жив наприкінці XIII ст. та закінчуючи попередником Феодосія – Іоасафом. Згодом до книги були занесені імена ще п'ятьох настоятелів, які діяли після Феодосія. У джерелі згадано також про невідомого Феодосія II, який був настоятелем між Філаретом та Сильвестром. Таким чином, Лаврський пом'яник повідомляє ім'я нового, на той час невідомого Києво-Печерського архімандрита Феодосія II і приблизно зазначає час його настоятельства (XVI ст.).

У книзі йде мова про рід київського воєводи, пана Романа Єлизаровича, якого не згадано у переліку правителів міста Києва серед київських воєвод. Таким чином, пом'яник засвідчує існування київського воєводи Єлизаровича, який був призначений після князя Дмитра Путятича (кінець XVI ст.).

Також зустрічаються у Лаврському пом'янику імена інших осіб, що посідали важливі пости, а на момент видання цієї

книги були невідомі з інших джерел. Серед них дворянські роди, відомостей про які не містить жодна інша пам'ятка. Отже, як зазначав С. Голубєв, хоч видання цих матеріалів обумовлювалось філологічним значенням, історичне значення їх очевидне.

«Давній пом'яник Києво-Михайлівського (Золотоверхого) монастиря (XVI–XVII ст.)» починається з передмови «Поминання св. Михаїла Золотоверхого», у якій згаданий засновник монастиря св. Семіон, пояснюється величезна користь цієї книги та благословляються читачі [2, с. 5].

При виданні Михайлівського пом'яника, згідно типографських правил, було застосовано гражданський шрифт; надрядкові літери вміщені в рядку і відмічені лише дужками; скорочення слів залишені без відновлення всіх літер, тому що й так зрозумілі; такі літери церковно-слов'янського алфавіту, як «зело», «ксі», великий та малий «юси», «ук» та «омега» замінені однозвучними літерами гражданського алфавіту; надрядковий «пайок» замінено комою, що поставлена над літерою; для зручності читачів була введена сучасна на той час пунктуація.

Науковці XIX ст. в історичних дослідженнях майже зовсім не зверталися до пом'яників, вважаючи ці писемні джерела недостатньо інформативними. Професор С. Голубєв не поділяв такої думки, він вважав, що ці пам'ятки для історика можуть бути дуже корисними. Особливо якщо записані в пом'яник імена супроводжуються коментарями, у яких зазначено, наприклад, дата смерті покійного; місце поховання; тривалість життя; послуги, які людина надала церкві та державі; родинні стосунки з особою, на прохання якої імена заносили в пом'яник тощо. У синодиках зустрічаються іноді короткі примітки літописного характеру, наприклад: про спустошливі урагани, які лютували в тій чи іншій місцевості та спричинили величезну смертність; про набіги ворогів, що супроводжувались численними жертвами та ін. Надзвичайно цінні відомості зустрічаються у передмовах до кожного синодика. В них часто міститься згадка про обставини за яких була заведена ця

книга, про настоятелів тих часів, а іноді надається й історична інформація про священні обителі.

Отже, зважаючи на те, що деякі відомості, які зустрічаються в пом'яниках, інколи є єдиним джерелом, яке підтверджує той чи інший історичний факт, то слід визнати, що це дуже важливі письмові пам'ятки, які представляють значний інтерес для досліджень з історії міста Києва.

Джерела та література

1. Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (XV–XVI вв.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. I-XIV, 1-88.

2. Де-Витте Е. И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I, III, IV. – Отд. III. – С. 3-64; 1904. – Кн. 18. – Вып. I. – Отд. I. – С. 65-76.

3. Ісаєвич Я. Пом'яники (синодики, субітники) / Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 610-611.

4. Поминание и мольба к Богу о православных христианах, о патриархах и царях, о архиепископах и епископах, о князьях, и о воинах, и о всякой душе христианской // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I. – Отд. III. – С. 6-76.

Оксана Терещук (м. Київ)

Архітектурно-ландшафтна панорама старого Києва очима художника Сергія Світославського (за картиною «Київ у XIX ст.», 1880-і рр., зібрання НМІУ)

Про давній і сучасний Київ сміливо можна сказати, що його природа пробуджувала в людині художника, а художник примножував її красу своїми художніми творами. Впродовж XIX ст. в очах художників місто зберігає свою принадність завдяки рідкісному поєднанню історичних реліквій, неповторного ландшафту і поетичної природи [1, с. 5-10].

Забудова доби промислового піднесення знайшла своє відтворення на полотні «Київ у XIX ст.», роботи відомого українського художника, киянина С. Світославського (мал. 1). Саме йому історія завдячує достовірним зображенням панорами міста Києва з боку Липок II половини XIX ст. Привернуло увагу і стало предметом дослідження «упізнання» зображеної на полотні історичної частини міста, характеристика і опис місцевості, з якої автор споглядав і малював історичний пейзаж, а також атрибуція зображених на полотні видатних архітектурних ансамблів і окремих монументальних споруд древнього Києва, їх розміщення, будова, надбудова та перебудова, адже, багато з них не пожалів час, війни, пожежі. Історію надходження картини до музею точно встановити важко. Із музейних інвентарів дізнаємось, що пейзаж у музейному зібранні з 1945 р. [2].

Київ перед очима художника постав як рідкісна картина багатого за своїми стилістичними особливостями архітектурного ансамблю. На передньому плані зображена місцевість, що належала професору медицини Київського університету Ф. Ф. Мерінгу (1853–1887). До 1890-х рр. тут був великий парк з оранжереями, виноградниками, алеями. Нині – це територія сучасних вулиць: Хрещатика, Заньковецької (Мерінгової), Банкової, Городецького, Лютеранської [6, с. 475-476].

Посеред парку зображено став, який у 90-х роках засипали, а на його місці створили Миколаївську площу (тепер – пл. І. Франка) з фонтаном серед скверу. У 1898 р. на ній спорудили приміщення театру М. Соловцова (тепер – Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка), який, як писалось у путівнику М. Сементовського, *«был отделан в стиле ренессанс и украшен массою барельефных украшений, жертвенниками, лирами и тому подобными аллегорическими предметами»* [7, с. 256-258], безжально збитими з його стін у 1960-х роках [6, с. 476]. Неповторної привабливості краєвиду додає введення цікавого жанрового елементу: художник додав до ландшафтного пейзажу зображення ошатно вдягнених поодиноких постатей і пар, що прогулюються біля ставу. Це надає приємної теплоти і переконливості пейзажу, особливо там, де око художника, закоханого в своє рідне місто, помітило всі подробиці щоденного міського життя. Композиційний лад картини чітко продуманий, мотив – узагальнений. На картині виразно простежується давнє планування Києва, його поділ на історичні частини, відтворені на середньовічних планах міста: Печерськ, Верхнє місто, Старокиївська, Андріївська, Михайлівська, Володимирська гори [3]. Працюючи над полотном, автор добре відчув і передав відмітні особливості київського ландшафту, що складався з величних гір, спокійних рівнин, архітектурних пам'яток. На другому плані, за живописним краєвидом Печерська, автор намагався з максимальною пізнавальною змістовністю відтворити забудову центральної частини Києва 70–80-х рр. XIX ст. [5]. За широким зеленим поясом Мерінгового саду, праворуч, чітко окреслена міська водонапірна вежа – головна споруда першого київського централізованого водогону, збудованого у 1872–1876 рр. за проектом архітектора О. Шиле [4]. На базі реконструйованої вежі та резервуарів у 2003 р. було відкрито перший в Україні водно-інформаційний центр – «Музей води» (вул. Грушевського, 1/в). Заклад є важливою складовою природно-культурного комплексу, відомого наразі як парк «Хрещатий», і користується великою популярністю серед киян та гостей міста.

Панорама старого Києва відзначається імпозантністю, неповторним виглядом, в якому не останню роль відіграли пам'ятки *«Київського акрополя»*, що збереглися [3]. Ліворуч, на обрії змальовано Софійський собор із дзвіницею. За багатовікову історію собор пережив навали ворогів, пограбування, руйнування й перебудову. Із зростанням поверхів у міській забудові потреба у вертикальних домінантах збільшується. У XIX ст. дзвіниця Софійського собору досягає 75 метрів [4]. У центрі розгорнутої панорами масштабно витягнулось погоризонталі приміщення Присутственних місць – будинок колишнього губернського управління, яке об'єднувало адміністративні, правові та інші установи. Будівлю спорудили у 1854–57 рр. за проектом архітекторів-класиків К. А. Скаржинського, М. С. Іконникова та І. В. Штрома на теперішній Софійській площі. Присутственні місця разом із старокиївською пожежнею складали комплекс дво-три-поверхових корпусів, якими периметрально забудовано цілий квартал. Тепер у колишньому будинку – адміністративні установи: Головне управління внутрішніх справ міста Києва і Київської області, апеляційний суд Київської області, Головне управління МНС України.

В далині, за архітектурними мотивами XIX ст., художник передав своє бачення старого Києва, змалювавши монументальні пам'ятки визначних історичних місцевостей – Старокиївської, Андріївської, Михайлівської гір, які на час роботи над картиною збереглися або були відреставровані. На полотні видніється Десятинна церква – перша кам'яна церква Київської Русі, споруджена давньоруськими і візантійськими майстрами впродовж 988–996 рр. [4]. Неподалік Десятинного храму на полотні, як і в реальному житті, здіймається ще одна велична церква – Андріївська, пам'ятка архітектури, закладена російською імператрицею Єлизаветою Петрівною під час візиту до Києва влітку 1744 р. і зведена впродовж 1747–53 рр. в стилі бароко за проектом італійського архітектора В. В. Растреллі на Андріївській горі [4]. Зображені споруди мають досить умовний характер, проте з них не важко уявити древній Київ. Саме така пов'язаність старого мотиву із суто автор-

ськими враженнями й емоціями позбавляє твір сухого історизму й надає йому неабиякої життєвої переконливості. На передньому плані, праворуч від зображених культових споруд, видно чотириповерховий будинок, який відомий київський домовласник, міський голова (1872–73 рр.), професор Київського університету Густав Іванович Ейсман (1825–1884) віддав під 1-ше Реальне училище [8]. Офіційно відкрите у 1873 році по вулиці Великій Житомирській 2/11. Тепер у цьому відреставрованому відповідно до сучасних вимог приміщенні розміщена Дипломатична академія України.

Праворуч сучасної академії упізнається Михайлівський Золотоверхий собор, споруджений впродовж 1108–1113 рр. онуком Ярослава Мудрого київським князем Святополком Ізяславичем. У 1998 р. храм відбудовано, в ньому проходять служби Української православної церкви, а поруч, як і в давні часи, діє монастир. За собором видніється Василівська (Трьохсвятительська) церква, яка знаходилась на початку сучасної Десятинної вулиці [4]. Її розібрали влітку 1934-35 рр. у процесі підготовки до розбудови урядового центру. Поруч із тим місцем, де вона стояла, побудували (у 1936–39 рр.) сіру кам'яну споруду – будинок для Ради Народних Комісарів УРСР (тепер – Міністерство закордонних справ України). У сучасному Києві лише справедливо повернута історична назва вулиці – *«Трьохсвятительська»* на оновленій Михайлівській горі нагадує про зниклий храм київського акрополя. На картині панораму верхнього міста завершує зображення квадратної в плані споруди з високим куполом – найстаршої з католицьких святинь Києва, церкви святого Олександра І, яка на польський лад називається Олександрівським костелом. Нині храм діючий, має статус кафедрального собору і належить Києво-Житомирській дієцезії Римо-Католицької церкви в Україні.

Споглядання панорами викликає хвилююче почуття присутності у місті, віддаленому від нас трьома століттями. Декоративне буяння яскраво-насичених фарб природного мотиву, що створюють справжню «симфонію у зелених тонах» виступають органічним тлом для архітектурних споруд.

Полотно *«Київ у XIX ст.»* є завершеним композиційним твором, на якому художник створив образ рідного міста в усій його історичній самобутності.

Джерела та література

1. Белічко Ю. В., Підгора В. П. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть. – К., 1982. – 336с.

2. Державний республіканський історичний музей (нині НМІУ). – Книга вступу експонатів фондової групи «Малярство» – «М» з № 1 – 2142. Поч. 22.09.44. – Закінч. 5.12 45 рр. Запис про експонат М-588 зроблено 9.07.45 р.

3. Ернст Ф., Базилевич В., Курінний П. та ін. Київ. Провідник. – К., 1930. – 798 с.

4. Київ. Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – 736 с.

5. Ковалевський М. Спогади про С. Свєтославського (До 25-річчя з дня смерті художника) // Мистецтво. – К., 1956. – № 5.

6. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – 558 с.

7. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – СПб, 1900. – 322 с.

8. Сторожевский Б. Н. Адресная книга г. Києва на 1879 г. – К., 1879.

Мал. 1. Світославський С. «Київ у XIX ст.» 1880-і рр. Полотно, олія.

Тетяна Горбань (м. Київ)

Мовно-культурне питання в середовищі київської інтелігенції після першої російської революції

Мовно-культурна складова національних рухів, що виникали в Російській імперії, була об'єктом постійної пильної уваги з боку влади і наближених до неї кіл російського суспільства. Така увага ставала особливо прискіпливою, коли йшлося про український рух. Як постійно наголошували представники патріотично налаштованої української інтелігенції, ні до яких інших національних рухів у межах Росії не застосовувалися обмежувальні заходи, подібні тим, які застосовувалися до українського [3, с. 7].

Спричинені революційними подіями 1905–1907 рр. зміни у суспільно-політичному житті Російської імперії мали наслідком, у тому числі, певну лібералізацію в мовно-культурній сфері. Зокрема, розгляд упродовж 1905 р. питання про скасування обмежень українського друкованого слова – з цією метою у відповідь на запит уряду була створена спеціальна Комісія Імператорської Академії наук – завершився відміною старих репресивних цензурних правил, а наступного року українська книжка, нарешті, отримала однакове з іншими право на існування – принаймні юридично.

Українська, і київська зокрема, інтелігенція відгукнулася на цю подію неоднозначно. Так, М. Грушевський у статті «Ганебній пам'яті» висловив надію, що «з того нечистого місця, де опинився указ 1876 р., його не попробують вирити навіть неперебірливі руки» [2, с. 443]. Натомість С. Єфремов, вочевидь не плекаючи сподівань на добру волю російської цензури, вказував, що відбулося лише формальне скасування заборон, оскільки практика не забарилася показати, що українські книги й газети конфісковували і переслідували нерідко за те, що у російськомовному варіанті друкувалося без жодних перешкод [4, с. 175]. До того ж провідники політично активної інтелігенції вбачали у скасуванні заборони україн-

ського друкованого слова не лише позитив, але й потенційну загрозу для подальшого розгортання національного руху. Адже для тієї частини української інтелігенції, яка залишалася на позиціях «культурного україножильства», відміна мовних заборон була ключовим моментом вирішення «українського питання», що об'єктивно перешкоджало розгортанню політичних вимог.

Утім, після поразки першої російської революції примарність сподівань на хоча б часткове вирішення національного питання стала очевидною. Прагнучи узяти реванш за вимушені поступки періоду революційного піднесення, влада повела посилений наступ на українську культуру, використовуючи піднесення великоросійсько-шовіністичних настроїв у суспільстві та спираючись на діяльність найбільш антиукраїнськи налаштованих націоналістичних клубів, товариств, спілок тощо.

Не в останню чергу зусиллями однієї з таких організацій – «Клуба русских националистов» у Києві – було накладено заборону на відзначення 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка та спорудження йому пам'ятника в Києві. Збір коштів на його встановлення один із керівників «Клуба» А. Савенко охарактеризував як «торжество мазепинства». Така позиція знайшла співчуття і в колишнього намісника Києво-Печерської лаври архімандрита Антонія, який звернувся до київського міського голови з проханням, аби міська Дума відмінила рішення щодо пам'ятника «лютому ненависнику Росії» Т. Шевченку.

Виразниками агресивного ставлення до мовно-культурного питання були друковані органи російських націоналістичних об'єднань, в інтерпретації яких українські культурно-просвітні товариства, українські періодичні видання (хоча на той час здебільшого вже знову російськомовні) насаджувалися «австро-польськими властями при повній бездіяльності російської влади», а це «загрожувало вибухом мазепинського повстання». Підвищеною войовничістю у ставленні до «українського питання» відзначалася редагована А. Савенком газета «Киевлянин», особливо після появи сумнозвісного циркуляра голови

російського уряду П. Столипіна «Про інородців та сепаратизм», спрямованого на закриття українських просвітніх організацій та фактичне припинення україномовної видавничої діяльності. «Киевлянин» негайно відгукнувся публікаціями, у яких владу закликали закрити всі «україномільські товариства», оскільки «україномани винайшли окремий український народ, вигадали для нього особливий «язик» і тепер створюють українську літературу, культуру і т.д., вбивають у голови своїх послідовників мрію про українську «самостійність» [7].

Вороже ставлення «Киевлянина» та його редактора до української культури, зокрема – мови, кваліфікованої як «южнорусское наречие», викликало появу низки публікацій в газеті «Рада», що була виразником думки прогресивної київської інтелігенції. Позиція А. Савенка (названого «майстром доносу») була піддана різкій критиці, що ж до мовного питання, то в одній з редакційних статей «Ради», зокрема, зазначалося: «Пора ясно і одверто признатись – мова чи діалект живе в устах українського народу, але нехай же він говорить нею чи ним безборонно, нехай пише і вчиться так, як може, як природа й історія його навчили» [6].

Різко засуджуючи посилення у пореволюційну добу гонінь з боку влади на українську мову, що проявлялося у тому числі в значному скороченні видання українських книг та україномовної періодики, представники національно орієнтованої київської інтелігенції звертали увагу на «всюдисущність» цензури, від пильного ока якої не міг сховатися навіть такий «дріб'язок», як, приміром, відривні календарі з надрукованим українською мовою текстом.

Так, Київський тимчасовий комітет у справах друку заборонив до розповсюдження календар на 1910 р., який нібито «містив у собі ознаки злочинних діянь». Підставою для такого вироку стала, серед іншого, цитата з однієї із праць М. Драгоманова, в якій цензори побачили «неузгоджені з історичною істиною та інтересами держави ідеї повної племінної та культурної відокремленості і самостійності малоруської гілки руського народу» [1, арк. 6-7]. У дійсності ж у цитаті йшлося

про необхідність посилити просвітницьку роботу серед українців рідною мовою.

Втім, такий висновок названого органу цензури видається цілком логічним, якщо пам'ятати про те, що очолював його апологет «єдинороуськості» та переконаний прихильник теорії «єдиного потоку руської культури», професор словесності київського університету Св. Володимира Т. Флоринський. Обґрунтовуючи цю теорію на основі «наукового узагальнення», він стверджував, що сучасна наука точно встановила факт цілісності і єдності всіх руських «наречий» у розумінні належності їх до однієї й тієї самої лінгвістичної категорії – руської мови [8, с. 341].

Пильну увагу київської інтелігенції національного спрямування привертало до себе обговорення «українського питання» у вищому законодавчому органі Російської імперії. Зокрема, коли на початку роботи IV Державної думи вже вкотре розгорілися дебати навколо питання мови викладання в українських школах, у середовищі національної інтелігенції звернули увагу на такий факт: на захист української мови з думської трибуни виступали окремі представники російських партій – есдеки, кадети, трудовики, в той час як найбільш категорично зайняли негативну позицію депутати українського походження, такі як М. Родзянко, А. Савенко, П. Скоропадський.

Товариство українських поступовців виступило з цього приводу із заявою, в якій висловлювалася «солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не будучи українцями за походженням, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви національного життя, і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури». Водночас гострій критиці було піддано позицію П. Скоропадського, який, висловлюючи власну думку, «дозволив собі говорити від імені українського (малоросійського) грома-

дянства. Як представник лиш тої частини його, яка давно порвала зв'язки з національним життям рідного народу, він не має на це права» [5, с. 101, 102]. Під заявою підписалися М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, О. Лотоцький та інші знакові постаті українського національного руху.

Загалом же ситуацію у національно-культурній царині в пореволюційну добу можна охарактеризувати такими словами: протистоячи українофобській позиції влади та ідеологічно наближених до неї кіл російського суспільства, передусім з-поміж інтелігенції, українські інтелектуали національної орієнтації докладали титанічних зусиль, відстоюючи право українського народу на збереження і розвиток його мовно-культурної ідентичності.

Джерела та література

1. Во Временный Комитет по делам печати в городе Киеве. 11 февраля 1910 г. // Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІА у Києві). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 5-12.

2. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 2002. – С. 441-443.

3. Докладная записка о задачах внутренней политики в отношении к украинскому населению // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 5-12.

4. Єфремов С. В тісних рямцях / С. Єфремов // Єфремов С. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 152-180.

5. Заява Товариства українських поступовців до IV Державної Думи (1912 р.) // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / [упоряд. В. Ф. Шевченко та ін.]. – К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. – С. 101-102.

6. Мова чи діалект // Рада. – 1910. – № 26. – 2 лютого.

7. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1910. – 7 февраля.

8. Флоринский Т. Малорусский язык и «украінсько-руський» литературный сепаратизм / Т. Флоринский // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: сборник / [сост., авт. предисл. М. Б. Смолин]. – М., 1998. – С. 330-384.

Юлія Ісаєнко (м. Київ)

З історії училища ім. С. Ф. Грушевського

Діяльність навчальних закладів в галузі києвознавства для спеціалістів є не досить помітною. Проте ряд шкіл м. Києва проводять активну пошукову роботу. Серед них спеціалізована школа № 14 ім. С. Ф. Грушевського, що сьогодні знаходиться за адресою вул. Макіївська, 5, що на Пріорці. Вивчення історії рідної школи – вагома складова національного виховання.

Отже, училище ім. С. Ф. Грушевського засноване в 1911 році на кошти Сергія Федоровича Грушевського, відомого педагога, батька авторитетного історика, голови Центральної Ради 1917–1918 рр. Михайла Сергійовича Грушевського. Згідно заповіту (1892 р.) частина спадщини С. Ф. Грушевського призначалася на заснування стипендій його імені в Києво-Подільському духовному училищі та Київській духовній семінарії, а також на будівництво й утримання народного училища в м. Києві чи м. Владикавказі. Нащадки Сергія Федоровича обрали для будівництва навчального закладу (майбутня школа № 14) київську околицю Куренівку. Ця місцевість була відома з письмових джерел XVII ст., як передмістя де були курені (козацькі залоги), згодом перетворилася на приміський район городництва і садівництва [1, с. 348]. Сума, виділена С. Ф. Грушевським на школу складала 100 тис. рублів. Міська управа додала ще 23 тис. рублів та

виділила ділянку на Петропавлівській площі, 164 (нині вул. Кирилівська, донедавна – вул. Фрунзе) [4, с. 1].

Проект школи розробив міський архітектор Е. П. Брадтман. Перепроектував фасад училища в українському народному стилі архітектор-художник Василь Кричевський. Михайло Сергійович Грушевський довіряє йому оздоблення фасаду Міського училища ім. С.Ф. Грушевського. Такі ж шестикутні вікна й трикутні керамічні оздоби, як на будинку на вул. Паньківській, 9, можемо бачити на фасаді колишньої школи № 14. С. Ф. Грушевський «до смерті заховав прив'язаннє своє до народности й її мови, і всюди маніфестував ся яко українець», – писав дослідник Микола Кучеренко [3, с. 45].

Окрім училища в садибі одночасно були побудовані в тому ж самому стилі двоповерховий будинок для викладацького складу та одноповерховий для господарчих потреб. Всі ці будівлі по периметру були обнесені металевою огорожею на цегляних стовпах. Такими вони є і нині.

У 1911 році на першому поверсі будинку містилися: приватний дитсадок О. Дараган (пізніше 3-й міський Куренівський), їдальня і кухня. На другому і третьому – у 12 класних кімнатах навчалося 456 учнів, переведених сюди з трьох початкових змішаних міських училищ – Куренівського № 6 та Пріорських № 14 і № 31. Тут же були актова і рекреаційні зали. Бібліотека, три квартири, вчительські, медична, а також п'ять вільних класних кімнат.

У роки Першої світової війни частину приміщень на третьому поверсі займав притулок для дітей воїнів запасу, мобілізованих на фронт.

1915 р. в будинку розмістили притулок для 150 воїнів-калік та майстерні з виготовлення протезів і ортопедичних апаратів. Ініціатива заснування в Києві такого доброчинного закладу, що став третім у країні після Москви і Петрограда, належала Н. Терещенко, вдові підприємця і доброчинця Ф. Терещенка. Вона очолювала Київський обласний відділ Всеросійського комітету допомоги хворим, пораненим офіцерам та нижчим військовим чинам і тим, які одужували.

Тільки упродовж року тут було зроблено майже 4 тисячі протезів. Лагодили і замінювали протези воїнам-інвалідам за рахунок держави. Очікуючи готові вироби, вони мали змогу не тільки мешкати на третьому поверсі будинку, а й пройти курс навчання з граматики і малювання, опанувати ремесла.

Після відкриття училища на пошанування С. Ф. Грушевського на фасаді училища була встановлена меморіальна дошка, і коли на початку 1914 р. з будинку зняли цю дошку, М. Грушевський висловив свою незгоду з цього приводу, заявивши про припинення відрахувань училищу відсотків з капіталу, який заповів його батько. У липні 1916 року за клопотанням Київської міської управи дошку було знову встановлено [4, с. 2].

У березні 1917 року за наполяганням гласного думи М. Ярошевського виконано одну з найголовніших умов засновника училища: Київська міська дума прийняла постанову про викладання у ньому всіх предметів українською мовою.

У 1917 р. для училища ім. С. Ф. Грушевського наймався дім № 15-б по Вишгородській вулиці. Працювати в тісному приміщенні було важко, проте 101 хлопчик і 106 дівчаток отримали початкову освіту під керівництвом восьми вчителів.

Училище кілька разів зазнавало руйнувань: у 1912 р. – від пожежі, під час громадянської війни у 1921році, а також під час Другої світової війни у 1943 році. У 1996 році на фасаді головного корпусу було відновлено анотаційну меморіальну дошку із чорного граніту. З 2000 року тут учбовий корпус № 3 Академії муніципального управління. Споруди садиби відзначаються оригінальністю вирішення, є зразком раціоналістичної течії українського народного архітектурного стилю. Сьогодні в приміщенні колишнього училища ім. С. Ф. Грушевського знаходиться філіал Таврійського університету.

Своєю славною історією школа завдячує талановитим вчителям і гідним учням. Серед учителів школи почесне місце посідає відомий художник Іван Їжакевич, який навчався в іконописній майстерні при Лаврі, Київській малярській школі Миколи Мурашка та Петербурзькій академії мистецтв. А в

нашій школі художник викладав малювання з 1917 до 1934 р. У шкільному музеї зберігається фотографія Івана Їжакевича – учня іконописної майстерні. Жив відомий вчитель навпроти школи, обидва його будинки й досі стоять у Бондарському провулку [2].

До війни розпочав навчання у школі № 8 автор книги «Бабин Яр» Анатолій Кузнєцов. У шкільному музеї зберігаються дитячі фото Толі Кузнєцова, листи до матері з-за кордону. Мама Анатолія Кузнєцова 40 років пропрацювала вчителькою нашої школи. Книга «Бабин Яр», яка вперше вийшла друком у журналі «Юність» у 1966 р. справила враження бомби, тому що це була реальна історія, історія людини, яка пережила окупацію міста від першого до останнього дня. Почесним гостем нашої школи є син Анатолія Кузнєцова – Олексій Анатолійович, що нині проживає в м. Москві.

У 60–80-х роках вчителем математики працювала Любов Євгеніївна Вікторовська – правнучка відомого садовода Вільгельма Готлібовича Крістера. Її колишні учні і сьогодні з любов'ю згадують свою принципову і талановиту вчительку. Брат Любові Євгеніївни Євген Євгенович був викладачем Політехнічного інституту, відомим математиком зі світовим ім'ям. На Куренівці відома місцевість «Крістерова гірка». Будинок Крістера на сьогодні перебуває в жалюгідному (розібраному) стані.

Стараннями працівників навчального закладу в 2006 році було створено Музей школи. Великих зусиль до відновлення музею (а такий музей був у старій школі на вул. Фрунзе, 164) доклала педагог-організатор Олена Анатоліївна Левандовська.

В музеї школи знаходяться документи про капітальний ремонт школи в першій половині XX ст., звернення до відомого архітектора Павла Альошина від 1917 р; про запровадження навчання у школі українською мовою (березень 1917 р.), про екскурсію учнів на могилу Т. Шевченка у Каневі (1917 р.), копія свідоцтва – купчої на землю, що придбав Іван Їжакевич у Бондарському провулку, листи Катерини Кричевської-Росандіч до учнів школи. З 1920 р. училище отримало статус

трудової школи, пізніше – середньої школи № 14. Школа знаходилася в цьому приміщення до 1988 р. за адресою вул. Фрунзе, 164.

Пошуковці шкільного музею налагодили зв'язки з середньою школою села Лісники на Київщині, де пройшло дитинство С. Ф. Грушевського. Так, у червні 2009 р. учні відвідали лісниківську школу та отримали цікавий матеріал, пов'язаний з дитинством засновника школи № 14.

У 2008 р. учні нашої школи побували у місті Хелм (Польща), знайшли місце, де народився М. С. Грушевський, зібрали матеріал про перебування Грушевських у Польщі.

В 2016 р. учні школи стали учасниками проекту, започаткованого Київською МАН «Михайло Грушевський: минуле й сьогочасне», знову відвідали Лісниківську школу (вже навесні 2016 р.), виступали на конференції, присвяченій 185-літтю від дня народження С. Ф. Грушевського, що відбулася в 2015 році в Будинку учителя.

Сьогодні школа знаходиться в типовому шкільному приміщенні за адресою вул. Макіївська, 5. Профільним предметом в нашій школі є німецька мова. Щороку учні з Німеччини відвідують наше місто і проживають в сім'ях учнів 14-ї школи. А учні нашого навчального закладу кожної весни відвідують міста Піннеберг та Хембах. Випускники, що отримали DSD-диплом в стінах школи продовжують своє навчання в Німеччині, а згодом повертаються в Україну. Викладання більшості предметів, як і за часів батька та сина Грушевських, ведеться українською мовою.

В 2015 р. спеціалізованій школі № 14 було присвоєно ім'я Сергія Федоровича Грушевського.

Джерела та література

1. Макаров А. Энциклопедия киевской старины. – Киев: Издательство «Довіра», 2002. – 559 с.

2. Матеріали Музею школи № 14.

3. Василь Кричевський творець національного стилю в мистецтві. Пам’ятки України. – № 6, червень 2014. – Київ: «Національне газетно-журнальне видавництво». – 63 с.

4. Училище С. Ф. Грушевського – із паспорта пам’ятки.

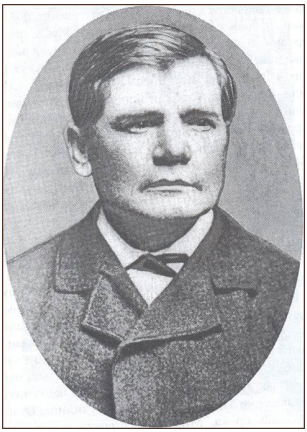

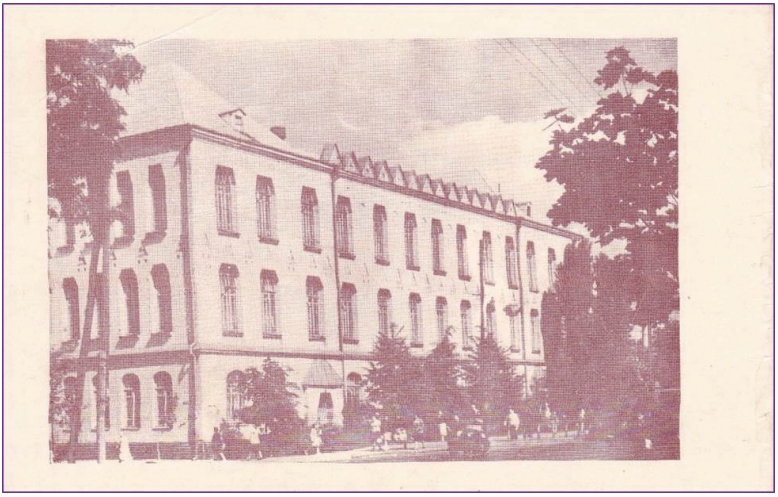

Олександр Комарніцький (м. Кам'янець-Подільський)

Забезпечення гуртожитками студентів київського педвишу (20–30-ті рр. XX ст.)

Упродовж 20–30-х рр. XX ст. матеріальне становище студентів Київського ІНО (інститутів соціального виховання і професійної освіти, педінституту) було важким.

Досить складно було забезпечити молодь житлом. У 1923–1924 н. р. житлова секція Комітету поліпшення побуту студентів спромоглася поселити у Будинках пролетарського студентства (БПС) лише 130 студентів ІНО [1, арк. 14, 86]. У 1926–1927 н. р. тут проживали 423 студенти. У тому ж навчальному році в інтернатах вишу, що містилися на вулиці Трьохсвятительській і поблизу Володимирської гірки, мешкали 238 студентів [2, арк. 633]. Історик О. В. Ляпіна повідомляє, що у листопаді 1927 р. виш мав один інтернат, у якому було 208 студентів (16% від загальної кількості). На одного студента припадало 4 $м^2$ житлової площі [3, с. 269]. Ректор С. Семко інформував, що на початку 1927–1928 н. р. із 1299 студентів вишу у БПС та інтернаті проживали 469 осіб (38%). У зверненні до НКО він погрожував зірвати прийом. На наступний рік потрібно було ще 500 місць, які не могли надати ні міські органи, ні інститут [4, с. 55]. У 1929 р. всі гуртожитки київських вишів передали під управління Центрального БПС. ІНО отримав невеликий гуртожиток (12 кімнат), у якому розмістили 455 студентів. На приватних квартирах змушені були проживати понад 1 тис. студентів ІНО [5].

Частину молоді заселяли в адміністративні та навчальні приміщення. Так, в ІНО у 1927 р. вони «тулилися по аудиторіях і канцеляріях» [4, с. 55]. Київські студенти мешкали також у приміщенні Лаврського музею та бараках, де раніше жили військовополонені [6, с. 93-94].

Не вистачало місць для сімейних студентів. У 1927 р. НКО заборонив надавати окремі кімнати в інтернаті сімейним студентам, щоб мати можливість забезпечити житлом макси-

мальну кількість студентства. В ІНО ця проблема була дуже гострою, зважаючи на те, що у 1925 р. із 772 наявних студентів одруженими були 399 [4, с. 55].

Частина студентів проживала у вологих і напівпідвальних приміщеннях. Колишня студентка ІНО Д. Гуменна згадувала, що через вологість «стіни поцвіли, бо то ж підвал». Колишній студент ІПО І. С. Кобилецький, згадував про своє життя у великій підвальній кімнаті по вул. Володимирській, 81: «Це була колишня красильня, стіни якої пропахли різними фарбами і виблискували райдугою найрізноманітніших кольорів. Опалення в ній від «буржуйки». Дрова для цієї «буржуйки» ми здобували, розламуючи старі дощані паркани, різні прибудови, навіть забуті вбиральні. Від розжареної «буржуйки» стіни потіли – з них та зі стелі капала вода. Ми скоренько вкладалися в свої постелі; а бувало, ранком дехто з нас не міг одразу піднятися, примерзаючи буйною чуприною до стіни» [7, с. 134].

Житлову проблему поступово вирішували. Наприклад, у гуртожитках ІСВ у 1931 р. проживали 538 студентів (69% від потреби) [8, арк. 97]. Гуртожитками переважно були забезпечені студенти ІПО. Їхній стан був задовільним, окрім гуртожитку у Деміївському районі міста, що потребував ремонту [9, арк. 34]. Все ж повністю проблему не було вирішено. Зокрема, станом на 19 липня 1933 р. у гуртожитку педінституту не вистачало 140 місць (поселили лише 350 студентів) [10, арк. 26]. Дещо поліпшилося становище після того, як педінституту передали гуртожиток ліквідованого Польського педінституту [11, с. 152]. У 1936 р. розпочалося будівництво одного з гуртожитків для педінституту, який мав вмістити 330 студентів [12, арк. 117]. Наприкінці 1930-х рр. виш мав 6 гуртожитків, кращі з яких знаходилися на Повітрофлотському проспекті, 85; вулицях Героїв Революції, Гоголівській та Тарасівській, де мешкали близько 1400 студентів [13, с. 28].

У гуртожитках не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі, яка приходилася на одного студента (він впродовж десятиліття становив від 4,5 до 5 м^2

[14, арк. 24 зв.]). Так, у вересні 1933 р. у педінституті цей показник становив 2,9 м^2 [10, арк. 49]. У гуртожитках цього вишу панувала антисанітарія [15, арк. 49].

Констатуємо, що місцева влада рідко надавала приміщення під гуртожитки, частіше їх вилучала. Так, у 1932 р. після того як Київ став обласним центром, міська рада розпорядилася звільнити всі готелі, які до цього функціонували як студентські гуртожитки, зокрема ІСВ. Особливо у важкому становищі опинилися першокурсники, які змушені були жити в напівтемних, сирих приміщеннях бараків. Вони не були пристосовані до життя взимку і знаходилися далеко від інституту [16, арк. 3].

Недостатньо забезпечували молодь меблями і постільною білизною. Так, восени 1933 р. заступник наркома освіти Хаїт у своєму наказі констатував відсутність потрібної кількості простирадл, наволочок у педінституті [15, арк. 49]. Регулярно проводилися змагання між кімнатами. Зокрема, у гуртожитках ІПО в 1931–1932 н. р. провели «дводекадний та місячний штурми», під час яких преміювали ті кімнати, які дотримувалися зразкової чистоти [9, арк. 34].

Гуртожитки заселяли приватні мешканці, зокрема у педінституті. Крім того, частину помешкань займав музичний трест «Електросила», який до того ж не сплачував за комунальні послуги, внаслідок чого восени 1933 р. мав борг в сумі 24 тис. крб. [15, арк. 49].

Складно вирішувалося питання щодо забезпечення гуртожитків освітленням, особливо взимку. Найбільшої гостроти ця проблема набула у 1920-ті рр. Наприклад, в ІНО взимку 1923–1924 н. р. навчання розпочинали о 17 год. Однак, через несплату коштів за освітлення подачу електрики припиняли вже о 18 год. Тому доводилося проводити лише перші заняття. Через це навчання вирішили розпочинати зранку, що, у свою чергу, не давало можливості відвідувати заняття студентам, які підпрацьовували, заробляючи на прожиття. Навесні навчання знову проводили ввечері [1, арк. 74]. У 1924–1925 н. р. заняття теж відбувалися у вечірній час. Тричі на тиждень

студенти розпочинали навчання о 15 год. 15 хв., для того щоб до 18 год. завершити заняття і мати можливість проводити громадську роботу [1, арк. 98]. У 1930-ті рр. становище з освітленням дещо поліпшилося, але не суттєво. Так, з ІСВ у 1932 р. повідомляли, що у гуртожитку по вул. Дикій не було світла, через що студенти змушені були готуватися до занять при каганцях [17, арк. 22].

Складнощі виникали і з опаленням. Так, у педінституті взимку 1933 р. гуртожитки не опалювалися. Один із дописувачів констатував: «У кімнатах холодно. Усі радіатори полопались, в трубах позамерзала вода. Студенти буквально замерзають. Щоб хоч трохи обігрітись – в кімнатах палять примуси, але від цього повітря стає таким, що важко дихати» [18].

У ряді випадків мешканці гуртожитків потерпали від нестачі води. Один із дописувачів журналу «Студент революції», у 1933 р. констатував, що у педінституті «немає води у вбиральнях, нічим навіть умитися. Для споживання студентство мусить брати брудну воду з ям» [18].

Таким чином, у Київському педвиші виникали складнощі із гуртожитками, насамперед, у 1920-х рр. Частина помешкань не були пристосовані для проживання. Житлові приміщення недостатньо забезпечувалися освітленням, опаленням і водою.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 634.

2. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289.

3. Ляпіна О. В. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект / О. В. Ляпіна // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / [редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін.]. – Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. – Вип. 6. – С. 263-271.

4. Ляпіна О. В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. / О. В. Ляпіна // Соціальна історія: наук. зб. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. V. – С. 52-59.

5. Матеріяльні умови студентства // Кузня освіти. – К., 1929. – 15 листопада. – № 3. – С. 4.

6. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. / Віктор Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр. / [редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 85-107.

7. Рябченко О. Л. Житлові умови студентів радянської України у 1920–1930-ті роки / О. Л. Рябченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / [редкол.: Ф. Г. Турченко (гол. ред.), Г. М. Васильчук, О. М. Ігнатуша та ін.]. – Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 134-140.

8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 807.

9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1528.

10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 329.

11. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка) / Катерина Двірна // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. / [редкол.: О. М. Швидак (гол. ред.), С. М. Міщук, А. В. Шевчук та ін.]. – Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. – Т. 6. – С. 149-155.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6870.

13. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920–1995: іст. нарис / [редкол.: М. І. Шкіль (гол. ред.), П. П. Хропко, О. Г. Лозовицький та ін.]. – К.: ТОВ «Толока», 1995. – 169 с.

14. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-2597. – Оп. 1. – Спр. 5.

15. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р-300. – Оп. 1. – Спр. 53.

16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1485.

17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5567.

18. Студент. Гріються над примусами / Студент // Студент революції. – Харків, 1933. – № 4. – С. 26.

Вадим Покалюк (м. Камянець-Подільський)

Формування студентських контингентів сільськогосподарських вишів Києва у 1920-ті роки

У 20-ті рр. XX ст. у Києві функціонували 4 виші сільськогосподарського профілю, що готували кваліфіковані кадри для аграрного сектору радянської України.

21 серпня 1922 р. на базі агрономічного факультету Київського політехнічного інституту, як повідомляв професор І. Щоголів, було створено окремий сільськогосподарський інститут [1, с. 8]. Водночас, в одному із документів, що містить ЦДАВО України, зазначається, що виш засновано 1 вересня [2, арк. 6]. Спочатку виш працював у складі одного факультету. Важко встановити кількість відділень закладу. В. В. Діденко твердить, що у 1922 р. працювали лісове і зоотехнічне відділення [3, с. 31]. Ці ж відділи зазначаються і в одному з архівних документів [2, арк. 108]. Автори видання «Кузня сільськогосподарських кадрів» переконують, що було три відділення – землеробське, сільськогосподарського машинобудування, економічне [4, с. 14]. Архівний документ за 1922 р., окрім цих трьох відділів, містить дані про ще два – зоотехнічний і сільськогосподарський [5, арк. 135]. У травні 1923 р. СГІ поділили на два факультети – агрономічний з лісовим відділенням та зоотехнічний [6, арк. 595]. Наприкінці березня 1925 р. розпочалося навчання на ще одному відділенні – педагогічному, яке готувало учителів для сільськогосподарських професійних шкіл [7, арк. 723]. У цьому ж місяці СГІ повністю відокремився від КПІ і став самостійним вишом [4, с. 16]. У 1925–1926 н.р. виш працював у складі факультетів – організації сільського господарства і лісоінженерного; зоотехнічного і агрономічного відділів [1, с. 9; 8, с. 8, 13; 9, с. 4]. У 1928–1929 н.р. інститут мав 5 факультетів (окрім двох вищезазначених, ще культуро-технічний, меліоративний, землевпорядний; педагогічний відділ) [10].

3 червня 1921 р. постановою колегії Укрголовпрофосвіти на базі ветеринарного факультету КПІ було створено ветеринарно-зоотехнічний інститут. Щоправда, ця справа затягнулася до 7 жовтня, коли було прийнято остаточне рішення про відокремлення від «Київської політехніки» [11, арк. 24-24 зв.; 12, арк. 26, 38; 13, арк. 36]. У складі інституту було два факультети – ветеринарний і зоотехнічний [8, с. 16]. Радянський вчений Г. М. Шевчук повідомляє, що виш створили на базі факультету народного університету-політехнікуму, відкритого у 1920 р. [14, с. 250].

У 20-ті рр. у Києві працювали також інженерно-меліоративний (відділи – меліоративно-гідротехнічний і культуротехнічний) та землевпорядний технікуми [8, с. 41, 43-44; 15, арк. 116, 130].

У вишах значну увагу приділяли формуванню студентського контингенту. Починаючи з квітня 1921 р. набір студентів здійснювався через систему відряджень. У травні того року на агрономічний факультет КПІ вступили 226 осіб. У звіті зазначалося, що 194 особи прийняли через вступні випробування, а 32 – перевелися з інших закладів [5, арк. 157]. У 1922 р. до СГІ зарахували 134 студенти, 82 особи поповнили II-III курси [16, арк. 5]. У 1923 р. відрядили на навчання в інститут 207 осіб, з яких зарахували 141 при плані прийому в 100 осіб [13, арк. 107]. Ветеринарно-зоотехнічний інститут поповнили 130 абітурієнтів [17].

Система відряджень мала свої недоліки. Так, у звіті приймальної комісії СГІ йшлося про те, що 1923 року посвідчення про відрядження видавалися за декілька днів до початку прийому, що ставило у незручне становище абітурієнтів. Вони прибували абсолютно не підготовленими і справедливо скаржилися, що їх не попередили раніше про відрядження в інститут. У свою чергу, це гальмувало роботу комісії і збільшувало терміни прийому, який розтягнувся на 2 місяці. Доводилося влаштовувати екзамени у декілька прийомів і формувати групи по мірі надходження заяв, що ставило у скрутне становище абітурієнтів, які не планували залишатися

у Києві на декілька днів. Для цього вони не мали ні коштів, ні місця для проживання. Як наслідок, вступники нервували, що створювало несприятливу атмосферу. Загалом, того року до кінця прийому заповнили лише 30-40% місць, наданих Укрголовпрофосвітою. Тому було організовано дві додаткові «розверстки». Завдяки поспішному набору до складу першокурсників потрапили чимало «випадкових елементів» [16, арк. 4].

У 1926 р. ветеринарно-зоотехнічний інститут прийняв 214 першокурсників [18, арк. 9]. У 1927 р. виявили бажання навчатися у цьому виші 712 осіб, з яких зарахували 225 [19, арк. 6], у СГІ – відповідно 633 і 124 [19, арк. 3], землевпорядно-меліоративному технікумі – 533 і 201 [19, арк. 42]. Наступного року у СГІ подали 689 заяв, а першокурсниками стали 263 особи [20, арк. 7], ветеринарно-зоотехнічний – відповідно 641 і 175 [20, арк. 15]. У 1929 р. в останній виш набрали 171 студента (подано заяв – 369) [21, арк. 125], у СГІ – відповідно 418 і 727 [21, арк. 90-100зв.].

Розподіл абітурієнтів за статтю, партійним, соціальним, національним складом, освітнім рівнем покажемо у наступній таблиці.

Напередодні прийомів встановлювалися соціальні норми для кожної соціальної групи. Водночас, мали місце випадки, коли партійні органи дозволяли відходити від цих норм. Так, у листопаді 1928 р. ЦК КП(б)У з метою доукомплектування ветеринарно-зоотехнічного інституту дав дозвіл прийняти понад норму дітей технічної інтелігенції та службовців [22, арк. 69]. НКО УСРР надавав право деяким організаціям бронювати місця у вишах. Наприклад, у серпні 1926 р. дозволив Раді національних меншин ВУЦВК забронювати 17 місць. Зокрема, до Київського СГІ мав вступити 1 татарин [23, арк. 100].

Таблиця № 1

Розподіл першокурсників сільськогосподарських вишів Києва за статтю, партійним, соціальним і національним складом, освітнім рівнем (1920-ті рр.)

Навчальний заклад	Всього прийнятих	У т.ч. чоловіків	Розподіл за партійністю		Розподіл за соціальним складом			Розподіл за національним складом			Закінчили до вступу у виші						
			Комуністів	Комсомольців	Робітники	Селяни	Службовці (інтелігенція)	Українці	Росіяни	Євреї	Робітфак	Профшколу	Трудшколу	Дореволюційну середню школу	Домашню освіту	Перевелися з інших вишів	інші
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1922 рік																	
СГІ [16, арк. 5]	134	*	9	2	*	*	*	102	20	9	*	*	*	*	*	*	*
1923 рік																	
СГІ [13, арк. 107]	141	124	18	13	15	71	41	104	22	8	*	*	*	*	*	*	*
Ветеринарно-зоотехнічний інститут [17, с. 102]	130	*	4	3	24	96	26	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
1927 рік																	
СГІ [19, арк. 3-4 зв.]	124	101	22	45	27	83	14	109	9	-	76	38	3	-	1	1	5

Закінчення таблиці № 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Ветеринарно-зоотехнічний інститут [19, арк. 6-6 зв.]	225	204	11	78	48	136	37	210	3	6	4	148	11	8	47	7	-
Землевпорядно-меліоративний технікум [19, арк. 42-43 зв.]	201	185	7	45	42	92	49	139	19	33	3	132	34	8	8	2	14
1928 рік																	
СГІ [20, арк. 7-7 зв.]	263	233	62	70	74	154	27	224	13	12	*	*	*	*	*	*	*
Ветеринарно-зоотехнічний інститут [20, арк. 15-15з в.]	175	149	11	59	15	140	18	166	3	1	*	*	*	*	*	*	*
1929 рік																	
СГІ [21, арк. 90-100 зв.]	418	367	85	134	118	239	42	355	20	27	*	*	*	*	*	*	*
Ветеринарно-зоотехнічний інститут [21, арк. 125-127 зв.]	171	143	6	74	25	119	25	149	7	4	*	*	*	*	*	*	*

* Даних не виявлено

Ці та деякі інші норми прописували у правилах прийому, які публікувалися напередодні прийому абітурієнтів. Зокрема, у правилах прийому до Київського СГІ на 1929–1930 н.р. зазначалося, що прийом мав проводитися на конкурсній основі за куріальним принципом. Для проведення роботи створювалася приймальна комісія у складі 10 осіб (ректор, його помічник з навчальної частини, представники профкому, жіночого відділу, окружних виконкому, парткому, ЛКСМУ, КНС, профради, господарської організації). До екзаменів допускалися особи від 18 до 35 років. Регламентувалося, що серед тих, кого буде зараховано, не менше 20% мали становити жінки. Без екзаменів зараховували випускників робітфаку, які діяли при вишах. Їм зараховувалися бали, отримані на випускних екзаменах. Особи, що вступали до вишу, одночасно із заявами вносили плату за екзамени. Водночас, визначалися 12 категорій абітурієнтів, які звільнялися від внесення плати. Прийом заяв тривав з 1 травня до 10 серпня, а з 15 серпня розпочиналися вступні екзамени [24, с. 9-14].

Джерела та література

1. Щоголів І. Київський Сільсько-Господарський Інститут / І. Щоголів // Записки Київського сільсько-господарського інституту. – К.: вид-во Київ. сільс.-госп. ін-ту, 1927. – Т.ІІІ. – С. 8-68.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1463.
3. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування) / В. В. Діденко. – К.: Аграрна наука, 1998. – 176 с.
4. Кузня сільськогосподарських кадрів: коротк. іст. нарис. – К.: вид-во «Урожай», 1973. – 152 с.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1449.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 595.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 538.

8. Навчальні плани інститутів і технікумів с.-г. вертикалі з пояснювальними записками / НКО УСРР, Держ. наук.-метод. к-т. – Харків, 1926. – 47 с.

9. Правила й програми для вступу до Київського сільсько-господарського інституту і його робфаку за 1925-26 академічний рік. – К., 1925. – 40 с.

10. У Київському с.-г. інституті // Сільськогосподарська освіта. – Харків, 1929. – № 3, березень. – С. 71.

11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1078.

12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 150.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1776.

14. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.

15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 541.

16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 658.

17. Нагорный В. Итоги приема в ВУЗы Киева / В. Нагорный // Студент революции. – Харьков, 1923. – № 2-3. – С. 101-102.

18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 236.

19. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 302.

20. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 122.

21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 84.

22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2704.

23. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 88.

24. Правила і програми для вступу до Київського сільсько-господарського інституту на 1929/30 академічний рік. – К., 1929. – 39 с.

Лілія Іваницька (м. Київ)

Їжакевич Іван Сидорович – патріарх українського мистецтва (18.01.1864–19.01.1962)

Улюблена праця й кохання продовжують життя – довів довгожитель Іван Їжакевич. У 85 років Їжакевич ілюстрував «Енеїду», у 98 – розпочав нову роботу.

Народився Іван Їжакевич у невеликому мальовничому с. Вишнопіль на Київщині (теперішньої Черкаської області) у бідній селянській сім'ї, що походила з давньої козацької родини. Його батьки чумакували, тому не могли й мріяти про кращу долю для дитини, хоч змалку помітили його нахил до малювання. Маленький Іван самостійно навчився читати й писати. Коли хлопець підріс, в 10 років його віддали в науку до парафіяльної школи. Хлопчина носив попові воду, мив підлогу, колов дрова, викидав гній, словом – був за наймита. Такими були «його перші університети».

У 1879 р. дядько допоміг хлопцю влаштуватися в іконописну майстерню Києво-Печерської лаври. Їжакевичу йшов тоді 15-й рік. Чернець-художник показав Івасеві перші основи художньої грамоти. Однак, замість виписувати за канонічними схемами лики святих, юний художник із захопленням продовжував змальовувати життя, яке його оточувало. Отак, навчаючись іконопису, Іван все частіше мріяв про набуття справжньої професіональної художньої освіти.

Іван знав, що у Києві є рисувальна школа, якою керує художник Микола Мурашко, і вирішив перейти туди вчитися. Він намалював перед дзеркалом свій автопортрет і разом з іншими малюнками показав його керівникові школи. У автопортреті юного художника Мурашко помітив іскру таланту, але, дізнавшись про його бідність, поцікавився, чи зможе той заплатити за навчання. Цим запитанням художник поставив Івана у надзвичайно скрутне становище, адже платити за

навчання не було чим. Тим часом, Мурашко, покликаний у терміновій справі, вийшов із кімнати, а Їжакевич кинувся змальовувати голову дівчини з картини, що висіла на стіні. Повернувшись, Микола Мурашко був вражений художньою вправністю та швидкістю роботи свого нового знайомого. Тож залишив обдарованого хлопця працювати своїм помічником. Він запропонував хлопцю стати репетитором в його школі і одночасно вчитися. Пропозиція була з радістю прийнята, тим більше, що репетитори жили при школі на повному утриманні.

Київська рисувальна школа була центром розповсюдження на українських землях демократичних традицій реалістичної школи художників-передвижників. Розвиваючи національні традиції українського мистецтва, вихованці школи перебували під постійним благотворним впливом своїх викладачів.

Під керівництвом М. Мурашка, досвідченого педагога і близького друга Іллі Рєпіна, І. Їжакевич робив перші кроки в оволодінні майстерністю. Брав участь у відновленні фресок XII століття Кирилівської церкви у Києві, в розписах Всіхсвятської над Економічною брамою (у Києво-Печерський лаврі) і Покровської церков, розписував іконостас Георгіївської церкви у музеї-заповіднику «Козацькі могили».

Навчання у досвідчених педагогів (безпосереднім учителем молодого художника був Харитон Платонов), спілкування з М. Мурашком, І. Рєпіним, М. Ге, М. Врубелем, А. Праховим й іншими відомими майстрами сприяли інтелектуальному та духовному становленню художника. Іван Їжакевич бере участь у реставрації та поновленні фресок XII ст. в Кирилівському монастирі, які проходили безпосередньо під керівництвом О. Прахова і М. Врубеля. Пізніше Іван Сидорович згадував: «Микола Іванович отримав листа від професора Прахова і прочитав нам, учням, що через декілька днів оголосять відкриття фресок у Кирилівській церкві на Куренівці і що цю справу буде доручено для нагляду Миколі Івановичу. Справді, незабаром таке повідомлення з'явилося, і роботу розпочали. Чекали Врубеля, а через тиждень він і приїхав. У школі мене вважали старшим і доручили реставрувати фреску, що краще

збереглася. Виконавши роботу, від Прахова і Врубеля я дістав похвалу. Наступну мою роботу Врубель посварив, дорікнув мені, коли я почав було Врубелю доводити свою грамотність. Врубель відповів мені: «Тут шкільна грамотність не підходить. Тут потрібна творчість».

Після навчання в Київській рисувальній школі, заохочений М. Пимоненком, 1884 р. Їжакевич їде до Петербурга в Академію мистецтв. Однак на 4 години він спізнився на екзамени. Довелося просити дозволу додатково тримати іспит, і в грудні 1884 р. І. С. Їжакевича зараховують вільним слухачем до Петербурзької Академії мистецтв. За сприяння земляка Віктора Дмитрашка молодого художника зараховують у гіпсофігурний клас, а згодом переводять до натурального класу. Вчителями Їжакевича в Академії були А. Куїнджі та І. Рєпін.

Молодий художник шукає заробітків, пропонує свої малюнки редакторам ілюстрованих журналів, але марно. Нарешті, коли в Академії він був уже на третьому році навчання, журнал «Живописное обозрение» дає йому місце на своїх сторінках. Згодом молодий митець поступово переходить працювати до популярного ілюстрованого журналу «Нива», де друкуються його твори з минулого і сучасного життя українського народу. Свої малюнки художник виконував на самшитових дошках, пером або розмивкою туші, які потім ксилографи гравірували й готували до друку.

Щоб мати змогу працювати для журналу, Їжакевич перейшов на вечірні заняття в Академії мистецтв. Ілюстрація починає захоплювати його, стаючи не тільки джерелом заробітку, а й мистецьким покликанням.

Навчання йшло добре, але матеріальна скрута (адже за ілюстрації платили не багато) не дозволила пройти повний курс академічних наук. До всього він вінчається із Аграфеною Яковлевою. І у них народжується син – Олександр.

І після чотирьох років перебування в Академії І. Їжакевич отримує у 1888 р. свідоцтво на право викладання малюнка в середніх учбових закладах. Однак не вчителювання, а журнальна ілюстрація стала його основною професією. До того ж,

дружина Їжакевича захворіла на туберкульоз і згасла, а 16-річний син Олександр наклав на себе руки. Життя закінчилось в 44 роки?

З 1907 р. Іван Сидорович переїздить на постійне життя до Києва, до Лаври. Митець укріпився в рішенні стати не просто іконописцем, а й одягти рясу монаха. Але зустрів кохану – Марію. З Марією Івановою Їжакевич взяв другий шлюб, поселилися в Києві на Пріорці. Згодом у них народився син Михайло, який став композитором і музичним редактором. А сам Іван Їжакевич як і раніше працює для журналу «Нива».

За 30-річний період, що минув від часу закінчення Академії до революції 1917 р., Їжакевич створив цілу галерею малюнків, кращі з яких мають значну художню й пізнавальну цінність. В роки реакції, коли діяв таємний «валуєвський циркуляр» і царські укази 1876 і 1881 рр. про заборону української літератури, мови й пісні, численні ілюстрації І. Їжакевича, вміщені в журналі «Нива», надавали народу наснаги в боротьбі з царатом, що переслідував українську культуру. Перед читачами журналу «Нива» проходили зворушливі образи простих людей з народу – пастухів, косарів, переселенців, дітей з їх радощами і горем, так, як запам'ятав художник з своїх юних літ. В інших ілюстраціях читачі бачили славне минуле Запорізької Січі. Народ любив ці ілюстрації, бо пізнавав у них самого себе, своє минуле й сучасне життя, черпав в них силу для боротьби за кращу долю.

Після подій 1917 р., І. Їжакевич викладає малювання у середній школі Києва, ілюструє шкільні підручники, малює декорації для клубної сцени художньої самодіяльності, виконує політичні плакати, пише улюблений Київ. Та впадає в очі, що Їжакевич дуже рідко виступає як ілюстратор літературних творів. Такий стан можна пояснити тим, що майже всі керівні посади у видавництвах були на той час у руках художників-формалістів, які не визнавали реалістичної творчості Їжакевича, вважаючи його твори, як і твори всіх художників-передвижників, відсталими.

Аж до 1936 р. І. Їжакевич в основному працює як живописець, виконуючи велике замовлення для Геологічного музею

Академії наук України. Він виконав 14 панно на теми історії Землі, а для Будинку-музею Т. Шевченка в Києві створив невеличкі за розміром картини: «Гайдамаки в Умані», «Шевченко в майстерні В. Г. Ширяєва», «Перебендя», «Похорон Шевченка» і зокрема кращу з них «Мені тринадцятий минало». Для історичних і художніх музеїв Києва, Харкова, Чернігова та Дніпропетровська у 1926–1928 рр. митцем були створені «Битва чернігівського князя Чорного з древлянами», «Битва козаків з ляхами», «Бій у селі Веселому 28 лютого 1861 р.» та інші.

Після відомої постанови більшовицької партії від 1932 р., про перебудову літературно-художніх організацій, Їжакевич повністю перейшов до ілюстрування літературних творів. Протягом восьми довоєнних років Іван Сидорович створив багато ілюстрацій, які є однією з найкращих сторінок історії української книжкової графіки.

Він створює перші кольорові ілюстрації до «Енеїди» Котляревського. Ілюстрації були перевидані в 1950 р. разом з ілюстраціями Їжакевича до «Наталки-Полтавки» та «Москаля-чарівника». Свої ілюстрації Їжакевич малював переважно олійними фарбами в одній техніці – гризайль.

Творчу діяльність Їжакевич розпочав як графік і в історію української графіки увійшов як провідна постать у цій галузі. Патріотизм, глибоке знання життя українського народу, його культури, героїчної історії, помножені на високу реалістичну майстерність, допомогли художнику створити графічні ілюстрації, співзвучні творам Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського. У 1938 р. виходить ювілейне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, автором малюнків до якого був І. Їжакевич. Саме це видання стало визначною подією в мистецькому житті України, в тому числі і завдяки надзвичайно реалістичним ілюстраціям художника. За 25 років Їжакевич створив справжню енциклопедію життя і побуту українського народу в малюнках. А його ілюстрації до «Кобзаря» сприяли надзвичайній популяризації геніальних творів поета.

На дев'ятому десятку літ Їжакевич пише образ священномученика Макарія для одноіменного храму в Києві. Господь дав йому сили та зберіг тверду руку й гострий митецький зір, про що свідчать майстерно написані образи для кіотів цього храму. Писались ті ікони за несприятливих обставин тогочасного ставлення держави до іконопису. Потрібно було це робити «підпільно». Щодня митець їхав з дому на Куренівці на Шулявку, на Борщагівську, 135, де й виконував замовлення, ховаючись за воротами приватного будинку.

Дивлячись на нього, не можна було повірити, що Іван Їжакевич створив понад двадцять тисяч робіт, останню картину розпочав за тиждень до смерті. Художник помер на другий день після свого 98-ліття.

Джерела та література

1. Нестеренко П. Іван Їжакевич: візія України / Петро Нестеренко // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 130-134.

2. Клименко Н. Осяяні народною поезією / Н. Клименко // Образотворче мистецтво. – 2004. – № 3. – С. 38.

3. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред.: І. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – 783 с.

Сергій Береговий (м. Київ)

Київ і кияни на світлинах 1920–1930-х років (культурологічна розвідка)

Сучасне києвознавство, що стрімко розвивається, нараховує значний доробок цікавих культурологічних досліджень, як добре знаних авторів – Д. Малакова, М. Кальницького, В. Галайби та ін., так і нових пошукувачів маловідомих сторінок історії та культури міста. У ряді досліджень періоду, що нас

цікавить, використані добірки світлин із приватних зібрань та, здебільшого, фондів Центрального державного кінофотоархіву України ім. Г. Пшеничного. Однак наявні світлини 20–30-х років, порівняно з іншими епохами києзнавчих студій (до 1917 р., Друга світова війна 1939–1945, повоєнна доба), як в кількісному, так і в якісному відношенні представлені досить слабко. Лише у книзі Д. Малакова [3] є розділ про довоєнний Київ, де публікуються, інколи вперше, декількадесят світлин, переважно 1935–1939 рр. з коментарями автора.

Мета цієї розвідки привернути увагу краєзнавців і усіх зацікавлених осіб до подальших пошуків і доведення до широкого загалу нових архівних світлин. Всі, хто цікавиться містом, давно чекають на публікацію широкої добірки якісних світлин з його історії міжвоєнного часу, проведення виставкових заходів в музеї історії міста, повнішого використання фондів приватних та іноземних архівів, видання гарного мистецького альбому.

В свою чергу, хочемо познайомити поціновувачів з матеріалами власних пошуків, та на прикладі окремих рідкісних світлин поділитись своїми враженнями про Київ у досить складний, але цікавий період його історії. Така візія історика, киянина у третьому поколінні, можливо суб'єктивна, але ґрунтується не лише на джерелах і літературі, але й на родинних спогадах та архівах.

Архівні світлини, незрівнянно з документами та літературою, дають особливе відчуття ритму життя міста, показують його людей в роботі, відпочинку, на святкуваннях, вони промовисто свідчать про рівень життя, міські проблеми, політичні переконання тощо.

Нас, власне, не дивує, що місто 1920–930-х рр. недостатньо відображене на світлинах. Київ порівняно мало фотографували. Після буремних подій революції і громадянської війни центр політичного життя перемістився у Харків – першу столицю УСРР (1919–1934). Натомість, колишня неофіційна столиця південно-західного краю імперії перетворилася на тихе, майже провінційне місто. Аристократія, буржуазія, чинов-

ництво, численний загал елітних вищих навчальних закладів і гімназій – основні замовники і покупці світлин – зникли разом із фотоательє та приватними підприємствами, що випускали листівки та фотоальбоми, якими так був знаменитий Київ до революції. Типографію С. Кульженка та синів, що випускала тисячі листівок, фото з видами Києва, було націоналізовано 1918 р. Відтоді вона стала випускати, переважно, політичну продукцію. Тоді ж були конфісковані і безслідно зникли після націоналізації сотні тисяч негативів та світлин ательє Ф. Де Мезерата, інших знаних фотомитців. В радянській дійсності людина з фотоапаратом або «Людина з кіноапаратом» (фільм Дзиги Вертова 1929 р., кадри якого знімалися, зокрема і в Києві) була не приватною особою, а представником влади, виконавцем пропагандистських, політичних замовлень. Політика ізоляції, внаслідок якої вже на кінець 1920-х рр. була вибудувана «залізна завіса» не сприяла інтересу до Києва туристів чи іноземців. Відтак життя країни можна було бачити на світлинах офіційних радянських видань. Тут воно виглядало цілком урочисто та благополучно. Кращим прикладом є журнал «СССР на стройке», спеціальний випуск якого (№ 11-12 за 1938 р.) був присвячений Києву – столиці УРСР. У цьому, насправді зразковому радянському пропагандистському органі, що виходив декількома іноземними мовами, в гарній поліграфії, ми бачимо на світлинах величні урядові будівлі нової української столиці, затишні квартали елітного печерська, паради воєнної техніки на Хрещатику, спортивні колони, гасла і, звісно, портрет Сталіна, поруч із пам'ятником Т. Шевченку скульптора М. Манізера.

В ході тривалих пошуків в Інтернеті, обміну з приватними особами нам все ж вдалось знайти чимало гарних світлин Києва 20–30-х рр. Справжнім відкриттям був сайт «Старый Киев» [5], що розмістив у відкритому доступі декількасот фото та поштових листівок високої якості. Найбільш цікава добірка світлин Георгія Угриновича (1910–1980) фотокореспондента журналу «Україна», а в роки війни воєнкора ТАРС в Україні. Найбільше Угринович фотографував воєнні паради та демон-

страції. Ці знімки досить широко відомі. Втім вже давно пора, на нашу думку, показати та опублікувати альбом київських фото майстра, зроблених, напевне, для себе. Це архітектура центральних вулиць: Великої Житомирської, Володимирської, Хрещатика (Воровського), Великої Васильківської (Червоноармійської), Ярославого Вала (Ворошилова).

Світлини 1935–1939 рр. гарно передають атмосферу непарадного Києва – оббиті, нереставровані стіни і фасади, повсюдно зачинені з відміною НЕПу, приватні крамниці, що так і стояли роками пусткою. Практично повна відсутність на вулицях приватних автомобілів, діти, що босоніж влітку ходять по бруківці.

Надзвичайно цікаві альбоми світлин невідомого фотохудожника під назвою «Київ 1930 року» містяться у фондах відділу мистецтв НБУ ім. В. І. Вернадського. Це насправді унікальний творчий доробок київського літописця у складну переломну епоху від НЕПу до карколомного стрибка в тоталітарну систему – колективізацію, голодомор і ГУЛАГ. Світлини систематизовані за темами: культурні установи, краєвиди, сучасні пережитки старого Києва тощо. Автор альбомів, вочевидь, поділяв усі переконання та ілюзії свого часу. Так звані «Пережитки» фотографує докладно і в значній кількості: сліпий вуличний музика із хлопчиком поводирем, що прихилились до стіни навпроти Президії Академії наук, чоботяр у подертому кожусі, що порається коло своєї ятки, натовп бідно одягнених людей на базарах – Сінному, Бесарабці, Галицькому, Житньому, нехитрий крам, що продається прямо з землі, довжелезні черги біля зачинених магазинів з порожніми вітринами, стурбовані погляди, неусміхнені обличчя. Це ще не голодомор, але його переддень.

Бачимо ми і ознаки нового – чомусь порожні зали Музею Революції у колишньому будинку Центральної Ради – всюди цитати класиків марксизму, бюсти Леніна, агітація, святкові демонстрації трудящих, що марширують у колонах з гаслами боротьби проти капіталізму, будівництво залізничного вокзалу – першої монументальної споруди радянського часу в місті.

Подекуди потрапляють у кадр і церковні споруди – (Георгіївська церква, Іринінський стовп, Михайлівський монастир, які невдовзі будуть знищені). Колорит альбомам надає текстовий супровід українською мовою скрипниківського правопису.

Можна стверджувати, що життя міста і його мешканців на світлинах 1920–1930-х рр. надзвичайно цікава, малодосліджена і актуальна тема як в історичному, так і в культурологічному аспектах. Зкоординовані зусилля істориків, культурологів та краєзнавців в пошуку нових джерел та їх публікація відкриють нам Київ, якого ми не знали.

Джерела та література

1. Ермак Д. Трамвай на улицах Киева. – К.: СкайХорс, 2011. – 300 с.

2. Київ 1943–1970. Фотоальбом // СкайХорс, 2009. – 240 с.

3. Малаков Д. Київ 1939–1945. Post scriptum. Фотоальбом. Вид. 2. – К.: Варто, 2010. – 219 с.

4. Ранчуков А., Яковлєв В. 70–80-е. Фотоальбом / К.: СкайХорс, 2010. – 300 с.

5. Сайт. Старий Київ https://oldcards.kiev.ua

Марія Казьмирчук (м. Київ)

Київська фотографія на рубежі XIX–XX ст.: конкурент живопису чи прогресивне явище?

Історія фотографії досі залишається одночасно невідомою та захоплюючою. Для багатьох сучасних фотографів вона звичний інструмент в повсякденній практичній діяльності, любителям – приносить ностальгічне задоволення споглядати минулі дні знову, дослідників її історія дивує та радує новими фактами. Фотографія поступово завоювала місце в мистецтві

та науці, стала прибутковою в комерційній діяльності, використовувалася як незаперечне джерело, зокрема й задля поширення інформації. При цьому фотографію багато хто не розглядав як позитивне явище, деякі художники і літератори бачили у ній зло.

В архівах Києва є чимало документів, що висвітлюють історію розвитку фотографії рубежу XIX–XX ст. Однак дотепер дослідники мало використовували архівних джерел. Деякі аспекти історії фотографії були опубліковані в наших статтях, статтях у співавторстві та підручнику для фахівців архівного напрямку [3, 4, 5]. Останнім часом багато нарисів з історії київської та української фотографії з'явилося в Інтернет, наприклад, деякі сучасні фотостудії на власних сайтах розміщують історичну інформацію, проте вони більшою мірою присвячені персонам знаменитих фотографів минулого [7].

У Києві на рубежі XIX–XX ст. фотографія розвивалася завдяки відомим і талановитим фотографам, власникам фотоательє: Ф. де Мезеру, В. Висоцькому, І. Чеховичу, Ф. Левдіку, К. Воюцькому, М. Гросу, А. Даньеру, І. Гудовському, І. Доссу та багатьом іншим [2]. У звітах інспекторів з типографії тих часів київських фотографів визнавали першокласними: Ф. де Мезера, В. Висоцького і Г. Лозовського, «адже вони, завдяки своїм роботам, можуть конкурувати з кращими столичними і навіть закордонними фотографами» [19, арк. 11].

Багато відомих фотографів починали свій шлях до фотографії з навчання живопису. Перші фотографи, як правило, були художниками та мали друзів серед відомих художників, але деякі їхні колеги бачили в фотографії конкурента живопису, а у фотографах – зрадників. Так, Іван Гудовський майстерності живопису навчався в Києво-Печерській лаврі, в школі отця Іринарха. Можливо, там він вперше почув і про фотографію. У 1844 р І. Гудовський поїхав навчатися до Петербурзької академії мистецтв, де в цей час працював видатний український поет і художник Тарас Шевченко [6, с. 86]. У 1846 р. І. Гудовський оселився у Києві у купця В. Смирнова, на Хре-

щатику, де деякий час буде жити і Т. Шевченко. Уже тоді за І. Гудовським закріпилася слава професійного фотографа, у нього з'являться учні та постійна клієнтура. У літературі вважається, що будучи талановитим художником і поетом Т. Шевченко тричі фотографувався у товариша і також завдяки йому ставився дуже позитивно до фотографії [1].

Більшість фотографічних ательє знаходилося в Києві на Хрещатику, по вулиці Фундуклеївській, Великій Васильківській, Великій Житомирській і Прорізній. Одним з перших у 1873 р. дозвіл від Київського губернатора на фотоапарат отримав Франц де Мезер [16, арк. 22, 23, 41]. Вже у 1880-ті рр. фотоапарати з'явилися також у київських дворян, міщан і купців. Саме тоді постало питання про суворий облік фотоательє і фотоапаратів. Щороку інспектор друкарень і літографій в місті Києві доповідав Київському, Волинському та Подільському генерал-губернатору про кількість, місцезнаходження та власників фотоапаратів, ательє і складів. Бажаючі мати право фотографувати в Російській імперії мали отримати свідоцтво, а детальна інформація про кожного з власників фотоапаратів розміщувалася в доповіді інспектора [15, арк. 1, 4]. Вже у 1888 р. у Києві працювала 1 фототипія та 13 фотоательє [12, арк. 11], а в 1891 р. працювало 14 фотоательє та було роздано 6 дозволів на фотоапарати [14, арк. 2, 18].

Серед найвідоміших власників київських фотоательє значилося багато впливових киян – купців, міщан, дворян, почесних громадян і радників, проте помітною стала тенденція зростання числа простих городян-власників фотоательє [16, арк. 11]. Свідоцтво на право відкриття фотоательє у 1906 р. отримав селянин Целестин Войцеховський та дантист Шавель Пайн [19, арк. 3, 8]. Крім того, серед прізвищ власників фотоательє в доповіді інспектора вже значилася Києво-Печерська лавра як власниця фотоательє і апаратури. Лавра була першою і єдиною організацією серед списку приватних осіб, котрі мали право на фотоапаратуру та фотографування [21, арк. 7].

У доповіді інспектора за 1895 р. можна помітити серед власників фотоательє жінок. У 1891 р. фотоательє було від-

крито дворянкою Катериною Случановською [17, арк. 9]. 12 січня 1895 р. Київський губернатор видав свідоцтво на утримання фотоательє Терезі Висоцькій, яке дісталося їй після смерті чоловіка, знаменитого фотографа. 5 липня 1895 р. свідоцтво на відкриття фотоательє було видано дворянці Марії Зосимович, яке вона викупила у міщанина Івана Езерського [16, арк. 3, 4]. У 1906 р. власницями фотоательє стали міщанки Марія Гульбе, Марія Ясенова, Ольга Фролова, Ніколаіна Матіас, дворянка Марія Заремба [19, арк. 3, 8].

Серед власників фотоательє і фотозакладів також значилися іноземці. Так, в 1898 р. право на фотоательє поряд з іншими киянами отримав французький підданий Август де Жонг. У 1899 р. фотоательє відкрив прусський підданий Отто Фольман [18, арк. 4].

На рубежі XIX–XX ст. придбати фототехніку та хімікати для неї в Києві було досить важко – не усі купці торгували цією новинкою. У Києві працювало тільки 2 склади, які торгували фотоапаратурою – у купців Бєлянкіна та Дубинського. Для виготовлення книжкових фотографій та тиражування фотознімків в Києві працювало 2 фототипії – у купців Шульженка і Завадського. Однак, фототипія Йосипа Завадського працювала виключно на університет св. Володимира для наукових праць професури [15, арк. 10].

Ускладнювалися і процедури ведення роботи в фотоательє. Влада в Російській імперії прагнула поставити фотографію на службу поліцейського режиму. Тому замовлення в фотоательє з середини 1890-х рр. повинні були записуватися в спеціальні зошити [16, арк. 14]. Особливо посилився контроль за фотографією на початку XX ст. [10, арк. 392]. У 1909 р. генерал-губернаторам було наказано дати розпорядження про дозвіл всім без винятку вільно робити фотографії і відкривати фотоательє. Тепер спеціальних дозволів на це від губернаторів або градоначальників отримувати не було потреби [20, арк. 1].

Головним аргументом для придбання постійної клієнтури фотоательє у великих містах Російської імперії була виставка робіт фотографів. В цьому випадку Київ не був винятком [15,

арк. 15 зв.]. Іншим варіантом залучення клієнтів та отримання звання видатного фотографа було отримання визнання у вищих колах імперії. Багато фотографів намагалися привернути увагу імператора та його родини, що давало можливість отримати титул придворного фотографа та славу серед публіки, а іноді й всесвітню популярність [11, арк. 1, 2].

Значним осередком фотомистецтва у Києві була Києво-Печерська лавра, при якій фотоательє існувало від 1871 р. [9, арк. 1]. Тоді послушникові лаври Євстигнію Гапченку було дозволено фотографувати з метою копіювання книг і речей. Цей же послушник у травні 1872 р. зробив 12 видів лаври для політехнічної виставки в Москві. Серед цих фотографій були види лаври з південного боку, церков лаври із західного боку, трапезної, дзвіниці, друкарні, ближніх і дальніх печер [9, арк. 2, 18 зв.]. У 1872 р. при іконописній майстерні було влаштовано фотоательє, де виготовлялися види лаври для продажу, коштували вони від 12 коп. до 3 руб. [9, арк. 56, 61]. Із лаврою співпрацювали відомі київські фотографи: І. Т. Кордиш, Ф. де Мезер та інші [8, арк. 1, 8]. Фотоательє Києво-Печерської лаври було досить прибутковим і до початку XX ст. приносило чималі доходи.

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст. фотографія активно завойовувала різні верстви населення міста Києва. Зростала кількість ательє і власників фотоапаратів. Навіть незважаючи на посилення контролю за фотографією і труднощами, пов'язаними з дорожнечею апаратів, комплектуючих і хімікатів до них, можливостями отримати дозвіл на фотографування і володіння апаратами, число киян-фотографів та іноземців з фотоапаратами неухильно росло. Фотографією займалися не тільки чоловіки, але й жінки, різних станів і віку. Як не дивно, бо багато хто вважав православну церкву берегинею непорушних підвалин, давніх традицій та історичного минулого, яке ґрунтується на Слові Божому, саме вона стала на захист такого новаторського явища як фотографія. Духовенство Києво-Печерської лаври патронувало багатьох відомих фотографів, розвивало різні жанри фотографії, пильно стежило за новин-

ками фототехніки. Фотографія на рубежі XIX–XX ст. досягла технічної зрілості в Російській імперії, зокрема і на українських землях. Вона потіснила інші методи відображення дійсності (креслення, малюнки, гравюри, муляжі), почала вважатися об'єктивним відображенням дійсності. Фотографування ставало механічною процедурою, позбавленою пристрастей. Документ набував остаточну та рішучу жорсткість. Фотографія відтворювала дійсність, відкидаючи почуття та ідеали, висвітлюючи правдивість натури.

Джерела та література

1. Жадько В. Київський фотограф Тараса Шевченка. 4 травня 2012 р. – Режим доступу: http://photospilka.com/istoriya/kiyivskiy-fotograf-tarasa-shevchenka.html
2. Жур П. Шевченківський Київ. – К., 1991.
3. Казьмирчук М. Кінофотофонодокументи в архівознавстві. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2009.
4. Казьмирчук М. Т. Г. Шевченко і фотомистецтво в Російській імперії // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції «День науки історичного факультету – 2014» / наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К.: ПП «КП УкрСіч», 2014.
5. Казьмирчук М. Фотографія у Київському університеті св. Володимира / Казьмирчук М., Казьмирчук Г. // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – Вип. 30. – К., 2014.
6. Ковальов В. В. Спогади про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982.
7. Первые киевские фотографы // Новости. – 2015. – Режим доступа: http://allphotographers.com.ua/new5
8. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 тип. – Спр. 847.
9. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 тип. – Спр. 917.
10. ЦДІАК України. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4а.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 46. – Спр. 145.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 99.

13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 622. – Спр. 100.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 624. – Спр. 446.
15. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 625. – Спр. 157.
16. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 516.
17. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 629. – Спр. 210.
18. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 140.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 205.
20. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 327.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 844. – Спр. 27в.

Володимир Гінзбург (м. Нью-Йорк, США)

Открытка украинской диаспоры

Украинская диаспора в Северной Америке начала стремительно расти в конце XIX века и этот процесс продолжается, с различной учащенностью, до XXI столетия.

Одним из основных материальных свидетельств этого явления, имеющих важное культурное, духовное и политическое значение, являются: открытки, поздравительные карточки и другие формы того, что в Америке называют словом Ephemera. Впервые предпринят культурно-исторический обзор.

Рассматривая возможный объем этого материала в границах широкого понимания Украинистики, я полагаю надо говорить о многих сотнях тысяч единиц.

Мне не встречались печатные работы, даже с минимальной попыткой как то обобщить, или хотя бы определить границы всего этого важного культурного явления. Скорее всего это объясняется крайней сегментацией диаспор и украинской в частности, разделенной по множеству этнических, религиозных и т. д. определений в свободном плавильном котле Америки.

Нужно заметить, что эмиграционные общины живут, в основном, на протяжении только первого поколения эмигрантов, концентрируясь вокруг культовых объектов численностью нескольких сотен членов. Соответственно столько же времени сохраняется и материал, дальнейшая судьба которого – мусорное ведро… Из-за потери, к сожалению, культурных и языковых корней с Родиной у последующих поколений.

При обычных тиражах в 3-5 тысяч копий, как правило, удавалось распространить не более нескольких сотен, остальное скапливалось на складах и со временем утилизировалось.

Иллюстрированная открытка для многих волн эмиграции часто была единственным связующим звеном с покинутой, как правило, навсегда, Родиной. В чужом непонятном мире прикрепленная на кнопку в Красном углу – картина Пимоненко или Вржеча, портрет Тараса Шевченко, Ивана Франко, вид Киева или Полтавы, Одессы, Львова, цветной типаж украинки заменяли икону. Часто, простая надпечатка «Христос Воскрес» на французской фотооткрытке согревала душу не всегда грамотного шахтера в Пенсильвании.

Старейшим значительным издательством открыток из выживших до сегодня является газета «Свобода». В моем собрании есть открытки, изданные с 1910-х до 1970-х годов.

Далее я буду упоминать только открытки, изданные на украинском языке.

На протяжении 2-х первых десятилетий XX века, по моим оценкам, десятки или скорее сотни издателей в США и Канаде выпускали открытки на политические и религиозные темы, поздравительные и событийные, можно смело упоминать тысячи наименований. Подавляющее большинство издателей, по разным причинам, не указывали своих имен. Упомяну лишь несколько из них: «Свідома Боротьба» – 119 E 7 Str. New York; «Ukraunian Printing» – 426 E 9 Str. New York; «American Ukrainian Exshange» 520 E 6 Str. New York; «Січ» – 34 E 7 Str. New York. Мирон Сурмач, владелец издательства «Сич», в своей книге прекрасно описывает этот период.

Количество циркулирующих по почте в Америке во время религиозных праздников украинских открыток и конвертов со

складными карточками в 1950–90 гг. оценивается, как превышающее миллион.

Открытки выпускались церквями и книжными магазинами, многочисленными украинскими организациями и музеями, художественными галереями и самими художниками, школами и крупными американскими издателями открыток, ООН и русскоязычными издательствами. Часто открытки печатались как оригинальная гравюра и раскрашивались от руки. Единый рынок украинских открыток в Свободном мире объединял диаспоры в Австралии и в Европе, в Латинской и Северной Америках. У меня в архиве есть письма с заказами открыток у американских издательств даже из Северной Африки, выпускались многочисленные торговые и рекламные каталоги открыток. И так продолжалось до конца 1990-х годов.

Общее количество выпущенных в Америке украинских открыток и карточек легко можно оценить в цифру с 3 нулями, но возможно и больше.

Как систематизировать это богатейшее наследие?

Мне удалось собрать десятки печатных каталогов, самые ранние с начала XX века, торговую переписку некоторых магазинов.

Приведу список только нескольких издательств, работавших в США и Канаде. В 1918 году Мирон Сурмач открыл в Нью Йорке на «Ave. A» магазин основанного им же спортивного украинского общества «Сич» и почти сразу же в том же помещении на довольно примитивном оборудовании выпустил серию открыток с фигурами сичовиков. Магазин проработал 98 лет!!! Сначала – под названием «Украинский Базар», сменив название в 1930-е годы на «Сурма» и переехав в 1943 году на адрес 11 E 7 Street, New York, NY. Дочь Мирона – Мирослава (Слава) Сурмач-Миллс стала художницей, иллюстратором детских книг, она проиллюстрировала более 100 открыток в цвете, некоторые выполнены в технике гравюры по дереву.

В соседнем с Сурмой доме под № 13 художник К. Шонк-Русич в 1960–80-х годах издавал открытки и карточки с иллюстрациями своих работ.

Недалеко от «Сурмы», в доме 321 E 14 Street, Александр Васильевич Яременко в 1927 году открыл магазин и издательство, просуществовавший около 90!!! лет. Яременко выпускал открытки на русском и английском язиках, частично с украинской тематикой, и у него же было издательство «Криница» использовавшее украинский язык. Кроме около 300 открыток, Яременко тиражировал складные карточки и выполненные по его заказам во Франции в конце 1920-х карточки в технике Pochoir (гуаши). В 1929 году Яременко совместно с Н. Рерихом издал большой альбом его работ со 119 оригинальными иллюстрациями. Большинство из иллюстраций были использованы для оформления складных карточек, сделанных вручную.

«Пласт» в Нью Йорке издал сотни карточек и открыток.

Издательство школы национальных танцев В. Авраменко выпускало в Филадельфии интересные открытки.

Сотни открыток и карточек издало издательство «ТВ» или «Т Баран», известное также своими плакатами.

Довольно известный в Америке художник Яков Гнездовский печатал в виде открыток – гравюры по дереву.

В Кливленде штат Огайо издательство «Chwyli Dnistra» продает поздравительные карточки с номерами близкими уже к 200-му.

В Чикаго группа украинских художников с 1950-х годов имела собственную мастерскую, где можно было сделать вручную гравюры по дереву, линолеуму и т. д. в размере открыток.

Володимир Шевченко (м. Київ)

Історія розвитку спеціальних закладів для дітей з порушеннями слуху в м. Києві

На сьогодні освіта в Україні перебуває на стадії реформування. Спрямованість державної політики на її гуманізацію і демократизацію зумовлює суттєву перебудову у поглядах на можливості всебічного розвитку особистості з порушеннями слуху.

Сучасні тенденції розвитку вітчизняної сурдопедагогіки багато в чому співзвучні з тими напрацюваннями, які зробили наші попередники: Боскіс Р. М., Засенко Н. Ф., Гольдберг А. М., Дьячков О. І., Краєвський Р. Г., Фомічова Л. І., Ярмаченко М. Д. та інші. Тому виникає необхідність звернутися до витоків історії, щоб здійснити переоцінку наших надбань та зрозуміти, в якому напрямку рухатися далі.

На сьогодні в Києві працює дитячий садок та три спеціальні школи інтернатного типу для дітей з порушеннями слуху. Серед цих закладів особливе місце посідає загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів «Навчально-реабілітаційний центр № 6» м. Києва, колишня спеціальна школа-інтернат № 6 для глухих дітей. Вона відіграє провідну роль серед подібних закладів та зробила неоціненний внесок в українську сурдопедагогіку.

Звернемося стисло до історії цього закладу. 8 червня 1900 року в Києві було відкрито спеціальну школу для глухонімих дітей. Опікувалася нею дружина київського губернатора Є. С. Трепова. Передбачалося навчання глухонімих хлопчиків і дівчаток віком від 8 до 14 років. Школа містилася в орендованому приміщенні на Лук'янівці, по вул. Осіївській (нині Герцена) № 62. В перший рік в школі навчалося 15 дітей [7, с. 169]. Першою вчителькою була Ніна Костянтинівна Патканова. У школі був введений метод викладання усної мови зі зверненням особливої уваги на розвиток існуючих у дітей залишків слуху [9, с. 42].

В кінці 1902 року школа перейшла до власного двоповерхового будинку на розі вулиць Макарівської та Осіївської (нині це територія обласної лікарні) [1, с. 464]. Це дозволило провести додатковий набір і прийняли ще 20 вихованців. За навчання брали плату в розмірі 100 (120) крб. з приходящих і 300 крб. за рік з пансіонерів, але діти із найбідніших родин користувалися пільгами. Також при закладі був створений спеціальний дитячий садок для глухонімих дітей [7, с. 170].

У школі вивчалися такі предмети: а) вимовляння звуків і слів, читання і письмо; б) лічба усна, письмова і на рахівниці; ознайомлення з найбільш вживаними одиницями мір і ваги, монетами; в) початкові відомості з географії, історії і геометрії відповідно до ремесел; г) каліграфія, малювання і креслення; д) закон божий (молитви, священна історія) [9, с. 45].

На 1 січня 1905 р. у школі навчалося 24 учні (12 хлопчиків і 12 дівчаток) [2, с. 233].

У 1909 р. додатково були введені наступні ремесла: малярне, ткацьке, шиття білизни і плать, ознайомлення учнів із садівництвом та городництвом [6, с. 325].

До 1917 року Київська школа для глухонімих дітей, разом з дитячим садком, щорічно охоплювала навчанням понад 40 дітей, що не могло задовольнити всіх потреб. Так, на початок XX ст. в Київській губернії налічувалось близько 1500 глухонімих дітей шкільного віку.

Після встановлення в Україні влади більшовиків розпочався радянський період розвитку Київської школи для глухих дітей. Відбулася докорінна перебудова системи навчання та виховання. Був запроваджений шаблонний тип роботи закладу.

Значною подією у цей час було те, що у 1935 році до школи була приєднана єврейська школа для глухонімих, якою керував О. Ш. Кржевін.

Друга світова війна перервала роботу школи. Після визволення Києва в 1943 році школа поновила свою роботу за адресою – вул. Артема, 43 [4, с. 8].

1965 року школа переїхала в нове приміщення на Вітряних горах, яке було збудоване на кошти міської влади та Українського товариства глухих [3, с. 52].

Важливим здобутком школи є те, що 13 педагогів стали вченими і викладачами: Боскіс Р. М., Гольдберг А. М., Засенко В. В., Кобернік Г. М., Корсунська Б. Д., Краєвський Р. Г., Круглик О. П., Медведєв М. Ю., Пущин Е. І., Фан І. А., Фомічова Л. І., Шевченко С. М. та автор статті.

З часу здобуття Україною незалежності і до сьогодні відбуваються суттєві перетворення в системі спеціальної освіти та навчально-виховній роботі закладу.

Заслугою колективу школи є підготовка низки підручників для шкіл глухих. Впродовж багатьох років школа слугує базою для здобуття знань та практичних вмінь студентами – майбутніми сурдопедагогами.

Колектив школи пройшов складний і тернистий шлях, але завжди залишався вірним своєму поклику – навчанню та вихованню дітей з порушеннями слуху.

У Києві до 1963 року не було жодної школи для слабкочуючих дітей. Такі діти навчалися в школі глухих або в допоміжній школі.

25 серпня 1963 року в приміщені колишньої школи № 41 була відкрита перша в Києві спеціальна школа-інтернат № 9 для слабкочуючих дітей, в якій спочатку навчалося 100 дітей. Поступово контингент учнів збільшувався, а також зміцнювалась матеріальна база школи.

Наприкінці 1970 року приміщення вже не задовольняло потреби закладу. Тому в травні 1971 року школа-інтернат переїхала в типове приміщення школи-інтернату на вул. Сєченова, 9.

Вже за 13 років роботи школи кількість учнів зросла до 456 осіб. Виникла потреба розділити школу на дві. У 1976 році відкрили другу школу-інтернат № 18 для слабкочуючих дітей, куди була переведена частина учнів та педагогів.

Протягом свого існування цей заклад зміг забезпечити навчально-виховний процес не лише здібними і знаючими педагогами, але й необхідним обладнанням. Поступово школа зайняла одне із провідних місць серед спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху в Україні [5].

Спеціальна школа-інтернат № 18 для слабкочуючих дітей заснована в 1976 році після розділення спецшколи-інтернату № 9.

Основні віхи розвитку школи можна поділити на кілька етапів:

1991 рік. З метою реалізації завдань щодо здобуття дітьми з порушеннями слуху повної загальної середньої освіти педагогічний колектив розпочав роботу з розробки адаптованих навчальних планів та програм, перегляд методів та методик викладання навчальних предметів, критеріїв оцінювання навчальних досягнень та відбору учнів до старших класів.

1995 рік. Вперше в Україні відбувся випуск 9 слабкочуючих учнів, які отримали атестати про повну загальну середню освіту. Двоє з них отримали золоту й срібну медалі та вступили до вищих навчальних закладів.

Цього ж року школі присвоєно статус «Київської середньої спеціальної школи-інтернату для слабочуючих дітей».

2008 рік. Дев'ять випускників школи першими серед випускників спецшкіл-інтернатів такого типу в Україні на загальних умовах взяли участь в зовнішньому незалежному оцінюванні якості освіти.

Високий професіоналізм педагогів, у поєднанні із застосуванням інноваційних технологій, спрямований на формування інтелектуально-творчої компетентної особистості, впевненої у власних силах [8].

Дошкільний навчальний заклад № 582 для дітей з порушеннями слуху працює з останньої чверті ХХ ст. Його діяльність спрямована на забезпечення різнобічного розвитку дитини на основі корекції проблем, пов'язаних зі зниженням слуху.

В закладі проводиться загальнорозвиваюча та корекційна робота з вихованцями, направлена на забезпечення високого рівня пізнавальної діяльності, формування мовлення як засобу спілкування, соціальний та особистісний розвиток дошкільників.

На сьогодні в усіх закладах освітній процес забезпечується якісним створенням спеціальних умов для проведення нав-

чально-виховного процесу та особливим ставленням до гармонійного розвитку особистості з порушеннями слуху впродовж всього часу перебування в стінах закладу.

Таким чином, за час свого функціонування ці заклади багато зробили для дітей з порушеннями слуху, теорії й практики вітчизняної сурдопедагогіки.

Джерела та література

1. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г. – К.: Губ. стат. комитет, 1903. – 558 с.

2. Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России. – СПб.: Тип. училища глухонемых. – 1901.

3. Грищенко Є. С. Шкільний музей – джерело збагачення світогляду // Дефектологія. – 2001. – № 3.

4. З досвіду роботи Київської школи глухих: збірник статей / За ред. А. М. Гольдберг, Л. С. Лєбєдєвої. – К.: Рад. школа, 1962.

5. Історія спеціальної школи-інтернат I-III ст. № 9 м. Києва. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.school9.cc.ua/histori.html

6. Календарь, справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. – К.: Губ. стат. комитет, 1912. – 682 с.

7. Киевская школа-приют для глухонемых // Вестник попечительства о глухонемых. – 1911. – № 5-6.

8. Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 18 м. Києва. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.uosvitydnr.gov.ua/index.php?w=learn&show=learn&cat_id=2&search=&id=167

9. Ярмаченко М. Д. Виховання і навчання глухих дітей в УРСР. – К.: Рад. школа, 1968.

Олег Купчик (м. Київ)

ПТУ-26 м. Києва (1962–1991 рр.): нарис історії

Заснованому у вересні 1962 р. професійно-технічному училищу № 26 м. Києва цьогоріч мине 55 років.

Заснували училище як «Міське ПТУ № 26». Станом на 1963 р. в ньому навчалось 204 учні, зокрема за спеціальністю камінщики – 49, штукатури – 51, маляри – 52, столяри – 52 [2, спр. 609, арк. 32-33]. В 1966 р. було завершено будівництво навчального корпусу на 500 учнівських місць [2, спр. 748, арк. 55]. До кінця 1960-х років в училищі готували за такими спеціальностями: маляр-штукатур, маляр, облицювальник-плиточник, арматурник-бетонщик, слюсар-сантехнік, камінщик, камінщик-монтажник конструкцій, столяр. З усіх спеціальностей були облаштовані навчальні майстерні. Виробничу практику учні проходили на будівельних об'єктах Головкиївбуду, Київського раднаргоспу, Південно-Західтрансбуду, Міжколгоспбуду [2, спр. 869, арк. 81; спр. 913, арк. 149].

На середину 1970-х років кращими викладачами визнавались викладач української мови та літератури М. Н. Чижик, викладач фізики А. І. Агієнко, кращими майстрами – А. В. Дідковський, А. В. Кириченко, Є. І. Копил, Ф. М. Бурик [2, спр. 1198, арк. 13; спр. 1290, арк. 166].

Водночас не вирішеною в МПТУ № 26 залишилась проблема укомплектування учнів міською молоддю. Якщо в інших училищах міська молодь склала серед учнів лише 20–30%, то в МПТУ № 26 її відсоток був ще меншим [2, спр. 1586, арк. 169]. З іншого боку, викладачі й майстри працювали тоді над методичними розробками, учні навчались працювати за «передовими методами», використовували спеціальні інструменти.

Щодо керівництва училища, то архівні документи не дають відповіді, хто працював директором училища протягом 1962–1966 рр. Лише відомо, що в 1966 році на посаду директора претендував заступник директора М. Ф. Ясинський. Але чи

обійняв він директорство з'ясувати не вдалось [2, спр. 777, арк. 99].

З 1975 р. МПТУ-26 підпорядковане створеному «Київському міському управлінню профтехосвіти». Тоді ж воно перетворене в «Середнє МПТУ-26». Директором училища працював Є. Ф. Асін. Заступником директора з навчально-виховної роботи був В. В. Сазонов, заступником директора з навчально-виробничої роботи – Шкоруна М. І.

Виробничу практику учні училища проходили на будівельних об'єктах міста. Окрім цього, в другій половині 1970-х років за училищем для капітального й поточного ремонту були закріплені будівлі інших училищ. Так, в другій половині 1970-х років за училищем для ремонту закріплювали будівлі МПТУ-3, 6, ТУ-11, 12, 15, 16 [1, спр. 53, арк. 25; спр. 76, арк. 125].

Училище відповідало за профорієнтаційну роботу в Печерському районі м. Києва. Проводило «Тижні профтехосвіти» в таких СЗОШ – № 42, 75, 84, 105, 109, 125, 133, 181, 187, 209 і школах-інтернатах № 34, 36 [1, спр. 305, арк. 102].

З 1976 р. брало участь у «Міській виставці технічної творчості».

Щоправда училище не мало нової їдальні. Зростали понаднормові запаси матеріалів, постелі, спецодягу, обмундирування. Інспектори встановлювали факти недодачі до порцій м'яса, відсутність дієтичного харчування. Але функціонував власний гуртожиток.

У 1979 р. директором училища призначено В. М. Коваля. Заступником директора з навчально-виховної роботи тоді працював Л. Т. Алексєєнков, заступником директора з навчально-виробничої роботи – В. Т. Панченко. В 1984 р. В. М. Коваля направили на два роки у закордонне відрядження, а в.о. директора училища став В. Т. Панченко. Цього ж року його призначено директором училища. Заступником директора з навчально-виховної роботи продовжував працювати Л. Т. Алексеєнков. Заступником директора з навчально-виробничої роботи став Ф. М. Красюк [1, спр. 132, арк. 99; спр. 219, арк. 161].

Учні училищ щороку брали участь у навчальних олімпіадах, періодично займали у них індивідуальні й командні «призові» місця з математики, фізики, хімії, біології. В 1981 р. в приміщенні училища пройшла перша республіканська олімпіада з української мови та літератури. У 1982 р. та 1983 р. кабінет російської мови та літератури (завідувач О. М. Плескач) перемагав у міському, республіканському й всесоюзному конкурсах. В 1982 р. у міському конкурсі переміг кабінет історії (завідувач Н. І. Обозова) [1, спр. 28, арк. 26].

Керівництво училища скаржилось, що учнів на виробничу практику розподіляли на «небазові підприємства». Водночас протягом першої половини 1980-х років учні допомагали реконструювати Центральний республіканський стадіон до «Олімпіади-1980», Київську філію Республіканського інституту підвищення кваліфікації [1, спр. 52, арк. 36].

Через високі показники злочинності, училище виступило одним з ініціаторів створення «комсомольських загонів дружинників» і «загонів юних дзержинців».

З 1985 р. училище функціонувало як «Середнє ПТУ-26». Воно готувало робітників за такими спеціальностями: маляр, столяр, слюсар-сантехнік, камінщик, електрозварювальник, штукатур-плиточник-облицювальник, формувальник залізобетонних конструкцій, електромонтажник. Функціонували групи «ТУ» (з одним роком навчання для учнів із середньою освітою). Загалом навчалось 807 учнів. Очевидно, що внаслідок «приписок» їх загальна успішність із загальноосвітніх предметів складала 97%, із виробничого навчання – 99% [1, спр. 254, арк. 25]. Директор В. Т. Панченко входив до керівництва заснованого цього ж року «Центру профорієнтації молоді м. Києва» [1, спр. 248, арк. 24].

Щодо виробничої практики, то керівництво училища скаржилось на відсутність дієвої допомоги з боку «базового підприємства». Водночас впродовж другої половини 1980-х років учні училища допомагали ремонтувати Театр опери та балету, лабораторний корпус № 3 Ботанічного саду АН УРСР, середню школу № 54, завод «АБК», технікум, навчальні корпуси й

гуртожитки училищ, табір відпочинку «Юність», житлові будинки. Окрім цього майстри виробничого навчання училища будували для евакуйованих з Чорнобильського району громадян житлові будинки в м. Ржищів Київської обл. [1, спр. 103, арк. 103; спр. 277, арк. 176].

Викладачі й майстри виробничого навчання періодично проходили курси підвищення кваліфікації, стажування, методичні семінари, перепідготовку, обмінювались досвідом в училищах інших міст. Найкращі випускники училища направлялись на навчання до вузів і технікумів країни, зокрема Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, Київського інженерно-педагогічного технікуму [1, спр. 191, арк. 17; спр. 246, арк. 143]. Випускники училища направлялись на роботу до будівельного управління Управління справами ЦК КП(б)У, Київміськбуду, Київелектромонтажу Київспецбуду та ін. [2, спр. 2161, арк. 121].

Училище активізувало міжнародну співпрацю. Тепер півтора десятка його учнів проходили ознайомлювальну практику в професійних школах м. Зволень (Чехословаччина). Директора училища В. М. Коваля направили на два роки до Афганістану. Там його призначено на посаду радника директора навчального центру професійної освіти із завданням «надавати технічну допомогу» [1, спр. 304, арк. 80; 2, спр. 2361, арк. 174-180].

За успіхи в роботі викладачі й майстри виробничого навчання училища преміювались. Серед них Н. Я. Примачек, А. А. Сенько, І. О. Дерманець та ін.

Під час радянських свят «1 травня» і «Жовтневої революції» у «формі ПТУ» вони крокували в колоні міської профтехосвіти під час демонстрації.

Значна увага приділялась розвитку спорту. В училищі формували «спортивні групи» з класичної боротьби. До команди борців увійшли кандидати в майстри спорту І. Джаббаров, Т. Кахаров, А. Шаліков та ін. [1, спр. 246, арк. 109; спр. 303, арк. 39].

Відмінники з «допризовної підготовки» представляли училище у військово-спортивних заходах («Орльонок», «День

юнармійця»). Функціонували військово-патріотичні клуби «Пошук», «Мужність», вокально-патріотичний клуб «Гранада» [1, спр. 54, арк. 86; спр. 132, арк. 125].

Колективи художньої самодіяльності училища успішно брали участь у «міському конкурсі-огляді художньої самодіяльності профтехосвіти». Щорічно виступали під час «Дня молодого робітника», «Фестивалю молоді України».

Учні виховувались духовно. Вони відвідували «Академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка», «Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу», Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Софіївський Собор, «Сільськогосподарську виставку» ВДНГ УРСР.

Під час літніх канікул учні оздоровлювались в спортивно-оздоровчому таборі «Юність». Щоправда в училищі зростали понаднормові запаси матеріалів, постелі, спецодягу, обмундирування (в 1986 р. – 46,1 тис. крб.). [2, спр. 2299, арк. 148].

Разом з іншими училищами міста, в другій половині 1980-х років СПТУ-26 переживало «кризу профтехосвіти» (в т.ч. недофінансування). Як один із способів її подолання розглядалась «самоокупність» училищ, а саме вироблення і збут продукції, головне станків, та надання платних послуг. Один із перших кооперативів створили в СПТУ-26. Він працював за замовленнями з ремонту й реставрації старих меблів.

В 1991 р. працівники училища підтримали вимоги колег про прийняття довгострокової програми виведення профтехосвіти з кризи, нового закону «Про професійно-технічну освіту».

Таким чином, з 1962 р. до 1991 р. ПТУ-26 м. Києва пройшло тривалий і складний процес реорганізацій і випробувань. Його діяльність в умовах незалежної України – тема наступного наукового дослідження.

Джерела

1. Державний архів м. Києва. – Ф. 1579: Київське міське управління професійно-технічної освіти (1975–1988 рр.). – Оп. 1: Канцелярія.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4609: Державний комітет Української РСР з професійно-технічної освіти (1940–1988 рр.). – Оп. 1: Канцелярія.

Ірина Автушенко (м. Київ)

Підготовка офіцерських кадрів у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка

З проголошенням незалежності Україна розпочала процес створення власної системи військової освіти. Не залишився осторонь цього процесу і Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

У червні 1991 р. на базі військової кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка було утворено Відділення військової підготовки (далі – ВВП), яке перейшло у підпорядкування Міністерства оборони України. Згідно Наказу Міністра оборони України й Міністра освіти України в 1993 р. на ВВП було запроваджено підготовку офіцерів кадру для Збройних Сил за чотирма напрямками: військовий картограф, військовий юрист, військовий перекладач, спеціаліст військово-фінансової служби.

У 1995 р. почалася підготовка офіцерів-слухачів юридичної служби з трирічним терміном навчання. У 1997 р. розпочато підготовку військових психологів, у 2000 р. – політологів й офіцерів-слухачів фахівців фінансової служби.

З метою подальшого вдосконалення системи підготовки фахівців для Збройних Сил України та інших збройних формувань ВВП було реорганізовано у Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – ВІКНУ) відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21 січня 1998 р. № 64 [3].

Сьогодні ВІКНУ є сучасним міжвідомчим, багатопрофільним, інтегрованим військовим навчальним підрозділом вищого навчального закладу, що здійснює підготовку фахівців з повною вищою освітою для Збройних Сил України та інших військових формувань. Це дає можливість утримувати додаткові штатні посади викладацького складу за рахунок інших силових відомств, водночас залишаючись у системі військової освіти та науки Міністерства оборони.

ВІКНУ є єдиним в Україні військовим навчальним підрозділом вищого навчального закладу, який здійснює підготовку фахівців за освітніми рівнями «бакалавр» та «магістр» для всіх військових формувань зі спеціальностей: міжнародна інформація, міжнародні відносини, переклад, фінанси, психологія, політологія, геоінформаційні системи і технології, реклама і зв'язки з громадськістю, журналістика, правознавство. В інституті функціонує ад'юнктура за 8-ма спеціальностями.

Особливість навчання у ВІКНУ полягає в тому, що майбутні офіцери набувають базових фахових знань на факультетах університету, а військово-спеціальну підготовку проходять у ВІКНУ. Така інтегрована система навчання у ВІКНУ дає можливість здійснювати освітній процес з використанням всього інтелектуального, наукового, навчально-матеріального, виховного потенціалу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що обумовлює високу якість освіти, її теоретичної та практичної складової, формування гармонійно розвинутої особистості, виховання справжніх патріотів України.

Науковий потенціал Військового інституту складає 12 докторів наук, 14 професорів, 56 кандидатів наук, 24 доцента та 7 старших наукових співробітників [5, с. 2].

Крім того, Університет забезпечив інститут територією з усіма необхідними приміщеннями і взяв на себе витрати з їхнього обслуговування, що суттєво зменшує витрати Міністерства оборони України і, відповідно, вартість підготовки курсантів.

Військовий інститут має сучасну навчально-матеріальну базу, основу якої складають діючі зразки та макети техніки,

обчислювальний центр, бібліотеку з читальним залом, навчальні лабораторії та комп'ютерні класи з підключенням до мережі INTERNET, мультимедійні лекційні аудиторії, класи, які обладнані технічними засобами навчання та відображення інформації. Військовий інститут ефективно використовує польову базу Університету, 169-го навчального центру Сухопутних військ ЗСУ (смт. Десна), Великополовецького навчального військового полігону, 1-ї танкової бригади (в/ч А1815, смт Гончарівське), успішно здійснює практичну підготовку курсантів 1-2 курсів за військово-обліковими спеціальностями «Стрілець механізованого взводу» та «Головний сержант механізованого взводу» [5, с. 2].

Також у Військовому інституті на факультеті військової підготовки проходять військову підготовку студенти 20 структурних підрозділів Київського національного університету імені Тараса Шевченка та студенти 40 вищих навчальних закладів України із шістнадцяти військово-облікових спеціальностей [4, с. 2].

Студенти факультету військової підготовки на завершальному етапі до офіцерських звань з липня до кінця серпня, як правило, проходять плановий навчальний збір. Його мета – практичне закріплення теоретичних знань, командних та методичних навичок, які студенти отримали під час вивчення дисциплін з військової підготовки. Починаючи з 2014 р. план зборів був розроблений з урахуванням умов реального бою в умовах протидії сучасним викликам і загрозам. Крім звичних загальновійськових польових занять, стрільб, метання грант, практичного вивчення стрілецької зброї, студенти відпрацьовували основні форми і способи боротьби з диверсійно-розвідувальними групами, методи своєчасного попередження диверсій, використовуючи досвід навчально-педагогічних працівників, насамперед – учасників бойових дій.

На базі ВІКНУ проводяться курси підвищення кваліфікації фахівців із гуманітарних питань військових частин і підрозділів безпосереднього підпорядкування Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, а

також курси підвищення кваліфікації офіцерів інформаційно-медійних структур органів військового управління за програмою «Армія і медіа».

Міжвузівські зв'язки інституту розвиваються в рамках угод Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Міністерства оборони України із вузами-партнерами США, Франції, Великої Британії, Німеччини, Греції, Іспанії, Китаю, Єгипту, Ірану, Туреччини. Курсанти беруть активну участь у заходах програми «Партнерство заради миру».

Відповідно до рішення Міністра оборони України у 2013 р. ВІКНУ було визначено одним із п'яти «пілотних» вищих військових навчальних закладів, які було включено до участі в Програмі НАТО «Удосконалення військової освіти» – DEEP.

У жовтні 2007 р. офіцери та курсанти ВІКНУ проходили стажування у військових частинах Бундесверу. Представники Військового інституту поглиблювали знання німецької мови завдяки зануренню в повсякденну життєдіяльність та бойову підготовку зазначених підрозділів.

В умовах бойових дій на сході держави та окупації Криму відбувається реформування системи військової освіти. Вдосконалюються підходи до підготовки військових фахівців шляхом відпрацювання програм, які відповідатимуть натовським стандартам. У нових умовах основний акцент робиться на практичній спрямованості навчального процесу.

У рамках співробітництва між замовниками та Військовим інститутом на постійній основі відбуваються практичні та методичні заняття з курсантами випускних курсів.

За роки незалежності України у ВІКНУ підготовлено 2955 офіцерів тактичного та 460 оперативно-тактичного рівня, із них 87 нагороджені золотою медаллю, 338 отримали дипломи з відзнакою.

У лютому 2015 р. відбувся достроковий випуск офіцерів. Він був викликаний подіями на Сході України, проведенням антитерористичної операції. Це вдалося зробити завдяки інтенсифікації навчального процесу, проведення додаткових занять у резервний час, а також збільшенню тижневого нав-

чального навантаження курсантів (до 8-10 годин на день). Також було проведено реструктуризацію змісту навчальних програм, переглянуто графік навчального процесу. Головні акценти було зроблено на впровадження передового досвіду військ, які беруть участь в АТО [1, с. 3].

14 грудня 2015 р. відбувся перший в історії навчального закладу випуск слухачів курсів військової підготовки військовослужбовців рядового і сержантського складу. 23 особи отримали свідоцтва, з них 9 мають бойовий досвід участі в АТО на сході України [2, с. 7].

На шляху до офіцерських зірок своє останнє випробування випускники Військового інституту проходять на базі однієї з військових частин Київщини, де відбуваються заняття у межах курсу психологічної підготовки. Упродовж дня майбутні офіцери опановують навички пересуватись полем бою, вчаться обирати вигідні вогневі позиції для ураження противника, вдосконалюють знання матеріальної частини та бойові можливості вогнепальної зброї. Варто зазначити, що така смуга максимально наближена до відтворення бойових умов – гучні постріли автомату над головою, вибухи, димові завіси, водойми, багнюка тощо. Конфлікт на Сході України продовжується, тож кожен випускник мусить бути не лише впевненим у своїх силах, а й психологічно загартованим.

Експерти НАТО відвідавши ВІКНУ у грудні 2016 р. і ознайомившись із методикою й організацією проведення занять, відвідавши навчальні заняття з майбутніми офіцерами ЗСУ, висловили задоволення процесом удосконалення військової освіти у військовому інституті.

Отже, сьогодні коли наша держава потребує високопрофесійних солдат і офіцерів, які в цих непростих, надзвичайно складних умовах гідно могли б захистити нашу Батьківщину, ВІКНУ з гідністю справляється з цим завданням. Саме у стінах ВІКНУ відбувається формування нового покоління захисників Батьківщини вихованого в умовах нових геополітичних реалій.

Джерела та література

1. Воронков В. Від вересня – до вересня / В. Воронков // Універсант. – 2015. – № 4(55) жовтень.

2. Кощеєв Д. Випуск слухачів курсів військової підготовки військовослужбовців рядового і сержантського складу / Д. Кощеєв // Універсант. – 2016. – № 1(58) січень.

3. Про перетворення відділення військової підготовки Київського національного університету імені Тараса Шевченка та військово-інженерного факультету при Подільській державній аграрно-технічній академії: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 січня 1998 р. № 64 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/64-98-%D0%BF – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.02.2017.

4. Стань курсантом одного з найкращих військових навчальних закладів України // Універсант. – 2015. – № 4(55) жовтень.

5. Стань курсантом одного з найкращих військових навчальних закладів України // Універсант. – 2016. – № 1(58) січень.

Bertrand Coste, Галина Піскорська (м. Київ)

Культурні проекти для формування оновленого іміджу України

Українській культурній спільноті необхідно створити власний культурний наратив для «передачі» у глобальному просторі, наратив, який буде сприйнято різними аудиторіями. На думку посла з особливих доручень Міністерства закордонних справ України Д. Кулеби, від СРСР Україна успадкувала класичну концепцію – культурно-гуманітарне співробітництво, яке розглядалося як окрема сфера міжнародних відносин. Сьогодні ж на перший план виходить звична для решти світу, але дещо нова для нас концепція публічної та культурної

дипломатії – одна з ключових складових комунікації держави зі світом [1].

Культура та креативні індустрії є результативними інструментами політики «м'якої сили». Поняття «м'якої сили» (soft power) має безліч визначень. Традиційне визначення вказує на використання культурного, інформаційного та інтелектуального впливу країни на оточуючий світ.

Найвпливовіші держави Євросоюзу розробляють і реалізують політику європейської культурної самобутності та ідентичності націй в умовах глобалізації та міжкультурних політичних впливів [2]. Так, французька культурна дипломатія ефективно здійснює поширення французької культури як засіб реалізації зовнішньої політики, спрямованої на зміцнення позицій Франції в інших країнах світу.

В рамках культурної дипломатії, як зазначають українські експерти, важливо озвучувати найактуальніші для України повідомлення, враховуючи важливість ідей інформаційної відповідальності, патріотизму, громадянської солідарності та толерантності. Саме вони мають вплинути на оновлений образ України. Це, у свою чергу, позначиться на ідентичності наступного покоління українців: вона трансформуватиметься у бік відкритості, мобільності та динамічності [3].

Збереження та актуалізація культурної спадщини є одним з головних пріоритетів цивілізованих країн, які вбачають в ній не лише каталізатор національного гуманітарного розвитку, але й своєрідний медіатор міжкультурного діалогу. Отже, першочергове завдання полягає у тому, щоб створити власний оригінальний національний культурний продукт.

Краса і глибина внутрішнього змісту пам'ятки культури можуть значно більше сказати носію іншої культурної традиції, ніж заклики та декларації. Останнім часом значно зросла зацікавленість культурної спільноти всього світу до Трипільської культури, що належала першим землеробам на теренах України. Вона є одним з найбільш приголомшливих феноменів неоліту на східноєвропейських рівнинах V–IV тис. до н.е. Її дослідження дає можливість заповнити білі плями у прадавній історії не тільки України, а й Східної Європи.

Однією з найбільш захоплюючих таємниць цієї культури є так звані поселення-гіганти в Україні. Найбільш важливі з них 11 поселень між річками Південний Буг і Дніпро є частиною нещодавно створеного державного історико-археологічного заповідника «Трипільська культура».

Враховуючи обмеженість матеріальних ресурсів України в умовах зовнішньої агресії з боку східного сусіда та економічної кризи, Благодійний фонд «Search Foundation» здійснює фінансову підтримку Трипільської експедиції Інституту археології НАНУ, що вже п'ятнадцятий рік поспіль (2001–2016 рр.) проводить великі за обсягом польові дослідження на найбільшому давньоземлеробському поселенні-гіганті Трипільської культури біля с. Тальянки (450 га), на Черкащині, де було здобуто велику кількість унікальних предметів енеолітичної доби та нову інформацію з давньої історії України.

У 2013–2015 рр. Трипільською експедицією біло відкрито унікальні гончарні горни дуже складної технологічної конструкції взагалі невідомих для світу нео-енеолітичної доби (подібні з'являються лише в античний час), – вже зараз ці об'єкти набули світового значення й обговорюються в археологічних колах Великобританії, Німеччини, Франції, Румунії тощо. Нині (2016 р.) експедицією досліджується четверте житло в групі жител (великосімейної громади) до яких відноситься сім'я гончарів.

Завдяки можливості роботи експедиції, в ній щорічно проходять археологічну практику й набувають досвіду студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Уманського державного педагогічного університету та багатьох інших. У другій половині червня – першій половині липня 2016 р. на базі експедиції пройшли археологічну практику понад 70 студентів означених вищих навчальних закладів.

Вперше в українській археології, завдяки фінансовій підтримці Благодійного фонду «Search Foundation», були прове-

дені широкомасштабні експерименти з моделювання давніх жител трипільської культури, які надали унікальну інформацію для вивчення проблем домобудівництва.

Так само, завдяки Благодійному фонду «Search Foundation», було проведено значну кількість міжнародних конференцій в яких брали участь науковці з Великобританії, Франції, Німеччини, Румунії, Польщі, Молдови, Болгарії, Ізраїлю, Росії, публікувалися їх матеріали й тези доповідей.

Треба відзначити, що світ побачили англомовні видання колективних монографій (дев'ять книжок), присвячених роботам Трипільської експедиції, завдяки яким наукова світова громадськість змогла розширити свою уяву щодо Трипільських старожитностей України.

Україна дуже потребує таких важливих меседжів для європейських партнерів та інвесторів про те, що український народ пам'ятає свою історію, пишається історичними зв'язками з Європою, і Київ, як столиця, показує приклад історичної спадкоємності. У липні 2015 року, з ініціативи громадських організацій «Київ. Стратегія 2025», «Чотири Королеви», мера Києва Віталія Кличка, посольства Французької республіки в Україні, Міністерства культури України, вперше проведено Міжнародний фестиваль мистецтв «Anne de Kiev Fest». Основною подією фестивалю стала презентація моделі пам'ятника королеві Анні, яка відбулась на території Національного заповідника «Софія Київська». Автори пам'ятника – Костянтин Скритуцький та Федір Баландін. 2016 року «Anne de Kiev Fest» пройшов вдруге і завдяки співпраці з Фондом Кличка та французьким меценатом Бертраном Костом проект пам'ятника Анні було реалізовано. Головна ідея, яку автори намагалися донести українцям, – Україна не вступає до Європи, вона до неї повертається. У цьому сенсі постать Анни Ярославни найбільш показова, а її батько, Ярослав Мудрий, був одним з перших євроінтеграторів в історії України.

Однак, за останні роки незалежності України посилився вплив соціально негативних явищ, котрі порушують громадський спокій. Тенденція зростання рівня правового нігілізму,

політичної конфліктності, жорстокості, безжальності та насильства серед населення призводить до зниження рівня моральності, системного заподіяння шкоди законним правам та інтересам громадян і суспільству, інтересам держави в цілому. Відомо, що принижена особистість і нація не може бути толерантною – вона розчиниться в системі множинної ідентичності, ставши ресурсом для розвитку інших спільнот. Українцям треба спочатку вдовольнити свої культурні права на самовизначення і розвиток – стати собою.

Важливим для інтеграції, формування нових цінностей, плекання нових ідей є створення різноманітних форм культурного співробітництва та комунікацій між українськими і зарубіжними митцями та виробниками креативного продукту.

Зокрема, видається важливим для України реалізований за підтримки Бертрана Коста проект, спрямований на популяризацію монументального мистецтва, яке вже не перший рік є світовим трендом. Мурал, написаний на стіні охолоджуючої башти 5-го недобудованого реактора ЧАЕС. Створення цього арт-об'єкту було приурочено до 30-ї річниці чорнобильської трагедії. Автором великого настінного графіті став відомий австралійський художник Гвідо ван Гелтен (Guido van Helten). За основу він взяв фотографію одного з ліквідаторів аварії, що була зроблена відомим українським фотографом-репортером Ігорем Костіним (1936–2015), який сам знаходився безпосередньо на ЧАЕС під час катастрофи і документував всі події на фотоплівку та отримав при цьому велику дозу випромінювання. Це фото ліквідатора стало відомим в світі і десятки світових авторитетних ЗМІ його надрукували. Незважаючи на обмежений час перебування поблизу зруйнованого реактора, настінна робота Гвідо ван Гелтен виявилася дуже якісною та реалістичною, що відображає увесь трагізм ліквідації наслідків катастрофи. Усі витрати, пов'язані з виробництвом мурала та перебуванням австралійського художника в Україні, взяв на себе Благодійний фонд «Майбутній Київ», до якого активно долучився меценат Бертран Кост. За останні роки на будинках і спорудах Києва з'явилося багато оригінальних муралів, що є культурними проектами фонду.

Творчість, нові ідеї та інноваційність – це передумова виробництва якісно нового культурного продукту, який потребує розповсюдження та комерціалізації. Символом звільнення від тягаря минулого стала тимчасова інсталяцію іранського митця Махмуда Бахші «Безкінечне святкування» (Endless Celebration) на місці поваленого пам'ятника Леніну на бульварі Тараса Шевченка в Києві. Відкриття інсталяції 7 листопада 2016 р. відбулося у рамках проекту «Суспільна угода» (http://izolyatsia.org/ua/project/social-contract), присвяченого проблемі взаємодії суспільства з пам'ятними об'єктами та спрямованого на створення дискусійного майданчика з залученням арт-фахівців, представників влади та суспільства для обговорення статусу та функціювання пам'ятних об'єктів у міському середовищі на прикладі пам'ятника Леніну в Києві. Саме повалення пам'ятника Леніну в Києві у грудні 2013 року стало символом процесу декомунізації, з приводу якого в українському суспільстві й надалі точиться полеміка.

На наш погляд, Україні сьогодні конче необхідна нова, більш інтегрована модель культурно-інформаційного простору, в центрі якої – творча енергія нового креативного класу, що активно формується в Україні.

Україна володіє величезною культурною спадщиною, не поступаючись в цьому відношенні найрозвинутішим країнам Європи. Вона є цікавою для Європи з огляду на багатство власної культури, як традиційної, так і сучасної. Саме тому вбачається надзвичайно важливим зміцнення присутності української культури в інформаційному закордонному просторі.

Народам Європи, серед яких є український народ, слід розраховувати на культурну дипломатію для нарощування соціально-економічної стабільності в своєму регіоні та протидії міжцивілізаційним конфліктам.

Інтеграція України до європейського та світового гуманітарного простору неможлива без врахування важливості культурного співробітництва та культурних обмінів.

Використання «м'якої сили» потребує значного часу і відповідної підготовчої роботи, позаяк її ефективність визначається формуванням позитивних цінностей.

Джерела

1. Кулеба Д. Публічна дипломатія – нова зброя України в умовах гібридної війни / Європейська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/09/23/7038633/.

2. Ошитко О. Сучасні тенденції міжкультурного співробітництва в Європі / Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/2519/.

3. Валевський О. Порядок денний державної культурної політики в умовах зовнішньої агресії. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1872/.

Інна Птіцина (м. Київ)

Клим Чурюмов – український астроном з Києва зі світовим ім'ям

Україна, завдячуючи внеску українських вчених, посідає одне з провідних місць серед космічних держав світу. У плеяді науковців найяскравіше виділяється постать видатного астронома Клима Чурюмова, першовідкривача космічних об'єктів, члена-кореспондента НАН України, невтомного популяризатора наукових досягнень, автора визначних наукових праць, громадського діяча та поета. Дослідження особистості астронома, якому в 2017 р. виповнилося б 80 років, та його наукового доробку є актуальним для сучасної науки та українського суспільства.

Народився Клим Іванович Чурюмов 19 лютого 1937 р. в приморському місті Миколаєві. Його назвали на честь головного героя роману Максима Горького «Життя Клима Самгіна», яким зачитувалася інтелігенція тридцятих років мину-

лого століття. Мати вченого, Антоніна Михайлівна Чурюмова (1907–2003 рр.), була поетесою та активним громадським діячем, її було нагороджено двома орденами «Материнська слава», адже в сім'ї було восьмеро дітей. Батько Клима Івановича – Іван Іванович Чурюмов (1907–1942 рр.) – кадровий офіцер радянської армії, загинув під час Другої світової війни. Саме старший брат І. Чурюмов (1929–1988 рр.), за освітою філософ, зміг зацікавити маленького Клима у спогляданні зоряного неба [2, с. 74].

Сім'ї доводилося часто переїжджати з місця на місце, у Києві сім'я Чурюмових оселилася лише у 1949 р. Тут Клим пішов у шостий клас 11-ї чоловічої школи на Ярославовому Валу, згодом навчався у Київському залізничному технікумі, вступив на фізичний факультет (спеціальність «фізика-астрономія») Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Після повернення з практики пішов працювати на завод «Арсенал», де брав участь у розробленні астронавігаційної апаратури для космічних ракет [4, с. 90]. У 1972 р. астроном захистив кандидатську дисертацію, а в 1993 р. – докторську. З 1998 р. він – професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка [1].

Під час перебування на практиці у бухті Тіксі Клим Іванович познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Він був турботливим чоловіком і люблячим батьком. В родині зростали доньки Олена і Тетяна. І хоч тата вони бачили зрідка, але найяскравішим спогадом для старшої доньки науковця був її лист, який Клим Іванович зберігав протягом усього життя, а молодша донька Тетяна пригадувала святкування Нового року в колі сім'ї [5, с 22]. На честь своїх доньок та дружини він назвав відкриту в 1978 році малу планету № 4141 «Ніна-Тетяна» [4, с. 94]. У Клима Івановича троє онуків: Анна, Марія та Олександр, яким він приділяв багато часу, грався з ними, привозив іграшки. Більше вченому довелося бувати вдома після того, як важко захворіла Ніна Феофанівна, яку він доглядав самостійно. Продовжувати справу К. Чурюмова його діти не стали, хоча поділяли захоплення астронома й з вели-

ким задоволенням слухали його розповіді про зоряне небо [6]. Зараз дослідженням комет, так само як і дідусь, займається онука Марія. Вчений працював до останніх днів. У потязі до Харкова він готувався до виступу на конференції та відчув себе недобре. Помер Клим Іванович Чурюмов через інсульт у харківський лікарні в ніч з 13-го на 14-те жовтня 2016 року.

Клим Чурюмов є не лише видатним науковцем, а й національно свідомою особистістю. За його ініціативи ще в 80-х роках минулого століття малі планети, що були відкриті вітчизняними й американськими астрономами, Міжнародний астрономічний союз назвав національними іменами-символами: ««2427 Кобзар», «2428 Каменяр», «2431 Сковорода», «4868 Кнушевія», «22616 Боголюбов» [3, с. 182]. Науковець вболівав за долю своєї держави та її народу, у 2013 році Клим Іванович не відступив від своєї громадянської позиції, він був щирим прихильником Революції Гідності та склав гімн учасників протестів.

Він був дуже щирою та дружелюбною людиною, про що свідчить величезна кількість знайомих та друзів вченого в різних країнах. Астроном завжди намагався «іти в ногу з часом», мав інтерес до новинок в галузі техніки. Він мав глибокі енциклопедичні знання з різних дисциплін, знав декілька мов. Він змушував світ говорити про Україну, прославляв її своїми досягненнями нічого не вимагаючи взамін.

Неоцінимим є внесок члена-кореспондента НАН України в українську та світову науку. Астрономією Клим Іванович цікавився з дитинства, а от дослідженням комет захопився після вступу до аспірантури Київського державного університету. У вересні 1969 року разом з аспіранткою С. Герасименко під час спостереження за кометою Комаса-Сола зробили фото, на якому виявилося ще одне тіло [1]. Через декілька днів його підтвердили й присвоїли назву «комета Чурюмова-Герасименко» (67P/Churyumov-Gerasimenko). Відкриття К. Чурюмова дало старт захоплюючій багаторічній місії космічного апарату «Розетта». Назва зонда походить від Розеттського каменю, за допомогою якого вчені змогли розшифрувати давньоєгипет-

ські ієрогліфи. Дослідження комети Чурюмова-Герасименко дає стільки матеріалів, що вченим доведеться розшифровувати їх ще багато років. Сам же Клим Іванович зазначав: «Можна порадіти: колосальний крок для людства в пізнанні Космосу зроблено, і за участі нас – українців» [3, с. 182].

Довгоперіодичну комету Клим Іванович відкрив разом із В. Солодовниковим у 1986 р. Український астроном – член Міжнародного астрономічного союзу (з 1979 р.), Європейського астрономічного союзу (з 1992 р.), Української астрономічної асоціації (з 1992 р.), заслужений працівник народної освіти України (з 1998 р.). У травні 2006 р. його обрано членом-кореспондентом Національної академії наук України. За 57 років творчої праці в галузі астрономії опублікував понад 1000 наукових робіт, зокрема 5 монографій та 5 навчальних посібників [1]. Його наукові дослідження друкували у престижних закордонних журналах. Нещодавно про Клима Івановича опублікували статтю в американському журналі «The Astronomer» [7].

Клим Іванович вболівав за розвиток української науки, тому багато часу він приділяв популяризації наукових досягнень, зокрема, космічної місії «Розетта». Це також дуже важливо, оскільки здебільшого суспільство відірване від наукових реалій і не завжди розуміє чим займаються науковці й чому ця діяльність потрібна. Науковець завжди надавав посильну допомогу і підтримку любителям астрономії.

Плідною була просвітницька діяльність видатного астронома. У січні 2004 р. його призначили директором науково-просвітницького центру «Київський планетарій», який є унікальним просвітницьким проектом Товариства «Знання» України. Це найстаріший та найбільший планетарій в Україні, за розміром куполу він посідає друге місце в Європі [2, с. 75]. Саме під час керівництва Клима Івановича він стає центром наукового розвитку молоді. Астроном вболівав за популяризацію наукових досягнень, зокрема астрономії, не лише серед науковців. Дослідник закликав: «Доки не пізно, вивчайте небо. Ми всі – діти зірок… й повинні дотримуватися законів Все-

світу». Він активно співпрацював з Міжнародною зеленою школою, показував дітям зоряне небо та проводив лекції. За просвітницьку діяльність його було нагороджено орденом Ярослава Мудрого [6].

Клима Івановича у світі художньої літератури знають і як автора науково-популярних книжок, і як поета, і як дитячого письменника – автора декількох збірок поезій для малят «Математика для малят» (у співавторстві), «Малятам про тварин», «Малятам про фахи», «Малятам про човни», «Пригоди динозаврика Дино». Переважаючу частину віршів та прозованих творів для дітей Клим Іванович написав для своїх онуків [4, с. 89].

Внесок К. Чурюмова у розвиток української науки та світової астрономії вивчали українські та іноземні дослідники. Наукові здобутки вченого з Києва потребують подальших глибоких досліджень. Відкриття ним двох комет – короткоперіодичної Чурюмова-Герасименко (1969 р.), до якої було направлено місію «Розетта», і довгоперіодичної Чурюмова-Солодовникова (1986 р.) не лише зробило ім'я К. Чурюмова відомим на весь світ, але й піднесло українські знання з астрономії до міжнародного рівня. Клим Іванович присвятив своє життя дослідженню зоряного неба, але багато часу приділяв також популяризації наукових досягнень. Був багатогранною особистістю, окрім науки мав багато різних захоплень, знав декілька мов, був життєрадісним та працелюбним. Із задоволенням писав для дітей, брав участь у наукових заходах та зустрічах з молоддю, співпрацював з Міжнародною зеленою школою.

Ім'я Клима Івановича увіковічене в Сонячній системі й пам'яті людства. Необхідно, щоб у Києві з'явилися вулиця видатного астронома, пам'ятні таблиці, музей вченого, а його творчий доробок став більш доступний широкому загалу. Адже своїм відкриттям, як і всім своїм життям, вчений відчинив двері в новий напрям науки, започаткував цілий комплекс сучасних космічних технологій, розвивати які будуть вже вчені майбутнього.

Джерела та література

1. Архів Астрономічної обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

2. Головіна Н. О. Його любов чолом сягає неба. Клим Іванович Чурюмов [Текст] / Н. О. Головіна, І. І. Панасюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – № 26. – С. 74-80.

3. Зражевський С. Ф. Клим Чурюмов: «Я завжди повторюю, що я – українець. Для мене це принципове питання» [Текст] / С. Ф. Зражевський // Вісник НАН України. – 2015. – № 2. – С. 179-185.

4. Мельник О. К. Свій серед зірок / О. К. Мельник, Т. К. Чурюмова // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 89-94.

5. Осипчук И. В. Чтобы помнили [Текст] / [ред. А. Н. Швец] // Факты. – 2016. – № 177. – С. 22.

6. Особистий архів Клима Чурюмова.

7. Baransky A. Obituary: Klim Ianovich Churyumov (1937–2016) [Text] / A. Baransky, G. Hurst // The Astronomer. – 2016. – № 631. – P. 189-191.

Наталія Пирогова (м. Київ)

Пам'ятний знак «Сонце Правди Шевченкового Слова»

Пам'ятний знак «Сонце Правди Шевченкового Слова» є маловідомою широкому науковому колу дослідників-шевченкознавців та недослідженою пам'яткою культурної спадщини, яку з 2004 року група активістів безрезультатно намагається внести в Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Об'єктом дослідження є пам'ятний знак «Сонце Правди Шевченкового Слова» (далі по тексту СПШС), що знаходиться у

місті Києві, на Набережній Дніпра, за 200 метрів від Мосту Метро, в бік Поштової площі, на історичному місці прощання з тілом Т. Г. Шевченка, під час перепоховання в Україні. Пам'ятний знак СПШС було встановлено в 1989 році у рамках святкування 175-річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка та увічнення пам'яті «Останнього шляху Кобзаря». В результаті досліджень було зібрано та відкрито невідому раніше інформацію щодо створення проекту та його подальшої долі. Автором проекту виступив львівський скульптор, мистецтвознавець Р. П. Петрук. Пам'ятний знак має вигляд кола, встановленого на постамент, висота монумента – 2 м. У центрі кола з двох боків – бронзові вставки. З одного боку на бронзовій серцевині напис: «Від Києва до Моринців – 181 км», а з другого боку – «Споруджено на честь 175-річчя з дня народження Великого Кобзаря». На постаменті пам'ятного знаку СПШС викарбовано третій варіант поезії-триптиха «Молитва» Т. Шевченка, створеної наприкінці травня 1860 року в Санкт-Петербурзі. На площині постамента-стели зі сторони Дніпра викарбовано початок «Молитви», закінчення – зі сторони круч.

За задумом автора Р. Петрука [6], проект мав два варіанти втілення. Перший – кобзар-лірник, біля нього символічне кам'яне коло з написом: «Я на сторожі коло них поставлю слово». Він виходить із Моринців (місця народження Шевченка) й уособлює і постать самого Тараса, і його життєвий Шлях, як Кобзаря всього українського народу. Другий варіант виражав ідею козацьких гермо-хрестів, які позначали відстань та визначну подію. Реалізовано було другий варіант ідеї Шевченкового Слова як Сонця-хреста, що котиться світом і об'єднує ментальними ланцюгами громади українців. «Немає останнього шляху Кобзаря, є шлях у вічність, до безкінечності», – мотто другого варіанту втілення ідеї, який демонстрував свободу духу, для якого не існує перепон і кордонів. Сонцехрести мали б постати у різних містах та країнах світу – Канаді, Австралії, Європі, на американських континентах. Як Сонце, що котиться світом і зігріває всіх, так і Шевченкове Слово зігріє усіх українців в різних куточках світу. В ре-

зультаті проведеного дослідження було виявлено, що проект не вийшов за кордони України, але представлений 5 пам'ятками в 5 українських містах – Києві, Трускавці, Львові, с. Демня (Львівська обл.), с. Жуківці (Київська обл.). Місце у Києві для встановлення пам'ятного знаку СПШС було обрано не випадково. Саме на цьому місці, згідно спогадів та історично-територіальної реконструкції, 19 травня (за н. ст.) 1861 року біля Ланцюгового мосту стояв пароплав «Кременчук», на який було встановлено труну з тілом Шевченка та 20 травня 1861 року о 7 ранку пароплав вийшов до Канева.

Пам'ятні знаки СПШС неодноразово ставали об'єктами дій вандалів. Київський пам'ятний знак було повалено у 2003 році. В 2009 році на київський пам'ятний знак СПШС після повернення на історичне місце було скоєно декілька спроб його повалення й пошкоджено. Пам'ятний знак у Жуківцях залишився без однієї бронзової вставки-серцевини. Для захисту від вандальних дій та знищення, активістами на чолі з київським екскурсоводом Нечай Т. В. були ініційовані активні дії щодо створення проекту благоустрою і упорядкування території навколо пам'ятки з створенням відповідних інформаційних написів, повернення пам'ятного знаку на історичне місце на набережній, залучення громадськості для захисту та збереження пам'ятного знаку як пам'ятного місця, пов'язаного з останнім шляхом Шевченка на Батьківщину та походом-реквіємом, який відбувся у 1991 році за історичним маршрутом 1861 року [4]. Пам'ятний знак відзначений статтею 4-го тому енциклопедії Шевченка на 761 сторінці. У 2004 році київський пам'ятний знак СПШС увійшов до «Зводу пам'яток…» під редакцією академіка П. Т. Тронька за № 344: «Пам'ятне місце панахиди по Т.Г. Шевченку і жалібної процесії до пароплава 1861 року» [1]. У 2010–2011 рр. було знято документальний фільм «Сонце Правди Шевченкового Слова» (автор сценарію С. Махонько, реж. О. Махонько), який здобув диплом лауреата І ступеня на ІІІ Міжнародному фестивалі теле- і радіопрограм «Калинові мости» (Ольштин–Оструда-2012, Польща) у номінації «Українська культура – європейський вимір».

З 19 травня 2005 року щорічно відбувається Пошанувальна хода історичним маршрутом від церкви Різдва Христового на Поштовій площі, де відспівували тіло Т. Шевченка. 19 травня 1861 року [3], вздовж Дніпра, по набережній, під кручами – до місця прощання киян з Шевченком, місцем, де стояв пароплав «Кременчук» і де сьогодні встановлено пам'ятний знак СПШС. Поступово простір навколо пам'ятного знаку перетворюється на місце пам'яті, де на пам'ятні Шевченкові дні березня і травня щорічно збирається громада, відбуваються читання поезій Т. Шевченка, лунають співи чоловічого хору «Чумаки» під керівництвом В.Г. Триліса. У травні 2016 року до пам'ятного знаку СПШС на Набережній Дніпра за проектом голови Печерської в місті Києві районної адміністрації С. Мартинчука було встановлено хреста, висаджено по кутах ялинки та нанесено на асфальт трипільські кола [5]. Дії чиновників не були погоджені з відповідними пам'яткоохоронними інституціями, не було отримано дозволів на роботи на території Набережної Дніпра, як щойно виявленого об'єкту культурної спадщини в межах пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

Метою дослідження є збір та систематизація інформації щодо збереження історичної пам'яті, пов'язаної з перепохованням Шевченка, місцями пам'яті у Києві. Нажаль, 29 грудня 2016 року Міністерством культури України було опубліковано наказ [2], згідно з яким пам'ятний знак СПШС, що знаходиться на Набережній Дніпра у м. Києві, не вноситься в Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Отже, держава засвідчує відсутність історичного, культурного та мистецького значення цього об'єкта, що може призвести до втрати пам'ятного знаку, втрати історичної пам'яті, втрати місця пам'яті.

Джерела та література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 2.: М–С. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток

історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 897.

2. Наказ Міністерства культури України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до наказів Мінкультури від 15.02.2012 № 108, від 04.07.2013 № 604. 16.12.2016, №1198» // http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245177372

3. М. Максимович. Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – Санкт-Петербург: Тип. И. Тиблена и комп, 1861. – Червень. – С. 1-38.

4. Останнім шляхом Кобзаря. Авт. кол.: Грабович Г., Дзюба І. М., Жулинський М. Г. та ін. – К.: «Український літопис», 1994. / упор. Новицький М. Л. – С. 280.

5. Печерська в м. Києві районна адміністрація // http://pechersk.kievcity.gov.ua/news/9348.html

6. Роман Петрук / уп. Лихач Л., Шток М. – К.: Родовід, 2007. – 288 с.

АНТРОПОЛОГІЯ МІСТА

Ольга Грицюк (м. Київ)

Усна історія та її застосування в краєзнавчих та етнологічних студіях

Етнологічна наука та краєзнавство поєднують у собі різні методи та прийоми досліджень. У розкритті предмета дослідження науковці звертаються до загальнонаукових та спеціальних, теоретичних та прикладних методів. Важливим для історико-краєзнавчих та етнологічних досліджень є метод усної історії, де особливе місце посідає індивід, репрезентатор історії.

Дати визначення усній історії спробувала у статті «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні» науковець Т. Пастушенко [1]. Сучасне трактування терміна «усна історія» дослідниця пов'язує із поширеним сьогодні напрямом соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини, а основним методом дослідження – інтерв'ю. З іншого боку, усна історія – це нова методика або спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами.

Підсумовуючи, Тетяна Пастушенко посилається на визначення усної історії за Г. Грінченко «усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого» [2].

Отже, згадуючи про усну історію, маємо на увазі «процес дослідження, заснований на особистому інтерв'юванні, що дає змогу зрозуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень» [1, с. 10].

Слід розрізяти й поняття усної традиції. За Дж. Тошем [3; с. 261], поняття усної історії та традиції – різні речі. Усна традиція окреслюється ним як описи людей та минулих подій, що передаються з уст в уста від покоління до покоління.

Практика використання усної історії має глибоке коріння. Ще батько історії Геродот застосовував усні свідчення для опису історії, звичаїв та способів життя різних народів. Почуте і побачене слугувало головним джерелом історичних та краєзнавчих висновків. Залучення усних свідчень в якості джерел для написання історії було поширеною практикою аж до середини XIX ст., і лише після перетворення її на наукову дисципліну вчені почали втрачати інтерес до інформації, яку зберігала людська пам'ять [5, с. 7].

Традиційно історичні та краєзнавчі знання розглядались як такі, що повинні бути підкріплені переконливими джерелами. Навколо історії сформувався ореол задокументованості, безумовної фактологічності. Хоч такий підхід і передбачав правдивий виклад та обгрунтованість подій, однак нехтував головним – суб'єктом та творцем історії, індивідом, його роллю у викладі історії.

Тривалий час усні матеріали, які не привертали уваги істориків, тепер активно використовуються [3, с. 261]. Усні спогади або те, що люди викладають, коли історик бере у них інтерв'ю, складають усну історію.

Головним джерелом під час використання усної історії розуміємо «будь-яку інформацію, отриману і зафіксовану дослідником у процесі вербального спілкування з людьми, котрі надають її на його прохання. Подібна інформація надається людьми у вигляді спогадів про події, свідками яких вони стали, розповідей про історичне минуле, цитування усної народної творчості (переказів, легенд) тощо» [5, с. 3].

Особливістю цих джерел є відображення суб'єктивного погляду інформанта на тему, про яку вони оповідають, що дає змогу досліднику отримати цінні знання та здійснити порівняльний аналіз інформації, отриманої в процесі спілкування та уже відомими фактами.

Завдяки методам усної історії дослідник здобув можливість розкрити проігноровані раніше сторінки історії й таємниці краю, заборонені цензурою та радянськими постулатами віхи життя людини. Лише зі здобуттям Україною незалежності

відбувається народження та розвиток нових напрямків та галузей дослідження, серед яких вагоме місце посіла й усна історія.

Людина як головна дійова особа історії та творець, індивід, привернула увагу дослідника. Поступово виникла потреба пізнання та розуміння індивідуального досвіду людини. Далі – визнання унікальності та самоцінності людського досвіду. Дослідниця О. Кісь зазначає, що вивчення історії на антропологічному вимірі, з позиції окремого індивіда, звичайної людини та її повсякденного життя дозволило побачити багатомірність і неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд, можливість альтернативних варіантів розуміння історичного поступу з позиції окремих індивідів та групп [6].

Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені найтрагічнішій події в історії України XX століття – Голодомору 1932–1933 рр. [1, с. 12], згодом – гендерній тематиці та проблемі використання праці співвітчизників у нацистській Німеччині. Досліджувати історію «знизу», вписати в неї дискриміновані та маргінальні групи, антропологізувати історію, «повернути» її тим, хто її творив [7, с. 391] – до таких постулатів повертає дослідника усна історія після 1960–70-х років.

Етнографічні та краєзнавчі проекти, що передбачають звернення до методики усної історії, сьогодні реалізовуються у наступних осередках: Українському католицькому університеті у Львові та Інституті історії церкви при ньому, Львівському національному університеті ім. Івана Франка та Інституті історичних досліджень, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Одеському національному університеті ім. І. Мечникова, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди та Центрі усної історії, Полтавському державному педагогічному унівеситеті та низці інших.

Виконуючи практичну дослідницьку роботу, студенти та досвідчені науковці безперервно звертаються до методів усної

історії. Для правильної організації збору інформації укладаються відповідні рекомендації, методичні довідники. Так, Т. Нагайко зазначає, що перевагою усної історії серед інших методик є акцент на усному опитуванні, анкетуванні, польових дослідженнях, усній традиції в поясненні минулого [5, с. 2]. Такий підхід у вивченні минулого передбачає перетворення усної інформації, повідомленої респондентом, у джерела, які мають залучатись до наукового обігу.

Приблизна схема дослідження з використанням методів «усної історії» виглядає наступним чином: підготовка до збору інформації та визначення кола питань, які необхідно дослідити, складання питальника та розробка анкет (у разі необхідності), проведення безпосереднього збору інформації у формі інтерв'ю. Після цього відбувається обробка зібраних даних та систематизація матеріалу.

Не обходиться у ході етнологічних та краєзнавчих досліджень й без деяких проблем, пов'язаних із використанням методик усної історії. У статті, присвяченій усній історії [7, с. 392], дослідники серед них виділяються наступні: проблема «інакшості» оповідача, проблема розуміння сказаного тим, хто слухає, тобто ситуації інтерв'ювання та усього контексту, відмінності змісту подібних явищ у різних культурах. Не слід забувати й про специфіку особливостей мови, яка виступає носієм досвіду оповідача, адже все сказане респондентом сприймається в межах термінів самої культури оповідача.

Інша складність полягає у збереженні збирачем об'єктивності. Дослідники наголошують [7, с. 392] на проблемі етнічної, наукової чи культурної в широкому значенні заангажованості дослідника, яку не можливо уникнути. Не слід забувати й про дотримання професійної етики дослідника. Оксана Кісь серед конкретних порад та табу під час «усних досліджень» називає: неможливість будь-яких оцінкових висловлювань щодо особи оповідача чи змісту розповіді; неприйнятність будь-якого тиску на оповідача; неприпустимість суперечок, обіцянок, повчань тощо [8, с. 387]. Слід володіти й елементарними знаннями психологічних особливостей різних вікових груп.

Джерела усного походження відіграють неабияку роль у краєзнавчих дослідження, вивченні локальної історії (краю, району, села). Особливо важливими методики усної історії постають у вивченні культури та історії сучасного міста, побуту його жителів. Дослідник не завжди має належну кількість документальних матеріалів на тему, яку досліджує, особливо, якщо мова йде про сучасність. У такому разі усні джерела стають єдиною та незамінною кладдю інформації. До того ж, у спілкуванні з інформаторами гостріше відчувається сама проблема дослідження, приходить усвідомлення моральних цінностей та життєвих орієнтирів поколінь, а на перший погляд банальні речі, можуть набувати нового значення.

Т. Нагайко наголошує на важливості звернення до методів усної історії у вивченні й історичного минулого сільських населених пунктів, адже інформації стосовно них у письмових джерелах – обмаль, зазвичай вона зводиться до коротких історичних відомостей чи довідок [5, с. 3-4]. Саме у таких випадках дослідник активно звертається до використання усних джерел. У подібних випадках історична наука має тісно поєднуватись з краєзнавством та етнографією, запозичуючи їхні методи дослідження, серед яких чільне місце належить збору усних матеріалів.

Важко не погодитись із науковцем Т. Нагайко, адже у 2016 році, досліджуючи історію церкви у селі Підгір'я (колись Гарлинка, авт.) Первомайського району Миколаївської області, довелось зіткнутись із проблемою обмеженої кількості інформації. Через постійні адміністративні зміни минулих десятиріч, перевезення архівів з одного обласного центру до іншого, втрату частини матеріалів історія церкви стала черговою білою плямою. Єдиною довідкою із діяльності повоєнної церкви стали згадки старожилів села. Цілісну ж картину про «неіснуючу», напівзруйновану та забуту церкву вдалось сформувати, опрацювавши архівні дані та провівши інтерв'ю із місцевими жителями.

Таким чином, усна історія – не лише окрема наука, а той пласт прийомів та знань, на якому історична наука тісно

поєднується із краєзнавством та етнографією. Особливо важливою є роль усної історії у краєзнавчих дослідженнях та вивченні життя сучасного міста, його культури, адже часто інформація, отримана дослідником від респондентів – єдине та безцінне джерело наукових узагальнень.

Джерела та література

1. Пастушенко П. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні // Історія України. – № 17-18. – 2010. Електронний ресурс. Доступ: klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf.

2. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред., вступ. ст. Г. Грінченко. – Х. 2004.

3. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – 296 с.

4. Жива історія – метод усної історії в школі / Ред. З. Вагнерова. – Полтава, 2015. Електронний ресурс. Доступ: https://www.amo.cz/wp-content/uploads/2014/12/amocz_oral-history_ukraine_2014.pdf

5. Нагайко Т. Застосування методу усної історії студентами вищих навчальних закладів у краєзнавчих дослідженнях. – Переяслав-Хмельницький, 2006. Електронний ресурс. Доступ: oralhist.narod.ru/files/STATTI/PANGEL.doc

6. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. – № 11. – Львів–Київ, 2007.

7. Склонін В., Реброва І. Усна історія в Україні: заповнення «білих плям» чи методологічний переворот? // Рецензія на часопис Україна Модерна. – 2007. – № 11. Електронний ресурс. Доступ: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28367/32-Sklokin.pdf?sequence=1

8. Кісь О. Усна історія в Україні: до практики польових досліджень // Сторінки воєнної історії України: Зб наук. ст. – 2009. – Вип. 12. – С. 385-390.

Мар'яна Гунь (м. Київ)

Ужитковий посуд з давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка як показник побуту жителів київських околиць

Багатошарове поселення Софіївська Борщагівка знаходиться поряд з Кільцевою дорогою в межах південно-західних передмість Києва. Пам'ятка відкрита В. Д. Дяденком у 1956 р. і обстежена О. В. Сєровим у 1983 р. [9, с. 48]. Розкопки на поселенні проводились протягом 1992–1993 рр. під керівництвом О. П. Моці та І. А. Готуна. Подальші дослідження здійснено експедиціями, очолюваними О. П. Моцею та П. М. Покасом у 1995 і 1997 рр. [20, с. 99-101; 4, с. 36-38; 2, с. 30-34].

У 2008 р. Північною експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом І. А. Готуна на пункті проведено попередні роботи, а з 2010 р. і дотепер триває широкомасштабне дослідження пам'ятки силами очолюваного О. М. Казиміром Борщагівського загону експедиції [1, с. 30–32; 11, с. 165-167; 12, с. 234, 235; 12, с. 200-203; 14, с. 151, 152; 15, с. 87-90; 15, с. 90-95; 17, с. 69-73; 18, с. 75, 76].

У результаті розкопок виявлено матеріали кам'яної доби, енеоліту, періоду палеометалів, слов'янського населення другої половини І тис., часів Київської Русі та українського козацтва. Досліджено низку об'єктів житлового та побутово-господарського призначення, у тому числі – закриті комплекси. Зібрано колекцію предметів озброєння та спорядження бойового коня, прикрас і деталей костюма, речей побутового використання, посуду. Отримані дані надзвичайно суттєві для вивчення господарства і побуту давньої людності, проливають світло на маловідомі сторінки життя населення України вказаних періодів.

Колекція гончарного посуду доби Київської Русі з поселення багата на різноманітні типологічні форми. Вона включає три основні категорії: тарний, столовий, кухонний, серед яких найширше представлений останній. Такий розподіл досить

умовний, тому що часто неможливо визначити, для чого саме використовувалась та чи інша посудина. У одному і тому самому горщику незалежно від його об'єму могли і готувати їжу, і подавати її на стіл, і зберігати запаси. Тому розглядати функціональне призначення конкретних виробів можна переважно виходячи з їх форм та на підставі народознавчих даних.

Асортимент посуду, отриманий у результаті робіт на південно-західній ділянці поселення у 2013 р., включає 702 фрагменти типових зразків кераміки, притаманних давньоруським поселенським пам'яткам загалом та ексклюзивні за формами і орнаментацією посудини.

Ужиткова кухонна кераміка репрезентована фрагментованими горщиками XI–XII ст. [рис. 1]. Це округлобокі вироби стрункіх пропорцій зі значним діаметром плічок та малим діаметром денець. Верхні частини демонструють розвиток еволюційного ряду вінець від манжета [рис. 1: 3] до підокруглого загорнутого досередини профілю [рис. 1: 8] [24, с. 67-71; 25, с. 162, 163]. Кераміка XIII ст. на дослідженій ділянці відсутня. Колекція посуду доповнюється фрагментованою покришкою діаметром 19 см з багаторядним врізним лінійним орнаментом [рис. 3: 7]. Ці речі побутували по всій території Русі, хоча трапляються в незначній кількості.

Для періоду XI–XII ст. характерні два різновиди тіста:

1. Глина добре відмулена, пісок дрібний, ретельно просіяний, внаслідок чого тісто набуває однорідності, високої щільності, практично зникає шаруватість. Посудини виготовляли у техніці горизонтально- чи спірально-стрічкового наліпу. Випал рівномірний, колір готового виробу коливається від світло-сірого до сіро-чорного. Іноді трапляються уламки цегляного забарвлення, що залежить від того, випалювався посуд з доступом кисню чи без нього [10, с. 69-74.]. Поверхня виробів загладжена. Орнамент присутній у поодиноких випадках. Такі тенденції властиві ужитковому посуду XI ст. [5, с. 62-76.], в XII ст. подібні морфологічні характеристики зустрічаються скоріше як виняток.

2. Глина відмулена, але не завжди якісно подрібнена, фракції піску різного розміру. Його просіювали, але часто до складу

тіста потрапляли камені діаметром 0,5-1,00 см, що призводило до браку виробництва. Випал не завжди рівномірний, фрагменти на зламі найчастіше дво- чи тришарові. Колір посудин включає різні відтінки сірого, рідше – цегляного. Поверхня виробів загладжена, але часто як зсередини, так і ззовні простежуються сліди з'єднування джгутів. Посуд із зазначеними морфологічними ознаками побутував з XI до XIII ст. [23, с. 7-20].

Щодо декорування, для гончарної кераміки київських передмість характерне розташування візерунку по плічку. Це прямі та рідше хвилясті врізні лінії, пояси нігтьових вдавлень, «'»-подібних насічок, що цілком відповідає стилістиці Середнього Подніпров'я [22, с. 69-72]. У поодиноких випадках трапляються відбитки штампу. В 7 посудин присутнє декорування закраїни вінця нігтями. Нижню частину горщиків, зазвичай, не орнаментували, хоча трапляються зразки, декоровані майже по всій поверхні. Такі тенденції більш характерні для західних територій Київської Русі [19, с. 13 і наст.].

Привертають увагу 9 фрагментів тавр [рис. 2: 9-17], серед яких 2 мають форму кола, 2 – подвійного кола. Ще 2 тавра відображають коло із вписаними в нього паралельними лініями, 1 виготовлене у вигляді рівнопроменевого хреста, 1 має форму колеса. Останній знак постає як восьмипроменевий хрест вписаний у ромб, який, в свою чергу, вписаний у квадрат. Майже всі знаки на денцях певною мірою втілюють солярні символи. Хрести в колах чи ромбах свідчать про синтез язичницьких та християнських вірувань. Подібні сюжети траплялися на міських та сільських пам'ятках по всій території Київської Русі [21, с. 87-91; 8, с. 26, 27, 264; 22, с. 70], хоча дослідники на сьогодні не мають одностайної думки щодо призначення тавр на денцях посудин [3, с. 40-46].

Асортимент столового посуду з поселення Софіївська Борщагівка незначний, але багатий. Це миски з ручками і без них, глеки, амфорки, фрагменти полив'яних виробів.

За матеріалами розкопок 2013 р. відомо 2 верхні частини глеків [рис. 3: 1, 2]. Діаметри їх вінець складають 6 та 6,5 см,

діаметри горловин близько 4 см. На внутрішній поверхні простежено незагладжені джгути. Одна з посудин декорована багаторядним врізним лінійним орнаментом. Об'єм таких виробів незначний, використовували їх для подавання напоїв. Вузькогорлі глеки на сільських поселеннях, зазвичай, трапляються рідше, ніж на городищах, але є винятки: Іванків-3 та Ходосівка-Рославське на Київщині [6, с. 31-46; 7, с. 172-179].

На ділянці знайдено ручку та дві миски [рис. 3: 3, 4, 8] діаметрами близько 10 см, одна з яких орнаментована поясом підквадратних наколів коліщатковим штампом. Багаторядний штампований візерунок із південно-західної частини поселення відомий ще у трьох випадках: два дрібних уламки стінок та фрагмент посудини (амфорки ?) з вушком.

Серед ужиткового посуду виявлено 15 уламків з одно- та двобічною поливою жовто-коричневого та світло- і темно-зеленого кольорів. Зрідка трапляються фрагменти стінок та денець з бризками поливи.

Серед столового посуду присутній унікальний уламок нижньої частини глибокої миски або макітри на високому (2,7 см) кільцевому піддоні, декорованої багаторядним лінійним орнаментом [рис. 3: 6]. Ззовні посудина вкрита коричнево-зеленою поливою, зсередини має сліди кіптяви та бризки поливи. Стінки виробу грубі, товщиною до 2,5 см, тісто сіро-коричневого кольору, з домішками піску, середньої щільності. Миску виготовлено з двох шарів тіста, з'єднаних між собою так, що нижній шар утворює піддон, а верхній формує стінки. Діаметр піддону 9,5 см, дна – близько 9 см. Імовірно, в посудині підігрівали на вогні їжу перед подачею на стіл або її нижню частину вторинно використали в якості світильника. Подібні речі відомі за матеріалами північно-західних територій Київської Русі, зокрема Новогрудка, Нового Кривська (Білорусь), Ізборська (Росія) [8, с. 266].

Одна з посудин привертає увагу своєю неординарністю. Це блюдцеподібний виріб на кільцевому піддоні висотою 3 см, діаметром 14 см, товщиною стінок 1,0-1,5 см [рис. 3: 5]. Глибина становить 1 см, товщина дна 0,5 см. Ця річ могла

використовуватись як столовий посуд, хоч і досить грубий, чи також виконувати роль світильника. Аналогій знахідці на сьогодні не виявлено, остаточної інтерпретації поки не здійснено.

Щодо тарного посуду, то звичні для Русі XII–XIII ст. корчаги на дослідженій ділянці відсутні, але трапляється значна кількість масивних ручок і вушок [рис. 2: 1-8], що свідчить про використання жителями гончарних виробів великого об'єму, значно більшого, ніж необхідно для приготування страви. Крім цього, відомо 12 горщиків, діаметр яких перевищує 25 см, відповідно, їх об'єм був більше 10 л. Напевно, такі посудини могли використовувати для зберігання припасів.

Крім цього, привертають увагу знахідки уламків амфор, – відомої на давньоруських пам'ятках візантійської імпортної тари. Їх наявність засвідчує високий рівень життя сільського населення київської околиці та торгівельні зв'язки з південними сусідами.

Наведені дані переконливо демонструють роль і значення керамічного комплексу у вивченні побутової культури мешканців найближчої київської околиці. Дослідження особливостей асортименту ужиткового посуду проливає світло на організацію гончарного ремесла, певні риси духовної культури, традиції та інновації тогочасного суспільства, тобто найменш вивчені сторони повсякденного життя.

Джерела та література

1. Готун І. А. Новий етап досліджень старожитностей Софіївської Борщагівки / І. А. Готун // АДУ 2009. – К., 2009. – С. 30-32.

2. Готун І. А. Поселення на річці Борщагівка / І. А. Готун // Про землю і про людей святошинських: Колективне дослідження. – К., 2008. – С. 30-34.

3. Готун І. А. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців / І. А. Готун, М. О. Гунь // Наукові записки На УКМА. – Т. 153: Теорія та історія культури. – К., 2014. – С. 40-46.

4. Готун І. А. Другий сезон охоронних досліджень поселення Софіївська Борщагівка / І. А. Готун, А. В. Петраускас, Л. В. Шевцова // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 36-38.

5. Готун І. А. Автуничі – селище гончарів X–XIII століть / І. А. Готун, Л. В. Шевцова // УГ. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 62-76.

6. Гунь М. О. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське // Дослідження київського Полісся. – К., 2013. – С. 31-46 (АДІУ, вип. 11).

7. Гунь М. О. Керамічні комплекси другої половини XIII – другої половини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині / М. О. Гунь // Дослідження київського Полісся. – К., 2016. – С. 87-90 (АДІУ, вип. 3 (20)).

8. Древняя Русь. Быт и культура / Д. А. Беленькая, Г. К. Вагнер, Е. В. Воробьева и др. – М.: Наука, 1997. – 368 с. (Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах).

9. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. – К.: Наук. думка, 1984. – 196 с.

10. Зинченко В.А. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным / В. А. Зинченко // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Ч.: Сіверянська думка, 1992. – С. 69-74.

11. Казимір О. М. Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун // АДУ 2010. – К.–Полтава, 2011. – С. 165-167.

12. Казимір О. М. Продовження охоронних робіт у Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун, О. І. Григорчук та ін. // АДУ 2011. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 234, 235.

13. Казимір О. М. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції / О. М. Казимір, І. А. Готун, К. О. Терещук та ін. // АДУ 2012. – К.–Львів, 2013. – С. 200-203.

14. Казимір О. М. Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун, В. Ю. Непомящих та ін. // АДУ 2013. – К., 2014. – С. 151, 152.

15. Казимір О. М. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун, М. С. Осипенко та ін. // АДУ 2014. – К., 2015. – С. 87-90.

16. Казимір О. М. Розкопки південної частини Софіївсько-Борщагівського селища / О. М. Казимір, І. А. Готун, Р. В. Бабенко та ін. // АДУ 2014. – К., 2015. – С. 90-95.

17. Казимір О. М. Вивчення північної частини Софіївсько-Борщагівського поселення / О. М. Казимір, І. А. Готун, Р. В. Бабенко та ін. // АДУ 2015. – К., 2016. – С. 69-73.

18. Казимір О. М. Дослідження прибережної смуги середньовічного селища в Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун, Р. В. Бабенко та ін. // АДУ 2015. – К., 2016. – С. 75, 76.

19. Малевская-Малевич М.В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. / М. В. Малевская-Малевич. – СПб.: СПбИИ РАН, 2005. – 158 с.

20. Моця О. П. Дослідження багатошарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка / О. П. Моця, В. К. Козюба, Л. В. Шевцова // АДУ 1992. – К., 1993. – С. 99-101.

21. Переверзєв С. В. Дослідження літописного Чорнобиля / С. В. Переверзєв // Дослідження київського Полісся. – К., 2016. – С. 87-90 (АДІУ, вип. 3 (20)).

22. Петрашенко В. А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка / В. А. Петрашенко. – К.: ИА НАН Украины, 2005. – 262 с.

23. Петрашенко В. А. Керамика X–XIII вв. Среднего Поднепровья / В. А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 7-20.

24. Тимощук В. М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X–XIII ст. / В. М. Тимощук // АЛЛУ. – № 2. – 2001. – С. 67-71.

25. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1983. – 337 с.

Список скорочень:

АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АДІУ – Археологія і давня історія України
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
УГ – Українське гончарство

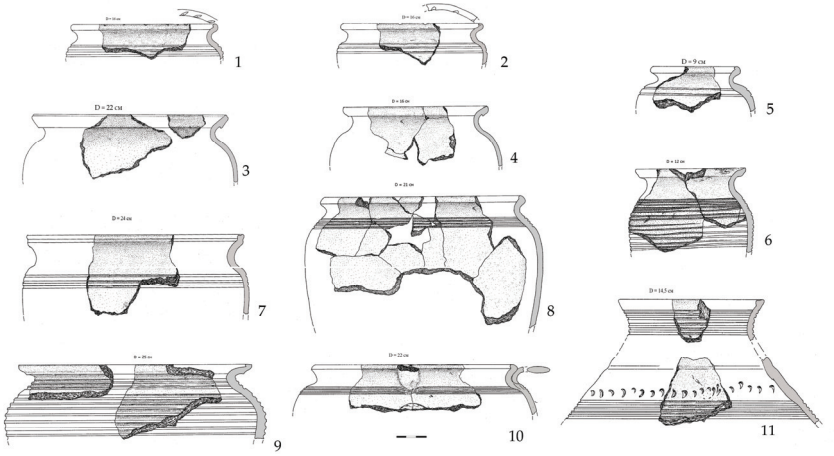

Рис. 1. Приклади кухонної ужиткової кераміки

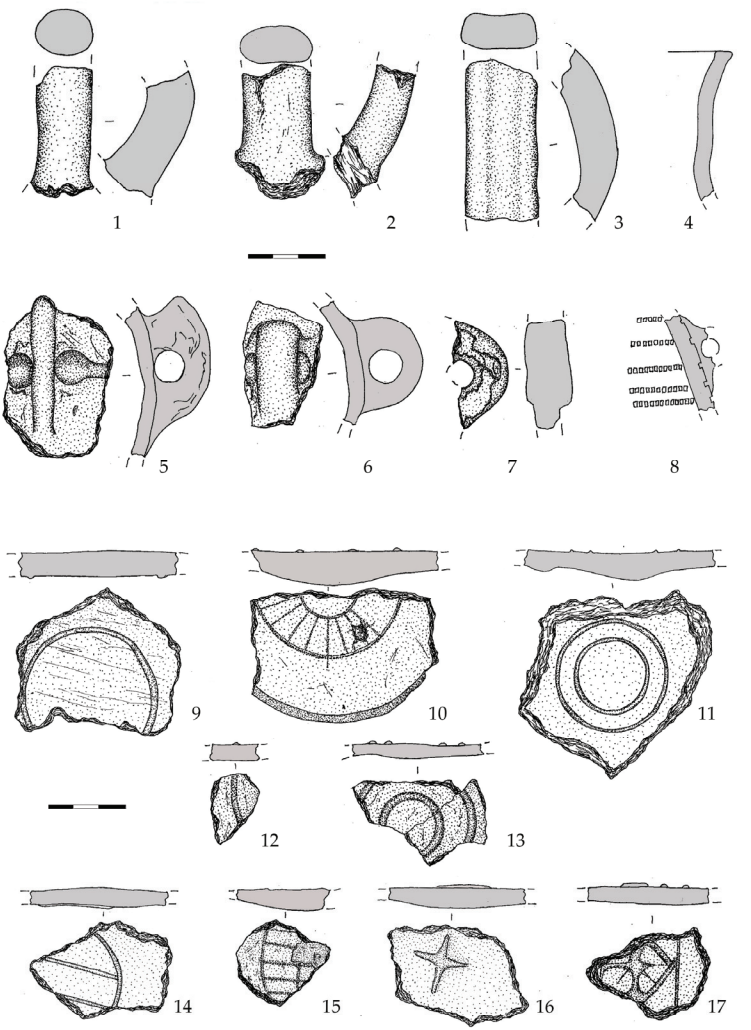

Рис. 2. Фрагменти тарного посуду (1-8) та денець з таврами (9-17) з поселення Софіївська Борщагівка

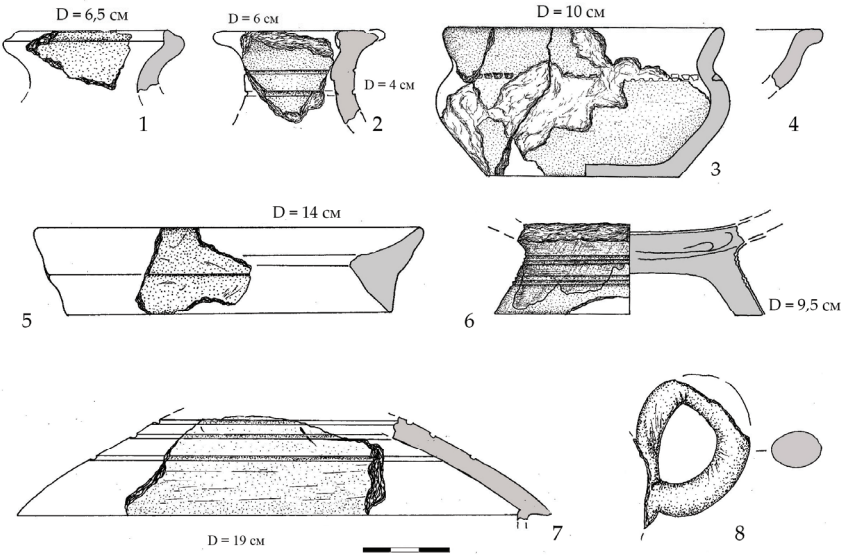

Рис. 3. Столовий посуд з пам'ятки

Антоніна Кізлова (м. Київ)

Хрест святого преподобного Марка Печерника у взаємодіях між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври (кінець XVIII ст. – 1925 р.)

Напування водою з мідного хреста св. Марка Печерника, практиковане аж до 1925 р., коли цю сакральну пам'ятку вилучили до Всеукраїнського музейного містечка [4, с. 513], широко згадувалось у довідниках, путівниках та працях з історії Лаври XIX – початку XX ст. [5, с. 18-19], увійшло до поетичних творів [1, с. 25]. Тож традиція була актуальною для соціуму в окреслений період і потребує дослідження.

Науковці переважно проявляли інтерес до хреста як до давньоруської пам'ятки [6; 7]. Загальні риси звичаю (зміни в місці проведення; невизначеність виконавців) побіжно окреслено в контексті комунікативних практик у лаврських печерах [5, с. 18-19].

Мета статті: визначити місце хреста св. препод. Марка Печерника у взаємодіях між братією та відвідувачами Лаври з кінця XVIII ст. до 1925 р.

Уточнення в головному описі Дальніх печер за 1877 р. про те, що один із входів до них незручний, але його використовують, аби набрати води з колодязів свв. препод. Антонія та Феодосія, «изъ которыхъ также почерпается вода и для чаши находящейся въ пещерѣ преподобнаго Антонія, въ пономарнѣ Введенской церкви при крестѣ преподобнаго Марка» [9, спр. 296, арк. 5] важливе тим, що засвідчує стабільну прив'язку чаші до джерела води. Тож загалом на офіційному рівні в обителі якість води в названих колодязях (описом якої доповнив образ печер у вірші з циклу «Трилистник кошмарный» І. Анненський: «Чьи-то безумно уста молят дыханья у плит, / Кто-то, нагнувшись, «с креста» / Желтой водой их поит...» [1, с. 25]) вважали задовільною для пропонування при святині.

В головному описі Ближніх печер за 1893 р. уточнюється, що пити з хреста воду «вошло и в обычай всех, которого и лишить было бы к прискорбию многих; исключая готовящихся к приобщению Святых Тайн; // относительно чего, со стороны находящегося у сего креста иночествующего, делается строгое наблюдение, а некоторые из них берут с собою из сего креста воду приготовляемую в чаше» [2, с. 139]. Даних, які дали б змогу перевірити, наскільки неухильно дотримувалися цієї норми за різних обставин, бракує, однак зразок для виконавців послуху було прописано. Щодо інших умов доступу до води, то Вільям Макміхел, англійський автор біографій лікарів [William], котрий провів у Києві 5 днів до 29 грудня 1817 р., підкреслив [14, p. 43, 45], що він і його супутники отримали «деяке співчуття від православних вірян» завдяки провідникові (попри те, що той був «schismatic» (розкольник?)). До виявів такого «співчуття» В. Макміхел відніс надану йому можливість «випити до дна воду з порожнини в хресті одного зі святих» [14, p. 43]. Така згадка вказує на те, що воду з досліджуваного хреста в Лаврі вважали благословенням, і засвідчує можливість подати його іноземцям, що відкрили свою неправославність.

Британський військовий кореспондент Генрі Невінсон [Henry], який був у Києві в кінці 1905 р. [16, p. 205], прокоментував звичай так: прочани приходять поцілувати мощі святих і «поспіхом ковтнути святої води, котру як напутнє благословення дають їм випити з порожнистого срібного хреста. Якщо хтось відмовляється пити, монах виливає воду йому на спину, сподіваючись, що навіть для єретика настільки велике благословення не залишиться цілковито марним» [16, p. 205]. Загалом протягом усієї подорожі Г. Невінсон відзначався не тільки професійно підвищеною спостережливістю та уважністю до навколишніх подробиць (завдяки чому можна довіряти вказівці на дії монаха), але й наданням переваги оперативній фіксації побаченого перед його поглибленим дослідженням [Nevinson]. Можливо, тому він і назвав хреста срібним (таким, яким побачив у мерехтливому світлі свічок).

Американська географ і письменниця Міллісент Тодд, котра побувала в Києві 1914 р. [Millicent], дуже злякалася, коли побачила суворого монаха, який стояв зі свічками біля ємності з освяченою водою. Мандрівниця занотувала, що кожен із солдатів, які саме йшли по печерах, жадібно пив цю воду, і додала: «Я почала тікати так швидко, як могла, навіть не озираючись на нього (монаха – *А. К.*). Студент університету сказав, що нас не випустять з печер, поки він не перехреститься й не вип'є трохи» [17, p. 19]. З такої згадки незрозуміло, чи примушували б випити воду саму М. Тодд, якби вона підійшла ближче, та якою була б реакція монаха на її можливу заяву про неналежність до православ'я. Втім, рішучість виконавця послуху вже наступного 1915 р. засвідчив перекладач і фольклорист Чарльз Коксвелл [Charles]. Він проходив печерами разом із натовпом звичайних богомольців, аж поки наблизився до чаші з водою, і так передав свої враження від подальшого: «Монах занурив повністю металевого хреста в рідину й підніс його до моїх губів, а потім настільки спритно й наполегливо нахилив резервувар, що мені довелося проковтнути майже все до краплі. Так романтичне середовище розсіяло мою розсудливість!» [12, p. 109]. Якщо Г. Невінсона, М. Тодд та Ч. Коксвелла зустрічали різні монахи, то адміністрацію Лаври, загальні правила поведінки передбачали зокрема ввічливе й приязне ставлення насельників до різних за статусом богомольців [3, спр. 454], поведінка приставників до хреста св. препод. Марка Печерника загалом задовольняла.

Таким чином, щодо звичаю напувати водою з хреста Марка Печерника спостерігається визнання його великим благословенням для адресатів, у чому вдавалося переконати навіть неправославних, але заінтересованих, відвідувачів. Утім, враховуючи, що виконавці відповідного послуху подавали воду іноземцям (котрі йшли зі звичайними прочанами), нічого в них не запитуючи, а отже, не виявивши й їхнього віросповідання, навряд чи неухильно виконувалася норма про опитування богомольців про те, чи причащаються вони того дня. Монахи при хресті завжди перебували на видноті й могли стати

об’єктом оцінювання з боку як православних богомольців, так і відвідувачів інших віросповідань (чи атеїстів). Те, що їхні рішучі дії були терпимі в обителі, свідчить про глибоку інтеграцію послуху до системи ритуалів, пов’язаних з відвідуванням печер.

Джерела та література

1. Анненский И. Киевские пещеры / И. Анненский // Кипарисовый ларец. Вторая книга стихов (посмертная) / Анненский И. – М.: Гриф, 1910. – С. 25.

2. Главная церковная ризничная опись Ближних пещер Киево-Печерской лавры, составленная в 1893 г. // Лаврський альманах. – 2012. – Вип. 27. – Спец. вип. 10. – С. 126-139.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 160. – Спр. 649, 1822–1836 рр., 68 арк.

4. Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К. : ВУАН, 1930. – 800 с.

5. Кізлова А. А. Практичні заходи навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври, спрямовані на комунікацію з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізлова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – Вип. 40. – К. : НТУУ «КПІ», 2015. – С. 14-24.

6. Погодин М. Древняя русская исторія: до монгольскаго ига / Погодин М. – Т. 1. – М.: Синод. тип., 1871. – 106 с.

7. Пуцко В. Г. Крест Марка Пещерника / В. Г. Пуцко // Советская археология. – № 1. – 1987. – С. 217-230.

8. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – Од. зб. КПЛ-А 1234, поч. XX ст., 1 арк.

9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 296, 1877 р., 83 арк.

10. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 3 заг. – Спр. 454, 1884 р., 24 арк.

11. Charles Fillingham Coxwell : [Online]. – Access : http://tinyurl.com/grzylw4

12. Coxwell C. F. Through Russia in War-time / Coxwell C. F. – London : T. Fisher Unwin LTD, 1917. – 312 p.

13. Henry Nevinson : [Online]. – Access : http://tinyurl.com/hdmgk5q

14. Macmichael W. Journey from Moscow to Constantinople in the Years 1817, 1818 / Macmichael W. – London: J. Murray, 1819. – 272 p.

15. Millicent Todd Bingham : [Online]. – Access : http://tinyurl.com/jmb7jlk

16. Nevinson H. W. The Dawn in Russia, or Scenes in the Russian Revolution / Nevinson H. W. – London & New York : Harper & Brothers, 1906. – 372 p.

17. Todd M. The Cult of Kiev / M. Todd // Vassar Quarterly. – 1916. – Vol. 1-2. – P. 13-20.

18. William Macmichael : [Online]. – Access : http://tinyurl.com/zeolxbv

Наталія Громова, Оксана Войтюк (м. Київ)

Місто Київ у традиційному світогляді українських селян (на матеріалі народних колядок)

Колядки є одним із найяскравіших і найдавніших зразків української народної творчості. Вчені по-різному класифікують цей фольклорний жанр, виходячи із сюжетів колядок, часу їх створення, походження (народне чи церковне), призначення (кому виконуються) тощо. Всі колядки умовно поділяють на два основні види: церковні (релігійні, християнські) [14, с. 72; 4, с. 42], та народні [4, с. 42] (світські [14, с. 72], величальні [11, с. 9]).

Величальні колядки є найдавнішими. Основним їх мотивом є побажання господарю та його родині злагоди, добробуту, врожаю, приплоду худоби та народження дітей. Колядки «переносили своїх слухачів з реальних досить складних обставин життя в світ бажаного і вимріяного, ідеалізуючи його щедрими кольорами поетичного домислу» [11, с. 9]. Колядки цього виду мали цільове призначення – до господаря, гос-

подині, парубка і дівчини, значно рідше – до малої дитини, діда і баби.

Церковні колядки не належать до зразків давнього фольклору, а створені уніатською церквою у XVIII столітті і нею ж розповсюджені. На відміну від народних колядок, де прославлялася людина, християнські коляди славили народження Ісуса Христа. Перша друкована антологія українських духовних пісень під назвою «Богогласник» вийшла друком у 1790 році у Почаєві. Автори духовних пісень – уніати, «прості братчики і послушники монастирські, світські, духовні та дяки» [19, с. 37, 10]. У процесі функціонування ці тексти розчинилися у народній лексиці, адаптувалися до народних традицій. Основна причина такого поширення полягає в їхньому побутуванні, оскільки їх функціонування, як справедливо зазначає Р. Кирчів, не обмежувалося церковною сферою і вони широко увійшли в народне середовище [5, с. 68].

Місце дії величальних (народних) коляд – це переважно селянське подвір'я і хата, або природа поза селом. Багато текстів починається зі слів «*А чи дома, дома вашая дочка/пан господар*», «*дівка Ганночка по городу ходила*» «*а в саду, саду, да й винограду*», «*за ворітьми на муравці*», «*ой, в ліску, в ліску, по жовтім піску*», «*із-за гаю зеленого*», «*із-за гори, з-за високої/кам'яної*», «*а в полі, в полі, коло дороги*», «*гей, луги, луги сніженьки вкрили*», «*ой біжать, течуть бистрі річеньки*», «*ой, на толоці та на муравці*» тощо [11, с. 784-798]. Показовими щодо локусу дії також є традиційні рефрени колядок: «*Дунаю, Дунаю-море, дівчино-зоре, вийди*», «*в ялині, гей у ялині, при червоненькій калині*», «*дзвеніла, дзвеніла вода по кам'янечку дрібному*» та ін.

Разом з тим, деякі варіанти колядок і щедрівок переносять місце дії у Київ. Наприклад, колядки до дівчини – «*Ой вилетів ангел із Києва надвір / Та й сів на віконці, на новій світлонці, а нова світлонька та й не метена, / Дівчина (ім'я) та й не плетена…*» (Полтавщина) [10, с. 48]; «*Ой в Києві да на риночку / Да на жовтім пісочку, / Там дівочка сад сажала, / Сад сажала – поливала, / Поливаючи промовляла: / Рости,*

саду, вище мене, / Вище мене – краще мене!...» [11 с. 336 і схожі варіанти: 11, с. 338, 12, с. 82]; «*Да летів сокіл із Києва да на Дін / До світлоньки да не долітає / У світлоньку да й заглядає. / В тій світлоньці дівка Ганнуся, / Дівка Ганнуся, премудрая швачка…*» (Чернігівщина) [18, с. 27]; «*У Києві на перевозі / Там Марічка перевоз держала, / Перевоз держала, перевозила. / Прийшло до єє аж сєм парубков…*» (Овруцьке Полісся) [1, с. 247]. Подібно у колядках до хлопця: «*Ой у Києві, та й на торгові / Там Петрусь ходить, коника водить / Ой коню-коню продам я тебе, / Продам я тебе за сто червоних / Ой пане, пане не продай мене…* » [7]; «*Від Києва та до Миргорода, / Там лежали снігові намети, / А в тих наметах золотоє крісло, / На тому кріслі сидить пан Іван...*» (Чернігівщина) [11. с. 191-192]; «*А в Києві, а в городі / Славний наш гетьман виходжає / Виходжає гетьман славний, / І кінь його осідланий…*» (Івано-Франківщина) [16, арк 71].

У християнських колядках, де славиться народження Ісуса Христа, за біблійним каноном події мають розгортатися у Вифлеємі. Проте маємо такий феномен народної культури, як територіальне наближення подій біблійної історії до своїх теренів – так людям було простіше і зрозуміліше. Зокрема, на Бойківщині (с. Довге Дрогобицького району Львівської обл.) Василем Соколом записана колядка із наступним змістом: «*Ой на полонині смереки схилились, / Над стаєнкою старою на чудо дивились. / Як пречиста діва Сина породила, / І у яслах на соломі Єго положила*» [17, арк. 122-123]. Також релігійні колядки мають місцем дії і Київ. Так, широко відома колядка «*А в Єрусалимі рано задзвонили*» має численні варіанти «*А в Києві-граді дзвони задзвонили*». Ще один показовий текст: «*Шо в Києві-граді та й на бережечку / Там діва Марія та й ризоньки прала / Вона прала, прала, на ялицю клала / Прилетіли янгелята, стали ризи забирати*» (запис Тетяни Сопілки в с. Крячківка Пирятинського р-ну Полтавської обл., 1990-ті рр.) [8].

Дуже цікаві тексти апокрифічних колядок про народження Ісуса Христа записав у 1920-х роках на Звенигородщині

(Черкащина) Агатангел Кримський. Він звернув увагу на те, що прості селяни, що не розуміли або добре не розчули складних церковних термінів, змінили слова на більш прийнятні для себе. Так, оригінальний канонічний текст (реконструйований Кримським) мав бути таким: «*Дивне диво по всім світі, / У шовкове оповите / Породила Діва сина / У яскині, у пустині*…». Натомість народні слова цієї колядки наступні: «*Дивно, дивно по всім світі / Що в Києві у повіті / Породила Діва сина / У яслині, у пустині*…» (с. Колодисте) [13, с. 222]. Ще більш яскравий приклад народного переінакшення церковного тексту записаний вченим у селі Попівці: замість «*Возіграй, Давіде, / Бог на землю сниде / От коріння Єсеєва / Маріїн син прийде*» люди колядували «*Возіграй, Давіде, / Бо на землю сніг іде / Од Києва до Сіона / Маріїн син прийде*» [13, с. 237]. Як бачимо, у першопочаткових варіантів цих колядок нема (і не може бути, оскільки Ісус Хистос народився у Вифлеємі) ніяких згадок про Київ.

Серед усього загалу колядок, у яких Київ лише згадується, як випадкове місце дії, виділяється колядка про будівництво церкви святої Софії у Києві. Записана Михайлом Зубрицьким у 1885 р. на Бойківщині (у с. Мшанець Старосамбірського повіту), вона зацікавила знаних народознавців того часу – Івана Франка [20] та Володимира Гнатюка [2]. Вчені зійшлися на думці, що колядка є компіляцією кількох незалежних один від одного мотивів, серед яких власне Києва стосуються два: 1) чудесна будова церкви (вдень стіни церкви будують, а вночі вони зникають) і 2) облога монастиря і його дивовижне визволення. Обидва мотиви широко відомі в українському і навіть польському фольклорі, і не завжди територіально стосуються Києва. Зокрема, знаменита псальма «*Ой зійшла зоря вечоровая, над Почаєвом стала*» описує врятування монастиря Богородицею від турецького війська – у Почаєві, а не в Києві. Аналогічний порятунок Печерського монастиря (а не церкви святої Софії) у Києві, так само Богородицею за допомогою «огнистого дощу», датований 1630 роком, описаний Йоаннікієм Галятовським у праці «Ключ разумєнія» [20, с. 117].

Характер легенди про чудесну будову церкви є для українців запозиченим і мандрівним, а не автохтонним – схожі твори є також у сербів, румунів, поляків та німців [2, с. 158-159; 20, с. 116]. Відповідно, місце дії обох мотивів згаданої колядки має не таке важливе значення, воно підставляється в сюжет фольклорного твору оповідачами оказіонально. Маємо подібні записи апокрифічної колядки про будівництво церкви у Києві і з інших регіонів України: «*Ой, у Києві та й на камені / Ой, там муляри церкву мурують, / Церкву мурують з трьома й окнами, / З трьома окнами, з трьома верхами, / В перше й віконце – яснеє сонце, / В друге віконце – місяць засвітив, / В третє й віконце – Йсус Христос влетів, / Йсус Христос влетів – на престолі сів*» [6]; «*Ой у Києві да на риночку / Там святиє мур муровалі / Мур муровалі із трьома й окнами…*» (Полісся) [1, с. 246]. Така ж колядка відома в українців і без прив'язки до Києва: «*Пане господарю, що в твоєму дворі / Церкву збудували / З трьома куполами / З трьома престолами…*».

Деякі автори намагалися розшифрувати, чому місцем дії певних колядок обрано Київ, припускаючи, що основою для подібного зачину є якийсь конкретний історичний факт [1, с. 250]. З цим можна було б погодитися, якби не такі численні згадки про Київ у колядках, інші варіанти яких розгортають той самий сюжет у Львові, Косові, або взагалі традиційно у ліску, в саду, на городі, на каменю тощо.

В цілому приходимо до висновку, що жодна колядка, у якій згадується Київ, не має його відпочатковим локусом, у якому розгортається сюжет фольклорного твору. Київ підставлений пізніше. Чому саме Київ? Гадаємо, у зв'язку із його вагомим значенням найбільшого християнського центру на українських теренах, куди селяни і міщани ходили на паломництво. За етнографічними матеріалами Павла Чубинського, центром Всесвіту, тобто пупом землі, українці вважали або Єрусалим – найбільший центр християнського світу, – або Київ [3, с. 64]. До речі, деякі тексти колядок поєднують Київ і Єрусалим як вихідну і кінцеву точки шляху. Така колядка записана і

виконана фольклорним гуртом «Божичі»: «*Що з Києва та й до Русалима / Туди ішло аж три черниченьки / Первая їшла – Суса Христа несла / Другая їшла – Миколая несла, / Третяя їшла ще й Марію несла...*» [9]. Селяни традиційно вважали місто чимось дивовижним і незрозумілим для них, що добре проілюстровано у художньому творі Панаса Мирного «Морозенко»: «*Насилу Катря одбула жнива та й подалася з села в город, де стільки галасу та гомону, дива та чуда всякого. Село, риючись у своїй чорноземлі, серед підметів та городів, гаразд не зрозуміє городського життя... Катрі спершу сподобалось городське життя: хатня робота не важка, зайвого часу чимало і дива всякого багато*» [15]. Саме тому народна уява переносила до Києва деякі події світського життя і навіть, з певними обумовками, власне саме народження Ісуса Христа.

Джерела та література

1. Галайчук В. Календарно-обрядовий фольклор Овруччини: огляд мотивів та образів // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Випуск 2, Овруччина. – Львів: ІН НАНУ, 1995. – С. 245-272.

2. Гнатюк В. До колядки про св. Софію в Києві // Збірник Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 79. – 1907. – С. 155-159.

3. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К.: ВІПОЛ , 2000. – 379 с.

4. Кирчів Р. Ф. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів: ІН НАН України, 2002. – 352 с.

5. Кирчів Р. Ф. Українські колядки і щедрівки літературного походження // Європейський симпозіум «Фольклор і сучасний світ». Тези доповідей. – К., 1990. – С. 68-70.

6. Колядка «Ой, у Києві та й на камені» // http://yavoryna.kiev.ua/Oj__u_Kyievi.htm, https://www.youtube.com/watch?v=H9T20R1F0PY

7. Колядка «Ой у Києві, та й на торгові» // http://homin.etnoua.info/nastrij/mrijni/page/19/

8. Колядка «Шо в Києві-граді та й на бережечку» // https://www.youtube.com/watch?v=5QxTGUHahME

9. Колядка «Що з Києва та й до Русалима» // https://www.youtube.com/watch?v=2mnV97GZcjs

10. Колядки і щедрівки / Підготовка текстів Пилипчак М. – К.: Задруга, 2007. – 128 с.

11. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передмова і прим. О. І. Дея. – К.: Наукова думка, 1965. – 804 с.

12. Колядки та щедрівки с. Білка Березнівського р-ну (за матеріалами експедиції 1999 р.). Записи Віктора Ковальчука, транскрипції Людмили Гапон // Етнокультурна спадщина Полісся. Вип. 6. – Рівне: Перспектива, 2005. – С. 80-94.

13. Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Черкаси: Вертикаль, 2009. – 438 с.

14. Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978. – 189 с.

15. Мирний Панас. Морозенко. // http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=981&page=3

16. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФ ІМФЕ). – Ф. 14-5. – Од. зб. 466в. – 373 арк.

17. НАФ ІМФЕ. – Ф. 14-5. – Од. зб. 262. – Спр. 1.

18. Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая / Голов ред. Г. А. Скрипник. – К.: ІМФЕ, 2010. – 302 с.

19. Франко І. Я. Наші коляди // Франко І. Я. Зібр. тв. у п’ятидесяти томах. – Т. 28. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 7-41.

20. Франко І. Я. Студії над українськими народними піснями // ЗНТШ. – Т. 78. – 1907. – С. 90-145.

Віталіна Юрченко (м. Київ)

Походження і традиції святкування дня Семена на київських базарах

Святкування давнього свята Семена (в народі його називали – «Одруження свічки»), яке ще з XI ст. стало народним київським базарним святом, є прикладом популяризації народних звичаїв на велелюдних міських ринках, що у свою чергу яскраво ілюструє особливості побуту міщан і особливості святкування народних календарних свят загалом.

За відомостями М. Сумцова, які опубліковані ним у київських газетах «Заря» (1884 р.) та «Киевлянин» (1889 р.), на місцевих базарах Києва в ніч з 1 на 2 вересня (14 вересня за н. с.) відбувалося святкування свята Семена, яке мало ще назву «Одруження свічки» (у різних регіонах називали – комина, лучника, каганця). Автор замітки пропонує історичне пояснення походження цього звичаю, витоки якого простежуються ще з часів литовського панування на українських землях. Литовським воєводою, який турбувався про пожежну безпеку Києва, була видана постанова, згідно з якою жителі не мали права ввечері вдома запалювати вогонь, інакше винний повинен був заплатити досить великий штраф. З приходом до влади польського короля Сигізмунда I штрафні санкції були відмінені, і кияни отримали привілеї: купцям та ремісникам дозволялося запалювати вогонь у своїх будинках. На честь такої події було влаштоване свято, у якому брали участь усі сусіди, які не належали до стану торговців чи ремісників і які були позбавлені права запалювати ввечері «світло». Святкування свята «Одруження свічки» розпочиналося з того, що на розчищеній площі в будь-якій частині базару розміщували «гільце-дерево», гілки якого були прикрашені яскравими стрічками, яблуками та різними солодощами. Також на ньому запалювали маленькі свічки. Ввечері навколо рядженого дерева збиралися базарні торговці і, після частування один одного горілкою, починали затягувати веселих та сумних пісень,

залежно від загального настрою. Автор описує й інший варіант святкування Семена на київських базарах. Для цього заздалегідь заготовлену ялинку завішували різними фруктами та городніми плодами. Кавуни та дині займали серед них перше місце – вони прикріплювалися до вершини її стовбура. До гілок підвішували яблука, груші, сливи, а між ними – різнокольорові папірці. На деяких базарах, як зазначає автор, з ганчірок і сіна торговці виготовляли ще й опудало. З настанням ночі, коли торгівля закінчувалася, усі торговці та торговки, які продавали фрукти та овочі, сходилися разом і розпочинали бенкетувати. На святковій трапезі були різні напої та харчі. Навколо ялинки (а також навколо опудала) водили хороводи, танцювали і співали пісні. Так проводили усю ніч і майже ніхто з торговців не ночував вдома. І лише коли починало світати, бенкет на честь Семена закінчувався [3, с. 72-75; 4, с. 159-160].

Інший приклад того, як проходило «Одруження свічки» у Києві в XVII ст. описано В. Скуратівським. Ввечері напередодні свята Семена на Контрактовій площі збирались члени ремісничих цехів. Опівночі кожне з товариств запалювали свою свічку, якою від цього часу можна було користуватися вечорами, і представляли свій професійний гімн та вертепну виставу. Це дійство виглядало дивовижно і було своєрідним «карнавалом вогнів» на київських базарах. З настанням ранку усі розходились по місту і вітали киян з Новим роком (у давнину – 1 вересня починався церковний Новий рік). Окрім того на Семена у Києві на осінньому базарному святі виносили велику свічку та ляльку-опудало подібну до людини. Міщани збирались навколо них і проводили обряд «Одруження свічки», співаючи при цьому весільних пісень. За звичним весільним сценарієм з-поміж людей обирали «батька», «матір», «світилок», «дружок», «бояр», «сватів». Таке дійство тривало до пізньої ночі, після чого усі присутні розходились по домівках, де продовжували вечірку за святковою вечерею [2].

Вірування, пов’язанні зі святкуванням дня Семена, маючи місцеві відмінності в різних регіонах України, стійко зберіга-

лись до 30-х років XX ст. [1, с. 43-44]. Особливе ставлення до звичаю «Одруження свічки» було серед ремісників (кравців, шевців, кожухарів), які в даному обряді вбачали успіх у ремісничій справі. А свічка була уособленням сонячного світла, а у весільних обрядах – використовувалась як символом плідності.

Таким чином, у містах, зокрема у Києві, базари були вдалим місцем для проведення деяких обрядових дій до календарних свят.

Джерела та література

1. Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного // Народна творчість та етнографія. – № 3. – 1991. – С. 43-52.

2. Скуратівський В. Дідух [Електронний ресурс] – Режим доступу: dna.com.ua/2052-14-veresnya-semena-simeona-stovpnika.html.

3. Сумцов Н. Женитьба свечки // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – №7-9. – С. 72-75.

4. Шейн П. Женитьба свечки в Киевском уезде // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 1-4. – С. 159-160.

Лариса Шаповал (м. Полтава)

Перепис населення Києва 1874 року за матеріалами етнографічно-статистичної експедиції РГТ в «Південно-Західний край»

Задум про спорядження експедиції в Західно-Руський край виникла в РГТ у 1862 р. Із червня 1867 р. було доручено секретарю статистичного комітету Дубенському організувати експедицію, а через півтора року – Павлові Чубинському. «Состоя при Императорском русском географическом об-

ществе в числе действительных членов онаго, 16 мая 1869 г. командирован был обществом в учрежденную, с Высочайшего соизволения, экспедицию в Юго-Западный край для этнографическо-статистических изследований…» [8, с. 34]. Вирушаючи в дорогу, П. Чубинський поставив перед Комісією в справі спорядження експедиції завдання: розширити територію дослідження, не обмежуючись Південно-Західним краєм, включаючи південь Гродненської й Мінської губерній, захід Люблінської й Сідлецької губерній та північно-східну Бессарабію, вивчити склад населення краю, внутрішні відносини, зібрати матеріали, що стосуються етнографії домінуючого в краї населення….[8, с. 35].

П. Чубинський висунув ідею створення наукової інстанції в Україні, предтечі Академії Наук – відкриття Південно-Західного відділу РГТ у Києві. Про роль Павла Платоновича у створенні Південно-Західного відділу РГТ, судимо з листа П. Чубинського до М. Максимовича опублікованого П. Поповим [8], Г. Скрипник [7], О. Бріциною [1], Д. Чередніченко [8], І. Колядою [3], К. Ковальською [2], О. Остапенко [4], В. Серебрій [5], О. Стадник [6].

Офіційне відкриття Відділу відбулося 13 лютого 1873 р., головував князь О. Дондуков-Корсаков [8, с. 43]. Відділом було видано два томи «Записок Південно-Західного відділу» (Т. 1, К., 1874; Т. ІІ, К., 1875), де вміщено праці М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, Ф. Вовка. Проведена статистична експедиція в «Південно-Західний край» (Україну) стала історичною. Результат її – семитомне видання загальним обсягом понад триста аркушів [8, с. 44]. На зібранні Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства (РГТ) від 25 березня 1875 р., заслухали звіт про діяльність Відділу за 1874 р. віце-голови В. Борисова. Незважаючи на коротку тривалість існування, Відділ зайняв вагоме місце серед наукових товариств, представивши томи етнографічних матеріалів. Однією із праць, яку створював особовий склад Південно-Західного відділу РГТ був одноденний перепис м. Києва та реферати С. Завойко «Огляд даних про

будинки і квартири міста Києва по перепису 2 березня 1874 р. та П. Чубинського «Огляд даних про населення м. Києва по одноденній переписці 2 березня 1874 року» [8, с. 53, 59].

До відома читача представимо матеріал, що подав П. Чубинський за результатами експедиції: жителів у Києві разом із околицями 127 тисяч 251, в місті – 116 тисяч 774 чоловік, тобто населення міста складає 91,77% або 9,177 на 10,000 жителів, а населення передмістя – 8,23% або 823 на 10,000 жителів зафіксованих у переписі. Звернуто увагу на співвідношенні статі: значна перевага чоловіків над жінками (71,848, а жінок 45,403, тобто чоловіки – 56,47%, а жінок – 43,53%), так що перевага чоловіків над жінками складає 16,471 або майже на 13% всього населення, або на 100 жінок припадає 130 чоловіків. Статистичні дані м. Києва співвідносні із даними м. Петербурга, де за переписом населення 10 грудня 1869 р. чоловіки складали 56,56%, жінки – 43,44%. Перевага чоловіків над жінками особливо велика у Печерській частині, де на 100 жінок приходиться 297 чоловіків: чоловіки – 74,84%, а жінки – 25,16%. Автор реферативного повідомлення наголошує на чинниках, які зумовили таке співідношення: а) зосередження військ в цій частині міста і б) місцезнаходження Печерської Лаври. Із ліквідацією цих чинників, відношення чоловічої та жіночої статі у Печерській частині наближалося до загальної норми. Віковий ценз киян у співвідношенні до статі такий: у віці статевої зрілості – від 20 до 35 років – найбільша невідповідність: від 20-25 рр. на 100 жінок припадає майже 200 чоловіків; від 25-30 рр. на 100 жінок – по 164 чоловіків; від 30-35 рр. на 100 жінок по 155 чол., у віці від 1 до 5 рр. кількість дівчаток перевищує хлопчиків.

Соціальна структура населення розподілялась так: «потомственних» і «личних» дворян – 19,693 особи, білого духовенства – 2,883 особи, чорного – 623 особи, родовитих і особових громадян – 1,420 осіб, купців – 4,362 особи, міщан – 41,421 особа, селян – 22,342 особи, нижчих чинів і їх сімейств – 29, 451 особа, іноземців – 2,449 осіб, інших – 2,607 осіб. Перше місце за кількістю посідають міщани, що становлять

майже 1/3 всього населення; далі нижчі чини із їх сім'ями – біля ¼ і селяни – більше 1/6; нижчі верстви складають майже ¾ всього населення (74%). Беручи до уваги співвідношення різних верств суспільства П. Чубинський підкреслює, що «на одну духовну особу припадає на 36,29 душ населення; один із дворян на 6,46 душ; 1 купець на 29,17 душ; якщо взяти разом дворян, духовенство і купців, то одна людина із цих станів припадає на 4,62 душі». З наведених в рефераті П. Чубинського таблиць видно, що киян у всіх верствах менше ніж не киян, мінімум не киян – 53,48%, і максимум 97% у чорного духовенства. Серед міщан – 43,14%, між купцями і особовими дворянами кияни складають 28,5%; між родовитими громадянами понад 36,5; між нижчими воїнськими чинами 21% і між родовитими дворянами більш як 22%. У передмістях киян більше ніж у місті – їх 27,93%, а в передмістях – 32,93%, так що передмістя представляє більше київського населення, ніж саме м. Київ. Із не киян великий контингент припадає на уродженців південно-руських губерній, які дають 45%, а разом з киянами вони складали 73,85%; значний відсоток складають уродженці великоруських губерній (13%), а білоруси (8,27%). Із таблиць сімейного становища випливає, що в числі осіб, які досягнули шлюбного віку, майже 47,000 одружених і більше 43,500 осіб не вступивших в шлюб або овдовівших, так що між жінками 1/5 залишились незаміжніми, а у чоловіків майже 1/2 холостяками, а між чоловіками вдівці складають 1/3 всього населення та вдови 1/7.

П. Чубинський подав у переписі мовну характеристику киян, відзначивши, що 8/10 населення розмовляє російською мовою; 1/10 – єврейською, 1/15 – польською і 1/50 – німецькою мовами. Літературним наріччям розмовляли 49,32%, з них: великоруською – 9,91% і білоруською – 1,51%. Релігійний склад населення був наступним: православні жителі складали 77,48%, євреї – 10,85%, католики – 8,18%, протестанти – 2,15%; інші становили незначний відсоток, – зазначав П. Чубинський. Зроблені висновки щодо рівня освіченості мешканців Києва: освічені складають – 37,50%; у чоловіків освічених

45,23%, у жінок – 27,50%. Найбільший відсоток освічених міщан припадає на вік від 7 до 14 років. Із порівняльного огляду таблиць про освіченість і релігію видно, що найбільш освіченими є протестанти – ¾, потім католики – ¾, євреї – 2/5, православні – 2/5, старовіри – 2/5. Особи, які отримали вищу освіту складали 6,18%, середню – 20,84%, нижчу – 18,91% і початкову – 54,11%. Жителів, які отримали вищу та середню освіту – 7,735 (6,11%). За рівнем освіченості: привілейовані верстви складають – 93,59% загальної кількості, у купців – 85,70%, у міщан – 40,02%, у селян – 34,10%, у нижчих воєнних чинів – 46,70%, у іноземців – 76,14%, у інших – 37,12%; 60% міщан і 2/3 селян – неосвічені.

Матеріали перепису населення Києва 1874 р. вийшли окремим виданням. Ф. Савченко наголошує, що «блискучій організації цієї справи допоміг хист і досвід П. Чубинського. В результаті перепису виявилося, що київського населення на 50% більше, ніж вважалося офіційно, а «громадяни» раділи, що кияни визначилися в цьому переписі як українці й більшість із них назвали рідною мовою українську [10]. «Праці» Павла Платоновича побачили світ: перший, третій, п'ятий і сьомий томи у 1872–1874 рр., другий випуск першого і четвертий томи вийдуть у 1877, другий – 1878, шостий – 1879-го рр. Російське Географічне Товариство нагородило в 1873 р. П. Чубинського золотою медаллю «за особенную его деятельность и неусыпные труды, коим русская наука обязана собранием громадного материалла для изучения быта, юридических обычаев и народной жизни Юго-Западного края», а в 1875 р. П. Чубинський отримує золоту медаль від «Міжнародного етнографічного конгресу» в Парижі, а через чотири роки за поданням академіка О. Веселовського його нагороджують Уварівською премією Петербурзької Академії Наук [8, с. 45].

Отже, перепис населення Києва 2 березня 1874 р. проведений успішно, а реферати членів етнографічно-статистичної експедиції свідчили про серйозність праці, здійсненої членами Південно-Західного відділу, зокрема П. Чубинським. У ньому названо загальну кількість населення міста Києва

разом із околицями, детально охарактеризовано соціальну, релігійну, освітню, мовну й вікову структури жителів, що є цінним джерелом для сучасних істориків-краєзнавців.

Джерела та література

1. Бріцина О. Фольклорна проза із зібрання П. Чубинського: історичні здобутки і сучасні проблеми дослідження / О. Бріцина // НТЕ. – 2004. – №3. – С. 24-29.

2. Ковальська К. Історико-теоретичний аналіз наукової діяльності П.П. Чубинського [Текст] / К. Ковальська // Київщинознавство. – К., 2005. – С. 134-152.

3. Коляда І. П. П. Чубинський: штрихи до історичного портрету (до 135-ї річниці заснування Південно-Західного відділу Імператорського РГТ) [Текст] / І. Коляда, В. Милько // Історія в школі. – 2008. – № 4. – С. 12-17.

4. Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості [Текст] / О. Остапенко // НТЕ. – 2004. – № 4. – С. 91-97.

5. Серебрій В. Павло Чубинський [Текст] / Василь Серебрій // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 5. – С. 21-22.

6. Стадник О. Г. Павло Чубинський [Текст] / О. Г. Стадник // Географія. – 2015. – № 21-22. – С. 74-76.

7. Скрипник Г. Народознавча спадщина Павла Чубинського з погляду сучасної етнології [Текст] / Скрипник Ганна // НТЕ. – 2009. – № 2. – С. 4-22.

8. Чередниченко Д. С. Павло Чубинський [Текст] / Дмитро Семенович Чередниченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.

9. Чубинский П. П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1874 г. [Текст] / П. П. Чубинский. – К.: Тип.-я М. И. Фрица, 1875. – 44 с.

10. Чубинский П. Труды этнографической статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. Чубинский. – К., 2004. – 123 с.

Анастасія Кретович (м. Київ)

Старообрядництво Київщини як рушійна сила промислового та соціального розвитку регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст.

У глобалізованому суспільстві, коли стираються мовні межі, втрачається наступність поколінь, цінність людського життя, коли нівелюється особистість, важливим є осмислення духовної сфери людини, з якої народ черпав сили для подолання будь-яких криз. Тому на часі – вивчення релігійного досвіду нашої країни й зокрема Київського регіону. У сучасному поліконфесійному середовищі вивчення релігії набуває особливої потреби. Як відомо, процеси прогресивних змін або занепаду духовних цінностей суспільства неодмінно позначаються й на історичній еволюції релігійних вчень, зміст яких становить основу релігійних вірувань. Звідси виникає необхідність комплексного вивчення релігійних вчень із урахуванням тих суспільних факторів, що обумовлюють історичні особливості виникнення й функціонування тих чи інших релігійних течій. Усе частіше дослідників цікавить старообрядництво (до 1905 р. членів течії називали «розкольниками», самоназва – старовіри) [7, с. 11], що виникло на ґрунті православ'я і має власне історичне коріння, а також власну етимологію відходу від «офіційного» православ'я. Слід зауважити, що в сучасній етноконфесійній мозаїці України, крім поширених релігій – православ'я й греко-католицизму, а також безлічі «нових» течій, що з'явилися порівняно недавно, можна виділити групу релігійних спільнот, які не мають сьогодні масового поширення, проте саме вони зіграли істотну роль у вітчизняній історії. До останніх можна віднести, зокрема, й старообрядництво.

Значущість цього дослідження зумовлена й тим, що наша епоха ознаменувалася посиленням процесів взаємопроникнення етносів і національностей. Тому досить вагомо звучать питання про збереження власної ідентичності, коли у світі

практично не лишилося розвинутих і водночас закритих суспільств. Для України винятком є відособлена конфесійна група старообрядців. Вони, незалежно від співжиття з різними національностями й конфесіями України, проносять крізь віки своє релігійне вчення. У зв'язку з цим постає необхідність вивчення історії виникнення й поширення старообрядництва у різних регіонах України, зокрема й у Київській області.

Старообрядництво – загальна назва релігійного руху, який виник в Росії у другій половині XVII століття [10, с. 1003]. Його поява була спричинена низкою богослужбових реформ й виправленням церковних книг Патріархом Московським Никоном (1653–1654 рр.), за часів правління царя Олексія Михайловича (другий із династії Романових) [5, с. 228-230]. У 1654 році Никон влаштовує Собор, на якому проголошує основні зміни, що викликали суспільно-політичний протест і призвели до розколу церкви [3, с. 106-190]. Прихильників Никона стали називати «никонианами», або новообрядцями, самі ж послідовники Никона, користуючись державною владою й силою, проголосили свою церкву пануючою, а своїх супротивників стали називати «розкольниками» [2, с. 5-11]. Організаційно старообрядницький рух оформився вже в 70–80 роках XVII століття. Саме в цей час в середовищі старовірів виокремились дві основні групи: попівці, які визнають необхідність священства для спілкування з Богом, і безпопівці, які вважають, що кожен християнин є священиком [2, с. 24-37].

Історія старообрядництва Київщини – маловивчена сторінка історії України, не дивлячись на те, що старовіри впливали на розвиток регіональної торгівлі, промисловості, культури та благодійності. Київщина відноситься до тих старообрядницьких регіонів, в якому старовіри поселились не відразу, а значно пізніше. На відміну від Чернігівської Стародубщини, Поділля, Волині, Валахії і Бессарабії, заселення Київщини відбулося набагато пізніше, але одночасно починаючи з 70-х років XVIII ст. заселення регіону відбувалося за рахунок реемігрції старообрядців Правобережної України і внутрішньоконфесійних протиріч старообрядництва на Півночі України.

[1, с. 10-37]. Переселення старообрядців 70-х років XVIII ст. завершило масові перегрупування населення. Держава починає контролювати стихійні переселення населення як всередині країни, так і за його межами.

Завдяки скасуванню кріпосного права 1861 року, старообрядці почали засновувати свої господарства на окремих фермерських ділянках землі. Вони переселяються в місця малочисельного проживання. За рахунок земельної реформи заселяються центральні, південні та південно-західні повіти Київської губернії, тобто регіони з родючим грунтом [4, с. 127].

Чисельно в Києві проживало не багато старовірів, але вони змогли надати неабияку допомогу для соціального розвитку міста. Цим здебільшого займалися так звані старообрядницькі купці, які становили 20% від загальної кількості старовірів [9, с. 23-30]. Вони, зокрема, сприяли розвитку чавунно-ливарного та мідного виробництв, які були основою розвитку харчової (цукрової та винокурної) промисловості. Купці-старовіри були новаторами виробництва, саме на їх підприємствах вводилися нове обладнання, яке робило виготовлену продукцію конкурентоспроможною на світовому ринку. Варто зазначити, що успішний розвиток старообрядницької промисловості в місті Києві, і в губернії в цілому, не підтримувався царською верхівкою.

У період правління Миколи I старообрядці піддаються жорстоким переслідуванням, незважаючи на свою прихильність до російської національної ідеї. Однак, з 30-х років XIX ст. російський уряд сприяє переселенню купецтва на територію Правобережної України, що досить сильно вплинуло на темп економічного розвитку Києва [8, с. 48-50]. До середини XIX ст. частка старообрядницького капіталу істотно зростає, хоча економічний розвиток міста залишався порівняно низьким. До кінця XIX ст. кількість старообрядницьких купців зростає до 300 чоловік, але за винятком кількох родів, вони втрачають провідні позиції в торгово-промисловій діяльності міста. Цьому явищу сприяла низка заходів, вжитих урядом

Миколи І в 50-х роках XIX ст., спрямованих на переслідування купців-старообрядців за приналежність їх до «розкольницької» віри [1, с. 121-134].

Величезний вплив на розвиток міста справили династії старообрядців Попових і Дегтярьових. Незважаючи на свою приналежність до старообрядництва, першим міським головою міста Києва був обраний Парфентій Михайлович Дегтярьов [9, с. 23-30]. Протягом століття династія Дегтярьових вела торгівлю мідними, залізними й іншими виробами, а також оформлювала в приватну власність нерухомість в місті та в Київській губернії. Проживали вони на вулиці Іллінській.

Найвидатнішим з роду Дегтярьових виявився Михайло Парфентійович – київський купець 1-ї гільдії, почесний громадянин м. Києва з 12 листопада 1892 р. До кінця 90-х років XIX ст. у власності М. П. Дегтярьова було чимало рухомого і нерухомого майна. Відомий сучасний дослідник історії міста Києва В.В. Ковалинський писав: «Михайло не тільки зберіг, але і значно зміцнив і розвинув торгівельну фірму. До кінця 1860-х р. він, завдяки особистій праці, здібностям і наполегливості, увійшов у коло найвпливовіших киян, а потім змагався в багатстві з Терещенком, Бродськими і закінчив своє життя з 10 млн. статком» [6, с. 303].

М. П. Дегтярьов брав активну участь у благодійній діяльності, в 1883р. у Києві купцем був відкритий шпиталь для сорока немічних християн. Він вніс в банк в якості недоторканного капіталу 100 тисяч рублів, на відсотки з яких і утримувався шпиталь. У 1892 р. Дегтярьов заснував «Вдовий будинок». Тут в окремих кімнатах безкоштовно жили малозабезпечені вдови з дітьми. І теж в банк було внесено 100 тисяч рублів на їх утримання. У 1893 р. побудував Михайлівську церкву на території Олександрівської (Жовтневої) лікарні. Він пожертвував 40 тисяч рублів на лікарню для чорноробів і 30 тисяч на стипендії студентам Політехнічного інституту і Комерційного училища [6, с. 308-317]. Михайло Дегтярьов заповідав частину своїх статків Києву для того, аби за ці гроші, після його смерті, продовжували будувати шпиталі,

приюти для дітей різного віку, допомагати людям, які потребують цього. За словами відомого українського мецената Євгена Чикаленка, М. Дегтярьов відносився до тих людей, які «любили Україну не тільки до глибини душі, але і до глибини власного карману» [9, с. 23-30].

Незважаючи на малочисельність, старообрядницьке купецтво відігравало суттєву роль у розвитку регіональної торгівлі, промисловості, благодійності м. Києва в XIX столітті. З 18 діючих різних старообрядницьких громад в Київській губернії в даний час залишилося дві – Київська та Красилівська. Община, яка існує в Києві, має власний Храм Успіня Пресвятої Богородиці, що знаходиться по вулиці Почайнинська, 26. Як бачимо, старовіри не зазнають гонінь і існують на рівні офіційно зареєстрованої громади, що дає їм можливість вільно розвиватися і зберігати свою культурну спадщину для майбутніх поколінь.

Джерела та література

1. Волошин Ю. В. До питання про діяльність старообрядницьких громад на Київщині у першій половині XIX ст. / Юрій Володимирович Волошин // Історична пам'ять. – 1999. – № 1-2.

2. Волошин Ю. В. Древлєправославні християни в Україні / Юрій Володимирович Волошин // Людина і світ. – 2000. – № 4.

3. Глинчикова А. Раскол или «срыв русской Реформации»? – М.: Культурная революция, 2008. – 384 с.

4. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России / П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во Московського университета, 1952. – 360 с.

5. Історія релігії в Україні: у 10 томах. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова /. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 560 с.

6. Ковалинський В. В. Меценаты Киева / Віталій Васильович Ковалинський. – 2-ге вид., випр. та доп. – К. : Кий, 1998. – 523 с.

7. Марченко П., Козин А. О старообрядчистве. – Вышний Волочек. Издание второе. Исправленое и дополненое, 2012. – 43 с.

8. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви / Федор Євфимович Мельников. – Барнаул: Изд. БГПУ, 1999. – 557с.

9. Таранец С. Старообрядчество Киевщины: вехи истории // Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Старообрядчество Украины и России: прошлое и настоящее»: Київ, 2004 р. – С. 23-30.

10. Шахов М. О. Старообрядчество: Энцеклопедический словарь. Религиоведение / Михайло Олегович Шахов. – М.: Академический проект, 2006. – 1228 с.

Наталія Зуб (Руденко) (м. Київ)

Східна торгівля на вулицях Києва на межі XIX – початку XX ст.

Наприкінці XIX ст. Київ – одне з найбільших міст Російської імперії. Економічна привабливість міста визначалася і в його торговельній спроможності як однієї з провідних складових розвитку економічної галузі, що відігравала важливу роль у житті міста.

Місто базарувало на 9-ти ринках та ярмаркувало 6 разів на рік. Найбільший ярмарок – Контрактовий, відбувався на Олександрівській площі (нині – Контрактова) на Подолі. По один бік площі знаходився Контрактовий дім, де укладалися контракти-договори. З другого боку, майже навпроти – Гостинний двір – торговельний комплекс з магазинами і майстернями.

Різнобарв'я заморського люду стікалося до великого міста з усіх усюд. Привозили іноземні торгівці з собою і дивовижний крам, що вирізнявся особливостями та колоритом тих країв, з яких походив.

З розбудовою центральної частини міста зростала питома вага і магазинів на Хрещатику та прилеглих до нього вулицях –

Миколаївській (нині – Архітектора Вл. Городецького), Прорізній, Фундуклеївській (нині – Б. Хмельницького), Бібіковському бульварі (нині – бульвар Т. Шевченка), Великій Васильківській, Володимирській. Так, в багатоповерхових будинках, що зводилися на цих вулицях, традиційно перший поверх був відведений під торгівельні заклади. Центр міста поступово облаштовувався новобудовами, набував рис розвиненого європейського міста. І з часом відбулася своєрідна втрата потоків покупців на торгових площах на Подолі перед крамницями на Хрещатику.

Дослідження проблематики є дотичним до двох основних складових даного питання. По-перше, це заклади, що торгували крамом східного, азійського та кавказького виробництва, а по-друге, торговельна та підприємницька діяльність вихідців з цих територій, що проживали в Києві та проводили свою комерцію. В географічному плані представники торгового сектору, як і їхній крам, переважно представляли регіон Близького та Далекого Сходу, Закавказзя та Середньої Азії, тобто лише окремі складові східного макрорегіону. В розвідці використано офіційні матеріали, що публікувалися на сторінках столичного довідника «Весь Кіевъ», який видавався з 1899 до 1915 року.

Центральна вулиця Києва тоді, як і сьогодні – Хрещатик. Саме тут було кілька адрес, де можна було придбати східні товари: килими, тканини, ювелірні вироби тощо.

Одна з них – Хрещатик, 8, – магазин, де продавалися «кавказские и бухарские вещи». У 1900–1903 рр. підприємцем, що вів тут торгівлю мануфактурою, був купець ІІ гільдії Мір-Ахмет Хафізов [2, с. 448, с. 475], паралельно своїм крамом він торгував і в Гостинному дворі. У 1901–1903 рр. «восточным товаром» за цією ж адресою торгував і В. Батарбаєв [3, с. 497; 4, с. 545], і в цього підприємця ще одна лавка мануфактурних товарів знаходилась в Гостинному дворі.

Ця ж адреса тривалий час зазначалась і як місце торгівлі купця ІІ гільдії М. Я. Бебеша. Його крам – «кавказькі вироби», а головно ювелірні прикраси [10, с. 783], «вироби кавказького срібла», килими [7, с. 775].

Не менш інтригуючим та манливим був для київської публіки і «бухарський магазин», що займав приміщення за тією ж адресою – Хрещатик № 8. Торг мануфактурою там проводив Ходжибай [1, с. 513]. А в 1903 р. крамом з Бухари вела торгівлю Хартізова [5, с. 587].

Наступний магазин з «кавказьким» товаром був і у будинку № 14, де здійснював підприємницьку діяльність Мохсін А. К. [9, с. 903], він же – Махсін Огли [11, с. 430].

В будинку під номером 30 на Хрещатику торгував Шишман золотими речами і діамантами, що теж значилися як «кавказские изделия» [9, с. 219].

Перськими килимами торгував купець II гільдії Алі-Кулієв Бабієв на Хрещатику № 34 [1, с. 454; 2, с. 467]. Взагалі, у перських килимів у Києві, судячи з реклами, був і серйозний європейський конкурент «Акционерное общество варшавской фабрики ковров» на вул. Хрещатик, 6 [13, с. 849].

Серед підприємців міста значився і торговець золотом, скоріше за все, ювелірними виробами, К. О. Ага-Абуль [7, с. 691; 8, с. 412].

Від перших років нового століття китайськими і японськими виробами торгував Ф. І. Комаров на Хрещатику, 48 та на Олексіївській, 93. Звичайно, одним з головних імпортованих товарів був чай [3, с. 497, 576; 4, с. 573; 12, с. 1123]. Далекосхідні товари пропонував і «Японский магазин» на Фундуклеївській № 17 [10, с. 1013]. Також довідники подають серед продавців таких товарів й ім'я Е. Г. Торклера, магазин якого був на Хрещатику № 20 [4, с. 573; 9, с. 907].

У 1910 р. у переліку їдалень, що мали національні назви – «Греческая», «Чешская», була вже і «Китайская», що містилася на вул. Совська, 34 [10, с. 1108]. З часом в цьому ряду постала і їдальня «Восточная» на Безаковській, 27 [12, с. 1261].

Балувала вітамінними смаколиками містян та приїжджих і «Контора та склад кавказьких фруктових консервів та фруктів «Товоперс»«, центральна контора якої містилася на Хрещатику № 25, а сам склад мав адресу Думська площа, 3 [10, с. 1143].

Турецький тютюн можна було придбати у крамниці «Восток» (Прорізна, 25) у її власника А. І. Культе [9, с. 1001], «Стамбул» (Хрещатик, 50), а також такий товар пропонував ще один «Стамбул» (Фундуклеївська, 17) та «Султан» (Дмитрівська, 2) [4, с. 637].

Як видно, ремесло, професія, назва підприємства і навіть прізвище, а особливо ім'я, не завжди напряму розкривають нам походження особи, що ним займалася. Навпаки, подекуди додають інтриги чи загадковості. Так, лавка «Стамбул», де продавали тютюн, належала А. І. Фірковичу, а магазином «Восток» з аналогічним товаром володів Авр. Ісакович. Чи так вони «ловили» хвилю популярності східних товарів, чи, то скоріше за все, такі промовисті назви говорили про походження товару.

Теж не менш прикметно, що категорія «Халва и восточные сладости» у власниках мали прізвища Вепринська, Єфимов, Карібо, Мандельцвейг та Шик [10, с. 1143]. В 1905 р. у місті виготовляла продукцію електрична фабрика халви з символічною назвою «Восток» на вул. Воздвиженська, 1 [6, с. 720].

Вина з Кавказу були представлені насамперед грузинською продукцією, яку промовиста реклама подавала як «натуральні кахетинські вина І. Г. Долаберідзе колишнього І. Г. Бабунідзе» [7, с. 65]. Магазин на довгий час закріпився за адресою вул. Хрещатик, № 40. З роками конкуренція зростала і цей перелік продавців «вишуканих вин» поповнили «Анапский винодел» (Софійська, 25), Кокінакі І. Н. (Хрещатий провулок, 3), Крим С. А. (Костянтинівська, 8), Мірзаєв Г. Ш. (Львівська, 19), Шарашенідзе Г. Н. (Миколаївська, 3) [10, с. 984].

Оскільки сьогодні нас зовсім не дивує американська хімчистка чи італійська піцерія, то і пральня «Тифлисская» (Велика Васильківська, 37) [11, с. 535], «Кавказская» (Олександрівська, 45) [9, с. 985], а чи то кондитерські «Турецкая» (Микільська, 14) та «Константинопольская» (Думська площа, 7), аж ніяк не повинні були дивувати сучасників згідно реалій початку XX ст. на вулицях Києва [11, с. 480].

Та не тільки купці зі східним крамом вирізнялися на вулицях Києва. Добре знаними тут були і турки-булочники.

Звичайно, що це уособлене ймення. Оскільки цим видом підприємницької діяльності займалися представники тюркських народів, серед них, ті ж турки, а також азербайджанці, татари. Освоювали цю професію і перси, а також інші народи Південного Кавказу – вірмени та грузини. З року в рік адресний довідник розширювався рядками з прізвищами тих, хто вступили до лав цієї підприємницької спільноти. Деякі з них працювали поближче до центру міста: Халіт Гусейн Кіос огли, вул. В. Васильківська, 16 [2, с. 443], Чолаков Халіт, вул. Фундуклеївська, 29 [3, с. 491], І. Махмудов, вул. Володимирська, 29; Муфтієв, вул. Фундуклеївська, 42 [10, с. 976].

Подекуди розширювалася кількість адрес таких закладів, що належали одній особі, де продавалася випічка; також доповнювалася сфера підприємницької діяльності і не обмежувалася лише булочними. Деякі пекарі та булочники утримували кофейні (Акіф Ефенді, вул. Степанівська, 7; Туман Алі, вул. Дмитрівська, 8) [13, с. 850], кондитерські (Алі Пірум Заде, вул. М. Володимирська, 94) [13, с. 850] тощо. А на Думській площі, 4 (нині – Майдан Незалежності) пропонував бакалейні і гастрономічні товари магазин під назвою «Кавказ» [13, с. 1049]. Чи не як відлуння Молодотурецької революції 1908 р., на вул. Воздвиженській № 17 з'явилася булочна «Младотурецкая» [13, с. 1058].

Цікаво, що на противагу іншим турецьким, перським і татарським булочникам, підприємець з прізвищем Татаркін М. володів єврейською пекарнею на вул. Мала Васильківська, 22 [2, с. 443]. А купець 1-ї гільдії Перський Сруль Іцк. торгував на Деміївці м'ясом [3, с. 591].

Непоправної шкоди цьому виду підприємницької діяльності завдала Перша світова війна, а точніше взагалі фактично поклала край. І не лише тому, що війни несуть розруху, голод і безгрошів'я, і вже стає не до пряників. З осені 1914 р. Російська і Османська імперія перебували в стані війни. У відповідності до ситуації була видана низка урядових постанов, що певним чином обмежували права турецьких підданих, які перебували на території Росії.

Втім, з часом війна та революція докорінно змінили як уклад діяльності, так і національний склад більшості підприємців міста в цілому, і не лише його східної складової, а й західної, що до того часу рівноцінно взаємодіяли в єдиному економічному просторі вулиць міста.

Етнічно колоритний Київ має багату історію, насичену подіями і соціальними взаємовідносинами, та віддаляючись від нас за плином літ і строкатістю епох, не має втрачати і забувати важливих, славних і цікавих сторінок свого минулого.

Джерела

1. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1899 г. К., 1899. – 390 с.

2. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1900 г. К., 1900. – 402 с.

3. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1901 г. К., 1901. – 416 с.

4. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1902 г. К., 1902. – 440 с.

5. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1903 г. К., 1903. – 436 с.

6. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1905 г. К., 1905. – 590 с.

7. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1906 г. К., 1906. – 614 с.

8. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1907 г. К., 1907. – 660 с.

9. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1909 г. К., 1909. – 776 с.

10. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1910 г. К., 1910. – 775 с.

11. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1911 г. К., 1911. – 936 с.

12. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1913 г. К., 1913. – 1004 с.

13. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. [Вып.] на 1914 г. К., 1914. – 878 с.

Наталія Громакова (м. Ірпінь)

Театральна діяльність як чинник формування польського культурно-громадського простору Києва на початку XX ст.

Формування культурно-громадського простору польських мешканців Києва на початку XX ст. відбувалося в умовах зростання національної самосвідомості поляків. За даними О. Ніколаєнко, кількість поляків, що мешкали у Києві наприкінці XIX ст., сягала 16578 осіб, або 6,7% населення міста [3, с. 18]. Водночас М. Коженьовський, посилаючись на дослідження П. Ебергардта, підкреслює, що упродовж 1897–1914 рр. кількість польського населення міста зросла з 16800 до 44400 осіб (тобто з 7,4% до 9,9%) [2, с. 20].

Польська міська спільнота складалася із студентів, підприємців, офіціалістів, осіб вільних професій і, звичайно, землевласників. У свідомості тодішніх поляків Київ набував символічного сенсу, оскільки перетворювався на своєрідний «центр світу», чому великою мірою сприяло проведення зимових контрактових ярмарків [3, с. 19].

Модернізація імперського соціуму поширилася на всі сфери суспільного буття. В умовах зростання національної самосвідомості поляків і за відсутності легальних можливостей для задоволення власних національно-культурних потреб їх громадська активність переміщується у царину культурництва і популяризації національного мистецтва. Одним із таких засобів популяризації стає театральна діяльність, представлена переважно аматорськими колективами київської полонії. Польський театр був одним з небагатьох легальних каналів транс-

ляції національної культури і збереження мови, отже, виступав важливим чинником формування польського громадсько-культурного простору Києва на початку XX ст.

Революційна хвиля 1905–1907 рр. спричинила лібералізацію імперського законодавства, зокрема і стосовно польського населення Правобережної України. Під тиском громадськості влада була змушена не лише оголосити громадянські права і свободи, скликання парламентського органу – Державної Думи, але й видати Тимчасові правила про товариства і союзи від 4 березня 1906 р., що дозволяли діяльність громадських організацій [5]. Внаслідок цього в Наддніпрянщині були засновані польські громадські і національно-культурні товариства – «Освіта» («Oświata»), Ланка («Ogniwo»), мережа осередків і гуртків «Полонії», молодіжні організації спортивного спрямування, товариство літніх відпочинкових таборів тощо.

На тлі загального розвою польської культури Наддніпрянщини в цей період відбувається становлення аматорських театральних осередків. На думку М. Коженьовського, пожвавленню цих зусиль сприяло «переконання, що польський театр стане підтвердженням ролі поляків у формуванні культури у Києві та на Правобережжі Дніпра і місцем зміцнення польської ідентичності» [2, с. 446]. В умовах зростаючої русифікації регіону розвиток театрального мистецтва сприймався як легальна можливість задовольнити національно-культурні потреби місцевих поляків і водночас як канал комунікації із поляками, що мешкали в інших землях. Про це, зокрема, свідчить публікація у газеті *«Dziennik Kijowski»* від 15 (28) березня 1906 р. під назвою «Teatr polski w Kijowie», в якій автор не лише схвально відгукнувся про гастролі польських театральних труп Варшави та Львова, але й закликав до розбудови театрально-мистецького простору Києва [1].

Критикуючи київських поляків за відсутність інтересу до високого мистецтва, їхню легковажність, автор наголошує, що «театр є однією з найшляхетніших розваг, театр має значення поважного культурного чинника», що «збуджує думку, змушує людину до рефлексії», відволікає розум від сірості, буден-

ності, філістерства [1]. На думку автора статті, київська полонія повинна створити аматорську трупу, що стане фундаментом розбудови стаціонарного польського театру в Києві. З іншого боку, метою діяльності цієї трупи буде популяризація «справжнього» мистецтва, виховання смаку і пошани до нього. Діяльність акторів-аматорів повинна скеровуватися професійними театральними діячами – режисерами й акторами. Разом з тим, всі київські театральні діячі повинні об'єднатися під егідою громадської інституції, що зосередить свої зусилля на розвитку польського громадсько-культурного простору Києва [1].

Про широку зацікавленість польської спільноти Києва і Наддніпрянщини у створенні національних культурних осередків свідчить і листування з київським, подільським і волинським губернаторами про надання офіційною владою дозволу на аматорські вистави польською мовою у містах Правобережної України [6]. З документу дізнаємося, що аматорські вистави польською мовою мали переважно благочинне спрямування, тобто отримані кошти спрямовувалися на фінансування благодійницьких товариств [6, арк. 24, 26].

З іншого боку, цей же документ засвідчує, що попри певну лібералізацію законодавства, що регулювало діяльність національних громадських організацій і товариств, місцеві урядовці дуже пильно стежили за змістом національно-культурного життя польської спільноти. Чиновники наполягали, щоб організатори театральних вистав, музичних вечорів та інших публічних заходів кожного разу надавали детальну інформацію про заплановану подію. Клопотання правління Київського польського товариства шанувальників мистецтва про отримання дозволу на влаштування вистав польською мовою упродовж всього 1908 р. було відхилено, натомість керівникам товариства було запропоновано звертатися по відповідний дозвіл кожного разу з наданням інформації про програму та відповідальних осіб [6, арк. 20, 20 зв.].

Влада відмовляла у наданні дозволу на аматорські вистави і вечори через підозру у фінансуванні антиурядової діяльності

за рахунок коштів, отриманих від цих заходів, або побоювання зростання національної самосвідомості поляків внаслідок політизації громадсько-культурницької діяльності [6, арк. 35, 35 зв., 47, 67 зв., 91]. Приводом для відмови могла стати і конкуренція між російськими та польськими акторськими колективами. Так, російська драматична трупа Борисова, що виступала у м. Кам'янці-Подільському, звернулася до влади із клопотанням про заборону гастролей польської трупи у місті [6, арк. 65].

Слід зазначити, що, попри всі коливання урядової політики стосовно «польського питання» на початку XX ст., Київ залишався центром культурного життя місцевої полонії. Польські активісти та громадські діячі використовували будь-яку можливість для задоволення національно-культурних потреб співвітчизників. Одним з таких напрямків стала організація театральних вистав та літературно-музичних вечорів польською мовою, в яких брали участь як місцеві аматори сцени, так і професіонали, здебільшого актори з Варшави та інших польських теренів, що приїздили до Києва на гастролі. Постановка п'єс рідною мовою гальмувала процеси русифікації і сприяла формуванню польського громадсько-культурного середовища, вихованню молоді у дусі любові до батьківщини, шанування національної історико-культурної спадщини. Водночас навіть такі обмежені прояви націоналізації свідомості місцевих поляків зустрічали опір з боку представників влади, що намагалися утвердити в регіоні «русское начало» з метою його остаточної інтеграції до імперського організму.

Джерела та література

1. Rzeszotko Simplicyusz. Teatr polski w Kijowie // «Dziennik Kijowski». – 1906. – 15 (28) marca. – № 36. – ark. 1.

2. Коженьовський М. За Золотими воротьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках / Маріуш Коженьовський. Пер. з польськ. А. Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 664 с.

3. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя: монографія / О. О. Ніколаєнко. – Х.: Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с.

4. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. – К.: Типо-Литография Губернского правления, 1909. – 608 с.

5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание (1881–1913). Т. XXVI (1906 г.), № 27479 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php

6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 2 ч. І. «Листування з київським, подільським і волинським губернаторами про дозвіл ставити вистави українською, польською і німецькою мовами у містах Київської, Подільської та Волинської губерній. 1908 р.».

Наталія Дробкова (м. Київ)

Повсякденне життя киян в роки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни»

Історія Другої світової війни є однією з тем, які традиційно привертають значний інтерес дослідників. Останнім часом спостерігається переорієнтація дослідницького інтересу з вивчення «великих» історичних подій, фронтових операцій, рішень урядів, міжнародних угод, на вивчення повсякденного досвіду проживання війни звичайними людьми. У зв'язку з цим гостро стоїть проблема пошуку джерел, які б дозволили побачити війну не з точки зору державних інституцій, які створили, відібрали і зберегли основну масу документальних джерел, з якими доводиться мати справу історикам, а з погляду так званої «німої більшості».

В цьому сенсі, его-документи, мемуари, щоденники, а також джерела усної історії складають найважливіше, якщо не єдине джерело інформації. Аналізуючи історії, розказані очевидцями, ми можемо не лише знайти багато нового фактичного матеріалу, побачити деталі, яких не можна знайти в інших документах, але також простежити, яким чином формується, трансформується та репрезентується пам'ять про ті чи інші історичні події.

Представимо результати одного з проектів «Центру усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Цей проект, який називається «Україна в роки Другої світової війни: повсякдений досвід виживання», був започаткований у 2010 році. Основна його мета – дізнатися, як запам'ятали війну і окупацію пересічні мешканці України. Ми не шукали людей зі специфічним досвідом – учасників бойових дій, в'язнів концтаборів, остарбайтерів тощо. Важлива була лише наявність особистого досвіду життя під час війни (а отже вік від 1935 р.н.) і проживання хоча б в якийсь з періодів війни на теренах сучасної України. За час від початку проекту співробітниками нашого Центру, але передовсім студентами-істориками, було записано вже понад 360 інтерв'ю з різних регіонів України.

Зосередимося на групі інтерв'ю, записаних з мешканцями Києва. Всього ми маємо 26 таких інтерв'ю. Зважаючи на часову дистанцію, переважна більшість наших респондентів належить до категорії, яку зазвичай позначають як «дітей війни». На 1945 рік більш як 70 відсотків респондентів з цієї групи, як і в цілому по проекту, не досягли 17 літнього віку.

Слід відзначити, що серед дослідників нема одностайності щодо проблеми специфіки дитячої пам'яті. Більш чи менш консенсусними є лише висновки когнітивної психології. Вважається, що спогади дітей з 3 до 7 років можуть містити лише якісь окремі яскраві образи, у них відсутнє сюжетне сприйняття інформації. Для дітей цього віку характерне сприйняття навколишнього середовища в образах та емоціях. З іншого боку, сучасні дослідники сходяться на тому, що період за

різними оцінками від 10-13 до 20-23 років є часом, коли формуються найбільш щільні і сталі спогади, які потім не будуть змінюватися десятки років [15]. Вчені не мають консенсусного пояснення цьому явищу, але досвід усних істориків також підтверджує цей емпірично встановлений факт.

Спробуємо, серед іншого, показати як вплинув вік інформантів на той спосіб, у який вони запам'ятали події нацистської окупації в м. Києві. Зрозуміло, що індивідуальна пам'ять могла піддаватися різним впливам з боку оточення, державної пропаганди, мистецьких репрезентацій війни. Про це говорить, зокрема, німецький соціолог, спеціаліст з історичної пам'яті Харальд Вельцер [9, с. 63]. Поміркуємо, наскільки висновки Вельцера відповідають тому матеріалу, який ми зібрали.

Зазвичай наші респонденти в своїх розповідях акцентують увагу на таких сюжетах, які виявились для них найбільш емоційно забарвленими або були безпосередньо повязані з долею їхніх сімей. Зупинимось лише на деяких, найбільш поширених сюжетах, які повторюються в більшості інтерв'ю. На відміну від мемуарів, що писалися для публікації (тут перш за все слід згадати спогади І. Хорошунової [10, 11], Д. Малакова [13], А. Кузнєцова [12]) наші респонденти не намагаються відтворити події у хронологічній послідовності, часто випускають якісь події, які є обов'язковими для т.зв. офіційних наративів про війну і окупацію.

Часто інформанти, які на час події були зовсім маленькими, розповідають про історії, які за віком не мали б запам'ятати. Але варто зазначити, що такі спогади, як правило, пов'язані з особистими відчуттями, фізичними чи емоційними. Можна припустити, що коли дитина переживала сильний страх, радість чи фізичний біль, разом з тим вона фіксувала і спогад. Так, одна з наших наймолодших респондентів, Гаврилюк Лариса, 1940 р. н., згадує про те, як їх з мамою врятував німецький офіцер попередивши про облаву. І мама з нею маленькою стрибнула в канаву з кропивою й таким чином залишилася не поміченою. Вона згадує: *«...я была вся поджаренная этой крапивой, это было жарко, я была голенькая.*

Я помню, мы пришли домой и бабушка меня кислым молоком…(вытирала)» [2]. Швидше за все цей шок, повязаний з фізичним болем, цілком можливо став основою для того, що цей епізод врізався в дитячу пам'ять.

Найрозповсюдженішим спогадом, який зустрічається в кожному без винятку інтерв'ю є розповідь про початок війни і прихід німців. Згадують респонденти цю подію дуже порізному. Корченкова Олімпіада, 1928 р. н., про початок війни згадує дуже буденно, в контексті домашніх проблем: *«…Мама поїхала з татом купити нове порося… і тут бачимо, що стріляють зенітки… і літають літаки. І стали об'являть…, що… люди ховайтеся…, бо німець напав на Радянський Союз...»* [6]. Натомість, молодша за віком інформантка, 1936 р.н., Альонкіна Євгенія [1] свій спогад подає дуже по дитячому. Розповідаючи про відкриття стадіону в Києві, яке мало відбутися 22 червня і яке вона мала відвідати, вона каже, що дуже плакала, почувши вибухи від бомбардування – думала, що не встигла на салют.

Описи окупантів, їх зовнішнього вигляду, ставлення до місцевих мешканців, зокрема до дітей, часто теж позначені дитячою безпосередністю, увагою до дрібних, можливо, з точки зору дорослих, малозначущих деталей. Якимець Валентина згадує: *«Моя перша згадка, веранда заповненна сонячним світлом, підлога вимита і посуду треба мить, це моє перше дитяче спостереження. А друге спостереження, німці сиділи в кімнаті і били воші, вони сиділи… з усіх сторін, пороздягалися і вишукували цїї воші, для мене це було незвично і запам'яталося»* [8]. Один з найбільш поширених елементів таких розповідей, очевидно специфічний для дитячої памяті, історії про цукерки, які зурстрічаються мало не в кожній такій історії.

Часто згадують про людські якості окупантів, порівнюють їх поведінку зі своїми, зокрема поліцаями. Інформантка Гаврилюк Лариса в розповіді двічі згадує про випадки доброго ставлення до її родини німецьких військових, розцінює це, як порятунок своїх рідних. Розповідаючи про те, як німецький танк на заклики її мами не наїхав на землянку в котрій меш-

кала родина, наголошує: *«И среди немцев (были) нормальные люди, понимаете?...»* [3].

Очевидно, що такого роду історії про «людяних німців» є наслідком поєднання нової політичної ситації, коли про такі речі говорити вже стало можна, і персональних спогадів, які раніше не вкладалися в офіційну рамку пам'яті і були витіснені з публічної сфери. Ця дихотомія, персональних спогадів і елементів, диктованих публічними дискурсами, що домінували в Україні в різні часи, присутня практично в усіх спогадах.

Іноді спогади виглядають дуже «книжними», насадженими пропагандою. Наприклад, одна з інформантів В. Грушевська [4] після розповіді про прихід німців і «Бабин Яр» раптово згадує про «Матч Смерті» і розстріли всієї футбольної команди, при цьому розповідає про патріотизм і відданість футболістів, які свідомо пішли на смерть вигравши матч. Хоча ні для кого не новина, що історія про «матч смерті» є міфом, створеним радянською і підтримуваним нині російською пропагандою.

Очевидним наслідком змін в публічному дискурсі є наголос на трагедії Бабиного Яру. 18 з 26 респондентів розповіли про цю подію. Розповіли досить розгорнуто з власними переживаннями щодо цієї історії. В радянські часи на особливій долі євреїв у війні не прийнято було наголошувати. Віра Грушевська [5], тричі згадуючи про трагедію Бабиного Яру, жодного разу не каже про євреїв. Але зміна соціального контексту після падіння радянської влади відкрила можливість ділитися досі витісненими спогадами.

На відміну від розповідей про прихід німецьких військ, які представлені досить обширно в наших інтерв'ю, відновлення радянської влади, тема «визволення», всупереч нашим очікуванням, не є наголошеною. Часто цю подію пов'язують з якимось дуже буденними змінами, що сталися в повсякденному житті наших респондентів: *«...Це коли прийшли наші, в 43-му році ... хоч хліб з'явився нормальний. Правда теж по карткам...»* – зазначає один з наших респондентів (Шейкевич

І.) [7]. Але ще частіше своєрідним символом завершення окупації, війни і руйнувань, та одночасно початком нового життя виступають історії про відбудову, зокрема відбудову Хрещатика. Це життя згадується як дуже важке, забарвлене нестатками і важкою працею, але все ж позначене надією і відчуттям визначеності щодо майбутнього, яке точно не мало бути гіршим за те, що ці люди пережили.

Підсумовуючи сказане, очевидно варто принаймні частково погодитись з Харальдом Вельцером щодо того, що минуле продовжує жити в пам'яті очевидців війни як продукт інтерпретацій. Подальша біографія, комунікація в складі різних соціальних груп, пропаганда очевидно вплинули на те, в який спосіб згадується військове повсякдення нині. Разом з тим, як відзначив Микола Боровик [14], всі ці фактори навряд чи можуть радикально змінити фактологічну основу таких спогадів. Спогади, особливо повязані з гострими емоційними і фізичними переживаннями, а саме коли йдеться про дитяче сприйняття ситуації з його емоційністю і безпосередністю, здатні протистояти будь-яким зовнішнім впливам і зберігатися дуже довгий час.

Джерела та література

1. Інтерв'ю з Альонкіною Євгенією, 1936 р. н., інтерв'юер – Лукач І. – архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Далі – Архів ЦУІ), Колекція 1, «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» (К.1), Одиниця зберігання 67.

2. Інтерв'ю з Гаврилюк Ларисою, 1940 р. н., інтерв'юер – Аврамова К. – Архів ЦУІ. – К. 1. – Од. зб. 47.

3. Там само.

4. Інтерв'ю з Грушевською Вірою, 1934 р. н., інтерв'юер Ватуліна В. – Архів ЦУІ. – К. 1. – Од. зб. 29.

5. Там само.

6. Інтерв'ю з Корченковою Олімпіадою, 1928 р. н., інтерв'юер – Грицай Л. – Архів ЦУІ. – К. 1. – Од. зб. 49.

7. Інтерв'ю з Шейкевичем Ігорем, 1934 р. н., інтерв'юер – Зозуля А. – Архів ЦУІ. – К. 1. – Од. зб. 336.

8. Інтерв'ю з Якимець Валентиною, 1939 р. н., інтерв'юер – Волкова О. – Архів ЦУІ. – К. 1. – Од. зб. 136.

9. Вельцер Х. История, память и современность прошлого: память как арена политической борьбы // Память о войне 60 лет спустя – Россия, Германия, Европа. – М., 2005. – 432 с.: ил. – (Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре; № 2-3(40-41): Спец. вып. совместно с OSTEUROPA).

10. Ирина Хорошунова. Первый год войны. Художньо-публіцистичний альманах «Эгупець». – К., 2001. – № 9. – С. 5-111.

11. Ирина Хорошунова. Второй год войны. Художньо-публіцистичний альманах «Эгупець». – К., 2002. – № 10. – С. 10-74.

12. Кузнецов. А. Бабий Яр. – Х., 2014. – 704 с.

13. Малаков Д. Оті два роки… У Києві при німцях. – К., 2002. – 320 с.

14. Borovyk M. The Memory of World War II as a Factor of collective Identity in Ukraine, in Der Jahresbericht 2016 der Graduiertenschule für Ost- und Südosteuropastudien, München, 2016, p. 10-11.

15. Williams, H. L., & Conway, M. A. (2009). Networks of autobiographical memories. In P. Boyer & J. Wertsch (eds.), Memory in Mind and Culture. New York: Cambridge Psychology Press. pp. 45-49.

Юрій Сорока (м. Київ)

Переселення до УРСР українців із Болгарії у перші післявоєнні роки

На завершальному етапі Другої світової війни і в перші роки по її завершенні з особливою силою проявилася імперська міграційна політика тоталітарного радянського режиму, направлена на міжнародно-депортаційні акції і так званий обмін етнічним населенням. В період завершення трагічної за

своєю суттю Люблінської угоди (9 вересня 1944 р.) про переселення українського населення з території Польщі і поляків та євреїв з УРСР, на українських землях розпочиналася не менш трагічна історія нового переселення. Прикриваючись гаслами загальноукраїнських та загальнодержавних інтересів та пріоритетів цілісності націй й народів, влада розгорнула в 1946 р. масштабне повернення шляхом переселення українців на батьківщину із Чехословаччини, Франції, Канади, Румунії, Болгарії та інших країн.

Ще із вступом радянської армії на території Румунії та Болгарії, її політвідділи розгорнули широку пропагандистську кампанію серед українців, котрі тікали від національного, соціально-економічного й духовного гніту царської Росії, інших іноземних держав у XIX столітті та у 1920–1930-ті роки залишили батьківські землі. Як вагомі аргументи повернення в рідні краї називалися «переваги соціалістичного будівництва», повернення в галузі культурного (особливо в галузі освіти) життя, соціальна сфера, працевлаштування, успіхи колгоспного будівництва. Першими зголосилися виїхати в Україну переселенці із Базартжикського району. Спокусившись на обіцяне виділення кожному господарству від 5 до 10 гектарів орної землі, 10 лютого 1945 р. 92 сім'ї болгарських українців прибули через Одеський порт в Україну [1, арк. 3]. Переселенці відразу зіткнулися з жорстокою реальністю радянського життя. Протягом кількох днів у люті морози вони перебували під відкритим небом в очікуванні транспорту для перевезення у місця проживання в Одеській області. По приїзду вони отримали напівзруйновані будинки, в яких довгий час змушені були ютитися по три-чотири сім'ї разом. Прибулих розміщували і в тих будівлях, в яких на цей час проживали переселенці із Польщі. Значна частина з них не отримала на кінець 1940-х років не тільки обіцяної земельної ділянки, а й документів від місцевих органів влади на передачу їм садиб і присадибних будівель, у результаті чого вони не вважалися їх власниками. Змучене війною і розорене колгоспною системою місцеве населення також не завжди адекватно реагувало на приїзд

переселенців, було байдужим до їх проблем, не рідко ставилось недружелюбно. Окрім цього, місцеві радянські органи проявили повну неготовність до прийому, розселення і влаштування українського населення як із території Болгарії, так і з території Польщі.

В кінці 1946 року на Україну, згідно з відповідною угодою між урядами СРСР і Болгарії, прибули ще 1.309 осіб переселенців. Вони були направлені в наступні області:

Рівненську – 499 осіб;

Херсонську – 380;

Миколаївську – 185;

Сталінську – 173;

Запорізьку – 72 особи [2, арк. 93].

Як констатував у своїй доповідній міністр ДБ УРСР С. Савченко: «Прибулі переселенці є селянами. Дехто з них надав документ про свою належність до комуністичної партії Болгарії. Основна маса переселенців задоволена своїм переселенням в Радянський Союз… В основному вони забезпечені житлом, паливом, продуктами харчування і влаштовані на роботу по спеціальності. Наприклад, прибулі в Рівненську область переселенці підселені в будинки чехів, які згідно угоди з Чехословаччиною, повинні виїхати в Чехословаччину. З від'їздом останніх їх жилі приміщення і господарчі будівлі переходять у власність переселенців з Болгарії» [3, арк. 96].

У звітах райпредставників зазначалося, що дійсно після від'їзду чеське і словацьке населення залишило в Україні в належному стані господарства, будинки, в більшості своїй цегляні, фруктові сади та земельні ділянки [4, арк. 129-130]. Та дуже швидко з'ясувалося, що місцеве радянське керівництво розподілило ці будинки між собою та відповідними організаціями, тому 80% новоприбулих українців з Чехословаччини і Болгарії були підселені в оселі місцевих жителів. Так штучно підігрівалася ворожнеча між українцями- переселенцями із Чехословаччини і Болгарії, з одного боку, і переселенцями в цілому та місцевим населенням – з іншого [5, арк. 65].

До важких матеріально-побутових умов додалися ще й перші «радощі» масової колективізації на західноукраїнських

землях, розпочаті з осені 1948 року, мобілізаційні заходи з набору робочої сили в східні регіони СРСР та ін.

Не кращими були умови проживання в східних і південних областях України. Переселенців силою змушували вступати в колгоспи, відбирали привезений із собою сільгоспінвентар, побутові речі, що викликало обурення селян. Оргбюро ЦК КП(б)У змушене було констатувати порушення елементарних норм законності по відношенню до переселенців у Миколаївській та Херсонській областях і вислати туди спеціальну комісію з господарського та побутового влаштування селянських господарств [6, арк. 2-4].

Незважаючи на прийняті певні заходи, становище більшості переселенців з Болгарії, так як із Польщі, Чехословаччини, Румунії та інших країн не змінилося на краще і в наступні роки. Так проходила ще одна, не менш трагічна історія переселення.

Джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4352. – Арк. 93.

3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4352. – Арк. 96.

4. Там само. – Арк. 129-130.

5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2165. – Арк. 65.

5. Там само. – Спр. 2606. – Арк. 2-4.

Альона Якубець (м. Київ)

Житлові проблеми киян у 1950-х – середині 1960-х рр. (за матеріалами журналу «Перець»)

Згідно з академічним визначенням, історія повсякдення досліджує умови життя, праці та відпочинку (побут, умови проживання, раціон харчування, медичне обслуговування тощо) пересічної людини [10, с. 618]. Житлова проблематика займає тут одне з чільних місць, оскільки умови проживання одночасно і диктують, і демонструють якість життя індивідуума в цілому, що, в свою чергу, зумовлює актуальність дослідження цієї теми.

Мета ж даної доповіді – послуговуючись таким, не зовсім звичним для вітчизняних історіографічних досліджень, але дуже навіть придатним для висвітлення соціально-побутової історії, джерелом, як український сатирично-гумористичний журнал «Перець», продемонструвати житлову проблематику Києва та киян напередодні та під час «хрущовської відлиги», ознаменованої, серед іншого, початком масового житлового будівництва.

На сторінках цього видання впродовж 1950–1965 рр. тематика житлово-комунального господарства в цілому зачіпалася у вигляді публікацій та карикатур (маючи при цьому здебільшого конкретний, а не абстрактний характер) близько 300 разів, з них житло як таке (умови проживання та ремонт) – 40 разів, новобудови – 44 рази, все інше стосувалося комунальних проблем (водо- та електропостачання, газ, опалення тощо) та благоустрою населених пунктів. Київ, як правило, згадується у загальному контексті – без акцентування на столичному статусі. Та спочатку – трохи історії.

Уродженець нашої столиці Михайло Булгаков вустами свого героя Воланда зазначив: «…звичайні люди… загалом, нагадують попередніх… квартирне питання лише зіпсувало їх» [5, с. 86]. І хоча говорив це один з персонажів «Майстра та

Маргарити» про москвичів 1920-х років, подібні слова рівнозначно можуть стосуватися і киян, як представників соціуму, іменованого «радянським народом» – життєва проблематика громадян СРСР впродовж всього часу існування цього державного утворення була спільною. І житлове (квартирне) питання займало тут одне з чільних місць, особливо – у перше десятиліття після Другої світової війни, коли у містах Радянського Союзу (у т. ч. – і у Києві) середня забезпеченість населення житловою площею становила заледве 5 кв. метрів на особу (при санітарних нормах у 9 кв. метрів) [20], що було навіть менше, аніж наприкінці 1920-х рр. (5,9 кв. м) [22, с. 75]. При цьому основна маса радянських містян мала не поквартирне, а покімнатне розселення (знамениті «комуналки») – станом на кінець 1920-х рр. таких налічувалося 60% [9, с. 232; 22, с. 73], в той час як на кінець 1950-х подекуди (зокрема – у Білорусі) – до 73% [13, с. 44]. У Києві не лише прості громадяни, але й керівники міста, наприклад – завідувач торгового відділу міськради Кузнецов – мешкали у комунальних квартирах [23]. В той же час офіційно декларувалося, що житловий фонд української столиці «вже у вересні 1952 року досяг довоєнного рівня» [14, с. 469].

При цьому варто врахувати, що житлове будівництво в СРСР та розподіл житла перебували під тотальним наглядом держави, відіграючи роль «одного з головних важелів соціального контролю» [22, с. 77]. А тому, коли на середину 1950-х рр. «квартирне питання» у Радянському Союзі набуло особливої гостроти, його консервація та відтермінування вирішення стала сприйматися на рівні вищого керівництва країни як загроза комуністичній системі. Подекуди саме цією обставиною пояснюється запровадження програми масового житлового будівництва, ініційованої безпосередньо першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим [20].

Починаючи з 1956 р. повсюдно виникають житлові комплекси та мікрорайони, забудовані стандартними п’ятиповерхівками («хрущовками») з, хоча й, малогабаритними, але – окремими квартирами. Зокрема, у Києві у зазначений період

виростають житлові масиви: Чоколівський-Першотравневий (1956–1963 рр.), Відрадний (1957–1963 рр.), Дарниця-Соцмістечко (1957–1964 рр.), Нивки (1958–1970 рр.), Сирець (1959–1965 рр.), Вітряні Гори (1961–1965 рр.), Воскресенський (1961–1968 рр.), Русанівка (1961–1972 рр.), Академмістечко (1962–1975 рр.), Комсомольський (1962–1975 рр.) [15, с. 35, 96, 111, 309-310, 429-430, 458, 472, 537, 578, 707; 21, с. 4, 15-16, 18, 34, 45-46, 51, 60, 63, 66, 76]. В цілому ж декларувалося, що лише за роки т. зв. семирічки (1959–1965 рр.) понад 860 тис. киян отримали квартири у нових будинках, або розширили свою житлову площу у старих [14, с. 494].

Однак все це – суха статистика, яка жодним чином не відображає перипетії та нюанси життя простих громадян як у новобудовах, так і у старих житлових помешканнях. Офіціоз транслював лише переможні реляції з квадратними метрами введеної в експлуатацію житлової площі, в той час як журнал «Перець» дає можливість ознайомитися з більш-менш реальним станом речей, оскільки за визначенням відводив свої сторінки для висвітлення соціально-побутових негативних явищ, у т. ч. – і у житловій сфері.

Цікаво прослідкувати динаміку трансформації житлової тематики видання: якщо протягом 1950-х рр. вона стосувалася переважно міського благоустрою (скажімо, проблеми забруднення повітря Київською ТЕЦ-3 [3], безладу на столичних вулицях, пов'язаного з прокладанням водогону, каналізації, ліній зв'язку [2], зливання Київським трестом саночистки нечистот прямо у дворі житлового будинку № 70 по Стратегічному шосе [19] тощо), то у 1960-і мова йде вже про новобудови (у т. ч. – і у сервільному ключі [1]) та їх недоліки.

Так, у 1962 р. за допомогою карикатури привертається увага до того, що ще у 1957 р. трест «Київміськбуд-3» здав у експлуатацію житловий будинок на вулиці Тургенєвській, 74, з несправними димоходами, внаслідок чого у 20-ти квартирах протягом п'яти років так і не було підключено газові колонки [11].

Жителям нових житлових масивів теж було не особливо затишно (мова нижче піде про вже заселені новобудови):

- будівельники Київського домобудівельного комбінату (ДБК) № 1 забули покласти під будинком по вул. Підвисоцького, 10, фундамент (!) і споруда почала розсипатися в прямому значенні – на очах у мешканців;
- трест «Київспецбуд», намагаючись експериментувати з новими на той час технологіями, напередодні зими 1962/1963 рр. встановив у 40-а квартирах будинку № 75 по вул. Бульварній на масиві Відрадному 117 дослідних бетонно-скляних панельних опалювальних батарей, що мали єдиний недолік – зовсім не гріли;
- працівники ДБК № 3 у нових будинках по вул. Затонського, 18 та 20 настелили підлогу мокрими дошками, між якими після висихання утворилися багатосантиметрові щілини;
- на вулиці Галицькій, 14, будівельники не встановили жодної ванни, як то належало зробити за проектом;
- на Дарниці станом на 1963 р. із новозбудованих 360 «хрущівок» було телефонізовано лише 2, на Нивках – 1 із 99, на Сирці – 3 із 70, на Відрадному – 6 із 148 [24].

Новобудова на Воскресенці, по вул. Курнатовського, 5/1 відзначилася тим, що квартири у ній постійно заливало дощами (не лише через дах, а й через балкони) [7], а у будинку № 15 по тій же вулиці ніяк не хотіли з'являтися газ та вода, рівнозначно як і на вул. Світлицького, 29/18, де, до всього ж, не було ще й електрики [17].

Ситуація ж із новобудовою по вул. Гарматній, 5, взагалі заслуговує на цитування: «У будинку № 5: а) розміри кухні звужені на 10 см; б) вбиральні і ванні кімнати звужені разом на 20 см і в результаті ванни та унітази вилазять в коридор, а двері не зачиняються; в) зменшення розмірів кухонно-санітарних вузлів сталося в результаті зміщення осі стіни. Замість панелей завширшки 308 см, ставилися панелі на 318 см» [4] (до слова – низька якість панельних стін у новобудовах у 1960-х рр. була стандартною темою для карикатуристів «Перця» [6; 12]).

Зазвичай також зазначалося, що будівельники не поспішають усувати недоробки, не в останню чергу – через від-

сутність реальних механізмів впливу на бракоробів [4; 7; 24]. Більше того, у занедбаному, напіваварійному стані могли перебувати відомчі житлові будинки самих будівельних організацій, як це сталося, зокрема, із спорудами № 21 та 23 по пров. Ковальському, заселеному працівниками «Головкиївміськбуду» [18], чи № 4 по бульв. Вернадського (трест «Київміськбуд-2») [16].

Подібні недоліки не були поодинокими – за перчанськими публікаціями відслідковується система та тенденції неякісного житлового будівництва у масштабах всієї України, де київська проблематика виглядає лише складовою системи, породженої плановою економікою, в основу якої було покладено кількісні виробничі показники, які оплачувались (наприклад, преміями, «прогресивками», «тринадцятою зарплатою»), а не якість, досягнення якої особливо не стимулювалося.

Таким чином, констатуємо, що, наскільки можна судити з матеріалів журналу «Перець» з поправкою на жанрову специфіку цього видання, починаючи з другої пол. 1950-х рр. Київ переживав будівельний бум житла, все більше київських сімей отримували індивідуальні квартири, які, проте, радуючи самим фактом своєї наявності, приносили новоселам масу проблем у вигляді неякісно виконаних будівельних робіт, що можна пояснити недосконалістю економічної системи соціалізму (зокрема – відсутністю ринкової конкуренції між забудовниками, а відтак – одного із стимулів для покращення якості праці) в цілому.

Джерела та література

1. Александрович І. Вони справді ростуть, як гриби!.. [карикатура] / Ігор Александрович // Перець. – 1960. – № 13. – С. 2.

2. Арутюнянц А. Пристосувались [карикатура] / Анатолій Арутюнянц // Перець. – 1956. – № 13. – С. 5.

3. Арутюнянц А. У районі ТЕЦ-3 [карикатура] / Анатолій Арутюнянц // Перець. – 1954. – № 16. – С. 10.

4. Білкун М. А ми їх у ванну! / Микола Білкун // Перець. – 1963. – № 17. – С. 4.

5. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита: Роман / Михаил Афанасьевич Булгаков. – М.: Молодая гвардія, 1989. – 303 с.

6. Василенко А. Тут працює комісія по прийому нового будинку?.. [карикатура] / Анатолій Василенко // Перець. – 1963. – № 22. – С. 3.

7. Вишневський Д. Не підмажеш – не поїдеш / Дмитро Вишневський // Перець. – 1965. – № 3. – С. 11.

8. Вишневський Д. Не смішки, а грішки / Дмитро Вишневський // Перець. – 1965. – № 6. – С. 10.

9. Герасимова Е.Ю. Советская коммунальная квартира / Герасимова Екатерина Юрьевна // Социологический журнал. – 1998. – № 1-2. – С. 224-243.

10. Горобець В. М. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3: Е–Й. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 618-620.

11. Григор'єв В. Новосели приїхали [карикатура] / Віктор Григор'єв // Перець. – 1962. – № 11. – С. 5.

12. Зелінський В. Пробачте, я тільки хотів прибити картину… [карикатура] / Валерій Зелінський // Перець. – 1964. – № 19. – С. 6.

13. Зинченко М. Ю. Жилищное строительство в городах БССР в середине 1950-х – 1960-е гг. / М. Ю. Зинченко // Працы гістарычнага факультэта БДУ: Навук. зб. Вып. 5 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 39-47.

14. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. – Т. 1. Київ. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 587 с.

15. Киев. Энциклопедический справочник / Под. ред. А. В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 794 с.

16. Ковінька О. Де та вулиця, де той дім… / Олександр Ковінька // Перець. – 1965. – № 23. – С. 3.

17. Молякевич Д. Притча невесела про одного новосела / Дмитро Молякевич // Перець. – 1965. – № 12. – С. 6.

18. Пишуть тобі київські будівельники… // Перець. – 1965. – № 8. – С. 10.

19. Подякуй від нашого імені… // Перець. – 1959. – № 6. – С. 11.

20. Пономарева А. От «сталинок» к «брежневкам». Как решали квартирный вопрос в СССР / Анастасия Пономарева // Аргументы и

факты [Електронний ресурс]. – 2016. – 12 октября. – Режим доступу: http://www.aif.ru/society/history/ot_stalinok_k_brezhnevkam_kak_reshali_kvartirnyy_vopros_v_sssr.

21. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник / Лідія Пономаренко, Олександр Різник. – К.: Павлім, 2003. – 124 с.

22. Черных А. И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / Черных Алла Ивановна // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 71-78.

23. Чумак І. Є в собаки хата / І. Чумак // Перець. – 1948. – № 19. – С. 5.

24. Ячейкін Ю. Тисяча і одне бажання / Юрій Ячейкін // Перець. – 1963. – № 11. – С. 4-5.

Андрій Сорокін (м. Київ)

Діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання у працях І. Салія

Важливою сторінкою історії Києва доби суверенізації Української РСР, що тривала з березня 1990 р. по серпень 1991 р. [1, с. 135], є діяльність Київської міської та районних в місті Рад народних депутатів XXI скликання, депутатські корпуси яких були сформовані за результатами перших демократичних виборів до Рад народних депутатів Української РСР [2, с. 335].

Діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання доби суверенізації Української РСР наразі залишається малодослідженою. Однією із проблем дослідження діяльності вказаних Рад є недослідженість відповідної джерельної бази.

Актуальним напрямом історичних студій є усна історія [3, с. 212], відповідно важливим для дослідників проблем новіт-

ньої історії України стає використання усних джерел. Останнє актуальне і для вивчення діяльності місцевих Рад м. Києва XXI скликання у березні 1990 – серпні 1991 рр.

Автор ставить за мету дослідити внесок колишнього столичного керманича І. Салія у фіксацію усних спогадів про діяльність названих вище Рад.

І. Салій зафіксував розшифровані тексти інтерв'ю, що розкривають новітню суспільно-політичну та соціально-економічну історію Києва, у двох працях. Перша має назву «Обличчя столиці в долях її керівників» [4], а друга – «Про Київ і моїх сучасників» [5].

Під час створення першої праці її редактором та науковим консультантом І. Салія був історик-києвознавець В. Ковалинський, співавтор науково-популярного видання «Від війта – до мера» [6]. Праця «Обличчя столиці в долях її керівників» складається з чотирьох хронологічних розділів, кожен з яких, окрім першого, в свою чергу розподілений на підрозділи, що відповідають головам вищого органу київського самоврядування та його виконавчої структури.

Якщо говорити про діяльність місцевих Рад м. Києва доби суверенізації Української РСР, то її характеризують записані усні спогади, розшифровані тексти яких вміщені у підрозділах «Лаврухін Микола Васильович» [4, с. 198-214], «Назарчук Арнольд Григорович» [4, с. 215-241], «Малишевський Григорій Дмитрович» [4, с. 242-256], «Мосіюк Олександр Миколайович» [4, с. 257-278], «Нестеренко Василь Павлович» [4, с. 279-289], «Данькевич Іван Петрович» [4, с. 290-302], «Косаківський Леонід Григорович» [4, с. 426-501].

Варто зазначити, що через смерть колишнього голови виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів М. Лаврухіна І. Салій взяв інтерв'ю у наразі живих його заступників В. Баруленкова [4, с. 202-207] та Г. Менжерес [4, с. 207-212], а також у колишнього голови Київської міської Ради народних депутатів XXI скликання та її виконавчого комітету Г. Малишевського [4, с. 212-213] та директора ВАТ «Київметробуд» В. І. Петренка [4, с. 213-214]. Аналогічна

ситуація склалася із загиблим колишнім головою Київської міської Ради В. Нестеренком, тому у відповідному підрозділі опубліковані інтерв'ю І. Салія з його наступником, колишнім головою Харківської районної в місті Києві Ради народних депутатів XXI скликання І. Данькевичем [4, с. 282], колишнім головою виконавчого комітету Радянської в місті Києві Ради народних депутатів XXI скликання В. Яловим [4, с. 282-283] та колишнім головою Ленінської (з грудня 1991 р. – Старокиївської) районної в місті Києві Ради народних депутатів XXI скликання А. Селівановим [4, с. 284-289]. В інших підрозділах респондентами І. Салія є якраз ті особи, на честь яких і названо підрозділи.

Потрібно відзначити, що І. Салій обрав для своїх інтерв'ю відповідне меті видання коло респондентів. Їхні розповіді та репліки І. Салія достатньо докладно розкривають окремі деталі суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності як Київської міської, так і районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання доби суверенізації Української РСР з точки зору керівників районного та міського рівнів.

Друга праця І. Салія містить інтерв'ю з ширшим, ніж у першому виданні, колом респондентів, що пояснюється як багатоманітністю тематики різних інтерв'ю, так і метою видання: «Я вирішив не продовжувати писати про київських мерів, а визначив 25 осіб, які в 25-річній історії міста та в моїй душі залишили певний слід» [5, с. 483]. Загалом респондентів І. Салія, чиї усні спогади вміщено в другій праці останнього, нараховується майже 50. Відомості про діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів містяться як у спогадах респондентів, так і в репліках І. Салія. Серед фрагментів інтерв'ю, де згадувалися ті чи інші аспекти діяльності Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів, варто назвати спогади І. Салія у інтерв'ю з Л. Лук'яненком [5, с. 88, 90-91], розмову І. Салія з Я. дов Блайхом про контакти єврейської громади з районною владою [5, с. 105], розмову І. Салія з К. Масиком про суспільно-політичне становище в Києві за доби суверенізації Української

РСР [5, с. 215-220], репліку І. Салія про розклад сил у новообраній міській Раді в розмові з С. Мартинюком [5, с. 263-264], фрагменти розмов з районними керманичами І. Лисовим та І. Сидоровим [5, с. 351, 354-358], розповіді представників столичної, насамперед подільської, інтелігенції про становлення театральних та музейних установ Подільського району і роль у ньому І. Салія [5, с. 540-541, 545, 547, 590-595].

Також потрібно відзначити, що І. Салій є автором серії документальних фільмів «Обличчя столиці в долях її керівників» [4, с. 533-534], на основі яких і було видано першу працю.

Отже, І. Салій зіграв значну роль у фіксації усних спогадів про діяльність місцевих Рад м. Києва в березні 1990 – серпні 1991 рр., які потрібно використовувати паралельно з архівними документами та опублікованими мемуарами.

Джерела та література

1. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.

2. Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.: іл.

3. Кісь О. Усна історія: концептуальні засади [Електронний ресурс] / Оксана Кісь // Вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – с. 212-220. – Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Kis_OH_theory.pdf .

4. Салій І. М. Історія столиці в долях її керівників / Іван Миколайович Салій; ред. В. Ковалинський. – К.: Довіра, 2008. – 599 с.: іл.

5. Салій І. М. Про Київ і моїх сучасників / Іван Миколайович Салій. – К.: Кий, 2013. – 600 с.

6. Друг О. М., Ковалинський В. В., Мельник О. М. Від війта – до мера / Друг Ольга Миколаївна, Ковалинський Віталій Васильович, Мельник Ольга Миколаївна. – К.: ВЦ ДОН-97, 2003. – 64 с.: іл.

Євгенія Кукаріна (м. Київ)

Традиції відзначення Великодніх свят у Києві (кінець XX – початок XXI ст.)

Останнім часом у світі відбувається посилення національних інтересів, підвищення зацікавленості усім національним, внаслідок чого спостерігається сплеск національної самосвідомості. Це виявляється і в дозвіллєвій сфері. Вільний час є важливим для будь-якої людини, перш за все, для відновлення фізичних, інтелектуальних, духовних сил, особливо сьогодні, коли дозвілля все більше заповнюється різними формами розваг, що набувають транснаціонального характеру [5, с. 87-88].

У даній роботі розглянуто традиції відзначення Великодніх свят православними киянами у кінці XX – на початку XXI століття. Цей період характеризується поступовим зростанням наукових інтересів до витоків традиційної культури в регіональних проявах.

Починаючи з 1988 року, коли в Радянському Союзі відбулися заходи присвячені тисячоліттю Хрещення Русі, значна частина яких проходила в Києві, почало змінюватися ставлення до релігійних свят на рівні держави. З цього часу поступово починається відродження національних традицій. Починаючи з 1990 р. Великодню, разом з Різдвом та Трійцею надано статус державного свята. А отже його стали святкувати офіційно та відкрито. У роки незалежності започатковуються нові традиції відзначання свят на державному рівні.

Великодні свята – це цілий комплекс обрядодій. У першу чергу це Великий піст, під час якого віруючі намагаються утримуватися від розваг та споживання скоромного. Увесь цей період вони готуються до головної події – свята Воскресіння Хрестового. В останній тиждень посту потрібно ретельно підготувати оселю та родину до свята. Тут є ціла низка ритуальних обрядодій. Це і випікання ритуального – хліба-паски,

і фарбування або розмальовування великодніх яєць, приготування різних ритуальних страв на зразок запікання ковбас.

Яйцю надається особливе значення, як символу Воскресіння Хрестового. Воно символізує модель всесвіту, з нього починається життя і воно є одним із головних атрибутів у відзначенні свята. Крашанки фарбують різними кольорами, однак часто переважає червоний – колір вогню, життєдайної сили, крові Спасителя. Велике сакральне значення має писанка. Кожен хрестик, рисочка на писанці не вживаються довільно, а мають сакральне значення, є знаками-оберегами, що як вважали наші пращури, захищають людину від зла. Кожен регіон має свої особливості розмальовування, в Києві переважає символ Сонця.

Кожного року Великдень святкується в різний час. Адже інші свята ми святкуємо за сонячним календарем, а ця дата вираховується за місячним календарем. Зокрема, це робиться так: «…треба дочекатися весняного рівнодення, після нього дочекатися першого повного місяця; і перша неділя після першого повного місяця після весняного рівнодення вважається Великоднем» [2, с. 54].

Великдень – одне з найулюбленіших свят українського народу, що супроводжується яскравими обрядовими дійствами та ігрищами. У ньому християнська традиція поєдналася з відгомоном найдавніших язичницьких вірувань наших предків. Як зазначає В. Скуратівський: «Великодні свята вшановували насамперед сонячну енергію, від якої оживала природа. У давнину це було одне з найвеличніших обрядодійств» [3, с. 586].

Народні звичаї і обряди, пов’язані з весняним пробудженням природи, супроводжуються співом, іграми і хороводами. Особливим виявом великодньої радості в Києві та на Київщині були й залишаються гаївки, веснянки й різні ігри на майданах. Гаївки (гагілки) – традиція напередодні Великодня, що побутує у багатьох місцевостях, в тому числі в Києві. Упродовж тисячоліть наші предки відображали життя та свої світоглядні уявлення в самобутніх ліричних творах – веснянках-гаївках,

які зрозумілі кожному українцю. Як писав М. Грушевський, «обрядові й пісенні поздоровлення й величання – це рід закляття на щастя, здоров'я, яке й досі заховалося в даній традиції» [4, с. 105]. Гаївки – весняні ігри, які дійшли ще з язичницьких часів і поєднують у собі танець, рух і мелодію задля закликання весни.

Сьогодні справжні веснянки або гаївки можна почути і побачити у місцях, де відбуваються великодні гуляння, зокрема у Києві біля Михайлівського Золотоверхого собору та на Софійській площі, які тепер стали театралізованими дійствами, де домінантою усього є естетична функція, розваги, веселощі, відпочинок [5, с. 90].

Серед великодніх розваг основне місце посідають ігри з фарбованими яйцями, катання яєць по столу, а також «битки» – биття фарбованими яйцями. Той, кому вдалося розбити яйце суперника, забирає його собі як виграш. Окремої магічної сили таким іграм надають дівчата, адже вважається, чия писанка залишиться цілою та дівчина швидше заміж вийде. Загалом репертуар традиційних великодніх ігор, що поділялись на дитячі, парубочі, дівочі, змішані й загальні був надзвичайно багатим. Парубочі ігри мають здебільшого характер змагання у спритності, швидкості й силі. Сьогодні глядач сприймає ігрові елементи у виконанні хлопців як гумор, веселе проведення дозвілля, а раніше ці дії виконували функцію «перехідних» обрядів – ініціацій в доросле життя. Натомість у дівочих іграх випробовуються художні здібності учасниць, вміння танцювати, співати, перевтілюватись у певний образ.

Починаючи з 2000-х років у Києві з'являються та закріплюються нові сучасні Великодні традиції. У 2009 році Національна музична академія імені П. І. Чайковського спільно з Українською Православною церквою започаткували Великодню Асамблею – фестиваль хорових і музичних колективів та солістів, який щорічно проходить у перші великодні дні та сьогодні вже має статус міжнародного. Це підтверджує розростання національних традицій до інтеграційних міжнародних заходів.

Варто сказати і про культові споруди на честь Великодня. Окрім декількох побудованих в різний час невеликих церков окремої уваги заслуговують два київських собори. У 2002–2011 рр. був побудований Воскресенський Патріарший собор Української Греко-католицької Церкви. У 2010 році почалося будівництво Кафедрального собору української Православної Церкви, яке триває й донині. Згідно з проектом цей собор стане найбільшим в Києві та Україні, а також одним з найбільших у світі.

З 2011 року в Києві проводиться всеукраїнський фестиваль писанок. У 2012–2013 рр. він проходив у невеликому затишному сквері імені Івана Франка. В рамках фестивалю презентувалися роботи школярів з усіх куточків України, проводилися конкурси та майстер-класи. З 2014 р. фестиваль писанок проходить на території Софії Київської та на Софійській площі. У 2016 році в рамках VI фестивалю на площі встановлено 374 півтораметрові писанки, розписані художниками та талановитими дітьми з усієї України. А це є своєрідною формою сучасних київських традицій, яка безумовно вирізняє його серед інших українських міст.

Отже, сучасна соціально-культурна практика в Україні характеризується трансформаційними процесами, орієнтованими на відродження, збереження і розвиток національної культури та фольклорно-ігрових традицій. Використання ідей та змістових основ народних свят, обрядів, традиційних ігор і фольклору сприяє збагаченню сфери дозвілля духовними, гуманістичними, естетичними та морально-естетичними елементами. Відродження національної культури невід'ємне від повернення із забуття старовинних народних вірувань та обрядів. Зрозумілість і доступність фольклорних фестивалів, масових заходів та ярмарків робить їх привабливими для різних категорій населення. Цим компонентам святково-обрядової культури внутрішньо властиві високий рівень імпровізаційності, динамізм, емоційна розкутість, адекватність відображення явищ соціальної дійсності. Обрядове дійство як фольклорно-етнографічний феномен сприяє створенню атмосфери гармонії

стосунків між людьми [5, с. 87-89]. Міські великодні традиції, і серед них оригінальні київські, збережені в київських родинах, збагачують українську духовну культуру, та можуть бути основою сучасної творчості українців. Великдень для киян, безумовно, був і залишається одним з основних релігійних свят.

Джерела та література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок.– К.: Довіра, 2006.

2. Килимник С. Український рік у народних звичаях. – Т. 1 / С. Килимник. – Вінніпег-Торонто, 1964.

3. Скуратівський В. Т. «Дідух»: Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К.: Освіта, 1995.

4. Грушевський М. Історія української літератури. – В 6 т., 9 кн. – Т. 5. Кн. 1 / М. Грушевський / Упоряд. та приміт. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1995.

5. Самкова В. Традиційність великодніх забав у проведенні свят весняного циклу / В. Самкова, Л. Казначеєва // Актуальні питання культурології. – 2012. – Вип. 12. – С. 87-90.

Світлана Дмитрук (м. Київ)

Правове забезпечення умов для відродження і розвитку культури етнічних спільнот у Києві

На забезпечення умов для відродження культури етнічних спільнот, розвиток міжетнічних стосунків і зростання активності процесів у етнонаціональній сфері суттєво впливають особливості міста Києва як столиці. Зокрема, столиця є зоною активних міграційних переміщень. Це стимулює формування громадських об’єднань національно-культурного спрямування

як виразників інтересів відповідних спільнот. З кожним роком збільшується їх кількість, постійно зростає їх членство, масштабність культурологічних заходів, активізується їхня участь у суспільних процесах.

Для створення належних умов і стимулювання відродження етнічної самобутності різних етносів базовим є Закон України «Про національні меншини в Україні» [1], який визначив правові засади державної політики стосовно міжнаціональних відносин і прав національних меншин України в задоволенні соціальних потреб, відродженні, збереженні та розвитку культур, мов і традицій.

Із метою досягнення більшого єднання між народами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, держави-члени Ради Європи та інші держави підписали 1995 р. у Страсбурзі Рамкову конвенцію про захист національних меншин [2, с. 378]. Одним із засобів досягнення цієї мети є збереження та подальше здійснення прав і основних свобод людини. В тексті Конвенції, яку Україна ратифікувала, йдеться про те, що плюралістичне та справді демократичне суспільство має не тільки поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність кожної особи, яка належить до національної меншини, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності.

Конституція України закріпила цю правову норму в статті 11, у якій йдеться, що «…держава сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [3, ст. 141].

Учасники парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні», що відбулися 11 березня 2015 р., визнали безумовну пріоритетність порушеної проблематики та нагальність провадження консолідаційної державної політики у поліетнічному, багатоконфесійному українському суспільстві [4].

Визначення проблем у сфері міжнаціональних відносин у столиці ґрунтується на результатах аналізу підсумків вико-

нання міської цільової програми «Київ етнічний» на 2012–2015 рр., затвердженої рішенням Київської міської ради від 05 квітня 2012 року № 387/7724 [5, с. 5], та дослідженні тенденцій етнонаціонального і етнокультурного розвитку столиці.

Основними завданнями міської цільової програми «Київ етнічний» на 2012–2015 рр. було визначено: удосконалення механізмів задоволення культурних, освітніх, інформаційних та інших потреб осіб, які належать до національних меншин і проживають у м. Києві; піднесення ролі виховання, формування толерантності у навчальних закладах, посилення відповідальності суб'єктів виховання за здійснення цього процесу; проведення культурних, освітніх та інших заходів, спрямованих на задоволення гуманітарних потреб осіб, які належать до національних меншин і проживають у м. Києві; заохочення діяльності та активізація роботи інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з культурно-освітніми, мистецькими та іншими громадськими організаціями національних меншин.

Комплексний характер і взаємопов'язаність завдань розвитку зазначених напрямів сфери культури обумовив необхідність розробки відповідної Комплексної міської цільової програми «Столична культура 2016–2018», складовою якої є міська цільова програма «Київ етнічний», прийнята 14 квітня 2016 р. рішенням Київської міської ради № 323/323 [6, с. 2]. Фінансове забезпечення виконання заходів програми здійснюється за рахунок коштів бюджету м. Києва в межах загального обсягу видатків, передбачених у бюджеті міста Києва на відповідні роки.

Для забезпечення реалізації у м. Києві Європейської хартії регіональних мов або мов меншин надається сприяння у створенні належних умов діяльності недільних шкіл, функціонуванню курсів рідної мови для осіб, які належать до національних меншин столиці.

Національно-культурним громадам міста Києва надається сприяння у проведенні заходів, присвячених знаменним подіям з історії національних меншин, їх національних свят,

фестивалів, життя і творчості відомих діячів культури та мистецтв тощо.

Усі заходи та проекти, що реалізуються Київською міською владою у сфері міжнаціональних відносин, завжди соціально орієнтовані, спрямовані на вирішення нагальних проблем розвитку територіальної громади Києва.

Головні завдання чинного законодавства у сфері міжнаціональних відносин виконуються – фактів обмеження прав і свобод за національною ознакою, проявів національної нетерпимості та загострення міжнаціональних відносин у місті Києві не виявлено.

Відзначаючи позитивні тенденції у зазначеній сфері, доцільно зазначити наявність проблем. Серед основних: суттєве недофінансування заходів уповільнює не лише реалізацію Програми, а й виконання Закону України «Про національні меншини України»; не реалізується практика надання національно-культурним товариствам приміщень соціально-культурного призначення, що перебувають у державній та комунальній власності, для проведення ними культурно-просвітницьких заходів; не повністю задовольняються потреби національних меншин засобами масової інформації, підручниками, довідковою та художньою літературою мовами національних меншин.

За сучасного складного політичного та соціально-економічного становища вагому роль набуває програмно-цільовий підхід у забезпеченні реалізації стратегічних цілей державної політики у сфері культури, зокрема: підтримка розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин, що проживають у столиці; забезпечення міжнаціонального та міжконфесійного діалогу і злагоди.

Джерела

1. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Голос України. – 1992. – 16 липня.

2. Офіційний вісник України. – 2013. – № 75.

3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

4. Постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні» // Голос України. – 2015. – 9 грудня.

5. Про затвердження міської цільової програми «Київ етнічний» на 2012–2015 роки // Хрещатик. – 2012. – 29 травня.

6. Про затвердження Комплексної міської цільової програми «Столична культура 2016–2018» // Хрещатик. – 2016. – 20 травня.

Оксана Сморжевська (м. Київ)

Язичницький простір Києва: сучасні інтерпретації історико-культурного спадку

Яскравим прикладом трансформаційних процесів у сучасному світі став релігійний постмодернізм. Однією з його характерних рис є формування нових релігійних систем і концепцій. Попри те, що «сучасна епоха видається, як ніколи раніше, пронизаною наукою, вона виявляє все більше рис, що споріднюють її з деякими, здавалося б, давно минулими віками історії. <…> Ці процеси відродження світоглядів і способів діяльності, характерних для далекого минулого, ніби натякають на нове, відмінне від сьогоднішнього дня, майбутнє, яке можна назвати новою магічною епохою». Не варто цього лякатися чи намагатися уникати, адже «нова магічна епоха в різноманітті її проявів відновлює права магії, як однієї з форм людського пізнання і дії». Така ситуація не є запереченням чи применшенням ролі й значення науки та розвитку загалом. Вона лише розширює межі пізнання дійсності й збагачує світ людини та людину в світі [1, с. 40]. На початку третього

тисячоліття в свідомості людства «на рівних співіснують наука, міфологія, герметизм, містеральні релігії, погляди Сходу (буддизм і індуїзм), гностицизм, архаїка і т. ін. По суті, у сучасну культуру повернулися всі найдавніші форми свідомості, включно з язичницькими» [2]. Парадоксально звучить, але секуляризація, охопивши країни західного культурологічного кола ще кілька століть тому, зрештою призвела до звернення Людини до Бога. Але вже іншим змістом наповнюється і Людина, й Бог у свідомості постмодерної людини; «секуляризація покладає відповідальність за формування системи цінностей і проектування соціально-політичної дійсності на саму людину» [3, с. 219]. Сучасна секуляризація суспільства передбачає і присутність людини в тій чи іншій конфесії, й одночасно функціонування поза нею, навіть, як це не суперечливо, її критичну оцінку. Тобто, сучасній людині й надалі потрібна релігія, віра, система світоглядних настанов, але не нав'язаних суспільством, сім'єю, культурними традиціями, а обрана (або навіть придумана) особисто. Одним з різновидів таких духовних пошуків «нової магічної епохи» стало сучасне язичництво (неоязичництво, рідновір'я). Сучасне язичництво для міського жителя є своєрідним дауншифтінгом, пошуком глибинного стрижня в умовах стрімкої втрати зв'язку з Природою, стресовим станом соціуму, тиску суспільства. Язичництво для сучасної людини, яка живе в місті, займається діяльністю, далекою від способу життя наших пращурів-язичників, користується всіма благами цивілізації, й при цьому прагне до світоглядних орієнтирів далекого минулого, про яке маємо досить-таки розмиті свідчення та уявлення – шлях ще й самореалізації, можливість людям амбітним та творчим, яким тісно в заданих культурно-прийнятих рамках, знайти себе, поєднавши давній світогляд та сучасні культурно-наукові здобутки людства, спробувати дати відповіді на нагальні питання, що постали перед людством в складну епоху постмодернізму.

Київ – один з центрів сучасного язичництва в Україні, відомого під різними назвами та трактуваннями: неоязичництво, рідновір'я, рідновірство, археофутуризм та ін. Окрім релігій-

ного напрямку діяльності, сучасні язичники освоюють культурний простір міста, наповнюючи його своїм розумінням язичництва в сучасному світі. В даній розвідці акцентую увагу на кількох аспектах такого освоєння. Наприклад, популяризація образу князя Святослава Ігоревича Хороброго як останнього язичницького князя, який, боронивши віру пращурів, увійшов в історію як мужній та шляхетний воїн. У Києві є два пам'ятники князю Ігорю, які пошановуються сучасними язичниками. Один з них на Пейзажній алеї, більше нагадує билинно-казкового богатира, аніж історичну особу. Та саме такий образ вписується в загальний контекст алеї. Більше уваги в якості місця вшановування та проведення різних патріотичних заходів (вшановування пам'яті князя) привертає пам'ятник на вулиці Фрометівській Голосіївського району столиці. Також 28 квітня 2017 р. за підтримки Національного корпусу «Азов» в музеї «Золоті Ворота» відкрито виставку «Святослав Хоробрий – дух епохи».

Також цікавий аспект діяльності сучасних язичників – створення культурно-просвітніх осередків язичницького спрямування з додаванням гастрономічних елементів. Йдеться про «Культ-Ра» неподалік Національного музею історії України (щоправда, його існування останні кілька років перебуває під загрозою закриття, кілька разів вже закривали, чи працює наразі – невідомо). Також у квітні 2017 р. на вулиці Бульварно-Кудрявській (колишня Воровського) розпочав свою роботу «перший в Україні відьма-бар» «Лиса гора», який вже встиг стати популярним серед жителів та гостей столиці.

Відомі також книгарня в торговому центрі неподалік метро «Арсенальна», яка певний час називалася «Язичницькою книгарнею», наразі перейменована в «Українську»; розкладка рідновірської літератури біля Головпоштампу. Ринок «Петрівка» просто кишить різноманітними «вєдами» російського походження та російськомовного змісту, що викликає занепокоєння в українському рідновірському середовищі, особливо в умовах інформаційної війни (один з напрямків війни гібридної, очевидно, за своїми руйнівними наслідками чи не найбезпечніший).

Популярності набувають екскурсії «місцями сили», особливо на Лису гору та інші пам'ятки дохристиянської культури нашого народу. Часто організаторами таких екскурсій є самі сучасні язичники або симпатики язичницького світогляду.

Джерела та література

1. Ионин Л. Новая магическая эпоха / Л. Ионин // Логос. – 2005. – № 5 (50).

2. Нарижный Ю. Религиозная сфера в эпоху постмодерна [Електронний ресурс] / Ю. Нарижный // ПОСТМОДЕРН. – Режим доступу: http://postmodern.in.ua/?p=1686. – Назва з екрану. – Дата звернення: 21.01.2017.

3. Лущ У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного: Монографія / У. Лущ. – Львів: Літопис, 2016.

Катерина Комарова (м. Київ)

Студенти як рушійна сила та творці культури Євромайдану

В період з осені 2013 – зими 2014 рр. Україну сколихнула грандіозна і в той же час трагічна подія – революція Гідності. Саме студенти були активною силою у боротьбі, сприяючи консолідації громади та подаючи приклад патріотизму та національної свідомості.

Активна позиція студентів сприяла зростанню кількості учасників Євромайдану. Саме в ці дні почали з'являтися різноманітні символічні знаки революційних подій з використанням національних кольорів, особливої символіки, вишивки тощо.

Єврострічка стала невід'ємним елементом культури Євромайдану 2013–2014 рр. Пісні («Вставай», «Надія є», «Брат за брата» тощо), вітання («Слава Україні!», «Героям слава!» та

ін.), графіті, анекдоти (про справжніх патріотів, злочинних тушок, прислужників В. Януковича тощо) й інші елементи народної творчості Майдану швидко ввійшли у культурний простір України [2].

З початку європротестів підприємливі флористи взялися розвивати свій бізнес. У продажу з'явилися букети композиції з жовтих і синіх хризантем. Поширення великої кількості сувенірів і побутових предметів з патріотичною символікою Євромайдану (прапорці, значки, кульки, магнітики, ложки, стрічечки, ялинкові іграшки, одяг тощо) [5] свідчило про особливу культуру, що має своїх носіїв, систему цінностей і пріоритетів.

Про культурну складову можна говорити в першу чергу в двох площинах: внутрішня культура Євромайдану, яка розвивалася безпосередньо в межах київського Майдану за барикадами, і його своєрідна проекція – зовнішня культура, яку проектували ті, хто не був безпосередньо на Майдані.

Візажисти і художники спочатку пропонували на Майдані безкоштовний боді-арт і різні написи в жовто-блакитних кольорах та з національною символікою, прикрашання петриківським розписом [6]. Потім почалася комерціалізація візерунків, в салонах краси і клубах тату стали вже за гроші пропонувати синьо-жовті манікюри (нігті в різній послідовності жовто-блакитного кольорів, татуювання гербів та вишивки тощо). Будівельні каски учасників майдану, оздоблювали пелюстками і квітками [1].

Українська вишиванка стала невід'ємною частиною духовної культури Євромайдану. Спроби започаткування святкування Дня вишиванки були, приблизно з 2007 року, але великих масштабів ця подія зазнала саме під час Революції Гідності. В наступні роки День вишиванки став загальноукраїнським святом, покликаним зберегти споконвічні народні традиції створення та носіння етнічного вишитого одягу. Дата проведення – щороку в третій четвер травня (будній день). Свято є самобутнім і самодостатнім, не прив'язане до жодного державного чи релігійного. В цей день українці одягають

вишиванку і виходять в ній на роботу, в університет, школу чи садочок [4].

В Україні набуває все більшого розмаху патріотичний стріт-арт. Після Дніпропетровська (нині – Дніпро), який започаткував цю традицію, молодь в інших регіонах активно фарбує у кольори національного прапора фасади будівель, паркани, підземні переходи, постаменти пам'ятників, дитячі майданчики.

У процесі роботи молодих активістів зростала популярність до малювання, підключалися художники, які активно створювали мурали. Завдяки цьому на тлі кольорів державного прапора з'явилися портрети Т. Шевченка, тризуби, дівчата у віночках, рядки з українських віршів тощо [3]. Сірі стіни окремих житлових будинків прикрасили професійно виконані малюнки на національну тематику та орнаменти, що все частіше можна побачити на вулицях Києва.

Отже, немаловажну роль в житті народу зіграла Революція Гідності та студенти, які дали їй поштовх. Можна стверджувати, що саме цей перебіг подій сприяв національній консолідації та популяризація національної символіки та кольорів. Поступово після Євромайдану молодь активніше відзначає традиційні свята, більш охоче і більш масового вдягає вишиванки, використовує державні символи та кольори. Це ж спостерігається і серед інших верств населення. Можна також стверджувати, що все більше популярності набирає етнічний одяг, певною хвилею моди та, можливо, субкультури є «національна мода».

Джерела та література

1. Золотар И. На Майдане в моде каски-писанки / И. Золотар // Вести. – 2013. – 12 дек.

2. Тимошик М. Друкарі й кобзарі Майдану / М. Тимошик // День. – 2014. – 20 лют.

3. Гранд форум студентів і молоді «Alma mater» // http://forum.upep.com.ua/KHob-f130.html

4. Записала Комарова К. О. від Козій Катерини Михайлівни, 1990 року народження, в м. Київ, 20 квітня 2014 р.

5. Записала Комарова К. О. від Устименка Дмитра Вікторовича, 1995 року народження, в м. Київ, 6 травня 2014 р.

6. Записала Комарова К. О. від Жалій Карини Данилівни, 1992 року народження, в м. Київ, 10 травня 2014 р.

Дар'я Латишева (м. Київ)

Вплив побуту на сімейне життя сучасної студентської молоді (на матеріалах міста Києва)

З прадавніх часів склалося так, що в сімейному житті кожен з членів подружжя мав свою характерну роль. Для жінок домінуючими поняттями були дім (домашня робота) та діти (догляд за їх здоров'ям та вихованням), а для чоловіків – робота, яка передбачала можливість виконання ролі «годувальника» сім'ї. Такі уявлення досьогодні суттєво впливають на поведінку чоловіків і жінок у шлюбно-сімейних відносинах.

Більшість жінок вважають домашню роботу і догляд за дітьми своїми основними обов'язками в родині. Однак при цьому все частіше трапляються випадки, коли жінки беруть на себе роль «годувальника». Для 80% жінок у сучасному українському суспільстві основним мотивом працевлаштування виступає необхідність додаткового заробітку. Крім цього, високооплачувана робота дає жінці відчуття впевненості у власних силах і самостійності. З одного боку, жінка має свої гроші, а з дргого – зростає її статус у суспільстві, зважаючи на той факт, що домогосподарка – це «непрестижна професія» [8, с. 158].

При цьому слід враховувати, що коли виникає конфлікт між двома ролями – професійною і сімейною, то жінка будь-якого віку здебільшого обирає другу. Через надання пріоритету домашнім справам більшість роботодавців вважають жінок ненадійними працівниками, оскільки традиційно вони, особливо це стосується молодих студентських родин, йдуть у відпустки по вагітності та догляду за дітьми, на лікарняні тощо. Однак навіть коли жінок звільняють з роботи, вони можуть бути домогосподарками і громадська думка не вважатиме їх безробітними на противагу від чоловіків, які опиняються в аналогічній ситуації.

Наразі професійна зайнятість не звільняє жінку від домашніх справ. Робота по дому стала для працюючих жінок своєрідною «другою зміною». У сім'ях з подвійною кар'єрою чоловіки не виступали проти роботи жінки за умови, що домашня робота і виховання дітей буде виконуватись жінкою. Якщо жінка йде на оплачувану роботу і навіть заробляє нарівні з чоловіком, це ще не означає, що він буде більше допомагати в господарчих справах. У середньому чоловік приділяє домашнім справам 10 годин на тиждень, а жінка 50. Отже, хоча чоловіки на словах визнають гендерну рівність, їх поведінка суттєво не змінилася в порівнянні з історичними пережитками [9, с. 132].

Однак в студентських родинах існує тенденція до перейняття європейської моделі сімейного життя, є своя специфіка стосовно питання побутового співжиття подружжя. На думку більшості опитаних студентських сімей, господарську роботу однозначно повинна виконувати жінка, однак можуть виникати такі ситуації, коли без допомоги чоловіка їй не обійтися. Здебільшого така необхідність виникає при ремонті, коли потрібно переносити меблі, носити будівельні матеріали тощо [3]. Проте і в повсякденній господарській роботі може виникнути необхідність забити цвяха, вкрутити лампочку чи викинути сміття, а цю роботу, за стереотипом, виконує чоловік [5]. Однак інша частина студентської молоді вважає, що жінка не може самостійно тягнути на собі все господарство, тому

допомога чоловіка їй буде конче необхідна. Більше того, оскільки студентський шлюб на перших стадіях існування не вирізняється особливою стійкістю, питання про поділ господарських обов'язків може призвести до серйозних сварок в родині, якщо молоде подружжя не буде виконувати побутову роботу спільно [4]. Так, за даними проведеного анкетного опитування, 40% опитаних студентів вважають, що і чоловік, і дружина повинні виконувати господарську роботу по дому, 17,3% мають думку про те, що роботу по дому повинна виконувати жінка, 1,33% – що чоловік, 2,7% – діти, і 38,7% вважають, що всі члени студентської родини в однаковій мірі повинні займатися побутовою роботою.

Побут – це сфера позавиробничого соціального життя, до якого входить як задоволення матеріальних потреб людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні та підтримці здоров'я, так і освоєння людиною духовних благ, культури, людське спілкування, відпочинок, розваги. У широкому сенсі побут – уклад повсякденного життя людей. Він має великий вплив на інші сфери соціального життя і, перш за все, на працю, настрій і поведінку людей [8, с. 159].

Перший блок включає проблеми зі здоров'ям та лікування членів сім'ї. В черговий раз звертаючись до думок респондентів можемо констатувати, що дружина, на їхню думку, повинна нести більшу відповідальність за здоров'я членів родини, оскільки жінки відрізняються набагато більшим рівнем тривоги та освіченості в сфері медицини, ніж чоловіки [3]. За словами однієї студентки, недарма чоловіки в 10-11 класах вивчають основи несення служби в Збройних силах України, а дівчата отримують знання з медичної підготовки [2].

Що ж стосується сімейних потреб в їжі та одязі, то в цьому аспекті мала місце думка про те, що подружжя повинно разом вирішувати ці побутові питання, оскільки при покупці одягу жінкою для чоловіка може виникнути ситуація, коли вона не вгадає його розмір, або не врахує його смак в одязі тощо [4]. З іншого ж боку, ведучи мову про їжу, не рідко на вулиці можна спостерігати таку картину, коли молода жінка несе з

магазину величезні пакети з їжею, що справляє досить негативну думку про її чоловіка [2]. Тому в обох випадках бажано, щоб і чоловік, і дружина спільно брали участь у забезпеченні родини одягом і їжею. Так, анкетне опитування показало, що 52% вважає, що подружжя повинне разом думати про одяг і їжу, на думку 38,7% – дружина повинна дбати про ці аспекти життя, і лише 8% вважає, що це робота чоловіка. Водночас 62,7% вважає, що за здоров'я та лікування членів сім'ї відповідальні і чоловік, і дружина, 32% – дружина, 2,66% – чоловік.

Завершальним аспектом питання про побут студентської родини є проводження сімейного дозвілля. Як відомо, в наш час нерідко трапляються такі ситуації, коли молоді студентські пари можуть відпочивати окремо один від одного, проводити вільний час з друзями або їздити з ними відпочивати закордон. Як би там не було, якщо хтось з членів подружжя буде постійно відсутній, подорожуючи по курортам поодинці, може статися непоправне. Досить швидко можна звикнути до самотнього життя, і якщо хтось буде намагатися вторгнутись (втрутитись) в особистий простір, це буде викликати лише роздратування.

Враховуючи цей факт молоді студентські сім'ї вказали, що надають перевагу спільному сімейному відпочинку, оскільки така форма проведення вільного часу сприяє зміцненню молодої студентської родини [7]. Однак також було зазначено, що інколи все ж таки потрібно приділяти увагу своїм друзям і відпочивати окремо від своєї половинки, оскільки постійне проводження часу разом може призвести до того, що члени подружжя почнуть набридати один одному [6]. Головне в питанні окремого відпочинку – не переборщити. Так, одна із студенток зазначила, що така форма проводження вільного часу врешті решт призвела до того, що вони з чоловіком постійно порізно відпочивали – він зі своїми друзями, вона зі своїми. Поступово це призводило до того, що подружжя все більше віддалялося один від одного, і в результаті практика окремого відпочинку стала однією з причин того, що ця сім'я

після 3 років шлюбу розпалась [2]. Беручи до уваги результати анкетного опитування слід зазначити, що 21,3% опитаних вважає, що подружжя повинно постійно разом проводити своє дозвілля, абсолютна більшість, а це 77,3% вважає, що іноді потрібно відпочивати один від одного, і на думку 1,3% відпочивати потрібно окремо один від одного.

Таким чином, зазначимо, що матеріальне становище студентської сім'ї та її побутові питання є одними з визначальних факторів того, чи буде подружжя жити щасливо. Як не дивно, але саме проблеми в цих аспектах шлюбно-сімейних відносин нерідко стають причинами того, що вразливі до будь-яких подразників студентські сім'ї розпадаються через відсутність взаєморозуміння та небажання долати ті соціальні стереотипи в господарських питаннях, які склалися ще в традиційному суспільстві і до сьогодні продовжують існувати в поглядах людей. Однак, як показує практика, якщо правильно підійти до вирішення цих проблем, які на перших етапах подружнього життя виникають у всіх родинах, щасливе сімейне життя може стати реальністю для кожної студентської пари.

Джерела та література

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КЕКІФ). – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 21. – Арк. 6.

2. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 23. – Арк. 11.

3. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 24. – Арк. 6.

4. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 26. – Арк. 9.

5. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 29. – Арк. 10.

6. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 30. – Арк. 6.

7. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 31. – Арк. 10.

8. Бялковська В. Г. Шлюбні та дітородні орієнтації студентів вищих навчальних закладів м. Києва // Науково-економічний та суспільно-політичний журнал «Демографія та соціальна економіка». – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – № 1(13). – 2010. – С. 158-166.

9. Яременко О. О. Сім’я в умовах становлення незалежності України (1991–2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року / О. О. Яременко, А. У. Ноур. – К.: Держаний інститут проблем сім’ї та молоді. – 2004. – 254 с.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Міжнародної науково-практичної конференції «Другі києзнавчі читання: історія та етнокультура»

29 березня 2017 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Другі києзнавчі читання: історія та етнокультура», присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.

В рамках конференції відбулося пленарне засідання, працювало 5 секцій:

Секція 1. *«Події Української революції 1917–1921 рр. у Києві. Видатні особи в історії революції».*

Секція 2. *«Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, навчальних закладів у галузі києзнавства».*

Секція 3. *«Маловідомі сторінки історії Києва. Дослідження адміністративно-територіального устрою, топонімії та соціально-економічного розвитку».*

Секція 4. *«Наука, освіта, культура та мистецтво Києва».*

Секція 5. *«Антропологія міста».*

На основі висловлених учасниками конференції пропозицій були сформульовані *рекомендації* щодо подальшого розвитку києзнавства, охорони історико-культурної спадщини столиці, увічнення пам'яті видатних учених та громадських діячів:

1. Підтримати ініціативу Президії правління Національної спілки краєзнавців України щодо розробки та затвердження регіональних (обласних) програм розвитку краєзнавства до 2025 р., в тому числі у місті Києві. З цією метою:
   - Київській міській організації Національної спілки краєзнавців України організувати «круглий стіл» на тему: «Програма розвитку києзнавства до 2025 року: концепція, зміст, реалізація»;
   - розглянути та затвердити «Програму розвитку києзнавства до 2025 року» на пленумі Київської міської організації НСКУ;

– звернутися з офіційним листом-поданням до Київського міського голови з пропозицією прийняти «Програму розвитку києзнавства до 2025 року» як цільову міську програму.

2. З метою подальшого розвитку києзнавства привернути увагу науковців, краєзнавців до дослідження та втілення в життя практичних аспектів актуальної тематики:

– продовжити дослідження подій Української революції 1917–1921 рр., діяльності її видатних осіб у зв'язку зі 100-річчям початку революції та зважаючи на актуальність її уроків для сьогодення;
– організувати в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка тимчасову виставку, присвячену 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.;
– продовжити дослідження біографій киян – учасників обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані;
– активізувати дослідження подій Євромайдану, участі киян та іноземних громадян у волонтерському та добровольчому рухах в зоні АТО, пошукових загонах;
– вивчати та здійснювати заходи зі збереження культурної та мистецької спадщини, наукового доробку видатних киян;
– досліджувати історичні ландшафти, сприяти ініціативам громадськості та брати участь у науковому обґрунтуванні й реалізації суспільно-значимих проектів, що стосуються збереження та облаштування об'єктів природи, зокрема, проекту відродження річки Почайна з благоустроєм території «Парк Почайна».

3. З метою розвитку наукового києзнавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, відповідно до «Концепції розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки» (прийнятої III сесією VII скликання Київської міської ради від 28 травня 2015 року № 517/1435), що перед-

бачає «практикувати проведення науково-практичних конференцій «Києвознавчі читання» за різними напрямами києвознавства», рекомендувати:

– розширити тематику «Києвознавчих читань» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, зокрема, проводити такі читання не лише на історичну та етнологічну тематику, а й природознавчу, екологічну тощо, визначивши базовими для цих читань природничі факультети університету;
– у зв'язку з тим, що «Читання» стають традиційними, надати оргкомітету конференції «Києвознавчі читання: історія та етнокультура» статус постійно діючого (з певною ротацією його членів) та заслуховувати на конференціях інформацію (звіт) про виконання рекомендацій, що буде сприяти реалізації пропозицій, які артикулюються учасниками цих наукових форумів;
– редакційним колегіям фахових видань, що виходять на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, започаткувати рубрики з історії Києва;
– кафедрам гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інших ВНЗ Києва, запропонувати для студентів-істориків, етнологів, туризмознавців дослідження тематики, пов'язаної з історією Києва в зарубіжній україністиці.

4. Здійснити комплекс заходів щодо увічнення пам'яті видатних учених та громадських діячів:

М. Ф. Біляшівського (1867–1926) – археолога, етнографа, мистецтвознавця, громадського діяча

– провести на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка науково-практичну конференцію з пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної тематики, присвячену 150-річчю від дня народження академіка М. Ф. Біляшівського (жовтень–листопад 2017 р.);

– організувати в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка тимчасову виставку, присвячену ювілею вченого.

К. І. Чурюмова (1937–2016) – видатного астронома, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка

– найменувати в Києві вулицю на честь вченого та заснувати музей;
– заснувати премію або стипендію імені Клима Чурюмова для молодих учених університету.

М. В. Левитського (1859–1936) – громадського діяча, організатора артільного і кооперативного руху, публіциста

– долучитися до підготовчої роботи щодо вшанування пам'яті М. В. Левитського (у 2019 р. 160 років від дня народження), яку проводить Національна спілка краєзнавців України за участю Інституту історії України НАН України, Інституту національної пам'яті України та ін.

5. З метою підтримки національних та культурних традицій, сучасних тенденцій культурного та мистецького розвитку, рекомендувати:

– сприяти запровадженню культурологічного проекту «Київ у 1920–1930-х рр. Мистецький альбом». Залучити до проекту напрацювання учасників «Києвознавчих читань», зокрема, С. І. Берегового – кандидата історичних наук, доцента кафедри українознавства Національного університету харчових технологій;
– український культурній та мистецькій спільноті створити свій культурний наратив для «передачі» (трансляції) культурних досягнень у глобальному просторі, активніше брати участь в культурних проектах, що сприяють формуванню оновленого іміджу України.

Відомості про авторів

Автушенко Ірина Борисівна – доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету, канд. іст. наук.

Астапенка Анатоль Уладзіміравіч – доцент кафедри менеджменту технологій Інституту бизнесу і менеджменту технологій Білоруського державного університету, канд. фіз.-мат. наук (Мінськ, Республіка Білорусь).

Береговий Сергій Ігорович – доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій, канд. іст. наук.

Bertrand Coste – керівник американсько-французького благодійного фонду Search Foundation.

Вакулишин Сергій Миколайович – києвознавець, методист Святошинського центру позашкільної роботи, член НСКУ.

Войтюк Оксана Володимирівна – студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волошінська Ніна Олександрівна – завідувач сектору історичного краєзнавства науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України.

Гінзбург Володимир Янович – дослідник філокартії, колекціонер (Нью-Йорк, США).

Гончаренко Ганна (Annabella Morina) – керівник ГО «Громадський рух «Почайна» (м. Київ).

Гончаров Олександр Петрович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Київської міської організації НСКУ, канд. іст. наук.

Горбань Тетяна Юріївна – професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р політ. наук.

Горохов Сергій Вікторович – доцент Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, канд. іст. наук.

Грицюк Ольга Віталіївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університтету імені Тараса Шевченка.

Громакова Наталя Юріївна – доцент кафедри філософії та політології Університету державної фіскальної служби України, канд. іст. наук.

Громова Наталія Олександрівна – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук, член НСКУ.

Губицький Любомир Володимирович – доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету, канд. іст. наук, член НСКУ.

Гунь Мар'яна Олександрівна – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви.

Дмитрук Володимир Іванович – старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар НСКУ, канд. іст. наук.

Дмитрук Світлана Анатоліївна – доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій, канд. іст. наук, член НСКУ.

Добріян Дар'я Михайлівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довбня Ольга Анатоліївна – докторант Інституту історії України Національної академії наук України, доцент, канд. іст. наук.

Довжук Ігор Володимирович – професор кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», д-р іст. наук, член НСКУ.

Дробкова Наталія Василівна – провідний історик навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Житков Олександр Анатолійович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, канд. іст. наук.

Зайцева Зінаїда Іванівна – професор кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, д-р іст. наук.

Зуб (Руденко) Наталія Миколаївна – науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, канд. іст. наук.

Іваницька Лілія Василівна – доцент кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук, член НСКУ.

Ісаєнко Юлія Анатоліївна – вчитель історії, заступник директора спеціалізованої школи № 14 ім. С. Ф. Грушевського (м. Київ).

Казьмирчук Марія Григорівна – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, член НСКУ.

Капелюшний Валерій Петрович – завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент НАПН України, д-р. іст. наук, професор.

Киркевич Виктор Геннадієвич – краєзнавець (м. Київ), член НСКУ.

Кізлова Антоніна Анатоліївна – докторант кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», канд. іст. наук.

Коломієць Олександра Олександрівна – студентка історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Комарніцький Олександр Борисович – докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доцент, канд. іст. наук, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ.

Комарова Катерина Олександрівна – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конта Ростислав Михайлович – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р. іст. наук, член НСКУ.

Кохан Олена Олегівна – старший науковий співробітник Музею історії Києва.

Коцур Анатолій Петрович – професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, професор, член НСКУ.

Кретович Анастасія Олегівна – студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглов Борис Володимирович – студент магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглова Людмила Борисівна – директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент кафедри давньої та нової історії України, канд. іст. наук.

Кудінов Дмитро Валерійович – професор кафедри професійної освіти та менеджменту КЗ «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», д-р. іст. наук.

Кузіна Наталія Вікторівна – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук, член НСКУ.

Кукаріна Євгенія Анатоліївна – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купчик Олег Романович – доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Купчик Яна Іванівна – старший лаборант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Курінна Тетяна Миколаївна – викладач Центру підвищення кваліфікації сфери управління Міністерства соціальної політики України, канд. іст. наук, член НСКУ.

Кучеренко Наталія Миколаївна – провідний фахівець кафедри дизайну Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

Лазаренко Володимир Григорович – краєзнавець (м. Київ), член НСКУ.

Латиш Юрій Володимирович – доцент кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Латишева Дар'я Олександрівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левитський Ігор Євгенович – краєзнавець (м. Київ), член НСКУ.

Ляпіна Олена Валеріївна – доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Маньковська Руслана Вікторівна – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ, канд. іст. наук.

Машкевич Стефан Володимирович – провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України, д-р фіз.-мат. наук.

Мельник Ганна Мирославівна – доцент Київського університету імені Бориса Грінченка, канд. іст. наук, член НСКУ.

Мерінг Василь Олександрович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Міхеєв Андрій Віталійович – аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мусіна Зейтуна Хамзяївна – завідувач відділу Національної історичної бібліотеки України.

Ніколаєва Тетяна Михайлівна – доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», канд. іст. наук, член НСКУ.

Папакін Артем Георгійович – асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Петасюк Олена Іванівна – доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Пивовар Сергій Федорович – професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Пивоваренко Олена Андріївна – доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій, канд. іст. наук.

Пирогова Наталія Віталіївна – член Ліги екскурсоводів м. Києва, член Всеукраїнської асоціації гідів.

Піскорська Галина Андріївна – старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук, доцент.

Покалюк Вадим Вікторович – магістр історії, викладач першої категорії соціально-гуманітарних дисциплін Коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Птіцина Інна Ігорівна – учениця київської гімназії «Діалог», дійсний член Малої академії наук України.

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України, голова НСКУ.

Рейцен Євген Олександрович – професор кафедри міського будівництва Київського національного університету будівництва і архітектури, канд. техн. наук.

Самчук Тарас Володимирович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сацький Павло Вікторович – доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», канд. іст. наук, член НСКУ.

Сморжевська Оксана Олександрівна – доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук.

Сорока Юрій Михайлович – професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, член НСКУ.

Сорокін Андрій Анатолійович – студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стельмах Ольга Андріївна – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стичинський Іван Валентинович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Таранюк-Русанівський Кирило Геннадійович – бібліограф Національної історичної бібліотеки України.

Терещук Оксана Михайлівна – провідний екскурсовод Національного музею історії України.

Філіпова Ганна Володимирівна – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Хоменко Віталій Олексійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Черевичний Геннадій Семенович – доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук, член НСКУ.

Черкаська Дар'я Володимирівна – провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України, головний фахівець відділу вивчення пам'яток ДІАЗ «Стародавній Київ» Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури та заповідних територій, член НСКУ.

Чеховська Інна Володимирівна – головний бібліограф науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України.

Чорний Георгій Петрович – заступник начальника відділу ДП «Державне Київське конструкторське бюро «Луч», канд. техн. наук, член НСКУ.

Шаповал Лариса Іванівна – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Шевченко Володимир Миколайович – старший науковий співробітник лабораторії сурдопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, канд. пед. наук.

Юрченко Віталіна Олександрівна – доцент кафедри історії та документознавства Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, канд. іст. наук, член НСКУ.

Яковенко Наталя Леонідівна – професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук.

Якубець Альона Віталіївна – старший науковий співробітник відділу історії України XX століття Національного музею історії України.

Зміст

Оргкомітет 3

Пленарне засідання

Олександр Реєнт (м. Київ)
Національно-державницький вимір українського народу у 1917–1920-х рр. 8

Руслана Маньковська (м. Київ)
Музейний простір Києва: сучасні тенденції розвитку 16

Ганна Гончаренко (Annabella Morina) (м. Київ)
Почайна – повернення літописної річки 31

Сергій Горохов (м. Київ)
Добровольчий рух в зоні АТО 2014–2015 рр.: на прикладі батальйону «Київська Русь» 40

Ніна Волошінська, Інна Чеховська (м. Київ)
Документи з історії Києва у краєзнавчому ресурсі «Історія міст і сіл України» на сайті Національної історичної бібліотеки України 45

Олександр Гончаров (м. Київ)
Інформація щодо виконання рекомендацій Міжнародної науково-практичної конференції «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (2014 р.) 50

Події Української революції 1917–1921 рр. у Києві. Видатні особи в історії революції

Яна Купчик (м. Київ)
Діяльність Київської міської думи в умовах Лютневої революції 1917 р. 56

Олександр Житков (м. Кропивницький)
Історико-правовий аналіз аграрного законодавства Центральної Ради 61

Павло Сацький (м. Київ)
На світанку української військової авіації. Ідея відкриття Української Військової Авіаційної школи в Києві у 1917 р.... 67

Олена Петасюк (м. Київ)
Київська Академія мистецтв у державному відродженні 1917 р. 73

Дар'я Добріян (м. Київ)
Громадська діяльність Олександра Мурашка в роки Української революції (1917–1919 рр.) 78

Наталія Кузіна (м. Київ)
Феномен літературної спадщини періоду національно-демократичної революції на сторінках журналу «Літературно-науковий вісник» (1917–1919 рр.) 82

Віталій Хоменко (м. Київ)
Чому Михайло Грушевський приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 році? 86

Ігор Довжук (м. Переяслав-Хмельницький)
Сергій Єфремов у добу визвольних змагань 1917–1921рр.: штрихи до портрету..... 90

Андрій Міхеєв (м. Київ)
Державно-політична діяльність О. М. Андрієвського 94

Ігор Левитський (м. Київ)
Київські сторінки трудової, громадської й творчої діяльності Миколи Васильовича Левитського..... 98

Стефан Машкевич (м. Київ)
Німецька окупація Києва в 1918 році (за даними німецьких джерел) 107

Василь Мерінг (м. Київ)
Сергій Мерінг: міністр торгівлі та промисловості урядів гетьманату Павла Скоропадського (24.10–14.12.1918 р.)..... 112

Артем Папакін (м. Київ)
Польський військовий загін Казимира Лукоського у Києві, грудень 1918 р. 117

Валерій Капелюшний (м. Київ)
Висвітлення теми «Українська революція 1917–1921 років» в сучасних підручниках та навчальній літературі з історії України 123

Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, навчальних закладів у галузі києвознавства

Зейтуна Мусіна, Кирило Таранюк-Русанівський(м. Київ)
Київ Тараса Шевченка у бібліографічному покажчику «Історична Шевченкіана» 132

Тарас Самчук (м. Київ)
Київські адреси Михайла Максимовича 137

Ростислав Конта (м. Київ)
Перенесення «Літературно-наукового вісника» до Києва та зміни в його редакційній політиці: етнологічний аспект 142

Зінаїда Зайцева (м. Київ)
Місце і роль «Українського наукового товариства у Києві» у фундації Української академії наук 151

Олена Ляпіна (м. Київ)
Музей війни і революції в Київському університеті..... 157

Анатолій Коцур (м. Київ)
Маловідомі сторінки історії Київського університету (1937–1945 рр.) у спогадах професора І. А. Гриценка 163

Ольга Довбня (м. Київ)
Політичні репресії у Києві та на Київщині (1918–1950-ті рр.): сучасна українська історіографія 169

Дар'я Черкаська (м. Київ)
«Запис життя» Лазаря Мойсейовича Славіна: біограма у науковій біографістиці 176

Віктор Киркевич (м. Київ)
Из стории Киевского бюро путешествий и экскурсий..... 181

Тетяна Ніколаєва (м. Київ)
Деякі аспекти вивчення історії Києва студентами спеціальності «туризм» 186

Олександр Гончаров (м. Київ)
Топонімічна проблематика в діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України..... 191

Маловідомі сторінки історії Києва. Дослідження адміністративно-територіального устрою, топонімії та соціально-економічного розвитку

Георгій Чорний (м. Київ)
Чи був Київ столицею Гунської держави? 198

Олександра Коломієць (м. Київ)
Про місцезнаходження Іринінського храму XI ст. в архітектурному ансамблі «міста Ярослава» 203

Анатоль Астапенка (м. Мінськ)
Беларускія карані гетмана Піліпа Орліка і яго Канстытуцыя 212

Ганна Філіпова (м. Київ)
«Київська група» полонених шведів армії Карла XII і принц Максиміліан Вюртемберзький 217

Олена Кохан (м. Київ)
Торгівля киян наприкінці XVIII – середині XIX ст. 222

Любомир Губицький, Ганна Мельник (м. Київ)
Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. 228

Олена Пивоваренко (м. Київ)
Цукрові реалії м. Києва XVIII–XIX ст. 232

Борис Круглов (м. Київ)
Київський університет та Кирило-Мефодіївське братство: джерелознавчий аспект 237

Дмитро Кудінов (м.Суми)
Висвітлення Всеросійської виставки 1913 р. в Києві на сторінках газети «Южный край» 241

Іван Стичинський (м. Київ)
Київ як військово-стратегічний центр південного заходу Російської імперії на початку XX ст. 248

Сергій Пивовар (м. Київ)
Діяльність Київської губернської надзвичайної комісії (1919–1922 рр.) 254
Юрій Латиш (м. Київ)
Фідель Кастро у Києві 260
Сергій Вакулишин(м. Київ)
Фотодокументи Святошинського сухотного санаторію КВО 265
Володимир Лазаренко (м. Київ)
Скорботні свідки Афганської війни (1979–1989 рр.) 273
Володимир Дмитрук (м. Київ)
Історичні місцевості як об'єкт краєзнавчого дослідження 280
ГеннадійЧеревичний (м. Київ)
Вплив процесу декомунізації в Україні на формування пострадянської ідентичності (на прикладі топоніміки Києва) 283
Євген Рейцен, Наталія Кучеренко (м. Київ)
Транспорт і туризм Києва 286
Ольга Стельмах (м. Київ)
Екологічні проблеми міста Києва у XXI ст. 292
Наталя Яковенко (м. Київ)
Роль Києва у формуванні та розвитку української дипломатії 296
Тетяна Курінна (м. Київ)
До питання про розвиток термінології краєзнавства 300

Наука, освіта, культура та мистецтво Києва

Людмила Круглова (м. Київ)
Писемні джерела з історії стародавніх святинь міста Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря та Києво-Печерської лаври XV–XVII ст. 306
Оксана Терещук (м. Київ)
Архітектурно-ландшафтна панорама старого Києва очима художника Сергія Світославського

(за картиною *«Київ у XIX ст.»*, 1880-і рр., зібрання НМІУ) 311

Тетяна Горбань (м. Київ)
Мовно-культурне питання в середовищі київської інтелігенції після першої російської революції 316

Юлія Ісаєнко (м. Київ)
З історії училища ім. С. Ф. Грушевського 321

Олександр Комарніцький (м. Камянець-Подільський)
Забезпечення гуртожитками студентів Київського педвишу (20–30-ті рр. XX ст.) 327

Вадим Покалюк (м. Камянець-Подільський)
Формування студентських контингентів сільськогосподарських вишів Києва у 1920-ті роки 332

Лілія Іваницька (м. Київ)
Їжакевич Іван Сидорович – патріарх українського мистецтва 339

Сергій Береговий (м. Київ)
Київ і кияни на світлинах 1920–1930-х років (культурологічна розвідка) 344

Марія Казьмирчук (м. Київ)
Київська фотографія на рубежі XIX–XX ст.: конкурент живопису чи прогресивне явище? 348

Володимир Гінзбург (м. Нью-Йорк, США)
Открытка украинской диаспоры 354

Володимир Шевченко (м. Київ)
Історія розвитку спеціальних закладів для дітей з порушеннями слуху в м. Києві 358

Олег Купчик (м. Київ)
ПТУ-26 м. Києва (1962-1991 рр.): нарис історії 363

Ірина Автушенко (м. Київ)
Підготовка офіцерських кадрів у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка 368

Bertrand Coste, Галина Піскорська (м. Київ)
Культурні проекти для формування оновленого іміджу України 373
Інна Птіцина (м. Київ)
Клим Чурюмов – український астроном з Києва зі світовим ім'ям 379
Наталія Пирогова (м. Київ)
Пам'ятний знак «Сонце Правди Шеченкового Слова» 384

Антропологія міста

Ольга Грицюк (м. Київ)
Усна історія та її застосування в краєзнавчих та етнологічних студіях 390
Мар'яна Гунь (м. Київ)
Ужитковий посуд з давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка як показник побуту жителів київських околиць 396
Антоніна Кізлова (м. Київ)
Хрест святого преподобного Марка Печерника у взаємодіях між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври (кінець XVIII ст. – 1925 р.) 406
Наталія Громова, Оксана Войтюк (м. Київ)
Місто Київ у традиційному світогляді українських селян (на матеріалі народних колядок) 410
Віталіна Юрченко (м. Київ)
Походження і традиції святкування дня Семена на київських базарах 417
Лариса Шаповал (м. Полтава)
Перепис населення Києва 1874 року за матеріалами етнографічно-статистичної експедиції РГТ в «Південно-Західний край» 419
Анастасія Кретович (м. Київ)
Старообрядництво Київщини як рушійна сила промислового та соціального розвитку регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. 425

Наталія Зуб (Руденко) (м. Київ)
Східна торгівля на вулицях Києва на межі XIX – початку XX ст. 430

Наталя Громакова (м. Ірпінь)
Театральна діяльність як чинник формування польського культурно-громадського простору Києва на початку XX ст. 436

Наталія Дробкова (м. Київ)
Повсякденне життя киян в роки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни» 440

Юрій Сорока (м. Київ)
Переселення українців з Болгарії у післявоєнний період 446

Альона Якубець (м. Київ)
Житлові проблеми киян у 1950-х – середині 1960-х рр. (за матеріалами журналу «Перець») 450

Андрій Сорокін (м. Київ)
Діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання у працях І. Салія 456

Євгенія Кукаріна (м. Київ)
Традиції відзначення Великодніх свят у Києві (кінець XX – початок XXI ст.) 460

Світлана Дмитрук (м. Київ)
Правове забезпечення умов для відродження і розвитку культури етнічних спільнот у Києві 464

Оксана Сморжевська (м. Київ)
Язичницький простір Києва: сучасні інтерпретації історико-культурного спадку 468

Катерина Комарова (м. Київ)
Студенти як рушійна сила та творці культури Євромайдану 471

Дар'я Латишева (м. Київ)
Вплив побуту на сімейне життя сучасної студентської молоді (на матеріалах міста Києва) 474

Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура» 480
Відомості про авторів 484

Наукове видання

ДРУГІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції

Упорядник *Олександр Гончаров*

Комп'ютерна верстка *Любов Зубець*

Підписано до друку 25.10.2017 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 29,18. Обл. вид. арк. 28,83.
Наклад 300 прим. Зам. 33. 2017.

ПФ «Фоліант».
Київ, вул. Семенівська, 13/28.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.